

Derywacja frazeologiczna w języku polskim i serbskim

ACTA UNIVERSITATIS WRATISLAVIENSIS No 3699

Henryk Jaroszewicz

Derywacja frazeologiczna w języku polskim i serbskim

Wrocław 2016
Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego

Recenzentki
Alicja Nowakowska, Agnieszka Spagińska-Pruszek

Na okładce: fot. Henryk Jaroszewicz

© Copyright by Henryk Jaroszewicz and Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
Wrocław 2016

ISSN 0239-6661
ISBN 978-83-229-3524-8

Publikacja przygotowana w Wydawnictwie Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752885, e-mail: marketing@wuwr.com.pl

Spis treści

WSTĘP	11
I. FRAZEOLOGIA I DERYWACJA — POJĘCIA WSTĘPNE	17
1. Leksykon i jego składniki	17
2. Frazeologia i frazeologizm w polskiej oraz serbskiej i chorwackiej lingwistyce	22
2.1. Ujęcie Stanisława Skorupki	23
2.2. Ujęcie Andrzeja Marii Lewickiego	25
2.3. Ujęcie Wojciecha Chlebdy	27
2.4. Ujęcie Alicji Nowakowskiej	30
2.5. Ujęcie Piotra Müldnera-Nieckowskiego	32
2.6. Ujęcie Berislava M. Nikolicia	34
2.7. Ujęcie Josipa Matešicia	35
2.8. Ujęcie Anticy Menac	36
2.9. Ujęcie Dragany Mršević-Radović	38
2.10. Ujęcie Živojina Stanojčića	42
2.11. Ujęcie Ranka Bugarskiego	44
2.12. Ujęcie Danki Šipki	44
3. Frazeologizm i jego cechy konstytutywne	51
4. Pojęcie „derywacja” w polskiej oraz serbskiej i chorwackiej lingwistyce	55
5. Pojęcie derywacji frazeologicznej w polskiej oraz serbskiej i chorwackiej lingwistyce	59
5.1. Ujęcie Andrzeja Marii Lewickiego	60
5.2. Ujęcie Antoniego Furdala	62
5.3. Ujęcie Danuty Buttler	63
5.4. Ujęcie Anny Pajdzińskiej	65
5.5. Ujęcie Władysława Lubasia	66
5.6. Ujęcie Stanisława Bąby	68
5.7. Ujęcie Beaty Nowakowskiej	69
5.8. Ujęcie Dragany Mršević-Radović (<i>‘sekundarna frazeologizacija’</i>)	72
5.9. Ujęcie Anticy Menac (<i>‘zamjena i izostavljanje dijelova frazeologizma’</i>)	73
6. Derywacja frazeologiczna — próba definicji pojęcia	77
7. Derywacja frazeologiczna a inne frazeologiczne transformacje semantyczno-składniowe	81
7.1. Frazeologizacja strukturalna	82
7.2. Frazeologizacja semantyczna	82
7.3. Neosemantyzacja frazeologiczna	83
7.4. Frazeologizacja uzualna	84
7.5. Polisemantyzacja odfrazeologiczna	84
7.6. Desemantyzacja frazeologiczna	86

II. APARAT POJĘCIOWY DERYWACJI FRAZEOLÓGICZNEJ	89
1. Podstawa frazeologiczna i derywat frazeologiczny	89
2. Temat frazeologiczny i formant frazeologiczny	93
2.1. Typy formantów frazeologicznych	95
2.1.1. Formant leksemowy	97
2.1.2. Formant leksemowy a aloformant leksemowy	100
2.1.3. Klasyfikacja frazeologicznych formantów prostych i złożonych	102
3. Funkcje formantów w obrębie derywacji frazeologicznej	104
4. Kierunek motywacji w derywacji frazeologicznej	109
5. Wariancja i synonimia frazeologiczna	110
5.1. Rodzaje wariantów frazeologicznych	115
5.1.1. Warianty ortograficzne	115
5.1.2. Warianty prozodyczne	116
5.1.3. Warianty fonetyczno-fonologiczne	117
5.1.4. Warianty fleksyjne	119
5.1.5. Warianty syntaktyczne	125
III. RODZAJE DERYWACJI FRAZEOLÓGICZNEJ	131
1. Derywacja międzyfrazeologiczna	131
1.1. Model: [zwrot frazeologiczny] → [zwrot frazeologiczny]	132
1.1.1. Leksykalna derywacja zwrotów frazeologicznych poprzez komutację	132
1.1.1.1. Formant synonimiczny	132
1.1.1.2. Formant hiponimiczny	140
1.1.1.3. Formant metonimiczny	143
1.1.1.4. Formant synekdochowy	144
1.1.1.5. Formant metaforyczny	146
1.1.1.6. Formant antonimiczny	147
1.1.1.7. Formant komplementarny	148
1.1.1.8. Formant konwersowy	149
1.1.1.9. Formant kauzatywny	151
1.1.1.10. Formanty temporalne	153
1.1.1.10.1. Formant inchoatywny	154
1.1.1.10.2. Formant terminatywny	155
1.1.1.10.3. Formant duratywny	157
1.1.2. Leksykalna derywacja zwrotów frazeologicznych poprzez addycję	157
1.1.2.1. Formant okolicznikowy	158
1.1.2.2. Formant przydawkowy	159
1.1.3. Nieleksykalna derywacja zwrotów frazeologicznych	160
1.1.3.1. Formanty afiksalne	160
1.1.3.1.1. Formanty inchoatywne	160
1.1.3.1.2. Formanty perfektywne	161
1.1.3.1.3. Formanty deminutywne i augmentatywne	162
1.1.3.1.4. Formanty synonimiczne	164
1.1.3.2. Formanty paradygmatyczne	165
1.1.3.2.1. Formanty iteratywne	165
1.1.3.2.2. Formanty imperfektywne	166
1.1.3.3. Formanty partytywno-tematowe	167
1.1.3.3.1. Formanty augmentatywne	167
1.2. Model: [zwrot frazeologiczny] → [wyrażenie rzeczownikowe]	168

1.2.1. Leksykalna derywacja odzwrotowych wyrażeń rzeczownikowych poprzez subtrakcję	169
1.2.2. Nieleksykalna derywacja odzwrotowych wyrażeń rzeczownikowych	171
1.2.2.1. Formanty afiksalne	171
1.2.2.1.1. Formanty tworzące gerundium frazeologiczne	171
1.2.2.1.2. Formanty tworzące nomen actionis frazeologiczne	172
1.2.2.1.3. Formanty tworzące wyrażenia rzeczownikowe z przymiotnikiem odczasownikowym biernym	173
1.2.2.2. Formanty paradygmatyczne	174
1.2.2.2.1. Formanty tworzące nomen actionis frazeologiczne	174
1.2.2.3. Formanty złożone tworzące odkomparatywne wyrażenia rzeczownikowe	175
1.3. Model: [zwrot frazeologiczny] → [wyrażenie określające]	176
1.3.1. Leksykalna derywacja odzwrotowych wyrażeń określających poprzez subtrakcję	176
1.3.2. Nieleksykalna derywacja odzwrotowych wyrażeń określających	178
1.3.2.1. Formanty afiksalne	178
1.3.2.1.1. Formanty tworzące wyrażenia określające z przymiotnikiem odczasownikowym czynnym	178
1.3.2.1.2. Formanty tworzące wyrażenia określające z przymiotnikiem odczasownikowym biernym	179
1.4. Model: [wyrażenie rzeczownikowe] → [wyrażenie rzeczownikowe]	181
1.4.1. Leksykalna derywacja wyrażeń rzeczownikowych poprzez komutację	181
1.4.1.1. Formant synonimiczny	182
1.4.1.2. Formant hiponimiczny	184
1.4.1.3. Formant metonimiczny	185
1.4.1.4. Formant synekdochowy	185
1.4.1.5. Formant metaforyczny	186
1.4.1.6. Formant antonimiczny	186
1.4.1.7. Formant komplementarny	187
1.4.1.8. Formant konwersowy	187
1.4.2. Leksykalna derywacja wyrażeń rzeczownikowych poprzez addycję	187
1.4.3. Nieleksykalna derywacja wyrażeń rzeczownikowych	188
1.4.3.1. Formanty afiksalne	189
1.4.3.1.1. Formanty deminutywne	189
1.4.3.1.2. Formanty synonimiczne	189
1.4.3.2. Formanty partytywno-tematowe	191
1.5. Model: [wyrażenie rzeczownikowe] → [wyrażenie określające]	192
1.6. Model: [wyrażenie rzeczownikowe] → [zwrot frazeologiczny]	193
1.7. Model: [wyrażenie określające] → [wyrażenie określające]	195
1.7.1. Derywacja leksykalna wyrażeń określających przez komutację	195
1.7.1.1. Formant synonimiczny	195
1.7.1.2. Formant hiponimiczny	196
1.7.1.3. Formant metonimiczny	197
1.7.1.4. Formant metaforyczny	197
1.7.1.5. Formant synekdochowy	197
1.7.1.6. Formant antonimiczny	197
1.7.1.7. Formant konwersowy	198
1.7.2. Derywacja leksykalna wyrażeń określających przez addycję	198
1.7.3. Nieleksykalna derywacja wyrażeń określających	199
1.7.3.1. Formanty deminutywne	199

1.7.3.2. Formanty synonimiczne	200
1.7.3.3. Formanty augmentatywne	200
1.8. Model: [wyrażenie określające] → [wyrażenie rzeczownikowe]	200
1.8.1. Leksykalna derywacja wyrażen rzeczownikowych poprzez subtrakcję	201
1.8.2. Derywacja afiksalna i paradygmatyczna wyrażen rzeczownikowych	201
2. Derywacja odfrzeologiczna (derywacja frazeologiczna w modelu F→L)	202
2.1. Polskie i serbskie badania nad zjawiskiem derywacji odfrzeologicznej	203
2.2. Złożenia motywowane zwrotami i wyrażeniami frazeologicznymi	207
2.2.1. Rzeczowniki złożone	207
2.2.1.1. Formant interfiksalny	207
2.2.1.2. Formant sufiksalny	208
2.2.1.3. Formant interfiksально-sufiksalny	208
2.2.1.4. Formant interfiksально-paradygmatyczny	209
2.2.2. Przymiotniki złożone	209
2.2.2.1. Formant interfiksально-paradygmatyczny	209
2.2.2.2. Formant interfiksально-sufiksalny	210
2.2.2.2.1. Derywaty odzwrotowe	210
2.2.2.2.2. Derywaty odwyrażeniowe	211
2.2.3. Czasowniki złożone	212
2.3. Uniwerbizacje motywowane związkami frazeologicznymi	214
2.3.1. Uniwerbizowane rzeczowniki	216
2.3.2. Uniwerbizowane czasowniki	218
3. Derywacja odleksemowa (derywacja frazeologiczna w modelu [L→F])	221
3.1. Multiwerbizacja — multiwerbizmy właściwe i pozorne	221
3.2. Polskie i serbskie badania nad zjawiskiem multiwerbizacji	226
3.3. Multiwerbizm a frazeologizm w polskiej i serbskiej lingwistyce	228
3.3.1. Multiwerbizm jako jednostka niefrzeologiczna	228
3.3.2. Multiwerbizm jako jednostka z pogranicza frazeologii i składni	230
3.3.3. Multiwerbizm jako frazeologizm	231
3.3.4. Multiwerbizmy jako heterogeniczna grupa frazeologizmów i konstrukcji składniowych	234
3.4. Korpus multiwerbizmów i werbalizatorów	236
3.5. Multiwerbizmy a inne analityczne jednostki werbalne	239
3.6. Podstawa procesu multiwerbizacji	242
3.7. Temat w multiwerbizmach frazeologicznych	244
3.8. Formant w multiwerbizmach frazeologicznych	245
3.8.1. Współformant leksemowy	245
3.8.2. Współformant morfologiczny	251
3.9. Właściwości stylistyczno-semantyczno-składniowe multiwerbizmów	253
3.9.1. Właściwości stylistyczne	256
3.9.2. Właściwości semantyczne	257
3.9.3. Właściwości składniowe	259
3.10. Rodzaje derywatów multiwerbalnych	262
3.10.1. Formanty mutacyjne	262
3.10.1.1. Formanty inchoatywne	263
3.10.1.2. Formanty duratywne	264
3.10.1.3. Formanty terminatywne	264
3.10.1.4. Formanty kauzatywne	265
3.10.1.5. Formanty pasywne	266

3.10.2. Formanty modyfikacyjne	267
3.10.2.1. Formanty oficjalizujące	267
3.10.2.2. Formanty intensyfikujące	267
3.10.3. Formanty tautologiczne	268
ZAKOŃCZENIE	271
BIBLIOGRAFIA	277
SUMMARY	287
SAŽETAK	289

Wstęp

1. Niniejsza praca stanowi efekt badań nad zjawiskiem derywacji frazeologicznej, a dokładniej rzecz ujmując, nad procesami o charakterze derywacyjnym, w których uczestniczą polskie i serbskie frazeologizmy. Centralne miejsce zajmują w monografii rozważania poświęcone transformacjom zachodzącym wyłącznie pomiędzy frazeologizmami, a więc derywacji międzyfrazologicznej. Mowa o przekształceniach typu: *BIĆ PIANĘ* → *BICIE PIANY*, *PADÓŁ PŁACZU* → *PADÓŁ ŁEZ*; *BITI NA MRTVOJ TOČKI* → *KRENUTI S MRTVE TOČKE*, *POĆI PUTEM MANJEG OTPORA* → *PUT MANJEG OTPORA*. Oprócz tego rodzaju relacji derywacyjnych, w obręb tematyki poruszanej w monografii włączono również dwa zjawiska występujące na styku frazeologii i leksyki syntetycznej — mowa tu o derywacji odfrazologicznej, którą można egzemplifikować szeregami typu: *HLADNI RAT* → ‘*hladnoratovski*’; *MAĆIĆ WODĘ* → ‘*mąciwoda*’, oraz o derywacji odleksemowej, widocznej w przekształceniach typu ‘*obećati*’ → *DATI OBEĆANJE*; ‘*napać*’ → *DOKONAĆ NAPADU*. Kompleks tych trzech zjawisk — a więc derywacji międzyfrazologicznej, derywacji odfrazologicznej oraz derywacji odleksemowej — wyznacza ramy definicyjne kluczowego pojęcia niniejszej monografii: derywacja frazeologiczna.

2. Takie rozwiązanie teoretyczne rozszerza dotychczasowe, spotykane w literaturze naukowej, znaczenie terminu „derywacja frazeologiczna”. Warto bowiem przypomnieć, że derywację frazeologiczną najczęściej odnoszono jedynie do części transformacji językowych zachodzących pomiędzy frazeologizmami, głównie do wybranych aspektów derywacji międzyfrazologicznej. Zwiększenie liczby zjawisk językowych interpretowanych w niniejszej monografii jako przejawy derywacji frazeologicznej wynika zasadniczo z trzech przyczyn: odmiennego postrzegania funkcji atrybutu, który współtworzy termin „derywacja frazeologiczna”, przyjęcia szerokiej interpretacji samego pojęcia „derywacja” oraz traktowania frazeologizmów jako jednostek funkcjonalnie tożsamyh z leksemami syntetycznymi.

Derywację frazeologiczną rozumie się więc nie tylko jako proces fundacji nowych frazeologizmów na bazie form frazeologicznych już istniejących, lecz

także jako każdy proces o charakterze derywacyjnym, w którym frazeologizm pełni funkcję bazy lub derywatu. W takim ujęciu derywacja frazeologiczna oznacza nie tyle „proces derywowania frazeologizmów”, ile raczej „proces derywacyjny, w którym uczestniczy frazeologizm”. Co za tym idzie, atrybut występujący we wspomnianym terminie ma znaczenie limitujące, nie zaś znaczenie obiektowe. Przez pojęcie „derywacja” rozumiany jest ponadto całokształt procesów, które — wykorzystując formanty afiksalne, paradygmatyczne, partytywno-tematowe (alternacyjne) oraz leksemowe — prowadzą do wykształcenia się nowych jednostek leksykonu. Odrzucane jest tym samym wąskie i restrykcyjne ograniczanie pojęcia „derywacja” wyłącznie do procesu afiksального wyprowadzania leksemów prostych na bazie innych leksemów prostych. Ostatecznie w niniejszej pracy przyjmuje się założenie, iż na leksykon języka składają się dwie pełnoprawne i równorzędne klasy jednostek: leksemu syntetyczne oraz frazeologizmy, będące leksemami analitycznymi. Frazeologizmy uznaje się za odmianę leksemów, mając przede wszystkim na uwadze to, że funkcjonalnie są one tożsame z leksemami syntetycznymi, mając właściwości nominacyjne i pełniąc funkcję określonych części zdania (podmiot, orzeczenie, przydawka itp.). Wspomniana funkcjonalna tożsamość implikuje zasadność włączenia w obręb derywacji frazeologicznej nie tylko zjawisk derywacyjnych zachodzących między frazeologizmami, lecz także między frazeologizmami i leksemami syntetycznymi.

3. Proponowana w niniejszej monografii koncepcja „derywacji frazeologicznej” ma na celu zintegrowanie w obrębie jednej płaszczyzny badawczej zjawisk derywacyjnych, które do tej pory były marginesem rozważań poświęconych sposobom powiększania zasobu jednostek leksykonu. Wspomniana integracja ma służyć ukonstytuowaniu nowej, wspólnej przestrzeni rozważań naukowych, która będzie miała komplementarny charakter wobec klasycznego słowotwórstwa i tym samym pozwoli na — częściową przynajmniej — niwelację dysproporcji w dotychczasowych badaniach językoznawczych.

Nie ulega bowiem wątpliwości, że w większości prowadzonych do tej pory badań, które były poświęcone fundacji nowych elementów składowych leksykonu, koncentrowano się na opisie procesu derywacji leksemów syntetycznych wywodzonych od innych leksemów syntetycznych. Zdecydowanie rzadziej zajmowano się natomiast tymi procesami derywacyjnymi, które zachodziły pomiędzy parami frazeologizmów bądź między leksemami syntetycznymi i frazeologizmami. W centrum uwagi badaczy znajdował się leksem syntetyczny, zwyczajowo traktowany jako najważniejszy — o ile nie jedyny — element językowy, który może wchodzić w relacje o charakterze derywacyjnym. Możliwością występowania frazeologizmu — a więc drugiego (obok leksemu syntetycznego) składnika leksykonu — w funkcji bazy derywacyjnej lub derywatu zajmowano się stosunkowo rzadko. Konsekwencją takiej praktyki badawczej było wytworzenie daleko idącej dysproporcji w opisie językowych zjawisk derywacyjnych. W obrębie kla-

sycznego słowotwórstwa udało się bowiem poddać dość szczegółowej i obszernej elaboracji procesy derywacyjne zachodzące pomiędzy leksemami syntetycznymi, zaniedbując jednak opis analogicznych procesów zachodzących między frazeologizmami, jak też pomiędzy frazeologizmami i leksemami syntetycznymi. Wydaje się, że proponowana w niniejszej monografii koncepcja derywacji frazeologicznej może pomóc w uzyskaniu względnie pełnego, nie zaś tylko częściowego oglądu zjawisk, które prowadzą do wykształcania się nowych składników leksykonu.

4. Traktowanie transformacji typu: *BIĆ PIANĘ* → *BICIE PIANY*; *BITI NA MRTVOJ TOČKI* → *KRENU TI S MRTVE TOČKE*; *HLADNI RAT* → *‘hladnoratovski’*; *‘napaść’* → *DOKONAĆ NAPADU* w kategoriach zjawisk derywacyjnych narzuca konieczność analizy tego rodzaju szeregów z wykorzystaniem metodologii, która jest stosowana w obrębie klasycznego słowotwórstwa. W niniejszej pracy została więc podjęta próba transpozycji do obszaru derywacji frazeologicznej aparatu pojęciowego używanego w słowotwórstwie — mowa m.in. o takich pojęciach, jak: motywacja, baza derywacyjna, derywat, formant. Ta metodologiczna transpozycja nie jest oczywiście *novum* w badaniach lingwistycznych. W polskim językoznawstwie podejmowano już bowiem w latach 60. próby adaptacji słowotwórczego aparatu pojęciowego do obszaru derywacji frazeologicznej. Warto jednak zauważyć, że z reguły ograniczano się do transpozycji pojedynczych pojęć i terminów słowotwórczych, stosując je zresztą niemal wyłącznie w przypadku najbardziej regularnych i frekwentownych odmian derywacji frazeologicznej. W odróżnieniu od wspomnianych przedsięwzięć badawczych, w niniejszej monografii podjęto próbę przeniesienia w obręb derywacji frazeologicznej szerszej gamy terminów wypracowanych w słowotwórstwie, i — co istotne — adaptacji tych pojęć do wszystkich odmian i rodzajów derywacji frazeologicznej. Rzecz jasna, formalne właściwości jednostek biorących udział w derywacji frazeologicznej, jak też specyfika niektórych jej przejawów, wymogły częściowego poszerzenia przejętego aparatu metodologicznego o pojęcia i terminy niewystępujące w obrębie klasycznego słowotwórstwa.

5. W przeprowadzonych badaniach oparto się na analizie polskiego oraz serbsko-chorwackiego i serbskiego materiału językowego. Poddawany analizie korpus, na który składają się frazeologizmy oraz leksemy pozostające wobec frazeologizmów w relacjach derywacyjnych, wyekscerpowany został z dwóch głównych typów źródeł.

Pierwszym z nich były słowniki frazeologiczne i ogólne języka polskiego, serbskiego, serbsko-chorwackiego oraz słowniki dwujęzyczne polsko-serbskie i serbsko-polskie, serbsko-chorwacko-polskie. Przy doborze słowników ogólnych i frazeologicznych kierowano się kryterium chronologicznym oraz formalnym — zestawiano bowiem z sobą możliwie najnowsze prace leksykograficzne, wydane w podobnym okresie i o zbliżonej liczbie haseł. Tym samym wśród słowników frazeologicznych jako podstawowe źródła posłużyły: *Frazeološki rječnik*

hrvatskoga ili srpskoga jezika Josipa Matešicia z 1982 r. [FRH]¹, *Frazeloški rečnik srpskog jezika* Đorđa Otaševića z 2012 r. [FRSJ], *Słownik frazeologiczny* w opracowaniu Aleksandry Kubiak-Sokół i Elżbiety Sobol z 2007 r. [SF2] oraz *Wielki słownik frazeologiczny PWN* pod red. Anny Kłosińskiej, Elżbiety Sobol i Anny Stankiewicz z 2010 r. [WSF2]. W obrębie słowników ogólnych za głównym źródłem należy wymienić *Rečnik srpskoga jezika* pod red. Miroslava Nikolicia z 2007 r. [RSJ] oraz *Słownik współczesnego języka polskiego* redagowany przez Bogusława Dunaja z 1996 r. [SWJP]. Podstawowymi słownikami dwujęzycznymi były *Poljsko-srpski rečnik* pod red. Đ. Živanovicia [PSR] z 1999 r. oraz *Słownik serbsko-chorwacko-polski* Vilima Frančicia z 1987 r. [SCHP]. Podczas pracy nad monografią wykorzystywane zostały pomocniczo także inne serbskie i polskie słowniki frazeologiczne, ogólne oraz dwujęzyczne — wymienić tu można *Słownik frazeologiczny języka polskiego* Stanisława Skorupki z 1985 r. [SFJ], *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* Piotra Müldnera-Nieckowskiego z 2003 r. [WSF], *Słownik języka polskiego PWN* pod red. Mieczysława Szymczaka z 1996 r. [SJPS], *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, red. Ljudevit Jonke, Mihail Stevanović, Svetozar Marković, Stjepan Musulin, Svetozar Matić, Paule Rogić, Mitar Pešikan, Slavko Pavešić, Mate Hraste, Božidar Finka, 1992 [RSK], *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik* Anticy Menac i Nedy Pintarić z 1986 r. [HPFR] (szczegółowy spis źródeł zob. *Bibliografia*).

Drugim źródłem form badanych w niniejszej pracy były różnorakie polskie oraz serbskie monografie i studia z zakresu słowotwórstwa, leksykologii, a także frazeologii. Szczególnie przydatne podczas badań były następujące wydawnictwa: *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku* Ivana Klajna (Klajn 2002 oraz 2003), *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku* Dragany Mršević-Radović (Mršević-Radović 1987), *Struktura, funkcija i leksikografska obrada perifrastičkih predikata* Ivany Lazić-Konjik (Lazić-Konjik 2006), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance* Pavicy Mrazović i Zory Vukadinović (Mrazović, Vukadinović 2009) oraz *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim* Zofii Kurzowej (Kurzowa 1976), *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego* Andrzeja Marii Lewickiego (Lewicki 1976) i *Właściwości składniowe analitycznych konstrukcji werbo-nominalnych w języku polskim* Piotra Żmigrodzkiego (Żmigrodzki 2000). Szczególna przydatność tych prac wynikała z faktu, że zawarto w nich dużą liczbę frazeologizmów i leksemów syntetycznych biorących udział w różnego rodzaju odmianach derywacji frazeologicznej.

W gromadzeniu opisywanego w niniejszej monografii materiału sporadycznie wykorzystywano także inne źródła. Najczęściej były to polskie, serbskie i serbsko-chorwackie słowniki potocyzmów, gwaryzmów i wulgaryzmów. W kilku

¹ Rozwinięcie stosowanych skrótów adresów bibliograficznych cytowanych słowników i encyklopedii znajduje się w *Bibliografii*.

przypadkach pomocniczym źródłem stały się również współczesne chorwackie, bośniackie lub czarnogórskie słowniki frazeologiczne i ogólne (zob. *Bibliografia*). Incydentalnie posługiwano się materiałem wyekscerpowanym z artykułów internetowych, publikowanych w sieci blogów, list dyskusyjnych itp. Formy, które znalazły potwierdzenie wyłącznie w tego rodzaju źródłach, są w tej monografii oznaczone kwalifikatorami typu: WULG, GWAR, INT, CHORW, BOŚN.

6. Jak już wspomniano, w niniejszej monografii wykorzystane zostały — oprócz polskich i serbskich — także serbsko-chorwackie źródła. Przez pojęcie „źródła serbsko-chorwackie” rozumie się dzieła leksykograficzne, monografie i rozprawy, które, zgodnie z ówczesnymi poglądami ich autorów, dotyczyły języka serbsko-chorwackiego (*srpskohrvatski jezik*, *hrvatskosrpski jezik*, *hrvatski ili srpski jezik*, *jezyk serbsko-chorwacki* itd.). Nierelevantna jest przy tym narodowość autora określonej pozycji, jak też data i miejsce wydania określonej pracy. Na potrzeby niniejszej monografii badany materiał językowy był więc ekscerpowany m.in. ze słownika *Serbohorvatsko-russkij frazeologičeskij slovar'* [SFS] Rosjanki Olgi Trofimkiny wydanego w 2005 r. w Moskwie, opublikowanej w 1987 r. w Belgradzie pracy *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku* (Mršević-Radović 1987) Serbki Dragany Mršević-Radović czy też wydanego w 1982 r. w Zagrzebiu dzieła *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [FRH] Chorwata Josipa Matešicia. Rzecz jasna, w źródłach serbsko-chorwackich odnaleźć można pewną liczbę frazeologizmów i leksemów syntetycznych, które z dzisiejszej perspektywy należy uznać za formy zdecydowanie bliższe chorwackiemu uzusowi, aniżeli współczesnej serbskiej normie sankcjonowanej chociażby w *Rečniku srpskoga jezika* [RSJ] pod red. Mirosława Nikolicia. Leksemy syntetyczne i frazeologizmy tego rodzaju zostały tu oznaczone kwalifikatorem ^{KR} („kroatyzm”), podano przy nich także dokładny adres bibliograficzny.

Zgodnie z tak przyjętymi założeniami metodologicznymi, w niniejszej monografii zostaną przedstawione przede wszystkim poglądy tych chorwackich lingwistów, którzy jako swój obiekt badań wskazywali język serbsko-chorwacki (*hrvatski ili srpski jezik*, *srpskohrvatski jezik*). Prace poświęcone współczesnemu językowi chorwackiemu, ale też bośniackiemu i czarnogórskiemu (autorstwa m.in. Željki Fink-Arsovske, Senahida Halilovicia, Jeleny Šušanj) zaprezentowane zostaną jedynie pobieżnie.

7. W niniejszej monografii konsekwentnie tłumaczone są na język polski cytaty z przywoływanych dzieł serbskich i chorwackich badaczy, a także istotne serbskie i chorwackie wyrażenia oraz terminy językoznawcze. Biorąc pod uwagę to, że serbsko-chorwacki (serbski i chorwacki) nie jest szerzej znanym językiem obcym, translacja przywoływanych cytatów pozwala — w przekonaniu autora — na szersze upowszechnienie wielu informacji i treści zawartych w monografii. Odstąpiono jednak od tłumaczenia serbskich frazeologizmów, jak też form leksykalnych wchodzących w serbskie szeregi derywacyjne prezentowane na łamach

monografii. Decyzja taka motywowana jest tym, że w pracy zawarto na tyle dużą liczbę serbskich form frazeologicznych, że ich precyzyjna, oddająca stylistyczno-semantyczne niuanse translacja byłaby zadaniem wyjątkowo czasochłonnym. Odnalezienie polskich ekwiwalentów dla takiej liczby serbskich form bez wątpienia byłoby cennym osiągnięciem naukowym, wykraczającym jednak poza cele, które postawiono prezentowanej monografii. Decyzję o nietłumaczeniu serbskich frazeologizmów, a także serbskich leksemów wchodzących w prezentowane szeregi derywacyjne, tym łatwiej było podjąć, że znaczenia pojedynczych serbskich form leksykalnych oraz wielu frazeologizmów można odnaleźć w istniejących słownikach serbsko-chorwacko-polskich.

8. W pracy wszystkie frazeologizmy zapisywane są majuskulą. W przypadku gdy prezentowany jest cały szereg derywacyjny, forma motywująca notowana jest antykwą, motywowana zaś kursywą (np. BIĆ PIANĘ → *BICIE PIANY*, ZIMNA WOJNA → *'zimnowojenny'*, 'badać' → *PROWADZIĆ BADANIA*).

9. Ze względów technicznych serbskie oraz serbsko-chorwackie pozycje, które oryginalnie były wydrukowane serbską cyrylicą, będą tu cytowane i przywoływane w transliteracji na serbską odmianę alfabetu łacińskiego.

10. Autor monografii chciałby złożyć podziękowania Recenzentkom opiniującym tę monografię do druku — prof. dr hab. Alicji Nowakowskiej z Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego oraz prof. dr hab. Agnieszce Spagińskiej-Pruszek z Katedry Sławistyki Uniwersytetu Gdańskiego. Dokonana przez Recenzentki wnikliwa i krytyczna lektura maszynopisu oraz przedstawione uwagi i sugestie pozwoliły w znaczący sposób podnieść walory merytoryczne i językowe monografii. Jeżeli więc jakikolwiek fragment tej pracy zostanie uznany za wartościowy wkład w polskie badania językoznawcze, bez wątpienia można to zawdzięczać wiedzy i życzliwości obu Recenzentek. Jakiegokolwiek potknięcia czy błędy odnalezione w niniejszej monografii będą obciążać jednak wyłącznie samego autora.

11. Monografia dedykowana jest pamięci Profesora Władysława Lubasia, który był promotorem rozprawy magisterskiej oraz doktorskiej autora tej pracy, a także osobą, która zasugerowała piszącemu te słowa rozpoczęcie badań z zakresu słowotwórstwa i frazeologii w języku serbskim i polskim.

I

Frazeologia i derywacja — pojęcia wstępne

1. Leksykon i jego składniki

Zgodnie z powszechnie znanymi teoriami Karla Bühlera język uznawany był za system dwuklasowy, na który składać się miał leksykon oraz gramatyka. Leksykon — stanowiący pierwszą klasę — definiowano jako liczny, względnie zamknięty zbiór znaków odpowiadających poszczególnym elementom świata pozajęzykowego. Uznawano, że znaki te są policzalne, można więc dokonać ich inwentaryzacji oraz przedstawić w formie dłuższego lub krótszego indeksu — słownika. Gramatyka, czyli druga klasa języka, stanowić zaś miała zespół środków umożliwiających tworzenie z poszczególnych jednostek leksykonu struktur złożonych. Liczba tych struktur niczym nie jest ograniczona, mogą one też być całkowicie oryginalne, czyli zawierać treści nigdy jeszcze niewyrażane. Adam Heinz, elaborując poglądy Bühlera, pisał:

Istnieją systemy znakowe jednoklasowe, globalne, zamknięte, oraz dwuklasowe, podzielne i otwarte. Do typu pierwszego należą np. znaki okrętowe, typ drugi reprezentuje język. W języku klasę pierwszą tworzy inwentarz znaków odpowiadających poszczególnym elementom rzeczywistości, klasę drugą zaś tworzą środki umożliwiające przekonstruowanie klasy pierwszej w strukturę złożoną według żądanych relacji (Heinz 1974, 296).

W polskim językoznawstwie opisana wyżej teoria dwuklasowości języka Bühlera zakorzeniła się jednak w zmodyfikowanej i ukonkretnionej formie. Pierwszą klasę języka rozumiano bowiem jako zbiór wyrazów (leksemów), drugą zaś definiowano nie jako zespół reguł gramatycznych, które umożliwiają tworzenie struktur złożonych, lecz zazwyczaj jako zbiór produktów będących efektem zastosowania tychże reguł — zdania. Dwuklasowość języka, zgodnie z interpretacjami Kazimierza Polańskiego czy też Tadeusza Milewskiego, zasadzała się bowiem na przeciwstawieniu sobie znaków prostych, wyrazów (leksemów) oraz znaków złożonych, zdań (zob. Milewski 1976, 17–24, hasło *Dwuklasowość syste-*

mu języka w: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* z 1993 r. [EJO] oraz *Słownik terminologii językoznawczej* 1968 [STJ]; por. też Grzegorczykowa 2008, 27).

*

Przekonanie, że jednostkami tworzącymi leksykon (leksykę) są jedynie wyrazy (leksemy) było jeszcze do niedawna w polskiej lingwistyce dość szeroko rozpowszechnione. Stosunkowo długo nie wspomniano również o możliwości włączenia do zasobu jednostek słownikowych innych jednostek, w tym frazeologizmów. Takie stanowisko badawcze odnaleźć można m.in. w wielu polskich słownikach i encyklopediach lingwistycznych, także w *Słowniku terminologii językoznawczej* pod red. Z. Gołąba, A. Heinza i K. Polańskiego [STJ], *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* pod red. S. Urbańczyka [EWJP] oraz *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* pod red. K. Polańskiego [EJO]. W pracach tych „leksykon” uznawany jest za zbiór wyrazów, słownictwa określonego języka, inwentarz leksemów, które realizują się w tekście poprzez pojedyncze wyrazy². W podobny sposób leksykon interpretował Tadeusz Milewski, który w swoim *Językoznawstwie* (Milewski 1976) pierwszą z klas systemu językowego eksplicytnie sprowadzał do zbioru wyrazów. Jego zdaniem język to system dwuklasowy, na który składają się „znaki proste, tj. wyrazy, i środki gramatyczne, przy pomocy których wyrazy łączą się w znaki złożone, tj. zdania” (Milewski 1976, 25).

Niewłączanie frazeologizmów w obręb leksykonu wynikało głównie z faktu, że choć jednostki te stosunkowo długo w tradycji lingwistycznej postrzegano jako jednostki funkcjonalnie bliskie leksemom syntetycznym, stanowiły one jednak elementy językowe dość nietypowe ze strukturalno-semantycznego punktu widzenia, w dodatku wymagające przy swoim opisie zastosowania specyficznych procedur badawczych. Wstęp do systemu leksykalnego frazeologizmom bardzo długo zamykały też niektóre szeroko rozpowszechnione i popularne kryteria wyodrębniania leksemów — jednym z nich była formalna ciągłość, a więc cecha, której żaden frazeologizm spełnić nie mógł (Šipka 1998, 14). Warto zauważyć, że praktyka wyłączania frazeologizmów poza obręb systemu leksykalnego znajdowała potwierdzenie w kształcie dziesiątków słowników ogólnych języka polskiego — frazeologizmy, choć były w wielu tych dziełach odnotowywane, zazwy-

² W pierwszym dziele pojęcie „leksykon” definiuje się jako „termin w zasadzie synonimiczny ze *słownictwem*; poza tym używany w znaczeniu inwentarza wyrazów” (STJ, 523). Termin „słownictwo” jest zaś rozumiany jako „ogół wyrazów istniejących w danym języku” (STJ, 523). Drugie dzieło definiuje „leksykę” jako „zbiór wszystkich wyrazów w danym czasie istniejących i używanych przez członków danej społeczności” (EWJP, 181). Pojęcie „słownictwo” rozumiane jest jako „drugi, obok gramatyki podstawowy składnik systemu językowego [...] zorganizowany w system słownikowy, którego poszczególne elementy (leksemy) pozostają w mniej lub bardziej ścisłej współzależności” (EWJP, 312), „leksem” zaś uznawany za „abstrakcyjną jednostkę systemu słownikowego języka”, reprezentowaną w tekście przez pojedynczy wyraz (EWJP, 180). Trzecia praca, uznając wprost termin „leksykon” za synonim „słownika”, definiuje to ostatnie pojęcie jako „systematycznie ułożony indeks jednostek językowych, najczęściej wyrazów” (EJO, 498).

czaj nie miały statusu samodzielnego hasła. Taki, a nie inny kształt słowników — zgodnie z zasadą błędnego koła — potwierdzał znowu słusność wykluczania frazeologizmów z leksykonu języka.

W polskim językoznawstwie dość długo trzeba było czekać na jednoznaczne uznanie frazeologizmów za drugą — obok leksemów — grupę jednostek tworzących leksykon. Wydaje się, że jako pierwszy taki pogląd sformułował Andrzej Maria Lewicki, który w 1993 r. napisał wprost: „Zasób słownikowy języka składa się z dwu różnych typów jednostek: wyrazów i frazeologizmów” (Lewicki, Pajdzińska 1993, 307)³. W dalszej części swojej wypowiedzi badacz argumentował swój pogląd, odwołując się do funkcjonalnych oraz eidetycznych podobieństw, które występują między wyrazem a frazeologizmem:

Związki frazeologiczne istniejące w danym momencie w języku są wyliczalne i mogą być opisywane, podobnie jak wyrazy w formie słownika, a nie jak regularne połączenia wyrazów za pomocą reguł gramatycznych i paradygmatów. Frazeologizmy są, podobnie jak wyrazy, składnikami wypowiedzi i tekstów. Same jednak, poza szczególnymi sytuacjami, nie są tekstami (Lewicki, Pajdzińska 1993).

Można zauważyć, że w kolejnych latach pogląd wyrażony przez Lewickiego stał się w polskim językoznawstwie dość popularny, czego jednym z pierwszym przejawów była zmiana praktyki leksykograficznej. W 1996 r. ukazał się *Słownik współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja (SWJP), w którym frazeologizmy oraz leksemy (syntetyczne) traktowano jako równorzędne elementy systemu słownikowego. W dziele Dunaja odnaleźć można m.in. następujące ciągi haseł: *biada, biadać, biadolić, biała broń, białaczka, biała flota, biała gorączka, biała kawa, biała sala, biała śmierć, białawy* itd. albo: *zbędny, zbicie, z biciem serca, zbić, zbić na kwaśne jabłko, zbić z pantaląku, zbiec, z biedą, zbiednieć, zbiedzony, zbieg, zbiegać, zbiegać się, z biegiem lat, zbiegnąć, zbieg okoliczności, zbiegowisko* itd.⁴ Stanowisko Lewickiego przyjął też Roman Laskowski, jeden ze współautorów akademickiej *Morfologii* z 1998 r. (*Morfologia* 1998). Warto podkreślić, że Laskowski w tym dziele nie tylko włączył w obręb leksykonu frazeologizmy, złożone nazwy własne oraz wieloczłonowe modulanty, lecz także nadał wszystkim tym jednostkom status leksemu — a dokładniej rzecz ujmując — jednej z dwóch odmian leksemu, leksemu analitycznego:

³ Warto przypomnieć, że Grzegorzczkova już w 1984 r. brała pod uwagę możliwość włączenia konstrukcji typu: ŚWIECIC TRIUMFY, ULEC ZNISZCZENIU, WYWRZEC WPŁYW w obręb leksykonu (Grzegorzczkova 1984, 59–60). Sześć lat wcześniej, w 1978 r., Buttler pośrednio wskazywała zaś na leksykalny charakter frazeologizmów, akcentując ich funkcjonalną tożsamość z poszczególnymi częściami mowy — czasownikami, przymiotnikami, przysłówkami, zaimkami itd. (Buttler 1978a, 8–9).

⁴ Innym obszernym słownikiem, który w podobny sposób odnotowuje frazeologizmy, jest *Słownik polskich leksemów potocznych* pod red. Władysława Lubasia (SPL 2001–), którego pierwszy tom ukazał się w 2001 r. W dziele tym odnaleźć można np. taki ciąg haseł: *białko, biały, biały dom, biały górnik, biały kruk, biały montaż, biały murzyn, biały proszek, biały sport, biba, bibaj, bibek, biber, bibka* itd.

Leksem będący klasą wyłącznie analitycznych form gramatycznych będziemy nazywać leksemem analitycznym; np. analityczne są leksemy MIMO ŻE, DAĆ BOBU, BIAŁA PODLASKA (*Morfologia* 1998, 52).

W wyniku tego posunięcia osiągnięta została przez Laskowskiego daleko idąca homogeniczność jednostek tworzących leksykon. W ujęciu badacza na leksykon składają się bowiem nie dwa rodzaje jednostek (wyrazy i frazeologizmy), lecz dwie odmiany tej samej jednostki, leksemu — analityczny oraz syntetyczny. Odnosząc się do nowszej literatury, warto wspomnieć encyklopedyczny *Zarys językoznawstwa ogólnego* z 2004 r. Jego autor, Czesław Lachur, jednoznacznie wyrażał pogląd o posiadaniu przez frazeologizm (frazem) statusu jednostki składowej leksykonu:

Ponieważ przez słownictwo rozumieć należy zarówno wyrazy, jak i ich połączenia oraz związki o charakterze ustabilizowanym (wyrażenia, zwroty, frazy), czyli frazeologizmy, to w wypadku leksykologii jednostki leksykalne stanowią przede wszystkim leksem oraz frazem, a jednostki tekstowe — wyraz i frazeologizm. Gdy mówimy o leksemach i frazemach, to odnosimy je do systemu leksykalnego (leksyku) (Lachur 2004, 168).

Ostatecznie można dodać, że w identyczny sposób postępował Piotr Wojdak, który — dostrzegając potrzebę integracji opisu złożonych jednostek leksykalnych z systemem gramatycznym — pisał:

Nie wahamy się frazeologizmów nazywać leksemami składniowo polisegmentalnymi, a jednostek takich jak STAREJ DATY czy NISKIEGO LOTU przymiotnikami (Wojdak 2002, 617).

*

W zakresie serbskiej literatury naukowej dość zgodnie włączano frazeologizmy w obręb leksykonu, spierając się jednak w kwestii stosunku frazeologizmów do leksemów. W zasadzie tylko Ranko Bugarski bez żadnych zastrzeżeń klasyfikował frazeologizmy jako leksemy (analityczne) i uznawał je za składnik leksykonu. W swojej monografii *Uvod u opštu lingvistiku* z 1999 r. (Bugarski 2003²) lingwista wychodził z założenia, że „leksemy są często dłuższe od jednego wyrazu” (‘lekseme su često duže od jedne reči’ — Bugarski 2003, 199) i jako przykład leksemów podawał nie tylko formalnie złożone czasowniki zwrotne typu: *snaći se, odreći se*, lecz także analityzmy typu: BELA KUĆA, MORSKI PAS, SITNA RIBA, NOSITI GLAVU U TORBI, HVATATI MAGLU, bez wątpienia mające status frazeologizmu. Badacz pisał zresztą eksplicytnie w innym miejscu:

Biały Dom (siedziba prezydenta Stanów Zjednoczonych w Waszyngtonie) to jeden leksem, chociaż *biały dom* (w znaczeniu jakiegokolwiek domu o białej barwie) jest tylko syntagmą składającą się z dwóch leksemów (Bugarski 2003, 199)⁵.

⁵ „*Bela kuća* (sedište predsednika SAD u Vašingtonu) jeste jedna leksema, iako je *bela kuća* (u značenju bilo koje kuće bele boje) samo sintagma sačinjena od dve lekseme”.

Podobne stanowisko do zajmowanego przez Bugarskiego wyrażało też dwoje innych serbskich badaczy. Danko Šipka w swojej monografii *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina* (Šipka 1998) jednoznacznie wskazywał, że w obrębie leksykonu występują dwa podgatunki leksemów — jednoczłonowe oraz wieloczłonowe („jednočlana leksema” i „višečlana leksema”). Posługując się przykładowym frazeologizmem OBRATI BOSTAN, pisał:

Leksemy i ich tekstowe realizacije možna djeleći pod vrgledom tego, czy sklađaju się one z jednog czy wielu elementůw. Dla przykłada leksem *obratī* jest jednoczłonowy, a leksem *obratī bostan* wieloczłonowy⁶ (Šipka, 13).

Dragana Mršević-Radović już w swoich wczesnych pracach z lat 70. pisała zaś: „Jednostki frazeologiczne są częścią leksyki określonego języka” (‘Frazeološke jedinice su deo leksike jednog jezika’ — Mršević-Radović 1979, 459). Trzeba jednak zauważyć, że zarówno Šipka, jak i Mršević-Radović sygnalizowali pewne wątpliwości co do leksykalnego statusu frazeologizmów. Jak już wspomniano, Šipka w cytowanej wyżej pracy twierdził, że na leksykon składają się dwie klasy jednostek: „leksemy jednoczłonowe” i „leksemy wieloczłonowe” (‘jednočlane lekseme’ i ‘višečlane lekseme’). Dodawał jednak, że precyzyjniej byłoby posłużyć się terminami „jednoczłonowa jednostka leksykalna” (‘jednočlana leksička jedinica’) oraz „wieloczłonowa jednostka leksykalna” (‘višečlana leksička jedinica’). Co istotne, uznawał, że tylko termin „jednoczłonowa jednostka leksykalna” może być stosowany wymiennie z „leksem”. Autor uzasadniał swoje stanowisko tym, że w tradycji lingwistycznej stereotypowe wyobrażenie leksemu to syntetyczna jednostka językowa (Šipka 1998, 14). Mršević-Radović — mimo że w cytowanej powyżej pracy eksplicytnie traktowała frazeologizmy jako część leksykonu — wielokrotnie pisała też o cesze, która kwestionuje status frazeologizmu jako leksemu. Frazeologizmy są bowiem w jej ujęciu jednostkami, których prymarną funkcją w języku jest funkcja ekspresywna, podczas gdy zasadniczą funkcją pełnioną przez leksemy jest funkcja nominacyjna (Mršević-Radović 1979, 459; 1987, 22–23).

Serbską badaczką, która jednoznacznie wykluczała frazeologizmy z klasy leksemów była natomiast Rajna Dragičević. W swojej pracy *Leksikologija srpskog jezika* (Dragičević 2007) pisała bowiem wprost: „Naszim zdaniem do kategorii leksemów zaliczyć można tylko jednoczłonowe jednostki językowe” (‘Za nas u lekseme spadaju samo jednočlane leksičke jedinice’ — Dragičević 2007, 41). Co jednak istotne, Dragičević traktowała frazeologizmy jako klasę jednostek współtworzących leksykon — w opinii tej lingwistki na leksykon składać się bowiem mają trzy klasy form: „leksemy” (‘lekseme’), frazeologizmy (‘frazeologizmi’) oraz terminologiczne połączenia wyrazowe („terminološke sintagme” — Dragi-

⁶ „I lekseme i alokseme mogu se dalje dijeliti po tome da li se sastoje od jednog ili više elemenata. Tako je, na primjer, leksema *obratī* jednočlana, a *obratī bostan* višečlana”.

ćević 2007, 41–42). O przynależności frazeologizmów do leksykonu miały decydować ich właściwości semantyczne, składniowe i funkcjonalne. Badaczka pisała:

Frazeologizmy posiadają semantyczną i syntaktyczną samodzielność, inaczej mówiąc — posiadają jednolite, globalne znaczenie i pełnią funkcję jednego składnika zdaniowego, to zaś stanowi dla nich przepustką do leksykonu⁷ (Dragićević 2007, 41).

Na marginesie można zauważyć, że współczesnej serbskiej lingwistyce problemów z klasyfikacją przysparzają nie tylko frazeologizmy, lecz także inne wieloczłonowe analityzmy. W nowszych rozprawach leksykologicznych i leksykograficznych autorstwa m.in. Milorada Dešicia, Miroslava Nikolicia, Ljiljana Nedeljkov odnajduje się bowiem dość zróżnicowane, często niejednoznaczne i niekonsekwentne rozstrzygnięcia teoretyczne dotyczące relacji panujących między leksemem a różnymi analityzmami. Jak zwięźle pisze Rajna Dragićević — relacjonująca poglądy wyżej wspomnianych badaczy — w opinii tych naukowców „wieloczłonowa jednostka [...] to jest leksemem, to znowu nim nie jest” (‘višečlana jedinica [...] čas je leksema, čas nije’ — Dragićević 2007, 41).

2. Frazeologia i frazeologizm w polskiej oraz serbskiej i chorwackiej lingwistyce

Termin „frazeologia” jest współcześnie definiowany bardzo podobnie zarówno w polskim, jak i serbskim oraz chorwackim językoznawstwie⁸. Przez pojęcie frazeologii rozumiana jest zwykle gałąź leksykologii lub szerzej — gałąź lingwistyki badająca frazeologizmy. Drugie znaczenie tego terminu to oczywiście sam zbiór frazeologizmów. Živojin Stanojčić pisze:

Oprócz tego, że bada każdy, poszczególny (indywidualny) wyraz jako utrwaloną, podstawową językową jednostkę nominacyjną, leksykologia bada także bardziej złożoną, utrwaloną jednostkę językową, utrwaloną grupę wyrazową składającą się z dwóch lub więcej wyrazów, którą się nazywa frazeologizmem. [...] Wszystkie takie grupy stanowią frazeologię języka serbskiego, a gałąź leksykologii, która je bada, także nazywana jest frazeologią (Stanojčić, Popović 2002, 182–183)⁹.

Andrzej Maria Lewicki w [EJO] definiuje „frazeologię” jako:

⁷ „Frazeologizmi uživaju semantičku i sintaksičku samostalnost, odnosno poseduju jedinstveno značenje i vrše funkciju jednog rečeničnog člana, a to im je propusnica u leksikon”.

⁸ O dawnym rozumieniu pojęcia „frazeologia” w polskim językoznawstwie zob. (Skorupka 1988).

⁹ „Osim što proučava posebnu (individualnu) reč kao ustaljenu osnovnu jezičku jedinicu imenovanja, leksikologija proučava i složeniju ustaljenu jezičku jedinicu, ustaljeni skup od dve ili više reči, koje se naziva frazeologizam [...]. Svi takvi skupovi reči čine frazeologiju srpskog jezika, a i deo leksikologije koji ih proučava naziva se frazeologija”.

1. Dział leksykologii badający utrwalone (stałe) połączenia wyrazów, zwane idiomami, związkami frazeologicznymi lub frazeologizmami, pełniące funkcje jednostek słownikowych.
2. Zbiór związków frazeologicznych stanowiących część zasobu słownikowego danego języka (EJO, 162).

Zdecydowanie większe rozbieżności, także w obrębie narodowej lingwistyki — polskiej i serbskiej — odnaleźć można w definicjach terminu „frazeologizm”. W zależności bowiem od przyjmowanych podczas analizy materiału językowego kryteriów frazeologiczności mianem „frazeologizmu” określano różnego rodzaju jednostki językowe.

2.1. Ujęcie Stanisława Skorupki

W klasycznym dla polskiego językoznawstwa ujęciu badawczym Stanisława Skorupki frazeologizmy rozumiane są jako mające utarty charakter związki wyrazowe, będące zdaniem lub pełniące w zdaniu funkcję członu imiennego albo członu werbalnego. Dla badacza konstytutywną cechą frazeologizmów jest, cechujące się różnym stopniem natężenia, szczególne zespolenie semantyczno-składniowe elementów współtworzących strukturę wyrażenia frazeologicznego.

Badacz, stosując kryterium formalno-składniowe, wyróżnił w języku „wyrażenia frazeologiczne” (frazeologizmy o charakterze nominalnym — np. FALA UPALÓW, WIELCE SZANOWNY, ŚWIEŻO MALOWANY, KOSZAŁKI OPAŁKI, CZĘSTO GĘSTO, JAK RÓWNIEŻ), „zwroty frazeologiczne” (frazeologizmy o charakterze werbalnym — np. RUSZYĆ Z KOPYTA) oraz „frazy” (frazeologizmy w formie zdania — np. NIE MA TEGO ZŁEGO CO BY NA DOBRE NIE WYSZŁO). Biorąc pod uwagę właściwości semantyczne — a dokładniej rzecz biorąc „stopień zespolenia składników związku frazeologicznego” (Skorupka 1969, 221; 1958, 97–98) — wyróżniał „związki stałe”, „związki łączliwe” i „związki luźne”. W wypadku związków stałych (np. STARY GRZYB, GWIAZDA CZYJAŚ ZGASŁA) wspomniane zespolenie miało, zdaniem Skorupki, charakter absolutny, czego konsekwencją jest to, że globalne znaczenie związku jest całkowicie odmienne od sumy znaczeń jego składników. Związki łączliwe (np. RÓŻOWY HUMOR, GNIADY KOŃ, WSZCZĄĆ KLÓTNIE, MORZE SZUMI) to utarte wyrażenia, które w dalszym ciągu cechuje duży stopień zespolenia poszczególnych składników. W odróżnieniu od poprzedniej klasy frazeologizmów elementy składowe związku łączliwego nie uległy jednak całkowitej leksykalizacji i zachowały częściowo swoje pierwotne znaczenie. Związkami luźnymi (np. JEŚĆ BULKĘ, JEŚĆ Z APETYTEM, PRZEJŚCIE PRZESZCIE, DRUGIE DANIE, PRZECHADZKA PO MIEŚCIE, GRAĆ NA FUJARCE) są zdaniem Skorupki „połączenia tworzone każdorazowo doraźnie, powstające ze zwykłego zestawienia wartości semantycznej członów składowych” (Skorupka 1969, 223). Fakt, że stopień zespolenia tych jednostek jest niewielki, nie oznacza jednak, że frazeologiczne związki luźne cechują się pełną dowolnością struktury składni-

ków. Związki luźne ograniczone są bowiem zwykle odpowiednim schematem składniowym i semantycznym. Jeżeli pominąć użycia figuratywne i przenośne, w przypadku związku luźnego — np. JEŚĆ BULKĘ — wspomniane ograniczenia mają ścisły, dwustronny charakter, dotyczą zarówno podmiotu czynności (istota żywa), jak i obiektu mogącego wystąpić w funkcji dopełnienia (przedmiot jadalny w Acc. — por. Kurkowska, Skorupka 1959, 154–156; zob. też Skorupka 1952a, 17)¹⁰.

Warto też zauważyć, że Skorupka w obręb jednostek frazeologicznych bez żadnych zastrzeżeń włączał liczne formy wyrazowe, które w literaturze lingwistycznej często stawiano poza obrębem frazeologii. Mowa tu m.in. o leżących, zdaniem badacza, na pograniczu pomiędzy związkami stałymi i łączliwymi „wyrażeniach gatunkujących” typu: APARAT TELEFONICZNY, RYBA SŁODKOWODNA, KOŃ WYŚCIGOWY, AKTOR KOMICZNY, ZAPALENIE PŁUC oraz „wyrażeniach i zwrotach o charakterze porównawczym” typu: BLADY JAK PAPIER, BIAŁY JAK ŚNIEG, CZERWONY JAK BURAK, WYGLĄDA JAK STRACH NA WRÓBLE, WPAŚĆ JAK PO OGIEŃ. Można przypomnieć, że Skorupka do związków łączliwych zaliczał także orzeczenia peryfrastyczne typu: WYKONAĆ SKOK, DOKONAĆ PRZEKŁADU, WYCIĄGNĄĆ WNIOSEK, WYSUNĄĆ ŻĄDANIE (Skorupka 1969, 222–223), a mianem fraz, czyli frazeologizmów mających postać zdania, opatrywał wszystkie przysłówia, sentencje, maksymy, powiedzenia, porzekadła (Skorupka 1969, 221)¹¹. Co

¹⁰ Nietrudno zauważyć, że Skorupka w swojej koncepcji badawczej frazeologię rozumiał dość szeroko — jak sam pisał: „Rozumiejąc frazeologię jako naukę o związkach wyrazowych stałych, łączliwych i luźnych, traktujemy ją szeroko. W tym znaczeniu frazeologia byłaby nauką o sposobach wyrażania się, obejmujących również luźniejsze, zwykle przenośne konstrukcje frazeologiczne i składniowe” (Skorupka 1969, 221). Konsekwencją tego podejścia teoretycznego było jednak podniesienie do rangi frazeologizmów wyjątkowo rozległego *spectrum* połączeń wyrazowych. W ujęciu Skorupki każdy związek wyrazowy (niebędący wyrazem złożonym) miał bowiem pewne cechy „frazeologiczności” (która tym samym stawała się pojęciem o charakterze skalarnym, nie zaś bezwzględny). Trzeba jednak zauważyć, że w niektórych swoich opracowaniach Skorupka dopuszczał możliwość zawężenia pojęcia „frazeologizm” jedynie do stałych związków wyrazowych (Skorupka 1969), a nawet dowodził, że związki luźne „znajdują się właściwie poza obrębem frazeologii jako nauki, wchodzą[c] w zakres składni i częściowo semantyki” (Kurkowska, Skorupka 1959, 156). Na niejasność związaną ze statusem związków luźnych i zakresem stosowności pojęcia „frazeologia” w koncepcji Skorupki jako pierwszy zwrócił chyba uwagę Wojciech Chlebda w swojej monografii *Elementy frazematyki* (Chlebda 2003²). Opolski badacz omawiane tu wątpliwości opatrzył mianem „pęknięcia koncepcji Skorupki”, interpretując problematyczną kwestię w następujący sposób: „[według Skorupki] związki luźne są z jednej strony fundamentem frazeologii, a z drugiej strony badacz ma je traktować jako związki nie frazeologiczne, ale składniowo-semantyczne jedynie” (Chlebda 2003, 28).

¹¹ Warto zauważyć pewną usterkę w klasyfikacji dokonywanej przez Skorupkę. Jak wiadomo, badacz dokonywał rozdziału tzw. *wyrażeń gatunkujących* typu: RYBA SŁODKOWODNA, APARAT TELEFONICZNY, ZAPALENIE PŁUC od *wyrazów złożonych* typu: SAMOLOT ODRZUTOWY, MASZYNA DO PISANIA, SAMOCHÓD CIĘŻAROWY. Pierwszą grupę form Skorupka włączał w obręb frazeologizmów, związków łączliwych, podczas gdy drugą uznawał za wyrazy złożone, niebędące rzecz jasna frazeologizmami (Skorupka 1969, 222–223). Nie wydaje się jednak, aby różnice semantycz-

ciekawe, jako frazeologizmy (wyrażenia) lingwista klasyfikował również dwuskładnikowe analityzmy, w skład których wchodziły wyrazy synsemantyczne, np. PO KRYJOMU, NA BOK, CO CHWILA (Skorupka 1969).

2.2. Ujęcie Andrzeja Marii Lewickiego

Badacz w swoich pracach definiował frazeologizm jako „nieciągłe połączenie wyrazów, w jakiś sposób nieregularne i utrwalone społecznie” (Lewicki 1992, 158). Jak wynikało z samej definicji, konstytutywnymi cechami jednostki frazeologicznej była dla niego „nieciągłość” (na płaszczyźnie formalnej), „nieregularność” (na płaszczyźnie semantycznej) oraz „utrwalenie” (na płaszczyźnie socjolingwistycznej). Nieciągłość Lewicki rozumiał jako formalną złożoność frazeologizmu, będącego kompleksem wyrazów, którego składniki można rozdzielać innymi wyrazami, a także naruszać ich szyk (USZYĆ BUTY → USZYŁ JAN BUTY PIOTROWI → JAN BUTY USZYŁ PIOTROWI). Pojęcie nieregularności było przez badacza rozumiane dość szeroko. Przejawem nieregularności mogły być więc przesunięcia semantyczne poszczególnych składników frazeologizmu, w konsekwencji prowadzące do wystąpienia rozbieżności między globalnym znaczeniem frazeologizmu a sumą znaczeń jego komponentów. Nieregularność mogła się też realizować poprzez naruszenie (w obrębie struktury frazeologizmu) gramatyczno-semantycznych reguł łączenia i używania form wyrazowych w danym języku — np. poprzez zastosowanie jednostek naruszających współczesne reguły gramatyczne — czy poprzez użycie wyrazów, które poza strukturą frazeologizmu samodzielnie w języku nie funkcjonują. Ostatecznie nieregularność Lewicki rozumiał jako semantyczną fakultatywność przynajmniej jednego z członów frazeologizmu. Fakultatywność ta polegać miała na tym, że o ile wyraz wchodzący w skład określonego, niefrazeologicznego połączenia może — zachowując swoje prymarne znaczenie — stać się członem składowym każdego innego połączenia niefrazeologicznego (np. *STARY ŻŁODZIEJ* = „ktoś kto nie jest młody”; *STARY ŻŁODZIEJ* → *STARY POLICJANT*, *STARY NAUCZYCIEL*), o tyle będąc członem połączenia frazeologicznego, nie może — przy zachowaniu swojego zmodyfikowanego znaczenia — pełnić funkcji elementu składowego żadnego innego połączenia (np. *ŻŁODZIEJ KIESZONKOWY* = „parający się kradzieżą niewielkich przedmiotów, zegarków, portfeli itp.”; *ŻŁODZIEJ KIESZONKOWY* → * *ROZBÓJNIK KIESZONKOWY*). Dla Lewickiego utrwalenie społeczne frazeologizmu wiązało się z upowszechnieniem danej jednostki językowej wśród „większości elit kształtujących normę” (Lewicki 1992, 166). Jedną z konsekwencji utrwalenia miało być to, że frazeologizm (podobnie jak wyraz) stawał się gotowym do użycia znakiem językowym, mogącym trafnie wyrazić treść, o której chce poinformować nadaw-

no-składniowe istniejące pomiędzy oboma typami jednostek pozwalały na tak wyraźne stawianie cezur.

ca komunikatu. Co ważne, znak taki nie wymagałby każdorazowego doraźnego tworzenia, lecz tylko odtworzenia w określonym akcie komunikacyjnym.

Lewicki dokonywał klasyfikacji związków frazeologicznych, biorąc pod uwagę funkcje składniowe pełnione przez te jednostki w wypowiedzi oraz stosunek znaczenia globalnego związku frazeologicznego do sumarycznego znaczenia jego członów składowych. Badacz wyróżniał więc „frazy” (związki używane w funkcji zdania, np. WYSZŁO SZYDŁO Z WORKA, KLAMKA ZAPADŁA, KOŃ BY SIĘ UŚMIAŁ), „zwroty” (związki używane w funkcji czasownika, np. KTOŚ ZBIJA BĄKI, KREW KOGOŚ ZALEWA, KURZY SIĘ KOMUŚ Z GŁOWY), „wyrażenia rzeczownikowe” (związki używane w funkcji rzeczownika, np. KOCIE ŁBY, PIES OGRODNIKA, KROPLA W MORZU POTRZEB), „wyrażenia określające” (związki o charakterze przydawki i okolicznika, służące określaniu czasowników, rzeczowników przyimków, przysłówków, np. PIERWSZY LEPSZY, JAKO TAKO, PSIM SWĘDEM), „wskaźniki frazeologiczne” (związki pełniące funkcje pomocnicze — przyimków, spójników, partykuł itd., np. W ZWIĄZKU Z [CZYM], W RAMACH [CZEGO], ŻE TEŻ, TEŻ MI COŚ, RZECZ JASNA). Stosując kryterium semantyczne, Lewicki dzieli frazeologizmy na „związki idiomatyczne”, zwane też „idiomami”, „połączenia frazeologiczne”, określane również mianem „frazemów”, oraz na „zestawienia”. W pierwszym przypadku ma się do czynienia ze związkami, których znaczenia „nie można odczytać ze znaczeń komponentów” (Lewicki 1992, 161), ewentualnie „których utrwalone znaczenie jest zupełnie inne niż to, które wynika ze znaczeń członów składowych” (np. KTOŚ IDZIE Z KIMŚ NA UDRY — Lewicki, Pajdzińska 1993, 311). W drugim zaś mowa o „utrwalonych połączeniach wyrazów, których sens mieści się w zakresie znaczeniowym wyrazu dominującego semantycznie, jakkolwiek całe połączenie jest nieregularne znaczeniowo” (np. CZARNA ROZPACZ — Lewicki, Pajdzińska 1993). W trzecim przypadku pojawiają się jednostki funkcjonujące „na pograniczu frazeologizmów i grup syntaktycznych [...]”, które zachowują swoje znaczenia dosłowne, ale znaczenie całego połączenia obejmuje również takie komponenty, których połączenie nabyło w procesie użytkowania” (np. PŁATKI OWSIANE — Lewicki, Pajdzińska 1993, 313).

Jak nietrudno zauważyć, klasyfikacje Lewickiego w dużym stopniu pokrywały się z podziałem wprowadzonym wcześniej przez Skorupkę. Pojęcie „fraz” używane przez Lewickiego bliskie jest „frazie” w ujęciu Skorupki, „zwrot” uznać można za odpowiednik „zwrotu frazeologicznego”, a „wyrażenie rzeczownikowe” i „wyrażenia określające” można utożsamić z „wyrażeniem frazeologicznym”. Wskazywane przez Lewickiego „idiomy” tożsame są ze „związkami stałymi” w ujęciu Skorupki, a „frazemy” (i częściowo „zestawienia”) swoim zakresem w dużym stopniu odpowiadają „związkom łączliwym”. Warto dodać, że choć Skorupka nie wyodrębniał w swojej klasyfikacji „wskaźników frazeologicznych”, liczne przykłady tej klasy form włączał jednak w obręb „wyrażeń frazeologicznych” lub „zwrotów frazeologicznych” (np. JAK RÓWNIEŻ, A MIANOWICIE, PRAWDĘ MÓWIĄC, WZIĄWSZY POD UWAGĘ — zob. Skorupka 1969, 221).

Analizując inne kategorie jednostek, które Lewicki traktował jako frazeologizmy, dostrzec można następne zbieżności z rozstrzygnięciami teoretycznymi zastosowanymi przez Skorupkę. Lewicki uznawał bowiem „porównania frazeologiczne” (np. SILNY JAK KOŃ, LEJE JAK Z CEBRA) za szczególną grupę „frazemów”, zaznaczając przy tym, że część z nich (zwłaszcza porównania o charakterze wyrażen rzeczownikowych), stanowi już *de facto* „idiomy” (np. DZIEWCZYNA JAK MAŁOWANIE, DOM JAK Z BAJKI, COŚ IDZIE JAK WODA). W obręb „frazemów” włączane były przez Lewickiego orzeczenia peryfrastyczne, typu: DOKONAĆ WŁAMANIA, PRZEPROWADZIĆ AKCJĘ, WYWIERAĆ NACISK. Do „zestawień” włączał badacz terminy naukowe (np. KWAS SIARKOWY, SPÓŁGŁOSKA WARGOWA), wysoce frekwencyjne i właściwe stylowi publicystycznemu analizy typu: ŁAD I PORZĄDEK, POLITYKA FISKALNA, DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA, SYSTEM KOMUNISTYCZNY oraz powszechne w języku ogólnym jednostki analityczne typu: SAMOCHÓD CIĘŻAROWY, PŁATKI OWSIANE (Lewicki, Pajdzińska 1993, 311–313; Lewicki 1992, 162–164).

2.3. Ujęcie Wojciecha Chlebdy

Na tle wymienionych wcześniej stanowisk badawczych wyróżnia się teoria „frazematyki” zaproponowana przez Wojciecha Chlebde. Przedmiotem jej opisu stały się „frazemy”, a więc wszystkie „z reguły ponadmorfemowe i ponadleksemowe” (Chlebda 2003, 49) jednostki, będące

względnie trwałą formą językową, która w danej sytuacji stała się — niezależnie od swych cech strukturalnych i semantycznych — przyjętym (nierzadko jedynym) sposobem wyrażenia danego potencjału treściowego (Chlebda 1993, 328).

Co ważne, jedynym kryterium, które służyłoby wyodrębnianiu frazemów z języka, stała się dla Chlebdy „odtworzalność elementu językowego w danej sytuacji i dla nazwania danej wiązki sensu” (Chlebda 2003, 328)¹². O odtwarzalności danej jednostki świadczyć mogą jego zdaniem cztery wskaźniki: jej frekwencywność i współczynnik szablonowości, posiadane przez nią cechy formalne (specyficzne środki prozodyczne lub ich tekstowe odpowiedniki, typu cudzysłów, kursywa itp.), towarzyszące danej jednostce cechy metatekstowe (zauważalne dzięki użytym w komunikacji, poprzedzającym właściwy frazeologizm, sygnalizatorom metatekstowym typu: TAK ZWANE..., JAK TO SIĘ MÓWI...), obecność w języku strukturalno-semantycznej transformacji danej jednostki frazeologicznej (odtworzalność skrótowca UJ czy eliptycznego CIŚNIE SIĘ PYTANIE konstituowane jest

¹² Autor pisał: „W komunikacji więc (wypowiedzi indywidualnej) interesować mnie będą [...] elementy językowe, które w danej sytuacji dla nazwania określonego potencjału treściowego zostały przez mówiącego *odtworzone*, a nie *utworzone* z doraźnie dobranych elementów” (Chlebda 2003, 49).

istnieniem form ‘Uniwersytet Jagielloński’ oraz CIŚNIE SIĘ PYTANIE NA USTA) (szerzej Chlebda 2003, 228–254). Dla badacza takie cechy, jak: metaforyczność, ekspresyjność, powszechność, obrazowość itd., przypisywane do tej pory bardzo często frazeologizmom, stały się nie kryteriami wyodrębniania frazemów, lecz fakultatywnymi cechami, które danej jednostce frazematycznej mogą — lecz nie muszą — towarzyszyć (Chlebda 2003, 50).

Tak szeroko wyznaczone ramy definicyjne pozwoliły Chlebdzie na zamknięcie w ramach jednej klasy dość zróżnicowanych form, które do tej pory kojarzono z obszarem frazeologii (idiomy, przysłowia, orzeczenia peryfrastyczne itp.), ale także zdecydowanie wyłączano z jej zakresu (wywieszki, slogany, tytuły itp.). Warto podkreślić, że pierwotnie wszystkie te odtwarzalne jednostki opolski badacz określał mianem „frazeologizmu”. W efekcie koncepcja frazeologii proponowana przez Chlebdę stała się jeszcze bardziej pojemna aniżeli teoria proponowana przez Skorupkę, który — co warto przypomnieć — forsował m.in. pogląd o istnieniu frazeologicznych „związków luźnych” (zob. przyp. 10). Tak szerokie rozumienie przez Chlebdę zarówno frazeologii, jak i zakresu znaczeniowego samego pojęcia „frazeologizm” wywołało jednak opór w większości środowisk naukowych, co sprawiło, że opolski badacz po pewnym czasie zarzucił użycie pojęcia „frazeologizm” w nowym, hiperonimicznym znaczeniu. W rezultacie całą kategorię analitycznych, odtwarzalnych jednostek językowych Chlebda proponował określać mianem „frazemu”, licząc, że nowy termin nie obrósł jeszcze w tradycji językoznawczej tak silnymi, trwałymi i trudnymi do zmiany asocjacjami jak „frazeologizm”¹³. Drugiego pojęcia badacz zdecydował się używać w dalszym ciągu, jednakże już w klasycznym, niezmiennym i utrwalonym w literaturze frazeologicznym znaczeniu.

Chlebda, w odróżnieniu od swoich poprzedników, nie poświęcał dużo uwagi semantycznej i strukturalnej klasyfikacji frazemów. Niechęć ta wynikała nie tylko z potrzeby „przewycięzania analizy frazeologii standardowej” (Chlebda 2003, 12–13) i forsowania teorii frazemu, rozumianego jako swoistego rodzaju ter-

¹³ Chlebda pisał: „Moje kilkuletnie próby określania terminem frazeologizm tworów typu *dziękuję, nie mam więcej pytań; świeżo malowane; reszty nie trzeba; pogoda dla bogaczy* (i »*Pogoda dla bogaczy*«); *co słysząc; Żwirko i Wigura; udział wzięli; trzeba sobie jasno powiedzieć, że; czy po odejściu od kasy reklamacji nie uwzględnić się* spotykały się najczęściej (w środowiskach językoznawczych) z niezrozumieniem lub tak silną reakcją negatywną, że odstąpienie od tego terminu (na korzyść »nie obciążonego« wyrazu ‘frazem’) wydało mi się konieczne” (Chlebda 2003, 53, por. także 12–13). Na marginesie można zauważyć, że kolejne terminologiczne propozycje Chlebdy także nie zostały powszechnie przyjęte w kręgach naukowych. Pojęcie „frazemu” funkcjonuje bowiem w polskiej lingwistyce najczęściej nie jako hiperonim dla wszystkich odtwarzalnych wielowyrazowców — co było zamierzeniem Chlebdy — lecz jako termin funkcjonujący obok lub w opozycji do pojęcia „frazeologizm”. Jak pisze sam badacz: „Terminem *frazeologizm* obejmowano to, co intuicyjnie kojarzy się z frazeologią w rozumieniu klasycznym, pod etykietą *frazemu* natomiast zaczęto gromadzić te różne wielowyrazowce, które się dotychczas w standardowej teorii frazeologicznej mieściły z trudem (bądź nie mieściły w ogóle)” (Chlebda 2003, 13).

minologicznego hiperonimu. Unikanie klasyfikacji formalno-semantycznej przez Chlebde w głównej mierze było bowiem konsekwencją przyjętego przez badacza założenia, że frazem stanowi element składowy frazematyki, czyli jednej z odmian frazeologii — frazeologii nadawcy. W obrębie tej odmiany frazeologii centralne miejsce zajmuje człowiek jako nadawca komunikatu, który odtwarza oraz tworzy w mowie określone treści. Dla nadawcy nie jest zaś relewantne, czy konkretny znak, którego użył w konkretnym komunikacie, jest idiomem, wyrażeniem rzeczownikowym, związkiem luźnym czy porzekadłem¹⁴. Punktem wyjścia do stworzenia semantyczno-strukturalnej klasyfikacji frazemów w rozumieniu Chlebdy mogłyby się jednak stać — notowane na marginesie innych rozważań — fragmenty, w których badacz dokonywał enumeracji wszelkiego rodzaju odtwarzalnych analizmów. Opolski lingwista wyróżniał m.in. wywieszki (ŚWIEŻO MALOWANE), przysłowia (KTO POD KIM DOŁKI KOPIE, SAM W NIE WPADA), idiomy (KTOŚ PLECIE DUBY SMALONE), terminy złożone (TRĄBKA EUSTACHIUSZA), tytuły (POGODA DLA BOGACZY), frazeologizmy tytułopochodne (POGODA DLA BOGACZY), powiedzonka (PANIE DZIEJKU), określenia geopolityczne (NA OKUPOWANYCH PRZEZ IZRAEL TERYTORIACH ARABSKICH), formuły etykietalne (MOJE USZANOWANIE), slogany propagandowe (BYLIŚMY — JESTEŚMY — BĘDZIEMY!), zwroty wykrzyknikowe (A TO CI DOPIERO!), konstrukcje składniowe w funkcji prośby o zaprzestanie określonej czynności (CZY MUSISZ TAK... <np. HAŁASOWAĆ ?>), zwroty fatyczne (ŁADNĄ MAMY DZIŚ POGODĘ), wtrącenia metatekstowe (JEŚLI SIĘ TAK MOŻNA WYRAZIĆ), tradycyjne formuły bajkowe (... I ODTĄD ŻYLI DŁUGO I SZCZĘŚLIWIE — szerzej Chlebda 1993, 328) oraz frazeologizmy klasyczne (frazeologizmy w tradycyjnym rozumieniu), porzekadła, skrzydlate słowa, formuły gatunkowe i wyrażenia funkcyjne, „odzywki” (Chlebda 2003, 12, 49).

Opolski lingwista za bardziej uzasadnione i potrzebne uznawał natomiast próby klasyfikowania frazemów pod względem kryteriów intencjonalno-funkcyjnych. Pierwszą wyróżnianą przez niego klasą były „frazemy ideacyjne”, a więc frazemy mające charakter nominujący. Ich funkcją jest nazywanie różnego rodzaju pojęć, sądów, praw, stanów psychicznych (MASŁO ROŚLINNE, ZACHODNI BRZEG JORDANU, ZASTRZYK ŚWIEŻEJ KRWI, KRASNOLUDKI SĄ NA ŚWIECIE, CYGANKA PRAWDĘ CI POWIE, NARÓD Z PARTIĄ — PARTIA Z NARODEM, ŻYCIE JEST FORMĄ ISTNIENIA BIAŁKA, $E = MC^2$, ZNAM TEN BÓL, KOPEŁ LAT!). Drugą grupę stanowią „frazemy interpersonalne”, wyrażające stosunek nadawcy komunikatu do otoczenia, w tym interlokutora. Mowa więc o różnego rodzaju ostrzeżeniach, zakazach, uprzedzeniach, zachętach, życzeniach (UWAGA ZŁY PIES!, PALENIE WZBRONIONE, PO ODEJŚCIU OD KASY REKLAMACJI NIE UWZGLĘDNI SIĘ, CUKIER KRZEPI, WESOŁEGO ALLELUJA!). Trzecią grupą byłyby „frazemy tekstowe”, które służą do mówienia w tekście o samym tekście. Do tych metafrasemów

¹⁴ Warto w tym miejscu dodać, że zakrojone na szerszą skalę próby semantyczno-strukturalnej klasyfikacji frazemów podejmował m.in. Aleksy Awdiejew (Awdiejew 2001).

zaliczał Chlebda sygnalizatory frazematyczności określonych partii komunikatu, jak też jednostki służące do informowania odbiorcy komunikatu o przebiegu rozmowy i strukturze nadawanego komunikatu (TAK ZWANY; JAK TO SIĘ ZWYKŁO NAZYWAĆ, JAK TO MÓWIA, JAK WYNIKA Z POWYŻSZEGO, JAK ZOBACZYMY DALEJ, NA ZAKOŃCZENIE CHCIAŁBYM DODAC) (Chlebda 1993, 329–330).

Opisując koncepcję frazemu, nietrudno zauważyć, że termin ten dla Chlebdy stał się ostatecznie nie tyle synonimem, ile hiperonimem pojęcia „frazeologizm” (które badacz utożsamia chyba zresztą z „idiomem”, czy „frazeologizmem klasycznym” i „frazeologizmem w tradycyjnym rozumieniu”). Taki charakter relacji (hiperonimiczno-hiponimicznej) zakłada jednak, że ogólne właściwości posiadane przez frazem muszą też cechować frazeologizm, czyli jednostkę będącą wobec frazemu w podrzędnym stosunku hiponimii. Tym samym przyjmuje się, że frazeologizm w obecnej koncepcji Chlebdy — podobnie jak każdy frazem — musi stanowić analityczną (ponadleksemową) jednostkę językową, której jedynym kryterium wyodrębniania jest odtwarzalność, fakultatywnymi zaś cechami ekspresyjność, metaforyczność, obrazowość itd.

2.4. Ujęcie Alicji Nowakowskiej

Wrocławska badaczka Alicja Nowakowska w swoich pracach definiuje jednostkę frazeologiczną jako „stosunkowo stabilne, odtwarzalne połączenie wyrazów, charakteryzujące się obrazowością, asumarycznością semantyczną i ekspresywnością” (Nowakowska A. 2005, 23). Wśród fundamentalnych cech tej jednostki lingwistka na pierwszy plan wysuwa jej „względną stabilność i związaną z tym reprodukowalność” (Nowakowska A. 2005, 23), dopuszczając jednak możliwość pewnej gramatycznej i leksykalnej wariacji składników. O wypełnieniu kryterium reprodukowalności decydować ma natomiast fakt zamieszczenia danej jednostki w słowniku frazeologicznym — badaczka sama jednak zauważa, że kryterium to często bywa zawodne (Nowakowska A. 2005, 25). W drugiej kolejności jako cechy jednostki frazeologicznej wymienia asumaryczność znaczeniową i obrazowość. Píše:

Obrazowość opiera się na znaczeniach wyrazów stanowiących komponenty połączenia frazeologicznego, jest dzięki nim możliwa. Istota asumaryczności polega zaś na odrzuceniu znaczeń poszczególnych komponentów i przyjęciu założenia, iż znaczenie całości nie wynika ze znaczeń elementów składowych. Obrazowość odwołuje się do motywacji jednostki frazeologicznej. W miarę jej zacierania się — maleje. Przeciwny proces zachodzi w odniesieniu do asumaryczności. Jest ona tym pełniejsza, im bardziej zaciera się motywacja (Nowakowska A. 2005, 25)¹⁵.

¹⁵ A. Nowakowska zauważa, że obie te cechy zwykle występują wspólnie w konstrukcji każdej jednostki frazeologicznej, różniąc się jednak stopniem natężenia (Nowakowska A. 2003, 26). To uzasadnia decyzję lingwistki, która uznawała za obrazowe zarówno formy: CZERWONY JAK BURAK, WYSOKI JAK TOPOLA, jak i — cechujące się bez wątpienia asumarycznością znaczeniową — LWIA PASZCZA, PANTOFELKI MATKI BOSKIEJ, DIABLE ZŁOTO (Nowakowska 2003). Przy

Ostatnią właściwością jednostki frazeologicznej, o której wspomina Nowakowska, jest ekspresywność. W związku z tym językoznawczynie formułowała pogląd, iż podstawową funkcją jednostek frazeologicznych nie jest funkcja nominacyjna, lecz wartościująca. Sama jednostka frazeologiczna stanowić zaś miała dla badaczki „wynik i narzędzie emocjonalnego myślenia, kwalifikująco-oceniającego działania świadomości” (Nowakowska A. 2005, 26).

Termin „jednostka frazeologiczna” stanowi dla Nowakowskiej swoistego rodzaju hiperonim, który obejmuje swoim zakresem trzy klasy jednostek: „konstrukcje porównawcze”, „przysłowia, porzekadła” oraz „związki frazeologiczne” (Nowakowska A. 2005, 45). Jej zdaniem są to jedyne konstrukcje wielowyrzowe, które mają równocześnie cechę stabilności, powtarzalności, odtwarzalności, obrazowości, ekspresji i asumaryczności znaczeniowej. Badaczka wymienia oczywiście także te kryteria, które pozwalają wyodrębnić zwroty frazeologiczne — a więc „pełnoprawne” frazeologizmy — spośród innych jednostek frazeologicznych. Pierwszym z nich jest pełnienie przez frazeologizm funkcji składnika wypowiedzenia, drugim uzależnienie kontekstowe¹⁶, trzecim zaś występowanie w zdaniu w funkcji znaku, który denotuje „pojęcie jednostkowe”, a nie „sytuację czy stosunki między rzeczami” (Nowakowska A. 2005, 44–45).

Jak nietrudno zauważyć, choć badaczka pierwotnie deklarowała „szerokie rozumienie” pojęcia „jednostka frazeologiczna” (Nowakowska A. 2005, 23), równocześnie dość restrykcyjnie ograniczyła listę form, które mogą być uznane za frazeologizm, „związek frazeologiczny”. Sama A. Nowakowska deklarowała:

Przyjęty w tej pracy zakres pojęcia *związek frazeologiczny* obejmuje zatem te jednostki frazeologiczne, które Winogradow określa jako zrosty i skupienia, Skorupka — związki frazeologiczne stale i łączliwe, Fisiak — idiomy właściwe, idiomy przenośne i kolokacje konwencjonalne, a Lewicki — idiomy i frazemy (Nowakowska A. 2003, 42).

W konsekwencji poza korpusem frazeologizmów znalazły się liczne stabilne, wielowyrzowe konstrukcje — „skrzydlate słówka”, metaoperatory (ŻE TAK POWIEM), fatyzmy (CO JA TU CHCIAŁEM POWIEDZIEĆ), a także formuły adresatywne (SZANOWNY PANIE) itp. W przekonaniu Nowakowskiej jednostki te nie utrwały się w języku jako samodzielne jednostki, a swoje przenośne znaczenie aktualizują jedynie w kontekście „określonego dzieła, czy sytuacji utrwalonej przez anegdotę”

okazji można przypomnieć, że inną polską badaczką, która uznawała obrazowość za istotną cechę frazeologizmów była A. Spagińska-Pruszek (Spagińska-Pruszek 2005, 54).

¹⁶ Badaczka na przykładzie formy GROCH O ŚCIANĘ tak wyjaśnia kwestię kontekstowego uzależnienia: „Związek frazeologiczny może też mieć postać struktury pozornie niezależnej o charakterze dopowiedzenia lub skrótu myślowego, ale w rzeczywistości mocno związanej z kontekstem, np. *Alfredo znów miał kłopot z Polakami. Znów próbował tłumaczyć, że solidarnościowy ruch robotniczo-inteligencji bardziej przypomina latynoamerykańskich komunistów niż antykomunistycznych generałów; że lewica w Brazylii popiera »Solidarność«; że Ameryka Łacińska ma sytuację o 180 stopni odmienną; niesprawiedliwość, kultura przemocy, uzależnienie od USA... Groch o ścianę*” (Nowakowska A. 2005, 43).

(Nowakowska A. 2003, 29). Nowakowska nie uznawała też za frazeologizmy jednostek funkcyjnych typu: BYNAJMNIEJ NIE, INNYMI SŁOWY, RZECZ JASNA, WRĘCZ PRZECIWNIE, choć zauważała, że — przynajmniej część z nich (RZECZ JASNA, TEŻ MI COŚ itp.) ma cechę ekspresywności. Poza obręb frazeologii wyłączane były przez nią również analizy werbalno-nominalne typu: ŻYWIĆ NADZIEJĘ, UDZIELAĆ INFORMACJI. Wrocławska lingwistka wskazywała, że choć niektóre tego rodzaju jednostki cechują się asumarycznością znaczeniową, pozbawione są obrazowości i ekspresywności (Nowakowska A. 2003, 45)¹⁷. Wskutek braku ekspresywności — zwykle też obrazowości i asumaryczności znaczeniowej — badaczka nie zdecydowała się zaliczyć w poczet frazeologizmów szerokiego kompleksu terminów złożonych, zestawień i innych stałych połączeń wyrazowych typu: BOŻE NARODZENIE, WILCZA JAGODA, SZKOŁA PODSTAWOWA, GŁOWA DO POZŁOTY, MASZYNA DO SZYCIA itp. Decyzję taką podjęła, choć w części z tych form (LWIA PASZCZA, PANTOFELKI MATKI BOSKIEJ, DIABLE ZŁOTO itp.) dostrzegała metaforyczną motywację (Nowakowska A. 2003, 26). Poza obręb związków frazeologicznych, ale nie jednostek frazeologicznych, wykluczone zostały też oczywiście przysłowia, które nie są składnikiem wypowiedzi, lecz samodzielnymi wypowiedziami.

2.5. Ujęcie Piotra Müldnera-Nieckowskiego

Müldner-Nieckowski formułował swoją definicję frazeologizmu, pozostając pod wpływem wcześniejszych ustaleń Lewickiego oraz Chlebdy. Zdaniem Müldnera-Nieckowskiego frazeologizm to połączenie:

1. co najmniej dwu segmentów akcentowych (dwu taktów); 2. komponentów kształtowo utożsamianych z formami wyrazów, które są powiązane w sposób właściwy połączeniem wyrazów, ale graficznie rozdzielone tak, jak się w tekście rozdziela wyrazy (spacją lub innym znakiem); 3. nieciągłe, to znaczy takie, w którym komponenty związku frazeologicznego w realizacjach tekstowych mogą zajmować względem siebie niestałą pozycję i nie muszą pozostawać w styczności na linii tekstu, a więc są rozsuwalne, i (albo) przestawialne (Müldner-Nieckowski 2007, 91–92).

Zdaniem badacza, aby określoną jednostkę uznać za frazeologizm, musi ona spełnić przynajmniej dwa z trzech wymienionych wyżej warunków, a w dodatku frazeologizm „zawsze musi być [...] formą utrwaloną w języku, nie zaś produktem systemu językowego ani przypadkową zbitką wyrazów” (Müldner-Nieckowski 2007, 92). Za atrybuty globalne, a więc cechy, które konstytuują frazeologizm jako taki, Müldner-Nieckowski uznawał wielowyrazowość, referencjalność¹⁸ oraz

¹⁷ W niniejszym opracowaniu przyjmuje się jednak, że wiele analizyzmów werbalno-nominalnych (zwłaszcza właściwych językowi poetyckiemu czy oratorskiemu) cechuje się ekspresją. Wymienić tu można chociażby formy typu: SZALEĆ Z ROZPACZY, PŁONAĆ GNIEWEM.

¹⁸ Müldner-Nieckowski rozumiał referencjalność jako „zdolność odnoszenia (przez użytkownika języka) znaczenia danego znaku do znaczenia obiektu zewnętrznego, która wyraża się

utrwalenie w języku przejawiające się w odtwarzalności, zapamiętywalności i sytuacyjności. Takie zaś cechy frazeologizmów, jak obrazowość, ekspresywność, nacechowanie stylistyczne, badacz uważał za *minoris gentium*, właściwości, które frazeologizm może posiadać, ale nie musi (Müldner-Nieckowski 2007, 117).

Badacz zasadniczo przyjmował wprowadzony przez Lewickiego semantyczny oraz składniowy podział frazeologizmów i — dokonując pewnych modyfikacji — przedstawiał własną semantyczno-składniową klasyfikację jednostek frazeologicznych. Müldner-Nieckowski wyróżniał wśród frazeologizmów idiomy, frazemy oraz zestawienia frazeologiczne, czyli klasy form eksplicytnie wymieniane przez Lewickiego. Zgodnie ze swoją koncepcją „frazeologii poszerzonej” Müldner-Nieckowski starał się uwzględnić także inne, rzadziej wymieniane przez polskich frazeologów wielowyrazowce. Tym samym oprócz idiomów, frazemów i zestawień wymieniał w swojej klasyfikacji komendy (CAŁA WSTECZ!, NA PRAWO PATRZ!), komunikaty dyrektywne (ZARAZ WRACAM, PRZEJŚCIE DLA PERSONELU), terminy z eponimami (MOMENT PĘDU, WNIOSKOWANIE PRZEZ ANALOGIĘ, CYFRA NAUTYCZNA), slogany i hasła (CUKIER KRZEPI, DWA W JEDNYM), ostatecznie frazeogramy, czyli „formy syntaktycznie niekompletne, ale mające wartość semantyczną” (PODOBNIE JAK, KAWA CZY HERBATA?, JAK TABAKA W ROGU — Müldner-Nieckowski 2007, 185)¹⁹. Istotnym *novum* klasyfikacji Müldnera-Nieckowskiego było jednak wprowadzenie dwóch nowych kategorii form frazeologicznych — „paremii modyfikujących” oraz „paremii dostarczających”. Przez pierwszy typ paremii badacz rozumiał „zdania, które mogą być wtrącane do zdań złożonych i które jakimś segmentem semantyki własnej modyfikują znaczenie tych fraz” (Müldner-Nieckowski 2007, 209), przez drugi zaś typ rozumiał fragmenty kompletnych paremii, które są „odpowiednikami jednostek języka lub mogą być w takie formy przekształcane” (Müldner-Nieckowski 2007)²⁰. Jako egzemplifikację paremii dostarczających Müldner-Nieckowski podawał — wywiedzione z kompletnych składniowo przysłów i powiedzeń — eliptyczne analityzmy: UDERZ W STÓŁ (<uderz w stół, a nożyce się odezwą), NIE PCHAJ SIĘ NA AFISZ (<jak nie potrafisz, nie pchaj się na afisz), POKORNE CIEŁĘ (<pokorne ciała dwie matki ssie) itd. Przykładem paremii modyfikującej, a więc składniowo kompletnego przysłowia (powiedzenia), które posiada cechę referencjalności była zaś forma NA ZŁODZIEJU CZAPKA GORE.

semantycznym łąčeniem się tego znaku z innymi znakami w kontekście (w zdaniu)” (Müldner-Nieckowski 2007, 99).

¹⁹ Włączanie przez Müldnera-Nieckowskiego w poczet frazeologizmów takich jednostek, jak komendy, komunikaty dyrektywne czy slogany, można uznać za swoistego rodzaju refleks teorii „frazemu” Chlebdy.

²⁰ Badacz przez pojęcie „premi” rozumiał przysłowia, sentencje, maksymy itp., zasadniczo odmawiając tej grupie form statusu frazeologizmów. Uznawał jednak, że istnieje pewna liczba paremii, które są wyposażone w cechę referencjalności, to zaś pozwalało na włączenie ich w obręb frazeologii. Mowa o paremiach, które „pełnią służebną funkcję w zdaniach, przyjmując pewien typ znaczenia, np. rzeczownikowy, określający, dyrektywny” (Müldner-Nieckowski 2007, 208).

Möldner-Nieckowski wprowadzał do swoich rozważań także inny podział frazeologizmów, wyróżniając frazeologizmy otwarte oraz zamknięte²¹. Do pierwszej klasy miały należeć analityzmy, w których składzie znajdują się komponenty zmienne. Mowa więc o frazeologizmach, których struktura podlegać może uzupełnieniom lub eliptycznym ucięciom, a współtworzące dany frazeologizm wyrazy mogą transformować swoją postać gramatyczną oraz zmieniać pozycję w strukturze związku (np. [KTO] RYCY / RYCHAŁ JAK {STARA} BABA; AKCJA {POWIEŚCI / FILMU / UTWORU / OPOWIADANIA}, POGODA {JAK} POD {ZDECHŁYM} PSEM). Frazeologizmy zamknięte, typu NA DWOJE BABKA WRÓŻYŁA, WYSZŁO SZYDŁO Z WORKA, ŻÓŁTA KARTKA, były zaś dla Möldner-Nieckowskiego jednostkami, które „zawsze mają tę samą budowę komponentową, obywają się bez leksykograficznego dopełnienia eksplikacyjnego, a do ich użycia w wypowiedzi wystarczy znajomość ogólnych reguł gramatyki” (Möldner-Nieckowski 2007, 183).

2.6. Ujęcie Berislava M. Nikolicia

Na gruncie serbskim pierwszą, eksplicitną próbą definicji i klasyfikacji takich jednostek językowych jak frazeologizmy była rozprawa Berislava Nikolicia, zatytułowana *Osnovni tipovi frazeoloških obrta u savremenom srpskohrvatskom jeziku* z 1975 r. (Nikolić 1975). Autor posługiwał się w niej terminem „frazeološki obrt”, równoznacznym z „frazeologizam”. Pojęcie to definiował następująco:

Przez pojęcie zwrotu frazeologicznego należy rozumieć te syntagmy lub zdania [...], które za sprawą całej swojej formy mają odrębne znaczenie, inne od tego, które miałyby, gdyby wyrazy — stanowiące składniki danego zwrotu — zachowały swoje standardowe ‘leksykalne’ znaczenia”²² (Nikolić 1975, 7).

Konstytutywnym kryterium frazeologiczności stawało się dla Nikolicia posiadanie przez określoną, analityczną jednostkę językową jednolitego znaczenia oraz istnienie semantycznej rozbieżności pomiędzy jej znaczeniem globalnym a sumą znaczeń jej składników.

Badacz w swojej pracy koncentrował się na czysto strukturalnej klasyfikacji frazeologizmów. W obrębie frazeologizmów wyróżniał trzy zasadnicze grupy: „frazeologizmy strukturalnie tożsame zdaniu” (‘frazeološki obrti po strukturi jednaki rečenici’), „frazeologizmy strukturalnie tożsame syntagmie” (‘frazeološki obrti po strukturi jednaki sintagmi’) oraz „konstrukcje” (‘konstrukcije’).

W pierwszej kategorii frazeologizmów Nikolić wyróżniał zdania będące przysłowiami (‘gnome’) typu: VUK DLA KU MENJA ALI ČUD NIKADA, VRANA VRANI OČI NE VADI oraz zdania niebędące przysłowiami, np. VRANA MU JE MOZAK

²¹ Obszernie o tych klasach frazeologizmów pisał Lubaś (zob. Lubaś 2003, 451–452).

²² „Pod frazeološkim obrtom valja podrazumevati one sintagme ili rečenice [...] koje svojom celokupnošću imaju neko posebno značenje, drukčije od onoga koje bi imale kad bi reči koje sačinjavaju frazeološki obrt imale svoja standardna ‘leksička’ značenja”.

POPILA, TO ZNA I PIJANA VRANA. W obrębie drugiej grupy frazeologizmów lingwista wydzielał dziesięć kategorii syntagm, różniących się budową składniową: przymiotnik + rzeczownik (ZELENA JABUKA)²³; rzeczownik + rzeczownik w Acc. (KAMEN SMUTNJE); rzeczownik + wyrażenie przyimkowe (MESTO POD SUNCEM); czasownik + rzeczownik (JESTI KAMEN); rzeczownik w przypadku zależnym (GLAVOM); rzeczownik w przypadku zależnym + przyimek (PREKO GLAVE); przyimek + przymiotnik + rzeczownik (NA BRZU RUKU); wyrażenie przyimkowe + rzeczownik w dopełniaczu (IZ DUBINE DUŠE); wyrażenie przyimkowe + wyrażenie przyimkowe (OD GLAVE DO PETE); czasownik + przysłówek (OTIĆI BESTRAGA). Trzecią grupą frazeologizmów stanowiły konstrukcje składniowe mające charakter: łączny ('konstrukcije sa sastavnim delom', np. I VUCI SITI I OVCE NA BROJU), komparatywny ('konstrukcije s poredbenim veznikom', np. KAO HLADNE VODE) bądź negacyjny ('konstrukcije s negacijom', np. NI ZA ŽIVU GLAVU) (Nikolić 1975, 9–13).

2.7. Ujęcie Josipa Matešicia

Josip Matešić, chorwacki lingwista, autor największego, wydanego do tej pory słownika frazeologicznego języka serbsko-chorwackiego (FRH), definiował pojęcie frazeologizmu²⁴ następująco:

Frazeologizmy to jednostki językowe o charakterze semantycznym, które jako całość odtwarzane są w akcie mowy, składają się przy tym przynajmniej z dwóch autosemantycznych wyrazów, z czego przynajmniej jeden odznacza się znaczeniową transformacją; to jednostki językowe, które za sprawą włączania się w kontekst — tak jak każdy inny wyraz — mogą pełnić funkcję syntaktyczną w zdaniu (FRH, VI)²⁵.

Tak pisał zaś o konstytutywnych cechach frazeologizmu:

Z definicji wynika, że dla jednostki językowej zwanej frazeologizmem relewantne są: 1. odtwarzalność — frazeologizm występuje w gotowej formie, będąc stałym połączeniem wyrazów, ustabilizowanym przez długotrwałe użycie; 2. formalna złożoność — oznacza nierozkładalny zbiór wyrazów, z których przynajmniej dwa są autosemantyczne; 3. idiomatyczność — oznacza semantyczną transformację przynajmniej jednego elementu stałego połączenia wyrazów, za sprawą czego znaczenie frazeologizmu nigdy nie odpowiada sumie znaczeń jego elementów;

²³ Warto zauważyć, że do tej kategorii frazeologizmów Nikolić zaliczał także syntagmy terminologiczne typu ZMIJINSKA GLAVA.

²⁴ Szczególnie często występujące zwłaszcza w chorwackiej literaturze naukowej określenie „frazem” jest synonimem formy „frazeologizm”, toteż należy tę jednostkę tłumaczyć jako polskie „frazeologizm”. Na marginesie można zresztą zauważyć, że w obrębie języka serbsko-chorwackiego obok form „frazeologizm” i „frazem” spotkać też można było synonimiczne „frazeloška jedinica”, „idiom”, „idiomatska fraza”, „ustaljena fraza”, „frazeloški obrt”, „frazeloški izraz”, „frazeloška konstrukcija”, „ustaljeni obrt” itd. (zob. Mršević-Radović 1987, 11).

²⁵ „Frazemi su jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu, raspolažući pri tome najmanje dvjema punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu, jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi, mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici”.

4. włączanie się w kontekst — to znaczy, że frazeologizm występuje w zdaniu jako element prosty, tzn. frazeologizm nie stanowi zbioru wyrazów w perspektywie własnego tekstu (FRH, VI)²⁶.

Warto w tym miejscu zauważyć, że koncepcja frazeologizmu prezentowana przez Matešicia była dość restrykcyjna, a chorwacki badacz — w porównaniu z Nikolicem — znacząco zawęził listę jednostek, którym przydawane były cechy frazeologiczności. Matešić, wymagając, aby w składzie frazeologizmu występowały przynajmniej dwa wyrazy autosemantyczne, wykluczał poza obręb frazeologii dość liczną grupę jednostek współtworzonych przez przyimki, typu *preko volje, na brzinu, među nama*²⁷. Uznając, że frazeologizm może pełnić funkcję składnika zdania, odmawiał natomiast statusu frazeologizmu tym analityzmom, które same miały strukturę zdania — a więc przysłowiom czy skrzydlatym słowom. Matešić pisał wprost:

Faktem jest, że frazeologizm nie jest zdaniem. Z punktu widzenia swojej struktury frazeologizm nie stanowi samodzielnego tekstu, co przemawia za jego pokrewieństwem z wyrazem i decyduje o jego dyferencjacji wobec różnego rodzaju zwartych połączeń wyrazowych o charakterze zdaniowym, takich jak np. przysłowia, skrzydlate słowa, cytaty, nazwy instytucji, a po części też wobec tzw. wypowiedzi kontekstowych i terminów (FRH, VI)²⁸.

Nie może więc dziwić, że za jednostki niefrazeologiczne uznawane były przez Matešicia analityzmy typu: TKO JE JAČI, TAJ KVAČI; ŠTO MU JE NA SRCU TO MU JE I NA JEZIKU, TKO TE PITA BRIJE LI SE VLADIKA?

2.8. Ujęcie Anticy Menac

Chorwacka lingwistka dzieliła frazeologię na dwa obszary — „frazeologię w węższym rozumieniu” (‘frazeologija u užem smislu’) oraz „frazeologię w szer-

²⁶ „Iz definicije proistječe da su za jezičnu jedinicu koju zovemo frazem relevantni: 1. reproduciranje — znači da se frazem pojavljuje u gotovu obliku, kao čvrsta veza riječi ustaljena dugom upotrebom; 2. formalno ustrojstvo — znači neraščlanjiv skup riječi, od kojih su najmanje dvije punoznačne (autosemantičke); 3. idiomatičnost — znači semantičku pretvorbu najmanje jednog člana čvrstog skupa riječi, tako da značenje frazema nikada ne odgovara zbroju značenja njegovih članova; 4. uklapanje u kontekst — znači da se frazem u rečenici pojavljuje kao njezin prosti član, tj. frazem nije skup riječi u vidu vlastitoga teksta”.

²⁷ Warto zauważyć, że w jednej ze swoich wcześniejszych prac Matešić nie stawiał jeszcze wymogu znaczeniowej samodzielnności wszystkim komponentom frazeologizmu. Frazeologizm stanowić miał bowiem „jednostkę języka, złożoną przynajmniej z dwóch wyrazów” (‘jedinica jezika sastavljena najmanje od dviju riječi’ — Matešić 1978, 212). Na marginesie można zauważyć, że współcześnie chorwaccy badacze przychylają się do poglądu, że na frazeologizm składają się „dwa [wyrazy] autosemantyczne lub kombinacja autosemantycznego i synsemantycznego” (‘dvije autosemantičke [riječi] ili kombinacija autosemantičke i sinsemantičke’ — Fink-Arsovski 2002, 6).

²⁸ „Činjenica da frazem nije rečenica, da on po svojoj strukturi nije samostalan tekst govori o njegovoj srodnosti s riječju i o njegovu razlikovanju od tipova čvrstih veza riječi rečeničnog karaktera, kao što su na primjer, poslovice, krilatice, citati, nazivi institucija, a djelomice i takozvane situativne izreke i termini”.

szym rozumieniu” (‘frazeologiju u širem smislu’ — za: Mršević-Radović 1987, 13). W pierwszym obszarze funkcjonować miały tylko „frazeologizmy” (‘frazeologizmi’), w drugim przede wszystkim „terminy” (‘termini’), „wyrażenia ulegające frazeologizacji” (‘izrazi u procesu frazeologizacije’), „wyrażenia swobodne” (‘slobodni izrazi’) oraz wąska grupa frazeologizmów²⁹. Menac uznawała frazeologizmy za „nieswobodne połączenia wyrazów” (za: Mršević-Radović 1987, 13), dowodząc, że główną specyfiką tych jednostek jest odtwarzalność, daleko idąca desemantyzacja komponentów, asumaryczność znaczeniowa i stabilność struktury. Jak pisała:

Struktura frazeologizmu jest z reguły bardzo zwarta. Frazeologizmy są reprodukowane w gotowej z góry określonej formie, tzn. nie są tworzone za każdym razem od nowa przez spontaniczne łączenie słów, jak ma to miejsce w wypadku powstawania swobodnych połączeń wyrazowych. Z powodu wspomnianej zwartości struktury poszczególne komponenty frazeologizmów zwykle nie są traktowane jako wyrazy o samodzielnym znaczeniu, ponadto znaczenie całego frazeologizmu nie wynika ze znaczenia pojedynczych jego składników ani nie jest tożsame z sumą znaczeń tych składników (...). Często skład frazeologizmów jest zwarty do tego stopnia, że żaden ze składników frazeologizmu nie może zostać zamieniony na inny wyraz, nawet synonim czy wyraz bliski, jeśli chodzi o sferę użycia (...). Kolejność poszczególnych składników frazeologizmu zazwyczaj również jest stabilna (Menac 1970–1971, 1–2)³⁰.

Formy należące do „frazeologii w szerszym rozumieniu”, a więc terminy, wyrażenia podlegające frazeologizacji oraz wyrażenia swobodne badaczka uznawała za „jednostki, których desemantyzacja składników jest w mniejszym stopniu przeprowadzona lub też całkowicie pominięta, toteż znaczenie całego związku można wyprowadzić ze znaczenia pojedynczych składników” (‘jedinice kod kojih je desemantizacija dijelova manje provedena ili nimalo provedena, pa se značenje cijelog skupa može izvesti iz značenja pojedinih dijelova’ — za: Mršević-Radović 1987, 13).

Oprócz kryterium semantycznego Menac w swoich badaniach nad jednostkami frazeologicznymi posługiwała się też kryterium strukturalno-składniowym. Biorąc pod uwagę funkcje pełnione w zdaniu, jak też relacje występujące pomiędzy komponentami, dzieliła frazeologizmy na trzy zasadnicze grupy. Pierwszą z nich miały tworzyć „wyrazy fonetyczne” (‘fonetska riječ’), czyli grupy wyrazowe, na które składa się wyraz akcentowany oraz atoniczna proklityka bądź

²⁹ Mowa tu o terminach typu LANČANA REAKCIJA, ZRAKOPRAZAN PROSTOR, BESTEŽINSKO STANJE, które w zmienionym metaforycznym znaczeniu przeszły do frazeologii ogólnej ze stylu naukowego, administracyjnego itd. (por. Menac 1978, 220).

³⁰ „Struktura frazeologizama u pravilu je veoma čvrsta. Oni se reproduciraju u unaprijed određenom gotovom obliku, tj. ne formiraju se svaki put iznova spontanim slaganjem pojedinih riječi kao što se formiraju slobodne veze riječi. Zbog takve čvrstine strukture frazeologizama njihovi se dijelovi obično i ne osjećaju kao riječi sa samostalnim značenjem, te značenje cijelog frazeologizma ne proistječe iz značenja pojedinih dijelova, nije jednako zbroju njihovih značenja [...]. Često je sastav frazeologizama čvrst do te mjere da se u njemu pojedini dio ne može zamijeniti drugom riječju, čak ni sinonimom ili riječju bliskom po sferi upotrebe [...]. Obično je i poredak dijelova u frazeologizmu stabilan” (Menac 1970–1971, 1–2).

enklityka (ZA DLAKU, ISPOD ČASTI, NI ZA LIJEK). Drugą grupę frazeologizmów tworzą „połączenia wyrazów” (‘skup riječi’), składające się przynajmniej z dwóch autosemantycznych wyrazów, którym mogą towarzyszyć wyrazy synsemantyczne. Pomiędzy autosemantycznymi członami frazeologizmu może istnieć relacja współrzędności (ŽIV I ZDRAV, NI RIBA NI MESO, SAD ILI NIKAD) lub podrzędności. W tym drugim wypadku realizowałyby się ona pod postacią kongruencji (ZAČARANI KRUG, IZ PETNIH ŽILA, PLAVA KRV) lub rekcji. Rekcja może mieć natomiast charakter czasownikowy (POŽELJETI DOBRODOŠLICU), rzeczownikowy (JUNAK DANA) lub przymiotnikowy (ZAO DO SRŽI). Trzecią grupę frazeologizmów stanowią, według Menac, jednostki posiadające formę „zdania” (‘rečenica’). Dzielą się one rzecz jasna na zdania proste (DUŠA ME BOLI, TO NIJE MAČJI KAŠALJ, NE BI MRAVA ZGAZIO) oraz zdania złożone. Złożone dzielą się znowu na współrzędnie złożone (DOĐOŠE DIVLJI I ISTJERAŠE PITOME, KAŽI JAKOVU ON ĆE SVAKOMU, NA JEDNO UHO UDE NA DRUGO IZAĐE) oraz podrzędnie złożone (TRLA BABA LAN DA JOJ PROĐE DAN, TO JE DA ČOVJEKU PAMET STANE, TKO TE PITA BRIJE LI SE VLADIKA, ŠTO MU JE NA SRCU TO MU JE NA JEZIKU — Menac 1978, 221–223).

Chorwacka badaczka klasyfikowała też frazeologizmy, biorąc pod uwagę ich przynależność stylistyczną. Prymarnym obszarem była tu „frazeologia stylistycznie neutralna” (‘stilski neutralna frazeologija’, np. OD RIJEČI DO RIJEČI, IMATI PRAVO, OD SVEG SRCA), oprócz niej występowała „frazeologia literacka” (‘knjiški stil’), dzieląca się na naukową, publicystyczną, administracyjną i artystyczno-literacką (np. USNA ŠUPLJINA, STALNI DOPISNIK, TOČKA DNEVNOG REDA, TANTALOVE MUKE), oraz „frazeologia potoczna” (‘razgovorni stil’, np. IZBITI IZ GLAVE, STEZATI KAIŠ, MARTI U ZAGREB — MARTIN IZ ZAGREBA — Menac 1978, 221–223).

Jak nietrudno zauważyć, Menac przyjmowała dość szerokie rozumienie frazeologii, przydając cechę frazeologiczności licznym jednostkom, które Matešić wcześniej jednoznacznie uznawał za niefrazeologiczne. Mowa tu zwłaszcza o omawianych przez chorwacką badaczkę „wyrazach fonetycznych” i „zданиях”, a także o szerokiej grupie form przynależnych do „frazeologii literackiej”.

2.9. Ujęcie Dragany Mršević-Radović

Dragana Mršević-Radović, choć jest autorką jednej z najważniejszych i najobszerniejszych prac z zakresu frazeologii, która powstała na gruncie serbskiej lingwistyki — *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpsko-hrvatskom jeziku* (Mršević-Radović 1987) — unika w swoich pracach klarownego zdefiniowania terminu „frazeologizm”³¹. Co ciekawe, nawet we wspomnianej monografii nie można odnaleźć bezpośrednio wyłożonej definicji tego kluczowe-

³¹ Dodatkowe problemy sprawia fakt, że lwia część jej uwagi badawczej poświęcona została frazeologizmom o budowie werbalno-imiennej, w tym jednostkom o budowie komparatywnej (*uhvatiti maglu, obrati bostan, promrznuti do kostiju* oraz *pije kao smuk, jede kao ala, raste kao*

go pojęcia. Dokonując swoistego rodzaju „egzegezy” poglądów Mršević-Radović prezentowanych w różnych pracach, można jednak przyjąć, że zdaniem badaczki frazeologizm stanowi jednostkę, która na płaszczyźnie formalnej przedstawia wieloleksemove połączenie, będące złożonym znakiem językowym, któremu przypisane jest „jedno, jednolite znaczenie” (‘jedno {= jedinstveno} značenje’ — Mršević-Radović 1987, 13). Co ważne, frazeologizmy odtwarzane są w języku pod postacią gotowych jednostek językowych, a ich specyficzną właściwością ma być „relatywnie stała struktura syntagmatyczna” (‘relativno stabilna sintagmatska struktura’ — Mršević-Radović 1987, 21). Zwracając uwagę na kwestie semantyczne, badaczka zaznaczała, że frazeologizm musi się cechować przesunięciami znaczeniowymi. Ich przejawem może być rozbieżność istniejąca pomiędzy znaczeniem globalnym frazeologizmu i sumą znaczeń jego składników albo też desemantyzacja jednego z komponentów wyrazowych, które tworzą frazeologizm (Mršević-Radović 1987, 46).

Konstytutywną, nieodzowną cechą każdego frazeologizmu jest dla Mršević-Radović ekspresywność bezpośrednio wynikająca z obrazowości i metaforyczność danej jednostki. Badaczka eksplicytnie pisze o „jednostce frazeologicznej jako ekspresywnym znaku językowym” (‘frazeološka jedinica kao ekspresivni jezički znak’ — Mršević-Radović 1987, 18). Właściwość ta według niej zajmuje centralne miejsce w konotatywnej (asocjatywnej) warstwie znaczeniowej jednostek frazeologicznych³². Fakt, że frazeologizm konotuje różnego rodzaju emocje użytkowników języka wobec denotowanego pojęcia, wyróżniać ma — zdaniem Mršević-Radović — frazeologizmy na tle innych, bliskich im niefrazeologicznych połączeń wyrazowych, np. syntagm terminologicznych. Jak sama pisze, ekspresywność to „kryterium służące odróżnieniu jednostek frazeologicznych od innych bliskich frazeologizmom syntagm, które cechują się stałością struktury i składu leksykalnego oraz pełnią w języku funkcje nominacyjne”³³ (Mršević-Radović 1987, 17). Badaczka wskazuje, że immanentną cechą frazeologizmów jest również to, że „nie służą one do nazywania pojedynczych pojęć i zjawisk należących do obiektywnie istniejącej rzeczywistości jako jedyne, odpowiednie nazwy”³⁴, lecz funkcjonują w języku paralelnie do „standardowych, neutralnych nazw określonych zjawisk i przedmiotów”³⁵. Tym samym np. frazeologizmowi

iz vode). Tym samym nie zawsze można mieć pewność, czy określone cechy przypisywane wspomnianym typom frazeologizmów badaczka odnosi także do pozostałych rodzajów frazeologizmów.

³² Na marginesie można dodać, że w obrębie współczesnego chorwackiego językoznawstwa Fink-Arsovski również uznaje cechę ekspresywności za jeden z najważniejszych wyróżników jednostki frazeologicznej (Fink-Arsovski 2002, 7).

³³ „Kriterij za diferenciranje frazeoloških jedinica od srodnih sintagmi ustaljene strukture i leksičkog sastava, koje imaju funkciju nominacije u jeziku”.

³⁴ „Ne služe za imenovanje pojedinih pojmova i pojava objektivne stvarnosti kao jedini odgovarajući nazivi”.

³⁵ „Standardni, neutralni nazivi za određene pojave i predmete”.

RAZBIJATI GLAVU towarzyszy niefrazeologiczna parafraza NAPREGNUTO RAZMIŠLJATI (Mršević-Radović 1979, 461).

Ponieważ za kryterium służące do wyodrębniania frazeologizmów badaczka uznała ekspresywność, poza obrębem frazeologii lokowanych jest wiele frekwentywnych klas analizy. Pierwszą z nich stanowią terminy złożone, które Mršević-Radović określa mianem „syntagm terminologicznych” (‘terminološke sintagme’). Choć są to jednostki, które — jak sama zauważa — mają z frazeologizmami wiele wspólnych cech (m.in. formalną złożoność, odtwarzalność w języku, jedno globalne znaczenie, stabilny skład leksykalny), badaczka wyklucza je ze spisu frazeologizmów. W przekonaniu serbskiej lingwistki syntagmy terminologiczne pełnią jedynie funkcje nominacyjne, tym samym stanowiąc znaki językowe pozbawione jakiegokolwiek ekspresji. Również za sprawą „nieobecności ekspresywności” (‘odsustvo ekspresivnosti’ — Mršević-Radović 1987, 49) badaczka odmawiała statusu frazeologizmu multiwerbizmom („dekomponovani predikat”) typu DATI SAGLASNOST (← saglasiti se), VRŠITI PRETICANJE (← preticati), UZETI UČEŠĆE (← učestvovati). Z obrębu frazeologii wykluczone zostały też (mające stałą strukturę i stały skład leksykalny) charakterystyczne, potoczne nazwy przedmiotów, czynności i roślin, które utraciły swoją pierwotną metaforyczność, np. PADATI U VETAR (‘imati padavicu’), ZEČJE UHO (łac. *herminium monorchis*). Za niefrazeologiczne uznawała też Mršević-Radović stosunkowo liczne, wykształcone wskutek metonimii „frazeologizmy somatyczne” (zob. Biel 2015) typu: MAHNUTI RUKOM, KLIMNUTI GLAVOM, NAMIGNUTI OKOM (Mršević-Radović 1987, 49). Poza obszar frazeologii wyłączone również zostały „ustalone frazy” (‘ustaljena fraza’), pod którym to pojęciem serbska badaczka rozumiała rozmaitego rodzaju porzekadła, przysłowia, skrzydlate słowa, powiedzonka, aforyzmy itp. Nierelevantne było przy tym, że „ustalone frazy” cechują się wszystkimi wymienionymi wcześniej wyróżnikami właściwymi dla frazeologizmów (złożoność formalna, odtwarzalność itp.). Swoją decyzję Mršević-Radović wspierała argumentami o charakterze funkcjonalno-strukturalnym — w jej opinii „ustalone frazy” typu KO O ČEMU, BABA O UŠTIPCIMA „przedstawiają na strukturalnym planie pełne, kompletne zdania” (‘na strukturnom planu ustaljene fraze predstavljaju završene, potpune rečenice’ — Mršević-Radović 1987, 23), mają zamkniętą strukturę i prymarnie „funkcjonują jako znaki predykcji” (‘funkcionišu kao znaci predikacije’ — Mršević-Radović 1987, 24). Wszystkie te właściwości dyskwalifikowały jej zdaniem „ustalone frazy” jako jednostki frazeologiczne. Równocześnie jednak formalnie bliskie „ustalonym frazom” jednostki typu: ZAIGRAĆE MEČKA I PRED NEČIJIM (TVOJIM / MOJIM) VRATIMA; SVANUĆE I NEKOME (TEBI / MENI...) Mršević-Radović uznawała za specyficzny rodzaj frazeologizmów — „frazeologizmy zdaniowe” (‘rečenični frazeologizmi’) ewentualnie „jednostki frazeologiczne z rozbudowaną strukturą zdaniową” (‘frazeološke jedinice sa razvijenom rečeničkom strukturom’). W przekonaniu serbskiej badaczki wymienione formy miały bowiem posiadać status składnika zdania, cechować się otwartą

strukturą i prymarną funkcją nominacyjno-ekspresywną (nie zaś predykatywną — Mršević-Radović 1987, 23–24).

Największą część swojej badawczej uwagi Mršević-Radović poświęciła tylko jednemu strukturalnemu typowi frazeologizmów — zwrotom o budowie werbalno-nominalnej. Nie dziwi więc, że w jej pracach nie można odnaleźć bardziej szczegółowych klasyfikacji ogółu jednostek frazeologicznych. Badaczce udało się jednak wprowadzić do serbskiej literatury naukowej istotny, semantyczny podział frazeologizmów, który — jak się wydaje — można odnieść nie tylko do zwrotów, lecz także innych klas frazeologizmów. Jak wiadomo, serbska lingwistka wyróżniła dwie klasy frazeologizmów: „frazeologizmy komponentowe” (‘komponentni frazeologizmi’, typu: ZALJUBITI SE DO UŠIJU, PROKISNUTI DO KOSTIJU, GOVORI KAO IZ KNJIGE) oraz „frazeologizmy globalne” (‘globalni frazeologizmi’, typu: OBRATI ZELEN BOSTAN, SPASTI NA NISKE GRANE, MAZATI BREZOVU MAŠĆU — Mršević-Radović 1987, 63). Zasadnicza różnica występująca między tymi dwoma grupami frazeologizmów polegać miała na tym, że w strukturze frazeologizmu komponentowego możliwe jest wyznaczenie zarówno składnika będącego nosicielem przenośnego znaczenia całego frazeologizmu, jak i składnika, który zachował swoje prymarne, samodzielne znaczenie leksykalne. W przypadku frazeologizmów globalnych zabieg taki nie jest natomiast możliwy do przeprowadzenia. Zdaniem Mršević-Radović przenośne znaczenie frazeologizmu globalnego nie jest bowiem wyrażane segmentalnie przez którykolwiek z jego członów, lecz całościowo — poprzez kompletną strukturę i pełny skład wszystkich komponentów tworzących dany frazeologizm. Badaczka zwracała również uwagę na specyfikę wektora relacji semantycznych, występujących między składnikami frazeologizmów globalnych i komponentowych. Mršević-Radović zauważała, że w wypadku frazeologizmów komponentowych relacja znaczeniowa istniejąca między oboma jego składnikami ma charakter jednokierunkowy — składnik będący nosicielem frazeologicznego, przenośnego znaczenia, aby móc je zrealizować, potrzebuje obecności składnika o znaczeniu nieprzenośnym. W przypadku frazeologizmów globalnych występuje zaś dwustronna semantyczna zależność — przenośne, frazeologiczne znaczenie każdego komponentu musi być aktualizowane dzięki pomocy drugiego z komponentów tworzących frazeologizm (Mršević-Radović 1987, 62–65)³⁶.

³⁶ Jako przykład można podać frazeologizm komponentowy ZALJUBITI SE DO UŠIJU oraz frazeologizm globalny MAZATI BREZOVU MAŠĆU. W wypadku związku ZALJUBITI SE DO UŠIJU (‘zakochać się po uszy’), komponent będący nosicielem znaczenia frazeologicznego — czyli człon przyimkowo-nominalny *do ušiju* (‘po uszy’) — wymaga czasownika *zaljubiti se* (‘zakochać się’), bo jedynie za jego pomocą może zaktualizować swoje przenośne znaczenie ‘bardzo’ (= ‘po uszy’) i doprowadzić do wytworzenia się nowego frazeologizmu. W przypadku zaś formy MAZATI BREZOVU MAŠĆU komponent werbalny *mazati* wymaga obecności syntagmy imiennej *brezova mast*, a wspomniana syntagma imienna równocześnie wymaga obecności komponentu werbalnego *mazati*. Tylko w ten sposób oba komponenty frazeologizmu globalnego mogą stracić swoje prymarne,

2.10. Ujęcie Živojina Stanojčića

Kolejny serbski lingwista, Živojin Stanojčić, w swojej gramatyce z 2002 r. zatytułowanej *Gramatika srpskog jezika* (Stanojčić, Popović 2002) definiował frazeologizmy jako „cechujące się stałością jednostki językowe, składające się przynajmniej z dwóch wyrazów i mające jednolite znaczenie”³⁷ (Stanojčić, Popović 2002, 183). Badacz eksplicytnie stawiał przed każdym frazeologizmem wymóg posiadania trzech obligatoryjnych właściwości. Jak pisał Stanojčić:

Aby połączenie wyrazów mogło stać się frazeologiczną jednostką języka — frazeologizmem, musi spełnić trzy wymagania: 1) musi zostać ustalone, co oznacza, że musi być używane w niezmiennym składzie swoich komponentów; 2) musi mieć złożoną strukturę, co oznacza, że muszą się na nie składać przynajmniej dwa wyrazy; 3) musi mieć jednolite znaczenie³⁸ (Stanojčić, Popović 2002, 183).

Stanojčić, analizując właściwości funkcjonalno-semantyczne frazeologizmu, podkreślał podobieństwa, które występują między frazeologizmem i pojedynczym wyrazem oraz frazeologizmem i swobodnym połączeniem wyrazów. Frazeologizmy z samodzielnymi wyrazami ma łączyć posiadanie jednolitego (globalnego) znaczenia, ze swobodnymi połączeniami wyrazowymi zaś analityczna struktura.

Badacz w swojej pracy dokonywał klasyfikacji frazeologizmów, biorąc pod uwagę kryterium formalno-syntaktyczne, semantyczne i stylistyczne. Zgodnie z pierwszym z nich frazeologizmy dzielone są na cztery grupy: „konstrukcje o charakterze wyrażen przyimkowych” (‘predložko-padežne konstrukcije’, np. <RADITI> ISPOD ŽITA, <KUPITI> ISPOD TEZGE, <ISKORENITI> DO DNA, <OPLJAČKATI> DO GOLE KOŽE), „syntagmy” (‘sintagme’) — w tym syntagmy nominalne, werbalno-nominalne, adiektywno-nominalne, komparatywne itp. (np. AHILOVA PETA, <URADITI> OD A DO Š, ALFA I OMEGA, NEMAT I DLAKE NA JEZIKU, OBEĆAVATI ZLATNA BRDA I DOLINE, GLEDATI KAO TELE NA ŠARENA VRATA), „zдания podrzędne” (‘zavisne rečenice’, ‘klauze’, np. — KAD NA VRBI RODI GROŽĐE; GDE JE BOG REKAO LAKU NOĆ) oraz „zдания eliptyczne” (‘rečenice sa nezavršenom strukturom’, np. ZAIGRAĆE MEČKA I PRED NJIHOVIM VRATIMA). Wprowadzając semantyczne kryterium podziału, badacz przyjmuje ustalenia Mršević-Ra-

leksykalne znaczenia (*mazati* = ‘mazać, smarować, powlekać’, *brezova mast* = ‘brzozowy tłuszcz, brzozowe sadło’) i ukonstytuować nowy frazeologizm o znaczeniu „zbić, spuścić łanie komuś”.

³⁷ „Frazeologizmi su ustaljene jezičke jedinice sastavljene od najmanje dve reči koje imaju jedinstveno značenje”.

³⁸ „Da bi skup reči, dakle, bio frazeološka jedinica u jeziku — *frazeologizam*, mora zadovoljiti tri zahteva: 1) mora biti *ustaljen*, što znači da mora biti upotrebljavan u istom rasporedu delova koji čine skup; 2) mora imati složenu strukturu, što znači da mora biti sasavljen najmanje od dve reči i 3) mora imati jedinstveno značenje”. Trzeci warunek, czyli postulat semantycznej homogenności formalnie heterogennej jednostki frazeologicznej, obrazowany jest przykładami ISPOD ŽITA (RADITI) = krišom, potajno, AHILOVA PETA = slabost, KAD NA VRBI GROŽĐE RODI = nikad, (ISKORENITI) DO DNA = potpuno (iskoreniti) itd.

dović i wyróżnia frazeologizmy globalne (np. BOGU IZA LEĐA, SATERATI U MIŠJU RUPU, OČITATI LEKCIJU) oraz frazeologizmy komponentowe (np. OBEĆAVATI ZLATNA BRDA I DOLINE, GLEDATI KRAJEM OKA, GOVORITI NA SVA USTA). Biorąc pod uwagę przynależność frazeologizmów do określonych stylów funkcjonalnych, Stanojčić (do pewnego stopnia wzorując się na Menac — zob. Menac 1978, 222–223) wskazuje natomiast sześć obszarów frazeologii: „frazeologię międzystylową” (‘međustilska frazeologija’), czyli frazeologię „neutralną”, występującą w różnych stylach języka literackiego (np. MRTVA TIŠINA, IZAĆI NA SVETLOST DANA, DRŽATI SE ZLATNE SREDINE, VISITI U VAZDUHU); „frazeologię literacką” (‘književna frazeologija’), właściwą językowi literackiemu (np. ODVOJITI ŽITO OD KUKOLJA, BURE BEZ DNA, GORDIJEV ČVOR, PRESELITI SE U VEČNOST); „frazeologię profesjonalną” (‘profesionalna frazeologija’), charakterystyczną dla różnego rodzaju profesjolektów (np. DOBITI PRELAZNU OCENU, DOBITI ZELENO SVETLO, KRENUTI PUNOM PAROM, BITI PRVA VIOLINA, OTVORITI VATRU NA KOGA); „frazeologię naukową” (‘naučna frazeologija’), czyli frazeologię występującą w obrębie stylu naukowego (np. ZNAK JEDNAKOSTI, ZAJEDNIČKI IMENITELJ, NEURALGIČNA TAČKA, <DIĆI> NA KVADRAT, CARSKI REZ, MALE BOGINJE, INERCIALNA SILA, VIŠAK VREDNOSTI, DIVLJA TREŠNJA); „frazeologię prawno-administracyjną” (‘administrativno-pravna frazeologija’), właściwą językowi, którym regulowane są oficjalne relacje społeczne, prawne, administracyjne (np. PRAVO DOŽIVOTNOG UŽIVANJA NA KUĆI, U DISPOZITIVU REŠENJA, STAVITI AD AKTA, STAVITI NA DNEVNI RED, IZVESTI NA OPTUŽENIČKU KLUPU, LIČNI DOHODAK, REŠAVATI ZA ZELENIM STOŁOM) oraz „frazeologię potoczną” (‘razgovorna frazeologija’), charakterystyczną dla języka potocznego, języka codziennej, nieoficjalnej komunikacji (np. MLATITI PRAZNU SLAMU, PRESIPATI IZ ŠUPLJEG U PRAZNO, SUŠITI ZUBE, LUPATI GLAVOM O ZID, STRPATI U ISTU VREĆU, NAMESTITI <KOME> REBRA, GLEDATI KROZ RUŽIČASTE NAOČARE, DRŽATI JEZIK ZA ZUBIMA, OBRATI BOSTAN, DATI <KOME> PO NJUŠCI — Stanojčić, Popović 2002, 184–185).

W kontekście opisanych wcześniej poglądów serbskich i chorwackich badaczy na konstytutywne cechy frazeologizmu należy w tym miejscu zwrócić szczególną uwagę, że frazeologia potoczna stanowi dla Stanojčića jedyny obszar frazeologii, dla którego charakterystyczną cechą jest występowanie ekspresywnych i nacechowanych emocjonalnie jednostek (zob. Stanojčić, Popović 2002, 185). Uznanie ekspresywności za cechę dla frazeologizmu fakultatywną — a nie obligatoryjną — sprawiło, że w obręb frazeologii Stanojčić mógł włączyć wyrażenia o charakterze prymarnie terminologicznym (np. ZAJEDNIČKI IMENITELJ, DIĆI NA KVADRAT, VIŠAK VREDNOSTI, LJUTA PAPRIKA, UŽIČKI SIR, MESNI NAREZAK)³⁹, a nawet właściwe językowi administracji oraz publicystyce językowe klisze, stereotypowe sformułowania czy slogany (np. U ROKU OD ..., OD DANA PRIJEMA,

³⁹ Badacz zastrzegał jednak równocześnie, że frazeologizmy tego rodzaju bardzo często są traktowane jako wielocłonowe terminy, nie zaś frazeologizmy (Stanojčić, Popović 2002, 186).

PROTIV OVOG REŠENJA, VODITI BITKU ZA BOLJE SUTRA, ZADATI UDARAC INFLACIJI, ČINITI KORAK NAPRED, DEŽURNI KRIVAC).

2.11. Ujęcie Ranka Bugarskiego

Ranko Bugarski w swoich pracach nie definiował bliżej pojęcia frazeologizmu. Zadowalał się konstatacją, że frazeologizm jest pełnoprawnym składnikiem leksykonu — analitycznym leksemem, który cechuje się odtwarzalnością i semantycznymi przesunięciami. Wyodrębniał jednak w przestrzeni frazeologii trzy klasy jednostek frazeologicznych, które to klasy „przelewają się jedna w drugą, bez ostrych rozgraniczeń” (‘prelivaju se jedna u drugu bez ostrih granica’ — Bugarski 2003, 200). Mowa o „idiomach” (‘idiomi’), „kliszach” (‘kliše’) oraz „kolokacjach” (‘kolokacije’), różniących się głównie stopniem znaczeniowej asumaryczności i stopniem scalenia swoich komponentów. Znaczenie każdego użytego terminu przybliżał w następujący sposób:

W wielu przypadkach znaczenie leksemu nie jest prostym zbiorem znaczenia jego składników: jeśli syntagmy POLICIJSKI PAS i RUSKI ČAJ wskazują na jeden rodzaj psa albo herbaty, to inaczej jest w wypadku leksemów typu MORSKI PAS i ŠUMADIJSKI ČAJ. Frazeologizmy należące do drugiej grupy są jednostkami, których znaczenia, jako całości, trzeba się osobno się nauczyć. Tym samym stanowią one szczególną trudność przy uczeniu obcych języków. Jednostki tego rodzaju nazywa się *idiomami* (np. ISPOD ŽITA, SITNA RIBA, HVATATI MAGLU, BITI NA KONJU, NOSITI GLAVU U TORBI [...]). Frekwentywne połączenia leksemów typu VEDRO NEBO, SRDAČAN POZDRAV, HEMIJSKA OLOVKA, które np. sygnalizują to, z jakim przymiotnikiem łączy się często określony rzeczownik, nietworzące ściśle scalonych jednostek frazeologicznych, noszą natomiast nazwę *kolokacji*. W niektórych stylach *kolokacje* przeistaczają się w *klisze*. Spowodowane jest to frekwentywnym używaniem tych jednostek albo efektem zrastania się i kostnienia ich składników (MALI EKRAN, RADNI NAROD; EKLETANTAN PRIMER, KARDINALNA GREŠKA)⁴⁰ (Bugarski 2003, 199–200).

2.12. Ujęcie Danko Šipki

Problemem frazeologizmów zajął się też pochodzący z Bośni serbski lingwista, Danko Šipka. W swojej pracy *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina* (Šip-

⁴⁰ „U mnogim slučajevima značenje leksema nije prost zbir značenja njenih sastavnih delova: ako sintagme *policijski pas* i *ruski čaj* upućuju na jednu vrstu psa odnosno čaja, to ne važi za lekseme *morski pas* i *šumadijski čaj*. Frazeologizmi ovog potonjeg tipa, čije se značenje mora posebno naučiti kao celina — i koji otuda predstavljaju posebnu teškoću pri učenju stranih jezika — zovu se ‘idiomi’ (upor. *i ispod žita, sitna riba, hvatati maglu, biti na konju, nositi glavu u torbi* [...]). Uobičajene leksičke veze tipa *vedro nebo, srdačan pozdrav, hemijska olovka*, koje pokazuju npr. koji se pridevi često kombinuju sa kojim imenicama, ali bez formiranja čvrstih frazeoloških jedinica, zovu se ‘kolokacije’. U nekim stilovima, kolokacije prerastaju u ‘kliše’ neprekidnim ponavljanjem ili pak srastanjem i okoštavanjem njihovih elemenata (*mali ekran, radni narod, ekletantan primer, kardinalna greška*)”.

ka 1998) lingwista zajmował stanowisko, iż ogólnym obiektem zainteresowania frazeologii są „wieloczłonowe jednostki leksykalne” (‘višečlane leksičke jedinice’). Na tę grupę form językowych mają się składać „syntagmy terminologiczne” (‘terminološke sintagme’) oraz różnego rodzaju „jednostki desygnatywne” (‘designativne jedinice’), typu: TEŠKA VODA, MORSKA ZVIJEZDA, KAMENI UGALJ, BRZI VOZ, BIJELI LUK. W obrębie wieloczłonowych jednostek leksykalnych centralne miejsce zajmuje jednak trzecia grupa form, a więc „frazemy czy też — zgodnie z innymi terminologiami — *frazeologizmy*” (‘frazeme ili u nekim terminologijama frazeologizme’) (Bugarski 2003, 109).

Za konstytutywną cechę wszystkich wieloczłonowych jednostek leksykalnych, w tym frazeologizmów, autor uznawał zespolenie składników tworzących daną jednostkę. Šipka dzielił więc wszystkie występujące w języku kombinacje wyrazowe na dwie grupy: „swobodne, niezwiązane kombinacje” (‘slobodne, nezvezane kombinacije’) typu PITI ČAJ, PRATI KOŠULJU oraz „ustalone, związane kombinacje” (‘ustaljene, vezane kombinacije’), typu DOBAR DAN. W przypadku pierwszej grupy związek pomiędzy elementami tworzącymi kombinację wyrazową jest luźny i podlega — zdaniem badacza — nieograniczonej niemal możliwości transformacji (PITI VINO, PRATI KOŠULJU itd.). Drugą grupę form tworzą natomiast kombinacje, w których stopień zespolenia pomiędzy poszczególnymi członami jest o wiele silniejszy niż w wypadku wolnych kombinacji, a możliwość wariacji i wymian poszczególnych członów zdecydowanie bardziej ograniczona (Bugarski 2003, 110–111).

Serbski badacz, oprócz zespolenia komponentów, podawał również inne właściwości wieloczłonowych jednostek leksykalnych. Powołując się na prace czeskiego lingwisty Ladislava Zgusty, Šipka wymieniał następujące cechy: niewymienność i stałość szyku elementów składowych (KOPLJEM U TRNJE, nie: *KOPLJEM PREMA TRNJU); niemożność uzupełnienia struktury wyrażenia o inny element (DATI PETAMA VJETRA, nie: *DATI PETAMA VJETRA I KIŠU); rozbieżność między znaczeniem globalnym a sumą znaczeń elementów składowych wyrażenia (IMATI PUTRA NA GLAVI $\neq$ imati + putra + na + glavi); ograniczenie dystrybucyjne elementów składowych wyrażenia, które w użyciu językowym pojawić się mogą tylko jako człon danego wyrażenia (ĐA I BU, nie *đa, nie *bu); istnienie jednoczłonowego synonimu (SKRATITI ZA GLAVU = umrijeti); taksonomiczny status wyrażenia złożonego identyczny z wyrażeniami jednoczłonowymi (OSNOVNA ŠKOLA : srednja škola : fakultet); istnienie jednoczłonowego odpowiednika w innym języku (ros. ди́кая ко́за = serb. divokozá); specyficzne cechy gramatyczne i formalne składników wyrażenia (O MITROVU DNE > arch. *dne*, nie *danu*); pełnienie przez wieloczłonowe wyrażenie tych samych funkcji syntaktycznych i onomazjologicznych co jednoczłonowe wyrażenie (Marko je OTIŠAO BOGU NA ISTINU = Marko je umro). Warto dodać, że zdaniem Šipki wymienione wyżej właściwości to jedynie „charakterystyki prototypowe, nie spełnia więc ich każda wieloczłonowa jednostka leksykalna, ale im więcej tych cech występuje, tym dana jednostka

blizsza jest prototypowej wieloczłonowej jednostce leksykalnej” (Bugarski 2009, 111)⁴¹. Badacz akcentował przy tym, że z jednej strony część wymienionych wyżej charakterystyk rzadko dotyczy frazeologizmów (np. taksonomiczny status, jednoczłonowy odpowiednik w innym języku), podczas gdy z drugiej strony inne cechy są szczególnie często spotykane wśród jednostek frazeologicznych (semantyczna rozbieżność między znaczeniem globalnym a sumą znaczeń składników). Ostatecznie trzeba podkreślić, że Šipka, opierając się na wspomnianym kompleksie dziewięciu charakterystyk, wykluczał ze spisu wieloczłonowych jednostek leksykalnych takie związki wyrazowe, jak: przysłowia („poslovica”), maksymy („izreka”), powiedzonka („diktum”), cytaty („navod”) typu: TRPEN, SPASEN; BOLJI VRABAC U ŠACI NEGO GOLUB NA GRANI, MI O VUKU A VUK NA VRATA, SLOBODA ILI SMRT, BITI IL’ NE BITI. Wychodził bowiem z założenia, że jednostki te odgrywają w akcie komunikacji rolę zdania, nie zaś elementu składowego zdania — jak czynią to wieloczłonowe leksemy⁴².

W swojej monografii autor, na marginesie rozważań, dość pobieżnie przedstawiał również inne klasyfikacje frazeologizmów. Z punktu widzenia syntaktyki wyróżniał więc „frazeologizmy współrzędne” (‘naporedno vezani frazeologizmi’), typu STRAH I TREPET, SODOMA I GOMORA, ŽARITI I PALITI oraz „frazeologizmy podrzędne” (‘zavisno vezani frazeologizmi’), typu OBRATI BOSTAN ZELEN, NA SVETO NIGDARJEVO⁴³. Biorąc pod uwagę centralny składnik frazeologizmu, Šipka dzielił frazeologizmy na czasownikowe, rzeczownikowe, czasownikowo-rzeczownikowe, rzeczownikowo-przymiotnikowe itp. Stosując jako kryterium kompletność struktury wyznaczał natomiast klasę „frazeologizmów kompletnych” (‘puni frazemi’) oraz „frazeologizmów eliptycznych” (‘elidirani frazemi’), np. BITI ZAJEDNO KAO ŠIPKA I BUBANJ : ŠIPKA I BUBANJ (Bugarski 2009, 113–114).

Jak nietrudno zauważyć, poglądy Šipki na istotę frazeologizmu częściowo pokrywały się z tym, co wcześniej pisał Bugarski. Mowa o postrzeganiu frazeologizmu prymarnie w kategoriach elementu składowego leksykonu. Dla poglądów Šipki najbardziej charakterystyczne było jednak eksplicytne ukonstytuowanie frazeologii jako nauki, której przedmiotem zainteresowania są zarówno frazeologizmy, jak i jednostki niefrazeologiczne.

⁴¹ „To su prvenstveno prototipske karakteristike, pa ih ne zadovoljava svaka leksička jedinica od više riječi, ali što ih je više prisutno, to je određena datost bliža prototipskoj leksičkoj jedinici od više riječi”.

⁴² Można w tym miejscu zarzucić Šipce pewną niekonsekwencję. Jak sam wcześniej przyznawał, wymienionych dziewięć cech, właściwych wieloczłonowym leksemom to jedynie „charakterystyki prototypowe, nie spełnia więc ich każda wieloczłonowa jednostka leksykalna” (Bugarski 2009, 111). Wobec tego może dziwić, że poza obręb wieloczłonowych leksemów (a więc także frazeologizmów) jednoznacznie wyłączył konstrukcje niemające jednej z dziewięciu wymienionych charakterystyk (funkcjonalnej tożsamości z członem zdania, nie z całym zdaniem).

⁴³ Możliwe są też typy mieszane, współrzędno-podrzędne, np. ZAPIJEVATI I ZADJENUTI ZA POJAS.

*

Prezentując poglądy polskich oraz serbskich i chorwackich badaczy na pojęcie frazeologizmu — jego zakres znaczeniowy, cechy fakultatywne i obligatoryjne, sposoby klasyfikacji — warto w ramach podsumowania podjąć próbę syntetycznego ujęcia podobieństw i rozbieżności istniejących pomiędzy przedstawionymi stanowiskami.

W obrębie serbskiej i chorwackiej lingwistyki najczęściej wymienianymi właściwościami frazeologizmów były jego analityczna budowa, względna stałość składu i szyku komponentów oraz posiadanie przez związek frazeologiczny globalnego znaczenia, które nie było tożsame z sumą znaczeń jego poszczególnych składników. Nieco rzadziej przywoływano eksplicytnie takie cechy, jak: odtwarzalność (reprodukowalność), pełnienie przez frazeologizm funkcji składnika wypowiedzenia, semantyczne zespolenie komponentów (według Šipki konstytutywna cecha frazeologizmu) oraz — ściśle powiązane ze wspomnianą wcześniej asumarycznością — przesunięcia semantyczne (desemantyzacja) przynajmniej jednego z członów związku. Wszystkie wymienione wyżej cechy pojawiały się w większości prac chorwackich i serbskich badaczy, co pozwala postawić tezę, że fundamenty teoretycznych rozważań nad istotą frazeologii były w tamtejszej lingwistyce dość zbieżne i jednorodne. Na tle względnie jednolitego obrazu serbsko-chorwackich stanowisk badawczych wyróżniają się poglądy Mršević-Radović, czyli badaczki, która za najważniejszą cechę frazeologizmu — i równocześnie za kryterium jego wyodrębniania spośród innych analityzmów językowych — uznawała ekspresywność (będącą oczywiście efektem obrazowej i metaforycznej motywacji związku). Warto zauważyć, że choć cecha ekspresywności była dostrzegana w serbskim i chorwackim środowisku naukowym, traktowano ją jednak najczęściej jako właściwość, która dotyczy niemal wyłącznie frazeologizmów funkcjonujących w obrębie stylu potocznego (Stanojčić, Menac).

Analizując poglądy serbskich i chorwackich lingwistów, można dostrzec, że pewne rozbieżności pojawiały się podczas ustalania formalnych granic złożoności jednostki frazeologicznej. Część badaczy eksplicytnie wykluczała poza obręb frazeologii dwuczłonowe związki współtworzone przez wyraz synsemantyczny (Matešić) bądź przysłowia i porzekadła, czyli wielowyrazowce cechujące się największą złożonością formalną i zbudowane z wielu wyrazów autosemantycznych (Matešić, Mršević-Radović, Šipka). Inni lingwiści (Nikolić, Menac, Stanojčić) bez żadnych natomiast zastrzeżeń klasyfikowali jako frazeologizmy wyrażenia typu KAO VODE, ZA DLAKU, DO DNA, ISPOD ŽITA czy też zdania DATI BABU ZA NEVESTU, TO NIJE MAČJI KAŠALJ, ŠTO MU JE NA SRCU TO MU JE NA JEZIKU (Nikolić, Menac). Wśród serbskich i chorwackich badaczy kontrowersje budził też katalog jednostek włączanych w zakres frazeologii. W starszych ujęciach, m.in. Matešicia, Mršević-Radović — a po części także Nikolicia — za jednostki frazeologiczne uznawano głównie idiomy i inne związki cechujące się wysokim stopniem semantycznego zespolenia składników oraz asumarycznością znaczeniową. Poza obręb

form frazeologicznych wyłączano zaś większość takich analizmów, jak: skrzydlate słowa, syntagmy terminologiczne, multiwerbizmy, cytaty, frazeologizmy somatyczne, klisze językowe, wskaźniki syntaktyczne, metaoperatory, slogany, „wyrażenia kontekstowe”, „ustalone frazy”, „wyrażenia podlegające frazeologizacji” (powiedzonka, porzekadła, analityczne wykrzyknienia i wyrażenia facyczne, zwroty etykietalne itd.). Całkowicie inną praktykę można było natomiast odnaleźć w większości nowszych, serbskich ujęć teoretycznych — szczególnie Stanojćicia i Bugarskiego. Wymienieni badacze opatrywali bowiem bez większych zastrzeżeń mianem frazeologizmu wymienione wyżej klasy analizmów i włączali w obręb frazeologii wielowyrzowce takie, jak: CARSKI REZ, MALE BOGINJE, UŽIČKI SIR, INERCIJALNA SILA, PRAVO DOŽIVOTNOG UŽIVANJA NA KUĆI, PROTIV OVOG REŠENJA, SRDAČAN POZDRAV, HEMIJSKA OLOVKA. Warto przypomnieć w tym miejscu specyficzne, kompromisowe stanowisko przyjmowane przez Menac — chorwacka badaczka włączała w obręb „frazeologii w szerszym rozumieniu” jednostki takie, jak terminy, „wyrażenia swobodne” czy „wyrażenia ulegające frazeologizacji” (typu USNA ŠUPLJINA, STALNI DOPISNIK, TOČKA DNEVNOG REDA), wyraźnie jednak rozgraniczała je od frazeologizmów, czyli klasy analizmów tworzących obszar „frazeologii w węższym rozumieniu”⁴⁴.

W obrębie polskiej lingwistyki za główną właściwość frazeologizmów najczęściej uznawano ich powtarzalność, czyli utrwalenie w uzusie językowym jako samodzielnych jednostek, odtwarzalność w akcie komunikacyjnym oraz związaną z tym formalną stabilność konstrukcji całego analizmu. Można dodać, że jednej z tych cech — odtwarzalności — Chlebda przydawał status jedyne go kryterium, służącego wyodrębnieniu frazemów (a więc i frazeologizmów) spośród innych złożonych jednostek językowych. Nieco rzadziej jako główne cechy frazeologizmów przywoływano natomiast asumaryczność znaczeniową, formalną analityczność, zespolenie semantyczne składników związku i związaną z tym desemantyzację przynajmniej jednego z jego komponentów. Wymienione wcześniej właściwości powtarzały się praktycznie we wszystkich zreferowanych wcześniej stanowiskach polskich badaczy (Skorupki, Lewickiego, Chlebdy, A. Nowakowskiej, Müldnera-Nieckowskiego), co pozwala przyjąć tezę o względnej jednorodności polskiej myśli frazeologicznej w odniesieniu do podstawowych i ogólnych założeń teoretycznych dotyczących istoty i właściwości frazeologizmu. Wśród stanowisk badawczych dość oryginalnie zarysowuje się postawa A. Nowakowskiej, uznającej ekspresywność i obrazowość za obligatoryjne cechy każdego związku frazeologicznego. Obie wspomniane właściwości pojawiały się co prawda w pracach innych polskich badaczy, uznawano je jednak zazwyczaj za fakultatywne właściwości frazeologizmu, nie zaś za jego cechy obligatoryjne (Chlebda, Müldner-Nieckowski). Warto zauważyć, że konsekwencją uznania ekspresyw-

⁴⁴ Wyjątkiem były terminy typu LANČANA REAKCIJA, które badaczka uznawała za pełnoprawne frazeologizmy (zob. przyp. 29).

ności za konstytutywną cechę frazeologizmu było też traktowanie przez Nowakowską frazeologizmu jako jednostki języka, która prymarnie posiada funkcję wartościującą. Tak wąskie postrzeganie funkcjonalnego wymiaru frazeologizmu pozostawało jednak w sprzeczności z poglądami Chlebdy, Lewickiego czy Müldnera-Nieckowskiego, dla których frazeologizm był nośnikiem określonej treści semantycznej w danej sytuacji komunikatywnej — tym samym, w zależności od intencji nadawcy komunikatu, frazeologizm mógł pełnić zarówno funkcje nominacyjne, jak i wartościujące. Za oryginalne można też uznać rozwiązanie teoretyczne Lewickiego (przyjęte później przez Müldnera-Nieckowskiego), który za jeden z trzech konstytutywnych wyznaczników frazeologiczności uznawał nieciągłość, czyli możliwość zmiany szyku komponentów frazeologizmu, ewentualnie możliwość rozdzielenia tychże elementów składowych innymi wyrazami. Biorąc pod uwagę fakt, że w polskiej literaturze jako główną cechę frazeologizmu wymieniano jego formalną stabilność i „skostnienie”, dość nowatorskim pomysłem było traktowanie możliwości formalnych przekształceń struktury związku frazeologicznego za jedną z jego najważniejszych cech.

Podobnie jak miało to miejsce w obrębie serbskiej i chorwackiej lingwistyki, także polscy badacze różnili się w swoich poglądach na temat formalnych granic jednostki frazeologicznej oraz statusu różnych klas wielowyrazowców kojarzonych z obszarem frazeologii. O ile większych kontrowersji nie budziły dwuczłonowe frazeologizmy zawierające wyraz synsemantyczny, zgodnie uznawane za frazeologizmy przez Skorupkę, Lewickiego, Chlebdę, Nowakowską, Müldnera-Nieckowskiego, o tyle opinie na temat przysłów, a więc wielowyrazowców mających formę zdaniową, były wśród polskich badaczy podzielone. Skorupka wszelkiego rodzaju przysłowia, sentencje, maksymy, porzekadła uznawał za frazy („frazy złożone”) i włączał w obręb frazeologii. Lewicki, który także wyróżniał klasę fraz, nie zaliczał jednak do niej przysłów, uznając, że analityzmy te nie spełniają podstawowego kryterium frazeologiczności, będąc samodzielnymi tekstami, a nie składnikami wypowiedzenia. Kompromisowe stanowisko wobec przysłów przyjął Müldner-Nieckowski, przekonując, że trudno prowadzić dyskusję o frazeologiczności przysłów *en bloc*. Jego zdaniem część tego typu jednostek z pewnością jest frazeologizmami — mowa o tzw. paremiach modyfikujących, czyli przysłowiach, które stanowią część składową zdań złożonych i są komponentami modyfikującymi ich znaczenie. Również A. Nowakowska unikała jednoznacznej klasyfikacji przysłów, uznając je za „jednostki frazeologiczne”, ale nie „związki frazeologiczne”.

Kwestią, która dzieliła polskich badaczy, była także zawartość katalogu wielowyrazowców włączanych w obręb frazeologii. Wydaje się, że najbardziej „pojemną” koncepcję frazeologizmu („związku frazeologicznego”) przedstawił Skorupka. Badacz ten do obszaru frazeologii zaliczał bowiem nie tylko całkowicie zidiomatyzowane związki stałe, cechujące się mniejszą asumarycznością znaczeniową związki łączliwe, lecz także związki luźne — czyli formacje, których

składniki ograniczane były w swojej łączliwości jedynie schematem składniowym (por. przyp. 10). W konsekwencji według Skorupki frazeologizmami były zarówno idiomy (GWIAZDA [CZYJA] ZGASŁA), frazemy (RÓŻOWY HUMOR), frazeologizmy komparatywne (BLADY JAK PAPIER), multiwerbizmy (DOKONAĆ PRZEKŁADU), „wyrażenia gatunkujące” (AKTOR KOMICZNY), jak i związki luźne typu PRZEJŚCIE PRZEZ ULICĘ, JEŚĆ ŁAPCZYWIE, DRUGIE DANIE. Lewicki w dużym stopniu przejął od Skorupki katalog form uznawanych za frazeologiczne, wykluczając jednak z niego wspomniane już przysłowia oraz całą klasę związków luźnych. Jednostki cechujące się mniejszym stopniem nieregularności, czyli np. terminy naukowe, wyrażenia gatunkujące lub frekwentywne kalki spotykane w stylu publicystycznym Lewicki zdecydował się zamknąć w klasie „zestawień”, lokowanych na pograniczu frazeologii i składni. Na przeciwległym biegunie znajdowały się natomiast poglądy A. Nowakowskiej, która dość radykalnie ograniczała repertuar analizowanych frazeologizmów („związków frazeologicznych”). Badaczka zawężyła bowiem zakres stosowalności tego pojęcia wyłącznie do — używając klasyfikacji Skorupki — związków stałych i części związków łączliwych. Tym samym poza obszarem frazeologii znalazły się multiwerbizmy, zestawienia, terminy, jednostki funkcyjne (wskaźniki frazeologiczne, metaoperatory) typu: DOKONAĆ WŁAMANIA, BOŻE NARODZENIE, APARAT TELEFONICZNY, KAKAOWIEC WŁAŚCIWY, SZKOŁA PODSTAWOWA, W ZWIĄZKU [Z CZYM], WRĘCZ PRZECIWNIE. Warto jednak zauważyć, że Nowakowska dość specyficznie wyznaczała zakres frazeologii — jej zdaniem cechę frazeologiczności miały bowiem posiadać wszystkie „jednostki frazeologiczne”, a więc oprócz „związków frazeologicznych” (idiomy, niektóre związki łączliwe) także wspomniane już przysłowia i porzekadła oraz konstrukcje porównawcze.

Konfrontując poglądy serbskich, chorwackich oraz polskich badaczy na istotę frazeologizmu i jego wyróżniki, dostrzec można względną zbieżność istniejącą między głównymi nurtami myśli teoretycznej. W obu środowiskach za najważniejsze cechy frazeologizmów powszechnie uznawano analityczność ich budowy, asumaryczność znaczeniową i odtwarzalność. Pomijając Matešicia, polscy i serbscy oraz chorwaccy naukowcy zgodnie też przyjmowali w obręb frazeologii dwuczłonowe analizmy współtworzone przez wyraz synsemantyczny. Problem frazeologiczności przysłów i zbliżonych do nich wielowyrazowców był natomiast przedmiotem sporu zarówno polskich, jak i serbskich oraz chorwackich badaczy — w obu środowiskach odnaleźć można rozstrzygnięcia teoretyczne, na mocy których przysłowia były jednoznacznie włączane bądź też wykluczane z obszaru frazeologii. Równie rzadko w obu środowiskach lingwistycznych podnoszono jako cechę frazeologizmu nieregularność leksykalną, względnie defektywność fleksyjno-morfologiczną któregoś z jego składników (Lewicki, Šipka). Pogląd o obligatoryjnej ekspresywności jednostki frazeologicznej zarówno w serbskim, jak i polskim językoznawstwie miał charakter odosobnionej postawy (Mršević-Radović, A. Nowakowska).

Rozbieżności, które można odnaleźć w postawie polskich i serbskich oraz chorwackich badaczy, koncentrowały się wokół kilku zagadnień. W polskich środowiskach naukowych eksplicytnie wskazywano jako główną właściwość frazeologizmu jego utrwalenie w uzusie językowym oraz fakt bycia utartym i szablonowym nośnikiem określonych treści semantycznych w danej sytuacji komunikacyjnej. O tej cesze frazeologizmu w środowisku serbskich lingwistów pisali wprost jedynie Bugarski i Mršević-Radović. W odróżnieniu od polskich frazeologów, badacze serbscy i chorwaccy zwykle wprost sygnalizowali, że stabilność składu i szyku komponentów frazeologizmu — jak też ich semantyczne zespolenie — stanowią podstawowy wyróżnik jednostki frazeologicznej. Jeżeli przyjrzeć się natomiast sposobom semantycznej klasyfikacji frazeologizmów, uwidacznia się kolejna istotna różnica między polskimi a serbskimi oraz chorwackimi ujęciami teoretycznymi. W polskiej tradycji językoznawczej istniała bowiem tendencja do trójdzielnej klasyfikacji przestrzeni frazeologicznej — warto przypomnieć, że Skorupka w obrębie frazeologii wyróżniał związki stałe, łączliwe i luźne, Lewicki zaś idiomy, frazemy i zestawienia. Tymczasem w klasycznych ujęciach Menac oraz Mršević-Radović podział ten miał charakter dychotomiczny. Chorwatka Menac dzieliła frazeologię na frazeologię „w węższym rozumieniu” oraz frazeologię „w szerszym rozumieniu”. Serbska lingwistka Mršević-Radović dzieliła natomiast wszystkie jednostki frazeologiczne na „frazeologizmy globalne”, bliskie w swojej istocie związkom stałym, idiomom, oraz „frazeologizmy komponentowe” tożsame klasie jednostek, które w polskich opracowaniach zwykło się określać mianem związków łączliwych, frazemów (w ujęciu Lewickiego) czy też zestawień⁴⁵. Nie można jednak jednocześnie zapominać, że polaryzację stanowisk polskiej i serbsko-chorwackiej lingwistyki częściowo niwelowały nowsze ujęcia teoretyczne. W obszarze serbskiej lingwistyki na początku XX w. pojawiła się bowiem trychotomiczna klasyfikacja Bugarskiego, wydzielającego wśród frazeologizmów idiomy, klisze i kolokacje. W pochodzących z tego samego okresu pracach A. Nowakowskiej dostrzec można zaś pewien przejaw pojęciowego dychotomizmu — mowa naturalnie o wyodrębnieniu przez badaczkę dwóch klas jednostek mających cechę frazeologiczności: „jednostek frazeologicznych” i „związków frazeologicznych”.

3. Frazeologizm i jego cechy konstytutywne

Biorąc pod uwagę problematykę poruszaną w niniejszej monografii, wydaje się, że konieczne jest jednoznaczne zdefiniowanie takich pojęć, jak „frazeologia” oraz „frazeologizm”. Pierwszy termin nie przysparza większych problemów — przez

⁴⁵ Zob. też przyp. 49.

pojęcie frazeologii, zgodnie z powszechnie przyjętymi, tradycyjnymi definicjami, rozumiany będzie bowiem dział językoznawstwa zajmujący się frazeologizmami oraz sam korpus jednostek frazeologicznych określonego języka. Ustalenie zakresu znaczeniowego drugiego pojęcia — „frazeologizm” — wymaga zdecydowanie szerszego wyjaśnienia.

Punktem wyjścia jest przyjęcie założenia, że na leksykon każdego języka składają się dwie klasy jednostek, różniące się formalną złożonością. Do pierwszej grupy form zaliczyć można **leksemy syntetyczne** typu: *ręka*, *kochać*, *zielony*, realizujące się poprzez jeden wyraz gramatyczny. Do drugiej zaś grupy należą **leksemy analityczne** typu: *SMALIĆ CHOLEWKI*, *SKRZYNIA BIEGÓW*, *UNIwersytet Jagielloński*, *ZĄBEK CZOSNKU*, obligatoryjnie funkcjonujące pod postacią dwóch lub więcej wyrazów gramatycznych.

Wyodrębnieniu frazeologizmów spośród wszystkich jednostek leksykonu służyć będą trzy kryteria. Pierwszym jest **odtwarzalność**, czyli funkcjonowanie danej jednostki językowej jako gotowego elementu wypowiedzi, który jest w akcie mowy każdorazowo reprodukowany, przywoływany przez nadawcę komunikatu — nie zaś tworzony *ad hoc*. Warto podkreślić, że odtwarzalność musi być uznana za konstytutywną cechę frazeologizmów, jeśli frazeologizmy traktuje się jako odmianę leksemów. Wszystkie leksemy są bowiem jednostkami językowymi *par excellence* reprodukowalnymi w każdym akcie komunikacji⁴⁶. Drugim kryterium służącym wyodrębnieniu frazeologizmów będzie formalna **złożoność**, wielocłonowość, wielowyrazowość jednostki frazeologicznej. Wymóg ten wydaje się oczywisty, aby wyznaczyć granicę oddzielającą jednostki frazeologiczne od leksemów (syntetycznych). Trzecim kryterium jest **leksykalność**, rozumiana jako syntaktyczna integralność i samodzielność danej jednostki języka, czyli możliwość pełnienia przez nią funkcji składowej części wypowiedzi. Frazeologizm w każdej wypowiedzi funkcjonalnie staje się bytem tożsamym z określonymi częściami mowy — rzeczownikami, czasownikami, przymiotnikami itd. Tym samym, o ile kryterium złożoności wyznacza „dolny pułap” formalnego rozbudowania form traktowanych jako frazeologizmy, o tyle leksykalność pozwala wskazać „górny pułap” złożoności formalnej frazeologizmu. Leksykalność jest wszakże cechą, która wyłącza poza obręb frazeologii przysłowia, frazy, wywieszki, slogany — mowa bowiem w tym wypadku o analityzmach, które są nie tyle składowymi częściami wypowiedzenia, ile samodzielnymi wypowiedzeniami.

Asumaryczności znaczeniowej — wymienianej w większości prac poświęconych frazeologizmom — nie uznaje się za kryterium wyodrębniania frazeologizmów. Właściwość tę interpretuje się jako cechę podrzędną wobec odtwarzalności, leksykalności i złożoności — obligatoryjną konsekwencję ich

⁴⁶ Przyjmuje się tutaj technikę wyodrębniania odtwarzalnych form językowych zgodnie z propozycjami Chlebdy. Badacz ten postulował analizę cech frekwencyjnych, formalnych, metatekstowych oraz strukturalno-semantycznych (transformatywnych) danego elementu językowego (Chlebdy 2003, 228–254).

współwystępowania. Przyjmuje się tu pogląd Chlebdy piszącego: „zachwianie korelacji między znaczeniem globalnym i znaczeniem składników uważa się za pochodną stałości związku i powtarzalności grupy znaczeniowej” (Chlebda 2003, 19, zob. też szerzej 150–152). Podobnie jak czyni to opolski badacz, takie właściwości frazeologizmów, jak: obrazowość, ekspresywność, nacechowanie emocjonalne, metaforyczność postrzegane będą w tej pracy również w kategoriach fakultatywnych cech frazeologizmu, nie zaś jego obligatoryjnych właściwości czy też kryteriów wyodrębniania itp. (zob. Chlebda 2003, 50)⁴⁷.

W związku z powyższymi rozważaniami frazeologizm w niniejszym opracowaniu rozumiany będzie jako **pełnoprawny element systemu leksykalnego, cechujący się formalną złożonością i pełniący funkcję elementu składowego w wypowiedzi, w której jest odtwarzany**. Jeżeli przyjąć, że odtwarzalność, formalna złożoność oraz leksykalność stanowią jedyne kryteria wyodrębnienia frazeologizmów, oczywiste się staje, że mianem frazeologizmu można określić każdy leksem analityczny. Tym samym ulega zatarciu granica istniejąca między pojęciem „leksem analityczny” a „frazeologizm”, a syntagma „zbiór leksemów analitycznych” staje się synonimem pojęcia „frazeologia”.

*

Stosując jako kryterium podziału jednostek frazeologicznych ich właściwości semantyczne — a dokładnie rzecz biorąc, stopień przesunięcia znaczeniowego pomiędzy globalnym znaczeniem frazeologizmu a sumą jego składników — w tej pracy wyróżniać się będzie dwie klasy frazeologizmów: **idiomy** oraz **frazemy**.

Przez pojęcie idiomów rozumiane będą jednostki, w przypadku których globalne znaczenie frazeologizmu całkowicie odbiega od sumy prymarnych (nie-metaforycznych, niemetonimicznych) znaczeń komponentów, które tworzą daną jednostkę frazeologiczną. Egzemplifikacją tej odmiany frazeologizmów mogą być charakterystyczne zwroty i wyrażenia typu: SMALIĆ CHOLEWKI, BIAŁY KRUK, FARBOWANY LIS; MUTITI VODU, SITNA ZVJERKA, ZIDANJE KULA U VAZDUHU itd., w dotychczasowej literaturze zwykle określane mianem związków stałych (Skorupka), frazeologizmów globalnych (Mršević-Radović) lub idiomów (Lewicki, Bugarški). Do grupy idiomów włączona zostanie także część form, które do tej pory uznawane były za złożone terminy naukowe (Lewicki), wyrazy złożone (Skorupka), syntagmy terminologiczne (Mršević-Radović) czy też pojęcia desygnujące (Šipka) typu: SKRZYNIA BIEGÓW, JABŁKO ADAMA, DRUGA JAPONIA, WILCZA JAGODA; MORSKI PAS, POPINO PRASE, RUŽA VETROVA, ZELENO SVETLO itd. Fakt, że niektóre z nich należą do stylu naukowego czy administracyjnego, w niczym nie wyklucza posiadania przez nie cechy frazeologiczności. Jako idiomy

⁴⁷ Na marginesie można wspomnieć, że kwestią obrazowości i ekspresywności frazeologizmów bardzo obszernie zajął się V.M. Mokienko w monografii *Slavânskaâ frazeologîâ* (zob. Mokienko 1989, 157–232).

traktowane będą także — uprzednio wspomiane — frazeologizmy somatyczne, zwykle mające metonimiczną motywację, typu: ODWRÓCIĆ SIĘ PLECAMI DO KOGO, PRZYMKNĄĆ OKO NA CO; ŠKRGUTATI ZUBIMA, TRLJATI RUKE.

Klasę frazemów będą natomiast tworzyć jednostki o częściowej tylko nieregularności semantycznej, czyli takie, których globalne znaczenie do pewnego stopnia pokrywa się z sumą znaczeń składników całego wyrażenia. Na tę kategorię — rzecz jasna zdecydowanie bardziej liczebną od poprzedniej — będą się składać przede wszystkim jednostki klasyfikowane w dotychczasowej literaturze jako zestawienia frazeologiczne i frazemy (w rozumieniu Lewickiego), związki łączliwe i związki luźne (Skorupka), frazeologizmy komponentowe (Mršević-Radović). Wśród frazemów istotne miejsce zajmują analizmy, które cytowani wcześniej badacze określali mianem kolokacji (Bugarski), klisz językowych (Stanojčić, Bugarski), orzeczeń peryfrastycznych (Lewicki, Mršević-Radović), syntagm terminologicznych (Šipka), ostatecznie frazeologizmów komparatywnych. Na klasę frazemów składać się więc będzie szeroki wachlarz analizmów typu: ZAKOCHAĆ SIĘ PO USZY, ZBIĆ KOGOŚ NA KWAŚNE JABŁKO, DOKONAĆ NAPADU, ZŁODZIEJ KIESZONKOWY, CZARNA ROZPACZ, SKOK W DAL, DZIADEK DO ORZECHÓW, RYBA PO GRECKU, OWCZAREK NIEMIECKI, KWAŚNY DESZCZ, ŚCIĘGNO ACHILLESA, KWAS SIARKOWY, KLUCZ FRANCUSKI, GLUPI JAK BUT oraz GOVORITI U VETAR, VJENČATI SE OKO VRBE, IZVRŠITI SAMOUBISTVO, ČUTATI KAO GROB, BORBA NA SMRT I ŽIVOT, ZIMSKI SAN, ZUB MUDROSTI, DEBELO CREVO, GLUVO DOBA, BEČKA ŠNICLA, ŠUMSKI PAS, KISELA VODA, PIJAN KAO MAJKA itd.

Można dostrzec, że zaprowadzony tu podział frazeologizmów na idiomy i frazemy stanowi zmodyfikowaną wersję semantycznej klasyfikacji frazeologizmów stosowanej przez Lewickiego i Skorupkę. *Novum* proponowanego tu rozwiązania jest rezygnacja z trójdzielnego podziału jednostek frazeologicznych i włączenie grupy jednostek, dzielonych do tej pory na związki luźne i łączliwe (frazemy i zestawienia), do jednolitej klasy frazemów. Za przyjęciem tego stanowiska przemawia fakt, że o ile idiomy — na płaszczyźnie semantycznej — wyraźnie wyróżniają się wśród jednostek frazeologicznych, o tyle różnice istniejące między związkami luźnymi oraz związkami łączliwymi w wielu wypadkach są niedostatecznie wyraźne⁴⁸. Rzecz jasna, dualny podział zasobu frazeologicznego na

⁴⁸ Analizując przykłady połączeń frazeologicznych (frazemów) i zestawień frazeologicznych podawanych przez Lewickiego, wielokrotnie można się natknąć na dość kontrowersyjne rozstrzygnięcia, które pośrednio dowodzą, że rozgraniczenie obu tych kategorii frazeologizmów przysparza sporych problemów. Jako przykład można podać zleksykalizowane porównania typu: SILNY JAK KOŃ, DOM JAK Z BAJKI, które badacz uznaje za połączenia frazeologiczne (frazemy), nie zaś zestawienia. Nietrudno jednak zauważyć, że wymienione formy to bez wątpienia „utrwalone połączenia wyrazów, które zachowują swoje znaczenia dosłowne” (Lewicki, Pajdzińska 1993, 313). Ta cecha zaś — według Lewickiego — służyć ma wyodrębnianiu z zasobu frazeologizmów zestawień frazeologicznych, nie zaś połączeń (frazemów). Warto przy okazji przypomnieć, że Halina Zgólkowa podjęła próbę rozgraniczenia związków luźnych od stałych, posługując się oceną stopnia trwałości związków konotacyjnych określonych połączeń wyrazowych (zob. Zgólkowa 1982).

idiomy i frazemy częściowo pokrywa się z praktyką stosowaną w chorwackiej oraz serbskiej literaturze lingwistycznej. Można przypomnieć omawianą wcześniej klasyfikację Anticy Menac, która dzieliła zasób frazeologizmów na frazeologizmy w „wąskim znaczeniu” i frazeologizmy w „znaczeniu szerszym”, czy też podział frazeologizmów na „globalne” oraz „komponentowe” zaprowadzony przez Mršević-Radović⁴⁹.

4. Pojęcie „derywacja” w polskiej oraz serbskiej i chorwackiej lingwistyce

Termin „derywacja” w polskim językoznawstwie ma zasadniczo dwa znaczenia, w obu jednak przypadkach odnoszą się one do procesów mających na celu wzbogacenie leksykonu języka o nowe leksemy syntetyczne⁵⁰. W pierwszym — wydaje się, że najbardziej rozpowszechnionym rozumieniu — derywacja oznacza proces polegający na tworzeniu nowych wyrazów prostych za pomocą formantów słowotwórczych, przy czym bazą tego procesu jest pojedynczy wyraz prosty. Podczas derywacji wykorzystywane są głównie — choć nie wyłącznie — metody afiksacyjne. Takie stanowisko przyjmuje m.in. R. Laskowski w [EWJP], definiując derywację jako „termin używany w słowotwórstwie na oznaczenie procesu tworzenia nowych słów przy użyciu formantów słowotwórczych”. W jego ujęciu proces derywacji przeprowadzany jest za pomocą formantów sufiksalnych (*lamp[a]* → *lamp-k[a]*), prefiksalnych (*mil[y]* → *prze-mil[y]*), postfiksalnych (*grzebać* → *grzebać się*) oraz bezafiksalnych, paradygmatycznych (*markiz[ø]* → *markiz[a]*) (EWJP, 55–56)⁵¹. W drugim, szerszym ujęciu, derywacja jest uznawana za synonim terminu „słowotwórstwo”. Z praktyką taką można się spotkać m.in.

⁴⁹ Warto dodać, że w podobny, dychotomiczny sposób opisywany jest zasób serbskiego systemu frazeologicznego przez redaktorów *Rečnika srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* SANU. W dziele tym, w którym jednostki frazeologiczne opatrywane są mianem „wyrażenia” (‘izraz’), dokonywany jest generalny rozdział wyrażen na „wyrażenia w węższym rozumieniu” (‘izrazi u užem smislu’) oraz syntagmy (‘sintagme’ — zob. Dragičević 2007, 42).

⁵⁰ Mowa o tradycji strukturalistycznej, albowiem w obrębie słowotwórstwa generatywnego również funkcjonuje pojęcie derywacji (*derywacja składniowa, syntaktyczna*). Z generatywnego punktu widzenia derywacja rozumiana jest jako skończony ciąg rządków symboli lub jako proces wyprowadzania jednych znaczników frazowych z drugich za pomocą reguł transformacyjnych (EJO, 104).

⁵¹ Podobnie interpretował derywację Miloš Dokulić, traktując ją jako proces „utworzenia nowego wyrazu na podstawie już istniejącego poprzez zmianę jego budowy morfologicznej” (Dokulić 1979, 31), dokonywany za pomocą afiksacji, derywacji wstecznej lub konwersji (Dokulić 1979, 34–35). Zgodnie z ujęciem prezentowanym przez obu badaczy w obrębie słowotwórstwa oprócz derywacji można wyróżnić kompozycję rozumianą jako metodę tworzenia „nowych leksemów poprzez łączenie w jedną całość leksykalną dwu (kilku) już istniejących w języku leksemów” (EWJP, 321; zob. też Dokulić 1979, 94–97).

w *Słowniku terminologii językoznawczej* (STJ, 1968), w którym derywację definiuje się jako „proces morfologiczny polegający na tworzeniu wyrazów pochodnych od danych wyrazów lub form podstawowych za pomocą właściwych danemu językowi środków słowotwórczych”. W obręb derywacji (słowotwórstwa) autorzy cytowanego dzieła włączają kompozycję, sufiksację, prefiksację oraz procesy derywacji paradygmatycznej, np.: *biały* → *bieleć* → *biel* (STJ, 524). Ostatecznie można dodać, że w części ujęć badawczych, zwłaszcza nowszych, dochodzi do syntezy obu spolaryzowanych interpretacji pojęcia derywacji. Jako przykład można tu przywołać stanowisko Alicji Nagórko, która posługuje się terminem „derywacja” na dwa różne sposoby. W jednym rozumieniu derywacja jest przez nią traktowana jako synonim „słowotwórstwa” i definiowana jako: „proces tworzenia lub wywodzenia słów (pochodnych) od innych (prostszych)” (Nagórko 1998, 157). Jednocześnie wśród odmian tak rozumianej derywacji badaczka wymienia analogię, kontaminację, adaptację, kompozycję oraz derywację „właściwą”. W tym węższym rozumieniu derywacja rozumiana jest już jako „wyprowadzanie jednego wyrazu od innego — dokładnie jednego — wyrazu, służącego jako baza derywacji” (Nagórko 1998, 192).

*

W serbskiej literaturze naukowej można spotkać nieco inne ustalenia terminologiczne. W zdecydowanej większości tamtejszych prac z zakresu słowotwórstwa pojęcie derywacji (‘derivacija’, ‘izvođenje’) zawężano do sufiksacji (‘sufiksacija’, ‘sufiksalna tvorba reči’). Co istotne, już i tak wąsko rozumianą derywację często traktowano jako prymarną metodę słowotwórczą, a wręcz uznawano za termin synonimiczny wobec samego słowotwórstwa (‘tvorba reči’). Konsekwencją takiego spojrzenia na derywację i sufiksację było nie tylko uznawanie prefiksacji za jeden z rodzajów kompozycji (a samego derywatu prefiksального za wyraz złożony), lecz także postrzegania kompozycji słowotwórczej za zjawisko bliższe obszarowi składni aniżeli morfologii. Taki stan rzeczy panujący w serbskim słowotwórstwie wynikał w dużej mierze z dominującej roli, jaką odgrywały w tamtejszym językoznawstwie tradycyjne ujęcia badawcze, sformułowane w klasycznych — i częściowo już przestarzałych — opracowaniach Tomislava Marećicia czy Mihailo Stevanovicia⁵².

Warto przypomnieć, że Marećić w swojej *Gramatice hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika* z 1899 r. (III wyd. 1963) w rozdziale poświęconym słowotwórstwu (*U opće o tvorbi riječi*) omawiał jedynie techniki sufiksacyjne i, zajmując się procesem słowotwórstwa, gruntownie analizował dwa rodzaje jednostek językowych — podstawy słowotwórcze oraz sufiksy. O możliwości wystąpienia

⁵² W jednej ze swoich prac Ćorić pisze wprost o tym, że słowotwórstwo (‘derivatologija’) w obrębie serbskiej i — szerzej — południowosłowiańskiej lingwistyki długo było „zaniedbywaną dyscypliną językoznawczą” (‘zapostavljena jezička disciplina’ — Ćorić 2002, 196).

metod prefiksacyjnych czy też funkcjonowaniu w języku wyrazów złożonych Maretić nie wspominał ani słowem. Co ciekawe, nawet kilkadziesiąt lat później Mihailo Stevanović uznawał sufiksację za prymarny proces słotwórczy, traktując derywaty prefiksalne za odmianę złożień. W kilkunastostronicowym wstępie do rozdziału *Tvorba reči*, zawartego w pierwszym wydaniu jego fundamentalnej pracy *Savremeni srpskohrvatski jezik* (Stevanović 1964a, 1964b), wyrazom złożonym Stevanović zdecydował się poświęcić zaledwie jedno zdanie (zob. Klajn 2002, 5). Taki stosunek do złożień wynikał z faktu, iż Stevanović — podobnie jak jego wielki poprzednik Aleksandar Belić — włączał złożenia w obręb zjawisk o prymarnie składniowym, nie zaś morfologicznym charakterze. Jak pisał Ivan Klajn:

Belić i Stevanović kompozycję interpretowali jako łączenie wyrazów, a samo złożenie jako pewnego rodzaju skamieniałą syntagmę [...]. Z tego mogło się z łatwością zrodzić przekonanie, że kompozycja to zjawisko, które prymarnie wchodzi w zakres składni, oraz że prawdziwe *słotwórstwo* to tylko derywowanie, czyli sufiksacja⁵³ (Klajn 2002, 6).

Warto zauważyć, że tradycja lingwistyczna wypracowana i ugruntowana przez Maretića, Belicia, Stevanovicia tak silnie wrosła w serbską myśl lingwistyczną, że współcześnie nawet Živojin Stanojčić w swojej popularnej *Gramatice srpskog jezika* (Stanojčić, Popović 2002) derywację uznaje za synonim sufiksacji, a jednostki prefiksalne traktuje jako klasyczne przykłady wyrazów złożonych (Stanojčić, Popović 2002, 131–133).

Pierwsze serbskie próby rozszerzenia pola znaczeniowego pojęcia ‘derywacja’ zostały podjęte w encyklopedycznym opracowaniu *Srpskohrvatski jezik* z 1972 r. W pracy tej do zjawisk derywacyjnych, oprócz sufiksacji, zdecydowano się włączyć także niektóre przejawy derywacji paradygmatycznej:

Derywacja to tworzenie nowych słów przez wywodenie. W języku serbsko-chorwackim derywacja jest dokonywana na dwa sposoby: a) poprzez afiksację, czyli przyłączanie przyrostka słotwórczego (sufiksu) do zasadniczej części słowa: ‘zid’ > ‘zidar’, ‘zidati’, ‘zidina’, ‘zidni’; ‘čitati’ > ‘čitač’; ‘list’ > ‘listić’, ‘listina’, ‘listati’; i b) dezafiksację, czyli wydzielenie, wyłączanie tematu ze słowa i wprowadzanie go do odmiany wespół z odpowiednimi formami paradygmatu innych wyrazów: ‘zev’ < ‘zevati’; ‘drem’ < ‘dremati’; ‘kov’ < ‘kovati’; ‘plot’ < ‘plesti’ (z alternacją samogłoskową) itp. W nauce o języku pierwszą metodę określa się też mianem derywacji progresywnej, drugą zaś mianem derywacji regresywnej⁵⁴ (SJ, 66).

⁵³ „Belić i Stevanović kompoziciju shvatali kao spajanje reči, odnosno složenicu kao neku vrstu okamenjene sintagme [...]. Iz toga se lako moglo razviti uverenje da je slaganje nešto što najpre spada u sintaksu, a da je prava tvorba reči samo izvođenje, tj. sufiksacija”.

⁵⁴ „Derivacija je tvorba novih reči izvođenjem. U shj derivacija se vrši na dva načina: a) afiksacijom, tj. dodavanjem nastavaka za tvorbu reči (sufiksa) na opšti deo reči: zid > zidar, zidati, zidina, zidni; čitati > čitač; list > listić, listina, listati; i b) dezafiksacijom, tj. izvlačenjem, izdvajanjem osnove iz reči i uključivanjem njenim u promenu oblički odgovarajućih drugih reči: zev < zevati; drem < dremati; kov < kovati; plot < plesti (sa prevojem samoglasnika) i sl. U nauci o jeziku prvi način nazive se još i progresivna derivacija a drugi regresivna derivacija”.

Rozstrzygnięcia przyjęte w tej pozycji nie miały jednak większego wpływu na tradycyjne w serbskiej lingwistyce wyznaczanie zakresu pojęciowego terminu „derywacja”. Zdecydowanie większy oddźwięk przyniosło dopiero odrzucenie tak wąskiego rozumienia pojęcia derywacji przez jednego z najwybitniejszych, południowosłowiańskich specjalistów z zakresu słowotwórstwa, Ivana Klajna. W swoich nowszych pracach, m.in. w obszernym dwutomowym dziele *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku* (Klajn 2002 i 2003) oraz zwięzłej *Gramatice srpskog jezika* z 2005 r. (Klajn 2005), Klajn postrzegał słowotwórstwo jako proces wzbogacania jednostek leksykonu za pomocą sufiksacji, prefiksacji (w tym prefiksacyjno-sufiksacji), kompozycji oraz konwersji. Co ważne, w obręb derywacji włączał też prefiksację: „Termin sufiksacja zazwyczaj rozumiany jest jako synonim derywacji, jednak w szerszym znaczeniu także prefiksacja jest przykładem derywacji” (Klajn 2005, 177)⁵⁵.

*

Pomimo oczywistych związków derywacji ze słowotwórstwem należy podkreślić, że w polskiej lingwistyce terminu tego używano nie tylko przy opisie procesu tworzenia derywatów prefiksalnych, sufiksalnych, paradygmatacznych itd., lecz stosowano z powodzeniem także w analizie procesów językowych zachodzących poza słowotwórstwem czy też na jego pograniczu⁵⁶. Pojęciem derywacji posługiwano się bowiem także podczas badania różnego rodzaju zjawisk o charakterze fonologicznym, fleksyjnym, składniowym, semantycznym, stylistycznym czy wreszcie frazeologicznym. Dowodem tych aktywności naukowych jest wykształcenie się licznych dwuczłonowych terminów, m.in. „derywacja fonologiczna” (T. Milewski, W. Pianka), „derywacja fleksyjna” (S. Rospond, R. Laskowski i H. Wróbel), „derywacja syntaktyczna” (J. Kuryłowicz, K. Polański), „derywacja hipokorystyczna” (W. Pianka); „derywacja semantyczna” (A.M. Lewicki, J.D. Apresjan), „derywacja stylistyczna” (J. Bartmiński) czy w końcu „derywacja frazeologiczna” (A. Furdal, D. Buttler, S. Bąba, W. Lubaś) itd. Na tę terminologiczną różnorodność zwrócił uwagę lubelski językoznawca Czesław Kosyl w swoim wartościowym studium *Z historii użycia terminu ‘derywacja’ w lingwistyce* (Kosyl 1981). Badacz trafnie też zauważał, że w przypadku wymienionych tu dwuczłonowych terminów występujący w ich obrębie człon przymiotnikowy może pełnić różnorakie funkcje. Oznaczać może bowiem zakres stosowności pojęcia „derywacja” (np. derywacja słowotwórcza = derywacja dotycząca słowotwórstwa, zachodząca w obrębie systemu słowotwórczego); rodzaj produktu procesu derywacji (np. derywacja hipokorystyczna = tworzenie, derywowanie hipokorystyków); właściwość narzędzia derywacji (np. derywacja fonologiczna

⁵⁵ „Termin sufiksacija obično shvatamo kao sinonim za izvođenje (derivaciju), mada u širem smislu i prefiksacija predstavlja izvođenje”.

⁵⁶ W serbskim językoznawstwie pojęcie derywacji występuje wyłącznie w kontekście słowotwórstwa.

= derywacja słowotwórcza, której wykładnikiem są elementy fonologiczne); czy ostatecznie część struktury jednostki, która podlega derywacji, transferowi z jednostki motywującej do motywowanej (np. derywacja semantyczna = derywacja znaczenia, której nie towarzyszą zmiany formalne, proces często związany ze zjawiskiem homonimii i polisemii) itd. (Kosyl 1981, 26)⁵⁷.

Kosyl, dokonując obszernej analizy zjawisk derywacyjnych występujących na różnych płaszczyznach języka, podjął też próbę syntetycznego przedstawienia istoty zjawiska, które w lingwistyce opatrywane jest mianem „derywacji”. Choć autor nie formułował eksplicitnie jednej, uniwersalnej i odpowiednio szerokiej definicji tego pojęcia, z jego rozważań wynikało, że za istotę derywacji uznawał fakt występowania relacji pochodności lub też nieukierunkowanej współzależności, istniejącej pomiędzy dwoma elementami struktury języka. Kosyl pisał:

Termin *derywacja* używany jest w językoznawstwie na oznaczenie: 1. ukierunkowanej relacji pochodności między dwoma elementami (strukturami): elementem A, który pełni funkcję bazy wobec elementu B, a elementem B, który jest elementem pochodnym od A. Pochodność może być rozumiana zarówno synchronicznie, jak i genetycznie; 2. nieukierunkowanej relacji współzależności między dwoma elementami (strukturami); w związku z tym por. np. pojęcie wzajemnej pochodności; 3. w gramatyce generatywnej: na oznaczenie wywodu konstrukcji bardziej powierzchniowej od jakiejś bazy, bardziej abstrakcyjnej; 4. w terminologii Doroszewskiego także na oznaczenie elementu pochodnego, będącego rezultatem relacji pochodności gramatycznej (Kosyl 1981, 26).

W kontekście niniejszej monografii, poświęconej zjawisku derywacji frazeologicznej, omawiana wyżej rozprawa lubelskiego badacza wydaje się bardzo istotna. Zwrócenie przez Kosyla uwagi na wieloznaczność i wielofunkcyjność przydawek występujących w terminach typu „derywacja fleksyjna”, „derywacja fonologiczna”, jak też wskazanie semantycznego jądra samego pojęcia „derywacja” ułatwić może jasną i precyzyjną definicję pojęcia „derywacja frazeologiczna”. W konsekwencji zaś pozwolić na trafne i w miarę pełne wyjaśnienie tego kluczowego dla niniejszej monografii pojęcia.

5. Pojęcie derywacji frazeologicznej w polskiej oraz serbskiej i chorwackiej lingwistyce

Choć w polskim językoznawstwie pojęcie derywacji frazeologicznej funkcjonuje już od kilkudziesięciu lat, nie udało się do tej pory wypracować jego jednej, ogól-

⁵⁷ Czesław Kosyl wskazywał, że w niektórych przypadkach pojemność znaczeniowa przymiotnika występującego w terminie powoduje homonimie określonego pojęcia. Na przykład według Milewskiego derywacja fonologiczna to derywacja fonemów, podczas gdy zdaniem Pianki jest to rodzaj derywacji słowotwórczej, w której nowe leksemy tworzone są za sprawą mutylacji pojedynczych fonemów, tworzących bazę derywacyjną (np. *Stevo* > *Tevo*; *Vlaste* > *Laste* — por. Kosyl 1981, 19).

nie przyjmowanej definicji. Przyczyn takiego stanu rzeczy jest wiele, główną jest jednak różne rozumienie terminów „derywacja” i „frazeologizm”. Jak już wcześniej wspomniano, pierwsze pojęcie czasem bywa rozumiane dość wąsko, jako proces tworzenia nowych leksemów poprzez afiksację, czasem znów zdecydowanie szerzej, jako synonim pojęcia „słowotwórstwo”. Termin „frazeologizm” również przysparza licznych problemów interpretacyjnych — istnieją różne kryteria wyodrębniania frazeologizmów, kontrowersje budzi granica oddzielająca frazeologizm od grupy syntaktycznej, niejednoznaczne są też kryteria pozwalające na rozgraniczenie samodzielnego frazeologizmu od wariantu frazeologizmu. Efektem takiego stanu rzeczy jest to, że w kontekście derywacji frazeologicznej omawia się w polskiej literaturze naukowej wiele różnych zjawisk językowych, które nie są jednomyślnie i zgodnie klasyfikowane. W zależności bowiem od ujęcia badawczego określone procesy włączane są w obręb derywacji frazeologicznej bądź też lokowane poza jej granicami, zwykle w obszarze składni.

5.1. Ujęcie Andrzeja Marii Lewickiego

Pierwszym polskim lingwistą, który obszerniej zajął się problemem derywacji frazeologicznej, był Andrzej Maria Lewicki. Zagadnieniu temu poświęcił sporo uwagi w monografii *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej* z 1976 r. (II wyd. 2003). Językoznawca zjawisko to definiował jako

relację między dwoma zwrotami, przy której różnicom formalnym towarzyszy zmiana semantyczna, a jednocześnie występują istotne elementy wspólne w obrębie obydwu zwrotów, którym odpowiada wspólny element semantyczny równy znaczeniu jednego z elementów zestawionych (Lewicki 2003, 74).

Pierwotnie, w pracy *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej* z 1976 r., Lewicki skupiał się tylko na przekształceniach semantycznych, uznając, że derywacja frazeologiczna polega na strukturalnej transformacji zwrotu frazeologicznego, realizującej się poprzez zmianę kategoryalną czasownika znajdującego się w danym zwrocie. Wyróżnił wtedy sześć odmian derywacji: perfektywizację (PROWADZI BADANIA → PRZEPROWADZI BADANIA), ingresywizację (X JEST NA BRUKU → X BĘDZIE NA BRUKU), finalizację (X SPOCZYWA NA BARKACH Y → X SPADŁO Z BARK Y), kontynuację (X JEST W RĘKACH Y → X POZOSTAJE W RĘKACH Y), iteratywizację (DAĆ PRZTYCZKA → ROZDAWAĆ PRZTYCZKI) oraz kauzatywizację (X JEST W CIENIU Y → Y SPYCHA X W CIENI)⁵⁸. Językoznawca rozwinął i poddał rewizji swoje poglądy na temat derywacji frazeologicznej w obszernym studium

⁵⁸ Lingwista w swojej monografii odniósł się także do innych procesów transformacyjnych, występujących w obrębie zwrotów, typu: PALNAĆ BYKA → ZROBIĆ BYKA. Nowo powstałe formacje Lewicki traktował jednak jako ‘frakcjonowane zwroty idiomatyczne’ i procesu ich powstawania nie wiązał ze zjawiskiem derywacji, lecz frazeologicznej wariancji, ‘wymienności’ (Lewicki 2003, 75–90).

z 1981 r. zatytułowanym *Derywacja frazeologiczna — najwyższy współcześnie stopień abstrakcji w poznaniu zasobu frazeologicznego* (Lewicki 1981). W rozprawie tej autor wyróżniał już dwa główne rodzaje derywacji frazeologicznej: frazeologiczną derywację semantyczną oraz frazeologiczną derywację syntaktyczną. Frazeologiczna derywacja semantyczna była oczywiście pojęciem obejmującym swoim zakresem zjawisko kategoryalnych transformacji zwrotów, które Lewicki opisywał w pracy z 1976 r. (perfektywizacja, kauzatywizacja, ingresywizacja itp.). Derywacja syntaktyczna — nowość w poglądach Lewickiego — polegać zaś miała na strukturalnej zmianie postaci frazeologizmu, przystosowującej go do funkcjonowania w odmiennym otoczeniu syntaktycznym lub stylistycznym. Rzecz jasna, nowo utworzony frazeologizm miał zachowywać pierwotne znaczenie bazy i istotną część jej składników. Jako przykłady tej odmiany derywacji frazeologicznej Lewicki podawał ciągi: PUSZCZAĆ MIMO USZU → *PUSZCZANIE MIMO USZU*, STAWIAĆ CZOŁA → *STAWIANIE CZOŁA* (nominalizacja); RWAĆ OCZY → *RWĄCY OCZY*, STAWIAĆ CZOŁA → *STAWIAJĄCY CZOŁA*, KRĘCIĆ BICZ NA WŁASNĄ SKÓRĘ → *BICZ KRĘCONY NA WŁASNĄ SKÓRĘ* (adiektywizacja). W tej samej rozprawie językoznawca zajął się też obszerniej mniej regularnymi i kategoryalnymi przejawami frazeologicznej derywacji syntaktycznej, takimi jak: nominalizacja orzeczeń peryfrastycznych (BRAĆ UDZIAŁ → *UDZIAŁ X W Y*, ODGRYWAĆ ROLĘ → *ROLA X W Y*, MIEĆ ZNACZENIE → *ZNACZENIE X W Y*), ekspresywna ‘wypowiedzeniowótwa’ dewerbalizacja frazeologizmów (*X ZAMKNIE GĘBĘ NA KLÓDKĘ* → *GĘBA NA KLÓDKĘ!*, *X WYKŁADA KAWĘ NA ŁAWĘ* → *KAWA NA ŁAWĘ!*, *X STAWIA KROPKĘ NAD ‘I’* → *KROPKA NAD ‘I’*), przekształcanie frazeologizmu w cechujące się większym stopniem ogólności orzeczenie peryfrastyczne (*X STOI U PROGU* → *X JEST U PROGU*, *X TRZYMA WSZYSTKIE KARTY W RĘKU* → *X MA WSZYSTKIE KARTY W RĘKU*) czy ostatecznie transformacja fraz w zwroty frazeologiczne (*WYPAŚĆ PO WODZIE* < „BARBARA PO WODZIE, BOŻE NARODZENIE PO ŁODZIE”) (szerz. Lewicki 2003, 222–230)⁵⁹.

Lewicki w kilku swoich późniejszych pracach (Lewicki, Rejakowa 1985; Lewicki 1994) podejmował też próbę transpozycji części metodologii słowotwórczej w obręb frazeologii. Badacz wychodził z założenia, że pomimo istnienia istotnych różnic między przedmiotem badań słowotwórstwa i frazeologii, niektóre elementy aparatu pojęciowego wypracowanego w słowotwórstwie można przenieść do opisu zjawisk frazeologicznych. Zdaniem Lewickiego transpozycja ta mogłaby znaleźć zastosowanie głównie w odniesieniu do najbardziej regularnych jednostek frazeologicznych, czyli orzeczeń peryfrastycznych⁶⁰. Według językoznawcy

⁵⁹ W artykule z 1981 r. Lewicki zmodyfikował też definicję derywacji frazeologicznej. Jego zdaniem jest to relacja istniejąca pomiędzy związkami frazeologicznymi, które „posiadają istotny inwariant w planie wyrażenia i w planie treści, natomiast różnice między nimi w planie wyrażenia związane są z różnymi funkcjami syntaktycznymi, jakie pełni każdy z tych związków, lub z różnym zakresem stylistycznym związków czy też z różnicami sensu” (Lewicki 2003, 218).

⁶⁰ Lewicki wskazuje, że pojęcie formantu można zastosować także w odniesieniu do wyrażeń określających pochodnych od zwrotów analitycznych, niektórych wyrażeń adwerbalnych, porów-

zbiór orzeczeń peryfrastycznych cechujących się wspólnym elementem nominalnym (np. WPLYW W: WYWIERAĆ WPLYW NA KOGOŚ, MIEĆ WPLYW NA KOGOŚ, TRACIĆ WPLYW NA KOGOŚ, BYĆ POD WPLYWEM CZYIMŚ itd.) można określić mianem „rodziny frazeologicznej”. Stanowiłaby ona realizację różnych pozycji „siatki frazeologicznej”, abstrakcyjnego bytu, przyrównywanego do gniazda słowotwórczego. Siatkę frazeologiczną Lewicki postrzegał zaś jako strukturę przedstawiającą relacje derywacyjne występujące pomiędzy poszczególnymi frazeologizmami, która porządkuje te formy według stopnia złożoności semantycznej (czyli „kategorii frazeologicznej”, w terminologii Buttler). Na siatkę składałyby się orzeczenia peryfrastyczne wyrażone pod postacią formy perfektywnej, ingresywnej, finalizacyjnej, anulatywnej, kauzatywnej itp. (szerzej Lewicki 2003, 75–90, 227–231). Orzeczenia peryfrastyczne o różnych elementach nominalnych, ale cechujące się tożsamym elementem werbalnym (WYWIERAĆ ZEMSTĘ, WYWIERAĆ WRAŻENIE, WYWIERAĆ SKUTEK, WYWIERAĆ EFEKT itd.) lingwista proponował nazwać „serią frazeologiczną”.

Dwuczłonowość budowy orzeczeń peryfrastycznych pozwalałaby — w ocenie Lewickiego — na wyodrębnienie „formantu frazeologicznego”, za który badacz proponuje uznać wchodzące w skład orzeczeń peryfrastycznych czasowniki, a więc elementy językowe różnicujące frazeologizmy należące do tej samej rodziny i równocześnie elementy wspólne określonych serii frazeologicznych. Werbalne składniki orzeczeń peryfrastycznych, zdaniem Lewickiego, mają te same właściwości funkcjonalne co formant słowotwórczy — status komponentu jednostki języka, strukturalną funkcję wyznaczania klasy funkcjonalnej całej jednostki (części mowy), semantyczną funkcję określania przynależności całej jednostki do szczególnego typu stanów rzeczy (kategorii frazeologicznej), niekategorialność łączliwości (widoczną w wybiórczym wypełnianiu siatki frazeologicznej — szerzej Lewicki 2003, 248).

Badacz podkreślał też w swojej pracy istotne różnice dyferencjujące proces derywacji frazeologicznej i słowotwórczej. Według Lewickiego, o ile nowe frazeologizmy tworzone są głównie za sprawą wymiany komponentów leksykalnych (rzadziej przez zmianę „szablonu gramatycznego”), o tyle nowe jednostki wyrazowe derywowane są przeważnie poprzez afiksację i inne środki morfologiczne (Lewicki 2003, 242).

5.2. Ujęcie Antoniego Furdala

Niemal równocześnie z pierwszą monografią Lewickiego ukazało się dzieło Antoniego Furdala *Językoznawstwo otwarte* z 1977 r. (wyd. II 1990 r.), w którym autor zamieścił paragraf poświęcony derywacji frazeologicznej. W odróżnieniu

nawczych i terminów złożonych. Nie poświęca jednak temu zagadnieniu większej uwagi w swoich pracach (Lewicki 2003, 249).

od Lewickiego i kolejnych badaczy tej problematyki Furdal rozpatrywał zjawisko derywacji frazeologicznej w kontekście problemu nominacji, czyli nadawania nazw przedmiotom, relacjom, stanom rzeczy, które są wyodrębniane w świecie pozajęzykowym. Badacz, dokonując podziału znaków językowych na znaki proste (jednowyrazowe) oraz znaki złożone (wielowyrazowe), wskazywał, że pierwsze z nich powstały za sprawą derywacji słowotwórczej, drugie zaś właśnie poprzez derywację frazeologiczną. Jego zdaniem derywacja słowotwórcza skutkuje powstaniem jednowyrazowej formacji pierwiastkowej (*ręka*), formacji afiksalnej (*stol-ik*), złożenia (*żyw-o-plot*) lub formacji mieszanej (*o-kol-ica*), podczas gdy derywacja frazeologiczna (zwana też w *Językoznawstwie otwartym* derywacją złożoną lub syntaktyczną) jest procesem polegającym na zapelnianiu pustego pola semantycznego znakiem niejednowyrazowym. Jako przykłady derywacji frazeologicznej Furdal podawał formy typu: POEMAT SYMFONICZNY, OW CZAREK ALZACKI, KOŃ POCIĄGOWY, WIECZNE PIÓRO, ZEGAREK NA RĘKĘ, POJAZD JEDNOŚLADOWY, PODNOSZENIE DO KWADRATU, TEORIA DRZEWA GENEALOGICZNEGO, ŚRODKI MASOWEGO PRZEKAZU, SZKOŁA PODSTAWOWA, PUNKT WIDZENIA, TOWARZYSZ PODRÓŻY, BOLESŁAW CHROBRY, PRAWO ARCHIMEDESA, WIELKA NIEDŹWIEDZICA, POWSTANIE STYCZNIOWE, PIERWSZY ROZBIÓR POLSKI, a także: W NASTĘPUJĄCY SPOSÓB, DOKONAĆ PODZIAŁU, SKŁADAĆ PRZYSIĘGĘ, ODDAĆ STRZAŁ itd. (Furdal 1990, 172–178).

5.3. Ujęcie Danuty Buttler

Problemem derywacji frazeologicznej zajęła się też Danuta Buttler — na szczególną uwagę zasługują jej dwie rozprawy: *O zjawiskach derywacji we frazeologii* (Buttler 1981a) oraz *Przydatność pojęć i terminów słowotwórczych w badaniach frazeologicznych* (Buttler 1994). Lingwistka w pierwszej z prac derywację frazeologiczną (zwaną „zwrototwórstwem”) rozumiała jako proces tworzenia nowych jednostek frazeologicznych poprzez — przyjmujące różnego rodzaju charakter — modyfikacje tradycyjnych, istniejących już związków frazeologicznych. Zdaniem Buttler głównymi metodami „zwrototwórczymi” jest: a) *derywacja postępową* (URWAĆ SIĘ Z CHOINKI → URWAĆ SIĘ Z CHOINKI WIELKANOCNEJ), b) *derywacja wsteczna* — w tym: *abrewiacja* (apokopiczna: PRZYGANIAŁ KOCIOŁ GARNKOWI A SAM SMOLI → PRZYGANIAŁ KOCIOŁ GARNKOWI; eliptyczna: PO JAKIEGO DIABŁA? → PO DIABŁA?; aferetyczna: NIE DAM ZŁAMANEGO GROSZA → ZŁAMANE-GO GROSZA!) i *dezintegracja*: (OBIECYWAĆ GRUSZKI NA WIERZBIE → GRUSZKI NA WIERZBIE; WYKŁADAĆ KAWĘ NA ŁAWĘ → KAWA NA ŁAWĘ!), c) *derywacja wymienna* (PÓJŚĆ NA GRZYBKI → POSŁAĆ NA GRZYBKİ), d) *derywacja paradygmatyczna* (DRZEĆ KOTY → DARCIE KOTÓW, OBIECYWAĆ ZŁOTE GÓRY → OBIECANE ZŁOTE GÓRY), e) *derywacja analogiczna* (PODJAĆ DZIAŁANIA → PODJAĆ KROKI, SPEŁNIAĆ ZADANIA → SPEŁNIAĆ ROLĘ). Zdaniem lingwistki, oprócz pro-

cesów modyfikacji formalnej, w tworzenie nowych wyrazów i frazeologizmów zaprzęgnięta może być *neosemantyzacja* (*ARTYSTA Z BOŻEJ ŁASKI* ‘samorodny talent’ → *ARTYSTA Z BOŻEJ ŁASKI* ‘dyletant’), *konwersja* (*CHŁOP JAK TA LALA* → *WYGLĄDAĆ JAK TA LALA*, *WYGLĄDAĆ JAK Z IGŁY* → *GARNITUR JAK Z IGŁY*) oraz *kontaminacja* (*SPEŁNIĆ FUNKCJĘ + ODGRYWAĆ ROLĘ* → *PEŁNIĆ ROLĘ*)⁶¹. Spośród wszystkich metod Buttler za najbardziej produktywną uznawała derywację analogiczną, zwłaszcza w obrębie frazeologicznych związków łączliwych. Według Buttler inne metody derywacji — w tym derywacja postępową, konwersja, kontaminacja itp. są rzadkie i tylko wyjątkowo można je napotkać w obrębie derywacji frazeologicznej. Reasumowała ona swoje rozważania twierdzeniem, że choć w obu rodzajach derywacji — leksykalnej i frazeologicznej — napotkać można ten sam zespół procedur innowacyjnych, pomiędzy derywacją leksemów i frazeologizmów istnieją spore rozbieżności natury ilościowej. Jej zdaniem, techniki derywacyjne wykorzystywane powszechnie w słowotwórstwie bardzo często stanowią margines zjawisk derywacyjnych we frazeologii (np. derywacja postępową), z drugiej zaś strony wyjątkowo produktywnie sposoby tworzenia nowych frazeologizmów rzadko wykorzystuje się przy formowaniu nowych leksemów (np. derywacja analogiczna).

Badaczka, pisząc o możliwości zastosowania przy opisie derywacji frazeologizmów słowotwórczego aparatu pojęciowego, dowodziła, że najłatwiej do obszaru frazeologii dałoby się zaimplementować pojęcie formantu. Buttler próbowała nawet dokonywać wstępnej typologizacji, wyróżniając frazeologiczny „formant leksykalny” (*URWAĆ SIĘ Z CHOINKI* → *URWAĆ SIĘ Z CHOINKI* /WIELKANOCNEI/), „formant zerowy”, ujemny (*uczył Marcin Marcina a sam głupi jak świnia* → *UCZYŁ MARCIN MARCINA* /-Ø/) oraz ostatecznie „formant morfologiczny” (*NOGA SIĘ {KOMU} POWINĘŁA* → *NÓŻ/KA/ SIĘ {KOMU} POWINĘŁA*). Dla innych terminów używanych podczas badań i klasyfikacji zjawisk słowotwórczych (m.in. temat, model, typ, kategoria) lingwistka nie znajdowała możliwości szerszego zastosowania w obrębie derywacji frazeologicznej, uznając, że przesądza o tym „wybitnie leksykalny, nieseryjny charakter frazemotwórstwa” (Buttler 1994, 30). Wyjątek stanowić miała tylko derywacja frazeologiczna zwrotów peryfrastycznych (typu: *BUDZIĆ ZACHWYT*), czyli jednostek funkcjonujących na pograniczu frazeologii, cechujących się daleko idącą regularnością, seryjnością i powtarzalnością. Według Buttler w tym przypadku bez większych problemów można by mówić o dwudzielnej strukturze frazeologizmu, mającego nominalny temat (*BUDZIĆ*) i werbalny formant (*ZACHWYT*). Tworzone za pomocą derywacji analogicznej derywaty tworzyłyby „serię” (*BUDZIĆ ZACHWYT* → *BUDZIĆ PODZIW*, *BUDZIĆ ŻAL*, *BUDZIĆ NIECHĘĆ*, *BUDZIĆ WSTYD* itd.), którą można by określić mianem

⁶¹ Przykłady kontaminacji frazeologicznej Buttler uznaje za okazjonalizmy, pozasystemowe twory (często będące efektem niewystarczającej kompetencji językowej ich autora), rzadko mające okazję zagościć w standardowej warstwie polszczyzny (Buttler 1981a, 231–232).

„typu frazeologicznego”, analogicznie do pojęcia typu słowotwórczego. Zdaniem Buttler, zestawiając ze sobą kilka typów frazeologicznych, możliwe byłoby wprowadzenie pojęcia kategorii frazeologicznej, np. kauzatywów, kontynuatywów, inchoatiwów (WYWOŁAĆ EFEKT, WZNIECIĆ ZAINTERESOWANIE; ODCZUĆ BRAK, DOZNAĆ PRZYKROŚCI), a nawet próbować wyznaczać „model frazeologiczny” o ograniczonej, rzecz jasna, kategorialności i produktywności (np. *BUDZIĆ* + nazwy uczuć lub procesów intelektualnych). Badaczka dostrzegała także możliwość wyodrębnienia w materiałach frazeologicznych przejawów deminutywizacji (*STARE GRZECHY* → *STARE GRZESZKI*), pejoratywizacji (*ZAKUTA GŁOWA* → *ZAKUTY ŁEB* → *ZAKUTA PAŁA*), eufemizacji (*BRUDNY JAK ŚWINIA* → *BRUDNY JAK PROSIĘ*) czy familiaryzacji (Buttler 1981a; 1994)⁶². Buttler dowodziła też, że obiecujące byłoby wprowadzenie do badań nad derywacją frazeologiczną pojęć transpozycji, mutacji i modyfikacji (*WYŁOŻYĆ KAWĘ NA ŁAWĘ* → *KAWA NA ŁAWĘ*, *PIĄTE KOŁO U WOZU* → *BYĆ PIĄTYM KOŁEM U WOZU*; *POPAŚĆ W TARAPATY* → *WPĘDZIĆ W TARAPATY*; *MIEĆ GŁOWĘ NA KARKU* → *MIEĆ ŁEB NA KARKU*).

5.4. Ujęcie Anny Pajdzińskiej

Badania poświęcone zjawisku derywacji frazeologicznej w latach 90. prowadziła także Anna Pajdzińska. Najwięcej uwagi temu zjawisku poświęciła w artykule *Derywacja frazeologiczna czy derywacja od frazeologiczna?* (Pajdzińska 1994), w którym mianem derywacji frazeologicznej określała proces „przyrastania do wyrazu innych słów”, skutkujący wykrystalizowaniem się nowego frazeologizmu (Pajdzińska 1994, 33). Zdaniem lingwistki podstawą procesu derywacyjnego jest wyraz polisemantyczny, do którego dołącza się ciąg wyrazów przywołujących pierwotne, niemetaforyczne znaczenie polisemantyzmu. Nowo powstały frazeologizm zachowuje jednak przenośne znaczenie, tożsame z wtórnym, metaforycznym znaczeniem rdzennego polisemantyzmu. W wypadku, gdy podstawą derywacji jest polisemantyczny czasownik, proces derywacji ma charakter czysto stylistyczny i polega na odświeżeniu ekspresywności danego czasownika, co osiąga się poprzez dodanie do formy werbalnej konkretyzujących ją elementów nominalnych. Tym samym dochodzi do wykształcenia się frazeologizmu, który cechuje się obrazowością, kolorytem i siłą wyrazu, zachowując zasadniczo to samo znaczenie i funkcję syntaktyczną co motywujący go czasownik, np.: *STRZELAĆ* → *STRZELAĆ Z GRUBEJ RURY*, *NAWIJAĆ* → *NAWIJAĆ MAKARON ZA USZY*, *SUSZYĆ* → *SUSZYĆ GŁOWĘ*. W sytuacji natomiast, gdy podstawą derywacji jest polisemantyczny rzeczownik, proces derywacji może powodować modyfikację znaczenia i funkcji syntaktycznej nowo powstałego frazeologizmu. Dotyczy to zwłaszcza

⁶² Jak sama Buttler zauważała, konsekwencją takiego podejścia do materii badawczej byłoby uznanie licznych związków frazeologicznych — traktowanych do tej pory jako warianty frazeologizmów — za derywaty frazeologiczne (Buttler 1994, 32).

tych sytuacji, gdy forma nominalna zostanie uzupełniona o element werbalny — np. ‘wętek’ (1. rodzaj nici, 2. jądro, treść, materiał, ciąg, pasmo) → *SNUĆ WĄTEK*, *STRACIĆ WĄTEK*, *POPLĄTAĆ WĄTEK*. Jeżeli jednak do nominalnego polisemantyzmu zostanie dołączony element nominalny, nowo powstały frazeologizm zachowa pierwotną funkcję syntaktyczną i znaczenie motywującego go rzeczownika, różniąc się od niego głównie na płaszczyźnie stylistycznej (ekspresywność, eufemizacja) — np. *figa* → *FIGA Z MAKIEM Z PASTERNAKIEM*, *FIGA MARYNOWANA*, *guzik* → *GUZIK Z PĘTELKĄ*, *kurczę* → *KURCZĘ PIECZONE*⁶³.

5.5. Ujęcie Władysława Lubasia

Kolejnym lingwistą, który poświęcił uwagę derywacji frazeologicznej, był Władysław Lubaś. Badacz zajął się tym problemem obszerniej w swojej monografii o potocznej polszczyźnie — *Polskie gadanie* (Lubaś 2003). W dziele znajduje się blisko stustronicowy rozdział (*Derywacja frazeologiczna*) omawiający metody tego rodzaju derywacji oraz klasyfikujący derywaty frazeologiczne występujące w potocznej polszczyźnie. Lubaś w swoich badaniach wychodzi z założenia, że proces derywacji frazeologicznej (nazywanej też przez niego ‘słowotwórstwem frazeologizmów’) zachodzi dzięki specyficznej właściwości wielu frazeologizmów — mowa o fakultatywnej lub obligatoryjnej otwartości na modyfikację (wymienialność) komponentów (typu: *BYĆ [KIM] CAŁĄ GĘBĄ*, *BYĆ POD [DOBRYM] GAZEM*). Językoznawca przez pojęcie derywacji frazeologicznej rozumie dwa procesy słowotwórcze zachodzące w obrębie frazeologizmów. Pierwszym jest leksykalna wymiana jednego z członów istniejącego już frazeologizmu, rzadziej uzupełnienie lub redukcja tegoż frazeologizmu o określony składnik (zmiany modyfikacyjne: *BYĆ NA RAUSZU* → *BYĆ NA LEPSZYM RAUSZU*, *GÓWNO PRAWDA* → *GUZIK PRAWDA*, *BYĆ NA CHOROBYM* → *BYĆ NA CHOROBIĘ*; zmiany mutacyjne: *FRAJER BRUDNY* / *FRAJER CIĘŻKI* / *FRAJER POMPKA*, *BIAŁY GÓRNIK* / *BIAŁY SPORT* / *BIAŁY MONTAŻ*, *FRANCUSKA MIŁOŚĆ* / *FRANCUSKA CHOROBA* / *FRANCUSKI PIESEK* / *FRANCUSKI GRZEBIEŃ*). Drugim procesem składającym się na derywację frazeologiczną jest

⁶³ Można w tym miejscu zauważyć, że część badaczy całkowicie odrzucała możliwość bezpośredniego derywowania frazeologizmów na bazie pojedynczych leksemów. Danuta Buttler dowodziła, iż czasownik lub rzeczownik traktowany jako baza derywacyjna jest jedynie „ośrodkiem krystalizacji frazeologizmu”, który musiał wcześniej przejść przez fazę „okazjonalnej, doraźnie utworzonej grupy syntaktycznej” (zob. Buttler 1994, 29). Tym samym za podstawę derywacyjną dla np. *STRZELAĆ Z GRUBEJ RURY* należałoby uznać nie leksem *strzelać*, lecz swobodną grupę syntaktyczną *‘strzelać z grubej rury’* utworzoną na bazie leksemu *strzelać*. Frazeologizm *STRZELAĆ Z GRUBEJ RURY* byłby więc produktem frazeologizacji semantycznej (zob. pkt 7), nie zaś derywacji odleksemowej. Na marginesie warto dodać, że identyczny punkt widzenia jak Pajdzińska przyjmował V.M. Mokienko. Pisząc o procesie *‘narašivaniâ ishodnogo slova’*, podawał przykłady frazeologizmów wyprowadzanych na bazie polisemantycznych leksemów, np.: *balda* > *BALDA OSINOVAÂ*, *delo* > *DELO DESÂTOE*, *golova* > *UMNAÂ GOLOVA*, *lit’* > *LIT’ KOŁOKOLA*, *pen’* > *PEN’ BERĖZOVYJ*, *zmej* > *ZMEJ SIPATYJ* (Mokienko 1989, 134–135).

— zdaniem Lubasia — cechująca się dużą regularnością nominalna transformacja całego związku frazeologizmu, przeprowadzana poprzez sufiksację werbalnego elementu frazeologizmu przyrostkami *-anie*, *-enie*, *-cie* (CAŁOWAĆ Z DUBELTÓWKI → CAŁOWANIE Z DUBELTÓWKI, CHODZIĆ KOŁO [CZEGO] → CHODZENIE WOKÓŁ [CZEGO], BIĆ PIANĘ → BICIE PIANY). Autor zaznaczał, że derywacja frazeologiczna odbywa się w polszczyźnie głównie przez wymianę składników frazeologizmu, rzadziej za sprawą przekształceń morfologicznych, w tym poprzez sufiksację⁶⁴.

W swoim dziele lingwista wskazywał też jednoznacznie na analogie istniejące między derywacją leksemów i frazeologizmów. Lubaś pisał:

Z dużym prawdopodobieństwem można przyrównać różne procesy prowadzące do zmian formalnych i znaczeniowych we frazeologizmach do morfologicznej derywacji słowotwórczej, z tą jednak różnicą, że wykonywaną za pomocą innych formantów, w ograniczonej ilości kategorii znaczeniowych i z pozornie (ze względu na metaforyczność wielu motywacji) wątpliwą regularnością (Lubaś 2003, 452).

Katowicki badacz nie zdecydował się niestety w swojej pracy przenieść na grunt derywacji frazeologicznej większej liczby pojęć wypracowanych w obrębie klasycznego słowotwórstwa.

Lubaś dzielił związki frazeologiczne na frazeologizmy „otwarte”, czyli podatne na przekształcenia i transformacje — a tym samym aktywne w procesie derywacji frazeologicznej — oraz na frazeologizmy „utrwalone”, a więc jednostki, które zasadniczo nie biorą udziału w procesie tworzenia innych frazeologizmów. Obie te klasy jednostek badacz określał mianem „podstaw słowotwórczych”, przy czym drugą z nich uznawał za „martwe podstawy słowotwórcze”. Mowa tu o jednostkach frazeologicznych typu: ŚMIAĆ SIĘ DO ROZPUKU, PĘKAĆ ZE ŚMIECHU, których transformacje albo nie są notowane w języku, albo stanowią indywidualizmy. Badacz dokonywał też w cytowanej monografii klasyfikacji derywatów frazeologicznych, biorąc pod uwagę relacje składniowe i znaczeniowe zachodzące pomiędzy frazeologizmem motywującym i motywowanym. Derywaty frazeologiczne dzielone więc były na derywaty z funkcją „transformacyjną”⁶⁵ (np. CAŁOWAĆ Z DUBELTÓWKI → CAŁOWANIE Z DUBELTÓWKI, CHODZIĆ NA GŁOWIE → CHODZENIE NA GŁOWIE), „modyfikacyjną” (np. GÓWNO PRAWDA → GUZIK PRAWDA, BYĆ NA BANI → BYĆ NA BAŃCE), „mutacyjną” (np. BIAŁY KRUK ↔ BIAŁY GÓRNIK ↔ BIAŁY MONTAŻ; CHODZĄCA ENCYKLOPEDIA ↔ CHODZĄCA POWAGA ↔ CHODZĄCA SYRENA). Co ważne, Lubaś wyznaczał również w obrębie derywacji frazeologicznej pojęcie formantu werbalnego. Terminem takim określane były czasowniki typu: *brać/wziąć*, *być*, *chcieć*, *mieć*, które cechowała spora łączliwość ze składnikami nominalnymi (np. BRAĆ BYKA ZA ROGI, BRAĆ [KOGO] DO GALO-

⁶⁴ Lubaś nie wyjaśniał jednak, czy derywacja przeprowadzona poprzez wymianę składnika frazeologicznego może zostać uznana za odpowiednik słowotwórczej derywacji wymiennej (typu *mieszk-aniec* → *mieszk-anka*) czy też derywacji analogicznej (na wzór słowotwórczej derywacji analogicznej typu: *olimpiada* → *żakinada*, *parafiada* itd.).

⁶⁵ Przez to pojęcie badacz oczywiście rozumiał funkcję transpozycyjną derywatu.

PU, BRAĆ NA SPYTKI, BRAĆ POD PIC, BRAĆ W SKÓRĘ). Badacz podkreślał, że o ile składniki nominalne wspomnianych zwrotów stanowiły nośnik znaczenia leksykalnego, o tyle wspomniane formy czasownikowe pełniły funkcję wykładnika gramatycznego — werbalizatora (Lubaś 2003, 458).

5.6. Ujęcie Stanisława Bąby

W tym samym roku co praca Lubasia ukazała się rozprawa Stanisława Bąby zatytułowana *Derywacja frazeologiczna jako jeden ze sposobów pomnażania frazeologii współczesnej polszczyzny* (Bąba 2003). Autor uznawał w niej derywację frazeologiczną za jeden z czterech procesów odpowiedzialnych za poszerzanie się zasobu frazeologicznego literackiej polszczyzny — obok zapożyczeń z języków obcych i wewnętrznych odmian języka polskiego, tworzenia neologizmów strukturalnych oraz frazeologizacji grup składniowych, skrzydlatych słów i indywidualizmów frazeologicznych. Bąba zauważał, że derywacja frazeologiczna jest procesem, który „nie pomnaża zasobu frazeologicznego w sposób znaczący”, a warto mu poświęcić uwagę po to, aby „umotywować status rozpoznanych dotychczas derywatów frazeologicznych” (Bąba 2003 2009, 181).

Poznański badacz za podstawowe mechanizmy derywacji frazeologicznej uznawał werbalizację wyrażeń oraz nominalizację zwrotów. Autor informował, że podczas badań udało mu się zebrać piętnaście przykładów derywacji frazeologicznej, przy czym — w cytowanej pracy — omówił szerzej jedynie osiem par. Egzemplifikacją werbalizacji wyrażeń były szeregi: GWÓDZ DO TRUMNY → WBIĆ GWÓDZ DO TRUMNY, STAJNIA AUGIASZA → WYCZYŚCIĆ (OCZYŚCIĆ) STAJNIĘ AUGIASZA, WĘZEL GORDYJSKI → PRZECIĄĆ (ROZCIĄĆ) WĘZEL GORDYJSKI, WIEŻA Z KOŚCI SŁONIOWEJ → ZAMKNAĆ SIĘ W WIEŻY Z KOŚCI SŁONIOWEJ; przykładem nominalizacji zwrotów zaś ciągi: BUDOWAĆ (STAWIAĆ) ZAMKI NA LODZIE → ZAMKI NA LODZIE, LAĆ WODĘ NA CZYJŚ MŁYN → WODA NA CZYJŚ MŁYN, OBIECYWAĆ GRUSZKI NA WIERZBIE → GRUSZKI NA WIERZBIE, ODDAĆ (WYŚWIADCZYĆ, WYRZĄDZIĆ) NIEDŹWIEDZIĄ PRZYSŁUGĘ → NIEDŹWIEDZIA PRZYSŁUGA. Kierunek procesu derywacji Bąba wyznaczał na płaszczyźnie synchronii językowej, badając semantyczne relacje istniejące w obrębie pary frazeologizmów. Bąba za motywowane jednostki uznawał więc zwroty, które w swojej treści zawierają — z samej definicji pochodny — odcień kauzatywny lub / i anulatywny oraz te wyrażenia, które stanowią oczywiste elipsy, wtórne formy wyprowadzone ze zwrotów (Bąba 2009, 181–192). Bąba w swoich późniejszych pracach (Bąba 2006a, 2006b, 2007) zmienił nieco swoje poglądy, włączając w zakres derywacji frazeologicznej przejawy „frazeologicznej derywacji syntaktycznej”, czyli procesy polegające na morfologicznej nominalizacji i adiektywizacji zwrotów, np. ROBIĆ WODĘ Z MÓZGU → ROBIENIE WODY Z MÓZGU, GRAĆ PIERWSZE SKRZYPCE → GRAJĄCY PIERWSZE SKRZYPCE, RZUCAĆ KŁODY POD NOGI [KOMU] → KŁODY RZUCANE

POD NOGI [KOMU]. Badacz zajmując się tą odmianą derywacji frazeologicznej, podkreślał jednak, że w odróżnieniu od zjawiska nominalizacji zwrotów i werbalizacji wyrażen przeprowadzanej metodami leksykalnymi (np. GWÓZDŹ DO TRUMNY → *WBIĆ GWÓZDŹ DO TRUMNY*, OBIECYWAĆ GRUSZKI NA WIERZBIE → *GRUSZKI NA WIERZBIE*), frazeologiczna derywacja syntaktyczna „nie przyczynia się do pomnażania zasobu frazeologicznego, lecz do różnicowania relacji zachodzących pomiędzy frazeologizmami użytymi w tekście” (Bąba 2009, 193). Tym samym Bąba *de facto* przenosił derywację syntaktyczną w obręb zjawisk fleksyjnych, nie zaś frazeologicznych.

Poznański badacz podjął również, zakrojoną na niedużą skalę, próbę transpozycji metodologii słowotwórczej w obręb opisywanych przez siebie procesów derywacji frazeologicznej. Pozostając wyraźnie pod wpływem przedstawionych wcześniej poglądów Buttler, zjawisko werbalizacji wyrażen Bąba interpretował jako przejaw derywacji dodatniej, w której czasownik pełni funkcję formantu, a element nominalny funkcję podstawy derywacyjnej. Jego zdaniem czasownik narzuca pozostałym komponentom nowo utworzonego zwrotu własne wymogi składniowe, „unieruchamiając” je w nowej, zależnej od siebie formie fleksyjnej (por.: [Nom.] *GWÓZDŹ DO TRUMNY* oraz *WBIĆ* + [Acc.] *GWÓZDŹ DO TRUMNY*). To obligatoryjne przekształcenie struktury syntaktycznej Bąba uznawał za współformant. Nowo powstały na bazie wyrażenia zwrot badacz traktował jako jednostkę zbliżoną do słowotwórczego derywatu mutacyjnego, który w procesie derywacji uzyskuje status innej części mowy niż podstawa derywacyjna (nomen → verbum). Nominalizacja zwrotów była natomiast przez Bąbę interpretowana jako przejaw derywacji ujemnej. Poznański lingwista ujęcie członu werbalnego traktował jako formant, podczas gdy fleksyjną zmianę pozostałej części struktury jako współformant (por. *BUDOWAĆ* + [Acc.] *ZAMKI NA LODZIE* → [Nom.] *ZAMKI NA LODZIE*).

Według Bąby wśród wyrażen wyprowadzanych ze zwrotów wyróżnić można dwa rodzaje derywatów — mutacyjne oraz transpozycyjne. W pierwszym przypadku element motywowany można uznać za reprezentanta klasy wytworów czynności, podczas gdy element motywujący zaliczyć do kategorii czynności (*BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE* → *ZAMKI NA LODZIE* analogicznie do ‘pisać’ → *pismo*). W drugim — rzadszym — przypadku, kiedy brak różnic semantycznych pomiędzy derywatem a podstawą derywacyjną, element motywujący można włączyć do klasy czynności, element motywowany zaś do nazw czynności (*WYŚWIADCZYĆ NIEDŹWIEDZIĄ PRZYSŁUGĘ* → *NIEDŹWIEDZIA PRZYSŁUGA* analogicznie do ‘pisać’ → *pisanie*).

5.7. Ujęcie Beaty Nowakowskiej

Ostatnią polską badaczką, która w obszerny sposób zajęła się tematem derywacji frazeologicznej, była Beata Nowakowska. Wyniki badań związanych z tą

problematyką lingwistka zamieściła w monografii *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie* (Nowakowska B. 2005). Lingwistka, opierając się głównie na analizie najnowszego polskiego słownictwa (w dużej części nienotowanego jeszcze przez dzieła leksykograficzne), proponowała dość oryginalne rozumienie pojęcia derywacji frazeologicznej. Zdaniem Nowakowskiej derywacja frazeologiczna to „tworzenie nowych połączeń wyrazowych na podstawie istniejących już związków wyrazowych” (Nowakowska B. 2005, 85). Co ważne, za „nowe połączenia wyrazowe” autorka nie uznawała form będących gramatyczno-semantycznymi modyfikacjami frazeologizmów podstawowych — zdaniem Nowakowskiej, aby można było mówić o derywacji frazeologicznej, wtórny, motywowany związek musi cechować „istotna zmiana znaczenia” wobec prymarnego frazeologizmu. Tym samym badaczka większość transformacji językowych traktowanych dotychczas w literaturze jako przejawy derywacji frazeologicznej interpretowała jako transformacje niederywacyjne. Zdaniem Nowakowskiej, nominalizacja zwrotów (FILM SIĘ KOMUŚ URYWA → *URWANY FILM / URWANIE FILMU*), ich perfektywizacja, ingresywizacja, finalizacja, pejoratywizacja, deminutywizacja itp. (ROBIĆ [KOGO] W BAMBUKO → *ZROBIĆ [KOGO] W BAMBUKO*; BYĆ W DOŁKU → *WYCHODZIĆ Z DOŁKA*; DOSTAĆ W DZIÓB → *DOSTAĆ W TUBĘ*, MAŁE PIWO → *MAŁE PIWKO*; METODA KIJA I MARCHEWKI → *POLITYKA KIJA I MARCHEWKI* itd.), a nawet uzupełnianie struktury frazeologizmu o nowe komponenty (MAŁE PIWKO → *MAŁE PIWKO PRZED ŚNIADANIEM*) to przejawy variancji frazeologicznej, nie zaś derywacji frazeologicznej.

Według lingwistki w języku istnieją dwa podstawowe modele derywacji frazeologicznej. Pierwszy polega na tworzeniu wyrażeń rzeczownikowych od wyrażeń już istniejących (np. AKSAMITNA REWOLUCJA → *AKSAMITNY ROZWÓD / AKSAMITNA TYRANIA / AKSAMITNY WARIANT*; SOCJALIZM Z LUDZKĄ TWARZĄ → *KAPITALIZM Z LUDZKĄ TWARZĄ / KOŚCIÓŁ Z LUDZKĄ TWARZĄ / TOTALITARYZM Z LUDZKĄ TWARZĄ*; CZŁOWIEK Z MARMURU → *CZŁOWIEK ZE STYROPIANU / CZŁOWIEK Z PLASTIKU / CZŁOWIEK Z BETONU*; CZERWONA PAJĘCZYNA → *CZERWONY PAJĄK*; POLITYCZNA POPRAWNOŚĆ → *POLITYCZNIE POPRAWNY*; BIZNESMEN W BIAŁYCH SKARPETKACH → *BIAŁOSKARPETKOWY BIZNES*, MŁODE WILKI → *MŁODE WILCZYCE*). Drugi model obejmuje derywację zwrotów na bazie innych zwrotów (np. BYĆ PO DRUGIEJ STRONIE BARYKADY → *SIEDZIEĆ OKRAKIEM NA BARYKADZIE*; ROBIĆ <CO> NA PÓŁ GWIZDKA → *ROBIĆ <CO> NA CAŁY GWIZDEK*). W obu przypadkach mechanizm derywacji frazeologicznej wykorzystywać ma zjawisko analogii, a szeregi typu: AKSAMITNA REWOLUCJA → *AKSAMITNY ROZWÓD / AKSAMITNA TYRANIA / AKSAMITNY WARIANT* Nowakowska przyrównuje do ciągów słowotwórczych ‘wieszowiec’ → *mrówkowiec / wysokościewicz / klatkowiec / falowiec* (Nowakowska B. 2005, 76). Ponieważ kierunku pochodności w obrębie tak rozumianych procesów derywacji frazeologicznej nie da się wyznaczyć na płaszczyźnie formalnej czy też semantycznej, o tym, że frazeologizm AKSAMITNA REWOLUCJA jest bazą derywatu *AKSAMITNY ROZWÓD*, świadczyć ma — zdaniem badaczki — większe

rozpowszechnienie w języku pierwszej formy (AKSAMITNA REWOLUCJA), jak też fakt wcześniejszego jej pojawienia się w użyciu językowym⁶⁶.

Nowakowska podjęła także próbę zaadaptowania części aparatu pojęciowego używanego w obrębie klasycznego słowotwórstwa do obszaru frazeologii. W swojej monografii posłużyła się między innymi takimi pojęciami, jak „baza” („bazowe połączenie wyrazowe”, „frazeologizm bazowy”), „temat frazemotwórczy”, „formant frazemotwórczy”, „derywat frazeologiczny” oraz „rodzina frazemotwórcza”. W ujęciu Nowakowskiej „bazę” miały stanowić frazeologizmy wykorzystywane jako wzorzec do tworzenia innych, pochodnych od nich derywatów frazeologicznych. Funkcję taką miały pełnić np. frazeologizmy AKSAMITNA REWOLUCJA lub SOCJALIZM Z LUDZKĄ TWARZĄ motywujące — utworzone na ich gruncie — „derywaty frazeologiczne” *AKSAMITNY WARIANT*, *AKSAMITNY ROZWÓD*, *AKSAMITNA TYRANIA* oraz *KAPITALIZM Z LUDZKĄ TWARZĄ*, *TOTALITARYZM Z LUDZKĄ TWARZĄ*, *KOŚCIOŁ Z LUDZKĄ TWARZĄ* itp. Według Nowakowskiej niezmiennie elementy w wymienionych grupach frazeologizmów należy uznać za „temat frazemotwórczy” (*AKSAMITNY*, *Z LUDZKĄ TWARZĄ*), podczas gdy elementy podlegające wymianie (*REWOLUCJA*, *ROZWÓD*, *TYRANIA*, *KAPITALIZM*, *TOTALITARYZM* itd.) można potraktować jako „formanty frazemotwórcze”. Zbiór frazeologizmów cechujących się tym samym tematem frazeologicznym Nowakowska proponuje określać mianem „rodziny frazemotwórczej”, np. *AKSAMITNA REWOLUCJA*, *AKSAMITNY WARIANT*, *AKSAMITNY ROZWÓD*, *AKSAMITNA TYRANIA*, ale także: *BRUDNE PIENIĄDZE*, *PRAĆ BRUDNE PIENIĄDZE*, *PRANIE BRUDNYCH PIENIĘDZY*, *PRALNIA BRUDNYCH PIENIĘDZY*, *OPERA MYDLANA*, *MYDLANY SERIAL*, *MYDLANY DOKUMENT* (Nowakowska B. 2005, 74–76).

*

Choć w serbskiej i serbsko-chorwackiej lingwistyce nie istnieje wierny odpowiednik polskiego terminu „derywacja frazeologiczna” (*'frazeološka derivacija', *'izvođenje frazeologizama'), nie znaczy to, że procesy językowe, które w polskim językoznawstwie kojarzone były z derywacją frazeologiczną, całkowicie umknęły uwadze serbskich badaczy. Zjawiska językowe, opatrywane inną niż w przypadku polskich prac nomenklaturą, były bowiem analizowane w części serbsko-chorwackich prac z zakresu frazeologii, czasem też słowotwórstwa lub składni. Warto jednak zauważyć, że zarówno w serbskiej, jak i chorwackiej

⁶⁶ Warto przy okazji zwrócić uwagę na pewną niekonsekwencję autorki, która wprawdzie definiuje derywację frazeologiczną jako „tworzenie nowych połączeń wyrazowych na podstawie istniejących już związków wyrazowych” (Nowakowska B. 2005, 85), aby w dalszych częściach swojej pracy za przejawy derywacji frazeologicznej uznawać także „tworzenie połączeń wyrazowych od pojedynczych wyrazów, [...] i tworzenie neosemantyzmów wywodzących się z połączeń wyrazowych” (Nowakowska B. 2005, 25). Za przykłady derywacji frazeologicznej Nowakowska uznaje nawet szeregi typu: 'dinozaur' → *DINOZAUROPOZYCJI*, 'ciepły' → *CIEPLY STOLEK*, karuzela → *KARUZELA PREZESÓW*, CZŁOWIEK ZE STYROPIANU → *styropian*, METODA KIJA I MARCHEWKI → *marchewka*, WYDARZENIA CZERWCOWE → *Czerwiec* (Nowakowska B. 2005).

lingwistyce problematyce tej poświęcano niewspółmiernie mniej uwagi aniżeli w polskich pracach językoznawczych.

5.8. Ujęcie Dragany Mršević-Radović (*‘sekundarna frazeologizacija’*)

Jeśli dokona się analizy serbsko-chorwackiej i serbskiej literatury naukowej, nie trudno zauważyć, że najwięcej uwagi relacjom derywacyjnym, które łączą się z obszarem frazeologii, poświęciła Dragana Mršević-Radović. W kilku swoich opracowaniach, m.in. w cytowanej już monografii *Frazeološke glagolsko imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku* (Mršević-Radović 1987) lingwistka opisała pewne serbsko-chorwackie zjawiska językowe, dość bliskie w swoim przebiegu tym, którymi zajmowali się w obrębie polszczyzny badacze problemu derywacji frazeologicznej — Buttler, Lewicki czy Lubaś.

Serbska badaczka w swoich pracach posługuje się terminem „frazeologizacja” (*‘frazeologizacija’*). Rozumie przez niego kompleks transformacji językowych, których efektem jest powstanie nowych zwrotów frazeologicznych. W sytuacji, kiedy bazą nowego frazeologizmu jest jednostka niefrazeologiczna, mowa o „prymarnej frazeologizacji” (*‘primarna frazeologizacija’*), kiedy zaś frazeologizm wykształca się z innej formy frazeologicznej, dochodzi do „wtórnej frazeologizacji” (*‘sekundarna frazeologizacija’*). W obu przypadkach proces frazeologizacji może być przeprowadzany z wykorzystaniem środków semantycznych („frazeologizacja semantyczna”, *‘semantička frazeologizacija’*) bądź też środków syntaktycznych („frazeologizacja syntaktyczna”, *‘sintaksička frazeologizacija’*).

Z obszarem zjawisk, które określane są w polskim językoznawstwie mianem derywacji frazeologicznej, bliżej pokrywa się jedynie „wtórna frazeologizacja”, a spośród czterech metod semantycznej frazeologizacji jedynie peryfrazowanie⁶⁷. Według Mršević-Radović peryfrazacja frazeologiczna to opisowy równoważnik istniejącego już w leksykonie związku frazeologicznego, różniący się jednak od motywującej jednostki większą złożonością formalną, obrazowością, barwnością zestawień, co przydawać ma derywatowi dodatkowej ekspresji. Jako przykład derywacji nowych frazeologizmów poprzez peryfrazowanie serbska badaczka podawała ciągi: RAZDREŠITI JEZIK → *NE DRŽATI UZLA NA JEZIKU*; ZAVEZATI USTA → *METNUTI REZU NA USTA*; ZATVORITI OČI [KOME] → *STAVITI [KOME] PERDU NA OČI*; OTVORITI [KOME] OČI → *DIĆI [KOME] MRAK Z OČIJU*; POGAZITI ČAST → *BACITI OBRAZ POD NOGE* (Mršević-Radović 1987, 45).

W obrębie frazeologizacji syntaktycznej badaczka wyróżniała dwie metody tworzenia nowych frazeologizmów — „ekspansję” (*‘ekspanzija’*) oraz „reduk-

⁶⁷ W procesie prymarnej, semantycznej frazeologizacji wykorzystywana jest zdaniem Mršević-Radović metoda metaforyzacji (np. *raširiti krila* = ‘*raširiti krila*’ → *RAŠIRITI KRILA* = ‘*razmahnuti se u kakvom poslu*’), metonimizacji (np. *klimati glavom* = ‘*pokretati glavu u dva suprotna pravca*’ → *KLIMATI GLAVOM* = ‘*odobravati, pristajati na što*’) oraz komparacji (np. *jesti mnogo, halapljivo* → *JESTI KAO MEĐAVA* — szerzej Mršević-Radović 1987, 35–44).

cję z kondensacją” (‘redukcja i kondenzacja’). Obie metody wykorzystywane są w obrębie „frazeologizacji wtórnej”. Zdaniem serbskiej badaczki w przypadku „ekspansji” dochodzi do uzupełnienia składu bazowego frazeologizmu o dodatkowe elementy leksykalne, co skutkuje semantycznymi transpozycjami oraz podniesieniem stopnia ekspresji. Proces ten może być realizowany w obrębie różnych modeli derywacyjnych. W pierwszym z nich struktura orzeczenia peryfrastycznego (‘sintagma sa dekomponovanim predikatom’) zostaje poszerzona o element nominalny (np. DATI MAHA → DATI MAHA NOGAMA), w drugim zaś człon nominalny zwrotu frazeologicznego ulega poszerzeniu (np. ZAVIRITI U ČAŠU → ZAVIRITI U DNO ČAŠI) lub też człon czasownikowy ulega wymianie na formę bliższoznaczną (np. ZAVIRITI U KARTE → GLEDATI U KARTE). W obu przypadkach wyodrębnia się nowy związek o wzmocnionej lub zmienionej intensywności i ekspresji. W kolejnym modelu istniejące frazeologizmy rozbudowywane są o jednostki leksykalne, pozostające w relacji antonimii lub synonimii do jednego z członów bazowego frazeologizmu (np. NE ZNA MU SE GROBA → NE ZNA MU SE GROBA NI MRAMORA, NE ZNA NI BELE → NE ZNA NI BELE NI CRNE, OBEĆAVATI ZLATNA BRDA → OBEĆAVATI ZLATNA BRDA I DOLINE). Także w tym wypadku ekspansja ma prowadzić do wykształcenia się frazeologizmu o wzmocnionej ekspresji.

Wtórna frazeologizacja syntaktyczna przeprowadzana z wykorzystaniem „redukcji z kondensacją” polega na formalnym pomniejszeniu bazowego składu komponentów frazeologizmu. Zdaniem serbskiej badaczki proces ten realizuje się według dwóch głównych wzorców, polega na: przekształceniu zwrotu frazeologicznego o budowie werbalno-imiennej do postaci wyrażenia frazeologicznego (UMESITI [KOME] CRN KOLAČ → CRN KOLAČ, MAZATI [KOGA] BREZOVU MAŠĆU → BREZOVA MAST) bądź na transformacji porównawczego zwrotu frazeologicznego do niekomparatywnego zwrotu frazeologicznego (KAO MANA PASTI S NEBA → PASTI S NEBA, JURITI KAO MUHA BEZ GLAVE → JURITI BEZ GLAVE, PRATI RUKE KAO PILAT → PRATI RUKE itd.)⁶⁸.

5.9. Ujęcie Anticy Menac (‘zamjena i izostavljanje dijelova frazeologizma’)

W obrębie serbsko-chorwackiego językoznawstwa — oprócz Mršević-Radović — zjawiska językowe, które pokrywają się z obszarem derywacji frazeologicznej,

⁶⁸ Warto przy okazji zauważyć, że Mršević-Radović zajmowała się w swojej pracy nie tylko zjawiskiem ekspansji i redukcji, lecz także — dość pobieżnie — możliwością komutacji składników frazeologizmu. Szczególną uwagę poświęcała zwłaszcza tym komutacyjnym szeregom, w których wymianie podlegały wyrazy pozostające w związku hiponimii (OČITATI [KOME] BUKVICU {BURUNDŽIJU, LEKCIJU, LITANIJU itd.}; SKROJITI [KOME] GAĆE {KAPUT, KOŽUH, KABANICU}; SKUVATI {ZAMUTITI, ZAMESITI, ISPEĆI} [KOME] KAŠU — por. Mršević-Radović 1987, 98–109). Wymiany tego typu badaczka traktowała jednak jako przejaw wariacji kanonicznej formy frazeologizmu, nie zaś jako proces tworzenia pełnoprawnych form frazeologicznych.

badala także chorwacka lingwistka Antica Menac. Jej pierwszą pracą, w której poruszyła tę problematykę, był krótki artykuł z 1971 r. zatytułowany *O strukturi frazeologizma* (Menac 1970–1971). Zajmując się w nim problemem stałości składników struktury frazeologizmów, Menac zauważała, że choć w języku serbsko-chorwackim funkcjonują jednostki frazeologiczne, które nie dopuszczają jakichkolwiek formalnych przekształceń swojej struktury (BORBA PRSA U PRSA, PASTI NA LIJEPAK), w przypadku innych form stosunkowo często dochodzi do zjawiska „wymiany składników frazeologizmu” (‘zamjena dijelova frazeologizma’).

Antica Menac dzieliła te wymiany na cztery kategorie. W pierwszej dochodzić miało do zamiany składnika frazeologizmu na element powiązany z nim semantycznie. Mogł nim być synonim (ČASNA RIJEČ → POŠTENA RIJEČ) albo też inna, niesynonimiczna — choć semantycznie bliska — forma leksykalna (OPRATI UŠI → OPRATI GLAVU, VRAG NE SPAVA → VRAG NE MIRUJE, KAO DA SE BUNIKE NAJEO → KAO DA SE LJUDIHLJ GLJIVA NAJEO). Chorwacka badaczka podawała też pojedyncze przykłady frazeologicznych par, w których dochodziło do wymiany składników o luźniejszym związku semantycznym. Zdaniem Menac w ciągu GDJE JE BOG REKAO LAKU NOĆ → GDJE JE VRAG REKAO LAKU NOĆ wymianie ulegały rzeczowniki konotujące przeciwstawne skrajności; w parze GLEDATI KAO TELE U ŠARENA VRATA → GLEDATI KAO TELE U NOVA VRATA wyrazy powiązane związkiem logicznym (‘nova vrata su šarena’), a w dublecie KUD SVI TURCI, TUD I ŠEPAVI MUJO → KUD SVI TURCI, TUD I ČORAVI MUJO leksemy oznaczające nietypową, wyróżniającą nosiciela cechę. Lingwistka wspominała też o zamianie form leksykalnych, które choć odwołują się do tego samego desygnatu, należą do odmiennych warstw leksykonu — warstwy ogólnej, literackiej i dialektalnej, nie-literackiej (DOBITI KOŠARU → DOBITI KORPU; OTIĆI U BUBANJ → OTIĆI U DOBOŠ). Drugi rodzaj wymian Menac określała mianem „wymian gramatycznych” (‘gramatičke zamjene’). Miały się one realizować poprzez zmianę aspektu czasownika stanowiącego komponent frazeologizmu (DOVESTI U ZABUNU → DOVODITI U ZABUNU) bądź opierać na różnicach zachodzących w obrębie innych kategorii gramatycznych — czasu, rodzaju itd. (BRANIO SE RUKAMA I NOGAMA → BRANIT ĆU SE RUKAMA I NOGAMA, ZDRAV KAO RIBA → ZDRAVA KAO RIBA). W trzeciej kategorii wymian, o których pisała Menac, miały brać udział pary czasowników zmieniające charakterystykę subiektywno-objektową czynności denotowanej przez dany frazeologizm (DATI KOŠARU → DOBITI KOŠARU, BACITI NA CESTU → NAĆI SE NA CESTI). Na ostatnią, czwartą grupę wymienianych leksemów składać się miały formy pozostające w relacji antonimicznej bądź decydujące o antonimii całości współtworzonych frazeologizmów (U DOBAR ČAS → U ZAO ČAS, UPISATI U ZLATNU KNJIGU → UPISATI U CRNU KNJIGU — Menac 1970–1971, 2–3)⁶⁹.

⁶⁹ Do podziału zaprowadzonego przez Menac można mieć kilka zastrzeżeń. Nietrudno dostrzec, że autorka nieco zbyt ogólnikowo pisze o zjawisku „semantycznej bliskości” jednostek podlegających wymianie w parach typu OPRATI UŠI / GLAVU; VRAG NE SPAVA / MIRUJE; KAO DA SE BUNIKE / LJUDIHLJ GLJIVA NAJEO, nie próbując wyjaśnić charakteru związku semantycznego, który

Ten sam podział — w nieco zmienionej formie — badaczka proponowała w swoich późniejszych pracach, m.in. w *Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije* (1978) oraz *Iz problematike frazeološke sinonimije u ruskom i hrvatskom književnom jeziku* (1979). Menac uzupełniała w nich swoje wcześniejsze wywody spostrzeżeniem, że struktura frazeologizmu może podlegać zmianom nie tylko jakościowym, lecz także ilościowym — mówiła o procesie „usunięcia składnika frazeologizmu” (‘izostavljenje dijela frazeologizma’), posługując się licznymi przykładami typu: NE VRIJEDI NI PO LULE DUVANA → NE VRIJEDI LULE DUVANA; NEMATI POJMA O POJMU → NEMATI POJMA; OD ADAMA I EVE → OD ADAMA; BEZ KRAJA I KONCA → BEZ KRAJA; ISPITI GORKU ČAŠU DO DNA → ISPITI ČAŠU, czy OD KULINA BANA I DOBRIJEH DANA → OD BANA KULINA; PJEVATI UVEK ISTU PJESMU → PJEVATI ISTU PJESMU.

*

Jak widać na podstawie prezentacji ważniejszych ujęć badawczych poświęconych zjawisku derywacji frazeologicznej — pomimo występowania pewnych zbieżności interpretacyjnych — trudno mówić o pełnej zgodności w odniesieniu do wielu rudymenarnych kwestii. W przypadku niektórych ujęć rozbieżności są uderzające. Mianowicie Furdal zjawisko derywacji frazeologicznej łączy z każdą nową wielocłonową nazwą, która odnosi się do pojedynczego desygnatu — może nią być nazwa miasta, imię władcy, termin techniczny czy nawet złożone nazwy ogólne (np. „szkoła podstawowa”). Dla tego językoznawcy proces derywacji frazeologicznej to zapewnianie wolnych pól semantycznych przez wielocłonowe nazwy — także te, które w praktyce nie wykazują żadnych anomalii z zakresu łączliwości wyrazów czy semantyki (jak ma to miejsce w wypadku frazeologizmów). Natomiast zdaniem Pajdzińskiej derywat frazeologiczny to frazeologizm powstały w oparciu o istniejącą już jednostkę systemu leksykalnego (polisemantyzm). W tym ujęciu derywacja frazeologiczna to — w całym tego słowa znaczeniu — proces „frazeotwórstwa”, polegający na dołączaniu do pojedynczego wyrazu kolejnych elementów, a potem krystalizacji całości utworzonego szeregu leksemów w nowy frazeologizm. Co ważne, nowo powstały frazeologizm różni się od motywującej go bazy derywacyjnej zazwyczaj jedynie większą ekspresywnością. Zdaniem B. Nowakowskiej zaś derywacja frazeologiczna ma prymarnie charakter procesu międzyfrazeologicznego, gdzie nowe frazeologizmy tworzy się na bazie innych frazeologizmów z wykorzystaniem technik analogii. W jej ujęciu na miano derywatu zasługuje tylko forma mutacyjna — derywat modyfikacyjny uznaje za wariant bazowej formy frazeologicznej, nie zaś za nowy frazeologizm. Na tle

łączy te składniki frazeologizmu (metonimia, metafora, hiponimia?). Opozycja w formach typu DOBITI KOŠARU / KORPU; OTIĆI U BUBANJ / DOBOŠ ma rzecz jasna nie semantyczny, lecz stylistyczny charakter. Różnice pomiędzy frazeologizmami ŽENSKA GLAVA → VJERUJ ŽENSKOJ GLAVI, ČASNA RIJEČ → DATI ČASNU RIJEČ; MOJA DESNA RUKA → NJEGOVA DESNA RUKA nie dadzą się też sprowadzić do różnic w użyciu innych „form gramatycznych — koniugacyjnych, deklinacyjnych”.

tych trzech, stosunkowo oddalonych od siebie stanowisk, dość bliskie wydają się natomiast ujęcia badawcze Bąby, Buttler, Lewickiego i Lubasia. Cała czwórka badaczy traktuje derywację frazeologiczną jako proces w całości zachodzący w obrębie frazeologii, zgodnie też uznając sufiksalną dewerbalizację frazeologizmów (typu: CAŁOWAĆ Z DUBELTÓWKI → CAŁOWANIE Z DUBELTÓWKI) za jeden z najbardziej regularnych i charakterystycznych przejawów tego rodzaju derywacji. Jednak nawet wśród poglądów wspomnianej czwórki badaczy występują pewne różnice — zjawisko frazeologicznej derywacji wstecznej bądź to jest uważane za podstawowy sposób derywacji frazeologicznej (Bąba), bądź to marginalizowane (Buttler) lub całkowicie przemilczane (Lubaś). Kością niezgody staje się także proces wymian poszczególnych komponentów frazeologizmu — z jednej strony, niemal w całej swej różnorodności, uznawany jest on za najważniejszą metodę derywacji frazeologicznej i najpowszechniejszy sposób tworzenia nowych frazeologizmów (Lewicki, Buttler, Lubaś), z drugiej zaś za przejaw wariacji syntaktycznej, która z pewnością nie ma charakteru zjawiska derywacyjnego (Bąba).

Trudno rzecz jasna szczegółowiej konfrontować poglądy Anticy Menac i Dragany Mršević-Radović, jak też porównywać z sobą polskie i serbsko-chorwackie poglądy na istotę zjawiska derywacji frazeologicznej. Jeśli bowiem przyjrzeć się pracom Menac oraz Mršević-Radović, łatwo można zauważyć, że obie lingwistki badały zjawiska językowe nie tylko opatrywane rozbieżnymi terminami ('sekundarna frazeologizacja' *versus* 'zamjena i izostavljanje dijelova frazeologizma'), lecz także odnoszące się do nieco innych obszarów języka. W konsekwencji, choć można dostrzec w rozważaniach Menac i Mršević-Radović kilka cech wspólnych, nad podobieństwami wydają się dominować rozbieżności. Ujęcia badawcze Mršević-Radović oraz Menac w zasadzie łączy jedynie to, że obie lingwistki koncentrowały się w swoich badaniach na derywacyjnych relacjach międzyfrazeologicznych (nie np. frazeologiczno-leksykalnych), wspólnie też uznawały elipsę oraz wymianę komponentów frazeologizmu za ważne techniki derywacji frazeologicznej. Menac jednak w swoich rozważaniach nie wspomniała nawet słowem o frazeologizacji semantycznej (typu: RAZDREŠITI JEZIK → NE DRŽATI UZLA NA JEZIKU), która w przekonaniu Mršević-Radović stanowiła jedną z najważniejszych technik powoływania do życia nowych frazeologizmów. Chorwacka badaczka kompletnie też ignorowała proces derywacji frazeologicznej, polegający na uzupełnianiu struktury bazowego frazeologizmu o nowy komponent (typu: NE ZNA MU SE GROBA → NE ZNA MU SE GROBA NI MRAMORA). Z drugiej strony Mršević-Radović dość pobieżnie potraktowała problematykę semantycznych związków istniejących między podlegającymi wymianie komponentami frazeologizmów, podczas gdy Menac szczegółowo i precyzyjnie relacje te opisała oraz sklasyfikowała. Można zresztą zauważyć, że w trakcie badań nad zjawiskami derywacyjnymi związanymi z obszarem frazeologii Mršević-Radović koncentrowała się głównie na modyfikacjach ilościowych frazeologizmu, podczas gdy Menac więcej uwagi poświęcała zmianom o charakterze jakościowym.

Jak już wspomniano, nie jest łatwo porównywać z sobą polskie i serbsko-chorwackie poglądy na istotę zjawiska derywacji frazeologicznej. Jeśli jednak pobieżnie je skonfrontować, mogą zwrócić uwagę dwa istotne fakty. Pierwszym z nich jest to, że polscy oraz serbscy i chorwaccy badacze wspólnie postrzegali wymianę komponentów frazeologizmu jako istotną technikę derywacyjną. Drugim zaś to, że serbscy i chorwaccy lingwiści całkowicie pomijali w swoich pracach proces morfologicznej dewerbalizacji frazeologizmów (typu: *CAŁOWAĆ Z DUBELTÓWKI* → *CAŁOWANIE Z DUBELTÓWKI*), czyli zjawisko uznawane w polskiej literaturze za klasyczny przejaw derywacji frazeologicznej.

Serbskie i polskie badania nad problemem derywacji frazeologicznej różnią się też w kwestii prób adaptacji metodologii słowotwórczej do badanego, frazeologicznego materiału językowego. Menac i Mršević-Radović nie podjęły żadnych prób przeniesienia jakiegokolwiek pojęcia z zakresu derywacji słowotwórczej do omawianych wcześniej zjawisk i transformacji frazeologicznych. Polscy badacze takie próby podjęli, trzeba jednak równocześnie zauważyć, że trudno u któregośkolwiek z nich odnaleźć próbę wyrażonej wprost, klarownej i systematycznej transpozycji podstawowych pojęć słowotwórczych do obszaru frazeologii. Spośród cytowanych lingwistów jedynie Danuta Buttler odważyła się zastosować szerszy wachlarz terminów słowotwórczych do obszaru zjawisk frazeologicznych. Inni badacze koncentrowali się głównie na opisie jednostkowych paraleli frazeologiczno-słowotwórczych, dokonując prób transpozycji w obręb frazeologii pojedynczych terminów przejętych ze słowotwórstwa (derywat frazeologiczny, formant frazeologiczny, gniazdo frazeologiczne itd.), inne terminy traktując pobieżnie lub zupełnie ignorując. Nietrudno też zauważyć, że większość z cytowanych wcześniej polskich lingwistów sygnalizowała, iż zakrojona na szerszą skalę transpozycja metodologii słowotwórczej możliwa jest jedynie w odniesieniu do nielicznych, specyficznych grup frazeologizmów (np. orzeczeń peryfrastycznych) oraz szczególnych przekształceń frazeologicznych (np. fundacji odzwrotowych wyrażen gerundialnych). Ostatecznie można skonstatować, że nawet ci badacze, których cechowała największa otwartość wobec pomysłu implementacji słowotwórczej metodologii badawczej do obszaru frazeologii, często w przypadku kluczowych typów transformacji międzyfrazeologicznych zadowalali się jedynie apelami o konieczności przeprowadzenia dalszych szczegółowych badań, samemu jednak takich badań nie podejmując ani nawet nie inicjując.

6. Derywacja frazeologiczna — próba definicji pojęcia

Biorąc pod uwagę opisane wcześniej problemy związane z wieloznacznością dwuczęściowych syntagm terminologicznych zawierających określenie „derywacja”, a nawet wieloznaczność samego pojęcia „derywacja”, nie może dziwić, że próbom

precyzyjnego zdefiniowania znaczenia terminu „derywacja frazeologiczna” siłą rzeczy towarzyszyć będzie konieczność podjęcia — częściowo przynajmniej — arbitralnych decyzji. Forma zaproponowanej definicji, a więc jej zakres znaczeniowy i stopień ogólności, będzie stanowić względnie subiektywną wypadkową zastanej tradycji terminologicznej, indywidualnej interpretacji ogółu procesów derywacyjno-frazeologicznych, w końcu także prognozowanej, naukowej przydatności nowo sformułowanego terminu.

Derywacja frazeologiczna rozumiana będzie więc w niniejszej pracy jako **synchroniczna relacja pochodności, która posiada formalny wykładnik i zachodzi pomiędzy dwiema jednostkami należącymi do systemu słownikowego języka (leksykonu) — przy czym przynajmniej jedna z tych jednostek jest frazeologizmem**. W ten sposób funkcją przydawki występującej w terminie „derywacja frazeologiczna” będzie wyznaczanie zakresu stosowalności pojęcia któremu towarzyszy — „frazeologiczna”, a więc ‘dotycząca frazeologizmów’, ‘odnosząca się do frazeologizmów’. Innymi słowy, derywacja frazeologiczna uznawana będzie za kompleks procesów mających na celu poszerzanie zasobu leksykalnego określonego języka, w których to procesach frazeologizm uczestniczy jako baza derywacyjna lub / i derywat.

Z tak skonstruowanej definicji wynika kilka istotnych konsekwencji.

Założenie, że w derywacji frazeologicznej biorą udział wyłącznie leksemy (syntetyczne i analityczne) wyklucza możliwość włączenia w jej obręb tych procesów, w których w szeregu derywacyjnym pojawia się jednostka o większym stopniu złożoności semantyczno-syntaktycznej aniżeli frazeologizm (leksem analityczny). Mowa tu o przysłowiach, sentencjach, powiedzonkach, cytatach itp., a więc elementach, które nie są składnikami wypowiedzi, lecz samodzielnymi wypowiedziami. Tym samym poza zasięgiem zainteresowania tej monografii pozostaną omawiane w literaturze ciągi typu: *‘Barbara po wodzie, Boże Narodzenie po lodzie’* > (WYPAŚĆ) PO WODZIE (Lewicki 2003, 255), *‘nie bądź taki szybki Bill’* > SZYBKIE BILL (Flićniński 2010), *‘Ko s đavolom tikve sadi, o glavu mu se lupaju’* > LUPATI SE (KOME) O GLAVU (Mršević-Radović 1987, 32). Rzecz jasna, poza obręb derywacji frazeologicznej wyłączone zostają także te zjawiska derywacyjne, w których nie uczestniczą leksemy analityczne — mowa o relacjach zachodzących wyłącznie między leksemami syntetycznymi (np. ‘dom’ → *domek*, ‘kuća’ → *kućica*) względnie leksemami syntetycznymi i swobodnymi grupami syntaktycznymi (np. ‘płaskie dno’ → *plaskodenny*; ‘dve noge’ → *dvonožni*). Transformacje zachodzące pomiędzy takimi rodzajami jednostek językowych są świetnie opisane w pracach z zakresu derywacji słowotwórczej i kompozycji słowotwórczej.

Nietrudno dostrzec, że ‘derywacja’ będzie w niniejszej monografii rozumiana dość szeroko. W proponowanym ujęciu termin ten — składający się na syntagmę ‘derywacja frazeologiczna’ — nie będzie bowiem oznaczał jedynie wąskiego zespołu afiksacyjnych technik słowotwórczych, polegających na wyprowadzaniu jednej formy od drugiej za pomocą określonych prefiksów lub sufiksów. Propono-

wana interpretacja pojęcia „derywacja” będzie natomiast bliska poglądom wyrażanym przez Nagórko czy też Rosponda, którzy termin ten traktowali jako synonim samego „słowotwórstwa”⁷⁰. Tym samym w obręb derywacji frazeologicznej włączone zostaną nie tylko procesy o charakterze afiksacyjnym, lecz także techniki, takie jak: kompozycja, dezintegracja, substytucja, zmiana paradygmatu itd.

Zjawiska derywacyjne związane z obszarem frazeologii zostaną uznane za samodzielny i pełnoprawny przedmiot badań. Wychodzi się z założenia, że traktowanie derywacji frazeologicznej jako zagadnienia podrzędnego i wtórnego wobec innych procesów językowych zachodzących w obszarze słowotwórstwa, frazeologii czy składni skazuje szeroką gamę istotnych zjawisk językowych na niewystarczający stopień naukowej elaboracji. Nietrudno zaś zauważyć, że kompleks zjawisk składających się na derywację frazeologiczną był w dotychczasowych badaniach lingwistycznych traktowany raczej dość pobieżnie, wybiórczo i bardzo często na marginesie rozważań poświęconych innym problemom językowym.

Omawiana propozycja terminologiczna uwypukla też realny status frazeologizmu (leksemu analitycznego), rozumianego jako równorzędny wyrazowi (leksemowi syntetycznemu) element składowy zasobu słownikowego każdego języka. Pośrednio akcentuje się przy tym, że frazeologizm stanowi pełnoprawny składnik procesów pomnażania elementów składowych leksykonu. Fakt ten niestety często był ignorowany w językoznawstwie, czego pośrednio dowodzi dysproporcja w dotychczasowej naukowej refleksji nad procesami wzbogacania systemu słownikowego. Jak już wcześniej wspomniano, zarówno w polskim, jak i serbskim językoznawstwie, badania poświęcone sposobom poszerzania systemu leksykalnego określonego języka koncentrowały się zazwyczaj na analizie transformacji, które prowadziły do wykształcenia się nowych wyrazów syntetycznych lub na opisie procesów, w których wyrazy syntetyczne pełniły funkcję bazy derywacyjnej. Liczba studiów i monografii poświęconych mechanizmom tworzenia nowych frazeologizmów czy też prac opisujących zjawiska derywacyjne, w których funkcję elementu motywującego pełnił frazeologizm, nawet obecnie jest stosunkowo nieduża i niewspółmiernie mała do wagi problematyki.

Wyżej przedstawiona definicja „derywacji frazeologicznej” pozwala analizować na tej samej płaszczyźnie badawczej nie tylko relacje międzyfrazeologiczne, lecz także relacje derywacyjne zachodzące pomiędzy frazeologizmami i leksemami syntetycznymi. Choć więc relacje międzyfrazeologiczne będą stanowić centralny obszar zainteresowań derywacji frazeologicznej, w jej zakres włączone też zostały obszary „graniczne”, gdzie derywacja frazeologiczna styka się z klasycznym sło-

⁷⁰ Można przypomnieć, że Nagórko uznawała derywację w sensie largo za „proces tworzenia lub wywodzenia słów (pochodnych) od innych (prostszych)” (Nagórko 1998, 157), uznając, że proces ten realizowany jest poprzez derywację właściwą (afiksacja, alternacja, dezintegracja itd.) oraz kompozycję. Rospond definiował zaś derywację wprost jako „proces morfologiczny polegający na tworzeniu wyrazów pochodnych z podstawowych, [dokonujący się] poprzez sufiksację, prefiksację i kompozycję” (Rospond 1970, 180, za: Kosyl 1981, 15).

wotwórstwem. Mowa tu głównie o takich odmianach derywacji frazeologicznej, jak fundacja leksemów syntetycznych motywowanych frazeologizmami (typu: *MUTITI VODU* → *mutivoda*, *ZIMNA WOJNA* → *zimnowojenny*), jak też o wyprowadzaniu frazeologizmów od syntetycznych leksemów (typu: *aresztować* → *DOKONAĆ ARESZTOWANIA*, *podrżati* → *PRUŽITI PODRŠKU*). Wydaje się, że przyjęcie takiego właśnie stanowiska badawczego, które obejmuje także zjawiska międzyklasowe (frazeologiczno-leksemowe), może dać względnie pełny, całościowy i wyczerpujący opis zjawisk o charakterze derywacyjnym, związanych z obszarem frazeologii.

Można założyć, że tak zdefiniowana koncepcja derywacji frazeologicznej pozwoliłaby na zintegrowane, a co za tym idzie, możliwie pełne oraz wszechstronne opisanie całego kompleksu zjawisk o charakterze derywacyjnym, powiązanego z frazeologią. Stałoby się tym samym łatwiejsze otrzymanie kompletnego obrazu procesów wzbogacania systemu słownikowego języka, na który — jak już podkreślano — składają się leksemy syntetyczne i frazeologizmy. Możliwie pełna wiedza o procesach derywacyjnych, w których uczestniczą frazeologizmy (a więc leksemy analityczne), stanowiłaby naturalne dopełnienie osiągnięć klasycznego słowotwórstwa, badającego relacje pochodności zachodzące między leksemami syntetycznymi, jak też pomiędzy swobodnymi połączeniami wyrazowymi i leksemami syntetycznymi. Derywacja frazeologiczna — w proponowanym ujęciu — dopełniałaby oczywiście także badania z zakresu semantyki i składni, podczas których analizuje się transformacje znaczeniowe prowadzące do leksykalizacji swobodnych połączeń wyrazowych, jak też deleksykalizacji frazeologizmów do postaci swobodnych połączeń wyrazowych.

*

Jeżeli za kryterium klasyfikacji uznać typ jednostek leksykonu biorących udział w procesie derywacyjnym, można wyróżnić trzy ogólne postaci derywacji frazeologicznej:

1. Centralne miejsce zajmuje model derywacyjny, w którym frazeologizm pełni funkcję zarówno bazy, jak i derywatu. Proces ten w literaturze naukowej określany był mianem „derywacji zwrotów frazeologicznych”, „zwrototwórstwa”, „słowotwórstwa frazeologizmów”, „wtórnej frazeologizacji” (‘sekundarna frazeologizacja’), „wymiany członów frazeologizmu” (‘zamjena dijelova frazeologizma’), ostatecznie „derywacji frazeologicznej”. Na potrzeby niniejszej pracy ten rodzaj derywacji frazeologicznej nazywany będzie **derywacją międzyfrazeologiczną** lub **derywacją frazeologiczną w modelu [F→F]**. Jako egzemplifikację tego procesu można podać ciągi: *BANUTI KAO BURA* → *BANUTI KAO VIHOR*, *SVITI GNEZDO* → *SVITI PORODIČNO GNEZDO*, *BACITI PEPEO U OČI* → *PEPEO U OČI*, *CEPATI DLAKU NA ČETVERO* → *CEPANJE DLAKE NA ČETVERO*, *ČUTATI KAO GROB* → *GROBNO ČUTANJE*, *DOLINA PLAČA* → *DOLINA SUZA*, *BREZOVA MAST* → *MAZATI [KOGA] BREZOVU MAŠĆU*; *POŁOŽYĆ GŁOWĘ POD TOPÓR* → *POŁOŽYĆ GŁOWĘ POD MIECZ*, *URWAĆ SIĘ Z CHOINKI* → *URWAĆ SIĘ Z CHOINKI WIELKANOCNEJ*, *BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE* → *ZAMKI NA LODZIE*, *DAWAĆ ZA WYGRANĄ* → *DAWANIE ZA*

WYGRANĄ, PRACOWAĆ JAK KOŃ → KOŃSKA PRACA, TĘGA GŁOWA → TĘGI UMYŚL, BECZKA PROCHU → SIEDZIEĆ NA BECZCE PROCHU.

2. Drugim modelem derywacji frazeologicznej jest relacja, w której funkcję bazy pełni frazeologizm, a rolę derywatu leksem syntetyczny. W opracowaniach lingwistycznych procesy składające się na ten model opatrywano mianem „derywacji od frazeologicznej”, „semantycznej kondensacji”, „polisemantyzacji”, „tworzeniem złożeń imperatywnych” (‘tvorba imperativnih složenica’). W niniejszej pracy wymieniony typ derywacji frazeologicznej nazywany będzie **derywacją od frazeologiczną** lub **derywacją frazeologiczną w modelu [F→L]**. Jej egzemplifikacją są ciągi typu: MACIĆ WODĘ → *mąciwoda*, PIĆ [KOMU] KREW → *krwio pijca*, KLECIĆ WIERSZE → *wierszokleta*, TWARDA GŁOWA → *twardogłowy*, BİĆ [PRZED KIM] CZOLEM → *czolobitny*, CZARNY RYNEK → *czarnorynkowy*, GAZETA BRUKOWA → *brukowiec*, MIEĆ PIETRA → *pietrać się*; CEPATI DLAKU → *cepidlaka*, LOMITI [KOME] SRCE → *srce lomka*, DERATI KLUPU → *klupoder*, KRATKA DLAKA → *kratkodlak*, ODNETI POBEDU → *pobedonosan*, CRNI HUMOR → *crnohumoran*, MOBILNI TELEFON → *mobilnjak*, NAĆI SE U ČABRU → *čabrirati*.

3. W trzecim modelu dochodzi do sytuacji, w której pojedynczy leksem stanowi bazę derywacyjną dla motywowanego frazeologizmu, derywatu. Proces ten opatrywany był w literaturze mianem „derywacji frazeologicznej”, „frazeologizacji syntaktycznej” (‘sintaksička frazeologizacija’), niektóre zaś jego aspekty włączano w obręb „dekompozycji predykatu” (‘dekomponovanje predikata’). W niniejszej monografii ten podgatunek derywacji frazeologicznej okreśłany będzie **derywacją od leksemową**, **multiwerbizacją** lub **derywacją frazeologiczną w modelu [L→F]**. Jej przykładami są ciągi: ‘krzywdzić’ → *ROBIĆ KRZYWDĘ*, ‘rezygnować’ → *SKŁADAĆ REZYGNACJĘ*; rozkazać → *WYDAĆ ROZKAZ*; ‘preticati’ → *VRŠITI PRETICANJE*, ‘predlagati’ → *DATI PREDLOG*, ‘oduševiti’ → *IZAZVATI ODUŠEVLJENJE*.

7. Derywacja frazeologiczna a inne frazeologiczne transformacje semantyczno-składniowe

W polskiej oraz serbskiej literaturze naukowej badacze stosunkowo często zajmowali się opisem specyficznych zjawisk językowych, które bliskie są zjawiskom klasyfikowanym w niniejszej monografii jako przejawy derywacji frazeologicznej. Mowa o szczególnych transformacjach semantyczno-składniowych, które zachodzą w obrębie tych samych jednostek językowych co derywacja międzyfrazeologiczna, od frazeologiczna i od leksemowa, bądź też o zjawiskach cechujących się zbliżonymi do derywacji frazeologicznej mechanizmami transformacji. Procesom, o których mowa, nie została do tej poświęcona większa uwaga, jako że wykraczają one poza przyjęte definicyjne ramy pojęcia „derywacja frazeologiczna”. Wydaje się jednak, że skrótove, pobieżne ich wyjaśnienie pozwoli na precyzyjniejsze wyznaczenie granic stosowalności terminu „derywacja frazeologiczna” i pomo-

że jednoznacznie uwidocznic różnice, które występują między frazeologicznymi procesami o charakterze derywacyjnym i procesami niederywacyjnymi.

7.1. Frazeologizacja strukturalna

Pierwszy wspomniany proces to „frazeologizacja strukturalna”, którą Liberek i Bąba oraz Fliciński określali mianem „tworzenia neologizmów strukturalnych” (Bąba, Liberek 2002a; Fliciński 2010), Daszczyńska „derywacją pierwotną” (Daszczyńska 1994), Mršević-Radović zaś „frazeologizacją prymarną” (‘primarna frazeologizacija’ — Mršević-Radović 1987). Przez pojęcia te lingwiści rozumieli proces konstytuowania nowych zwrotów, wyrażeń i fraz, którym udało się upowszechnić w językowej komunikacji od razu pod postacią gotowych frazeologizmów — wspomniani badacze jako przykłady podawali formy typu: PUŚCIĆ KOGO W SKARPETKACH, TELEFONY SIĘ URYWAJĄ, NA PÓŁ GWIZDKA (Liberek, Bąba), CZTERY ŚCIANY, DOROSŁE DZIECI, RÓŻNE RÓŻNOŚCI (Daszczyńska), NAWIJAĆ MAKARON NA USZY, NOWY POCZĄTEK, UCIECZKA DO PRZODU (Fliciński), BRATI KOŻU NA ŠILJAK, ZAKOPATI NOKAT U LEDINU, VETAR KAPOM TERATI (Mršević-Radović). Wejście tych jednostek do językowego uzusu miało wynikać z faktu ich ekspresywnej, szczególnie sugestywnej, trafnej, obrazowej, często metaforycznej formy. Fliciński tak opisuje właściwości frazeologizmu wykształconego w procesie „frazeologizacji strukturalnej”:

Nowa konstrukcja wyrazów, która ze względu na swoją sugestywność w sferze skojarzeń z istniejącymi już faktami, bytami, fenomenami i epifenomenami przestrzeni kulturowej lub pod wpływem wyzyskiwania metaforyczności zawartej w dominującym semantycznie elemencie tego połączenia wykracza poza okazjonalność i jednorazowość, wchodząc w swej formie w skład innych tekstów na zasadzie odtwarzania z pamięci kształtu wraz z powtarzalną treścią na oznaczenie podobnej lub tożsamej rzeczywistości językowej (Fliciński 2010, 23).

Dla Liberka i Bąby ważnym wyróżnikiem omawianych tu form było ich anonimowe pochodzenie oraz wykształcenie się bezpośrednio w obrębie standardowej polszczyzny. W sytuacji, gdyby autor przyjętego do uzusu frazeologizmu był znany, formę taką należałoby uznać za indywidualizm frazeologiczny, wytwór „frazeologizacji uzualnej”. W sytuacji zaś, gdyby nowy frazeologizm został wchłonięty w obręb standardu językowego z którejś z odmian polszczyzny, należałoby taki wytwór uznać raczej za zapożyczenie wewnętrzne (Bąba, Liberek 2002a, 348).

7.2. Frazeologizacja semantyczna

Drugie zjawisko to „frazeologizacja semantyczna”, której przejawy w literaturze określano mianem „kompozycji frazeologicznej” (Buttler 1981a, 1994)⁷¹, „dery-

⁷¹ Badaczka posłużyła się w swoich pracach pojęciem ‘kompozycji frazeologicznej’, definiując je jako proces powiększania zasobu frazeologizmów „w drodze zespolenia leksemów w nowe,

wacji semantycznej frazeologizmów” (Kozarzewska 1994), „frazeologizowaniem się grup składniowych” (Bąba, Liberek 2002a), „idiomatyzowaniem się grup składniowych” (Fliciński 2010) oraz mianem „frazeologizacji swobodnych połączeń” (‘frazeologiziranje slobodnih veza’ — Menac 1970–1971, 1978), „wtórnej frazeologizacji” (‘sekundarna frazeologizacija’ — Mršević-Radović 1987). Istota tego procesu polega na włączeniu do powszechnego użycia funkcjonujących już w języku, częściowo utrwalonych i semantycznie stabilnych niefrazeologicznych grup składniowych w nowym, zmodyfikowanym znaczeniu. Powszechność użycia tych konstrukcji w nowo uzyskanym, przenośnym znaczeniu sprawia, że ulegają one leksykalizacji i transformacji do postaci frazeologizmów. Jako produkty „frazeologizacji semantycznej” badacze podawali formy: STAWIAĆ [KOGO] POD ŚCIANĄ, ZNAĆ SWOJE MIEJSCE W SZEREGU, WYCHODZIĆ PRZED ORKIESTRĘ (Bąba, Liberek 2002a), CIĘŻKA ARTYLERIA, POSŁAĆ NA GRZYBKİ, SZAFA GRA (Buttler 1981a), KRĘCIĆ GŁOWĄ, PRZYMYKAĆ OCZY, ZACISKAĆ PIĘŚCI (Kozarzewska 1994), (CO) JEST POZAMIATANE, NAŁADOWAĆ AKUMULATORY (Fliciński 2010), UZETI [ŠTO] U SVOJE RUKE, IMATI DEBELU KOŽU, KUPOVATI MAČKA U VREĆI (Menac 1970–1971), PODVITI REP, ŠKRIPATI ZUBIMA, GLADAN KAO VUK (Mršević-Radović 1987). Warto podkreślić, że w przypadku tej grupy form dość często spotykane są regularne i produktywne transformacje wykorzystujące zjawisko metonimii, widoczne w formach typu ŁAPAĆ SIĘ ZA GŁOWĘ, ZGRZYTAĆ ZĘBAMI, PODWINAĆ OGON, DIĆI GLAVU, NABRATI OBRVE, UVUĆI ROGOVE oraz zjawisko metafory (wraz z generalizacją), którego przykładami są frazeologizmy POSŁAĆ [KOGO] NA GRZYBKİ, CIĘŻKA ARTYLERIA, SZAFA GRA, VUĆI [KOGA] ZA NOS, SATERATI [KOGA] U MIŠJU RUPU, ZAKUVATI [KOME] KAŠU — (szerzej Buttler 1994, 29; Kozarzewska 1994, 43–46; Mršević-Radović 1987, 35–41, 107–114).

7.3. Neosemantyzacja frazeologiczna

Kolejny proces to „neosemantyzacja frazeologiczna”, którą w polskiej literaturze określano mianem „neosemantyzacji frazeologizmów” (Buttler 1994), „homonimizacją frazeologiczną” (Daszczyńska 1998), „tworzeniem neosemantyzmów frazeologicznych”, a także „zapożyczaniem wewnętrznym” (Fliciński 2010), „zapożyczaniem z odmian wewnętrznych polszczyzny” (Bąba, Liberek 2002a). W odróżnieniu od frazeologizacji semantycznej neosemantyzacja frazeologiczna polega na nadaniu nowego znaczenia jednostce frazeologicznej w języku już

stałe konstrukcje słowne” (Buttler 1981a, 230). Taka definicja kazałaby uznać ‘kompozycję frazeologiczną’ za tożsamą z opisaną wyżej frazeologizacją składniową. Jednak Buttler jako przykłady „kompozycji frazeologicznej” podawała ewidentne przykłady frazeologizacji semantycznej (CIĘŻKA ARTYLERIA, POSŁAĆ NA GRZYBKİ, SZAFA GRA), pisząc też wprost, że ‘kompozycja frazeologiczna’ bazuje na procesach neosemantyzacji (Buttler 1994, 29). W kontekście tych słów ‘kompozycję frazeologiczną’ w rozumieniu Buttler należy traktować jako termin odnoszący się do tego samego zjawiska co „neosemantyzacja frazeologiczna”.

funkcjonującej — czy to w obrębie warstwie ogólnej, czy to w określonej odmianie funkcjonalnej. W literaturze jako przykłady podawano formy typu: SKOK NA KASE, KOCHAĆ INACZEJ, PÓJŚĆ PO BANDZIE, ŁAWKA REZERWOWYCH (Fliciński), ARTYSTA Z BOŻEJ ŁASKI (Buttler), RZUTEM NA TAŚMĘ, PÓJŚĆ ZA CIOSEM, CHWYT PONIŻEJ PASA (Bąba, Liberek), ZIELONE ŚWIATŁO, MAJSTER KLEPKA, BAŃKI MYDLANE (Daszczyńska). Do jednostek wykształconych wskutek „neosemantyzacji frazeologicznej” można dodać np. WYPADEK PRZY PRACY, ZMĘCZENIE MATERIAŁU, JAZDA BEZ TRZYMANKI, REAKCJA ŁAŃCUCHOWA, WSPÓLNY MIANOWNIK. Serbsko-chorwacką realizacją procesu neosemantyzacji frazeologicznej będą też oczywiście — precyzyjnie wymieniane przez Menac — frazeologizmy, które (ze zmienionym znaczeniem) trafiły do serbsko-chorwackiej frazeologii ogólnej z tamtejszej terminologii naukowej, muzycznej oraz sportowej: LANČANA REAKCIJA, KRATKI SPOJ, SVESTI NA ZAJEDNIČKI NAZIVNIK, BESTEŽINSKO STANJE, SVIRATI PRVU VIOLINU, NISKI UDARAC itd. (zob. Menac 1978, 220).

7.4. Frazeologizacja uzualna

Czwarte zjawisko można określić mianem „frazeologizacji uzualnej”. Mowa o procesie upowszechniania się w powszechnym standardzie językowym indywidualizmów, skrzydlatych słów, powiedzonek, cytatów, sloganów, nazywanym w literaturze „frazeologizowaniem się skrzydlatych słów i indywidualizmów” (Bąba, Liberek 2002a), „idiomatyzowaniem się indywidualizmów i skrzydlatych słów” lub „idiomatyzowaniem się minitekstów kultury” (Fliciński 2010). Jako egzemplifikacje podawano zwykle Miłoszowskie UKĄSZENIE HEGŁOWSKIE, Rózewiczowskie MAŁA STABILIZACJA, Owsiakowe RÓBTA CO CHCETA, Wałęsowe WOJNA NA GÓRZE, a ponadto NIGDY NIE MÓW NIGDY (pierwotnie tytuł jednego z filmów o Jamesie Bondzie), DWA W JEDNYM (pierwotnie slogan reklamujący szampon), POWTÓRKA Z ROZRYWKI (pierwotnie nazwa programu radiowego), SZYBKI BILL (< *nie bądź taki szybki Bill*, cytat z piosenki), DO TANGA TRZEBA DWOJGA (*bo do tanga trzeba dwojga*, cytat z piosenki — szerzej Fliciński 2010, 27–28; Bąba, Liberek 2002a, 350–351). W języku serbsko-chorwackim także funkcjonuje ten typ frazeologizacji. Jako przykład można podać znane frazemy wykształcone na bazie cytatów literackich BOŽE MILI KUD SAM ZAŠO (Petar Preradović); O LIJEPA, O SLATKA, O DRAGA SLOBODO (Ivan Gundulić); OJ, BUDI SVOJ (August Šenoa) czy też ODLIČNO JE, OD GAVRILOVIĆA JE! (pierwotnie slogan reklamujący przetwory mięsne) (zob. Menac 1978, s. 221–222).

7.5. Polisemantyzacja odfrazeologiczna

Piąte zjawisko to „polisemantyzacja odfrazeologiczna”, którą w polskiej literaturze zajmowali się Buttler (Buttler 1981a), Tokarski (Tokarski 1981), Treder (Tre-

der 2004), Nowakowska (Nowakowska B. 2005), Jaroszewicz (Jaroszewicz 2011), w serbskiej zaś Mršević-Radović (Mršević-Radović 1987). Polisemantyzacja frazeologiczna polega na uzyskaniu nowego znaczenia przez leksem samodzielnie funkcjonujący w języku — przy czym wspomniane poszerzenie pola semantycznego jest skutkiem tego, że dany leksem używany jest w języku także jako niesamodzielny komponent określonego związku frazeologicznego. Jako przykłady zjawiska neosemantyzacji od frazeologicznej można podać neosemantyczne formy wymieniane przez Buttler: *noga* (<GŁUPI JAK STOŁOWA NOGA), *motylek* (<LATA Z KWIATKA NA KWIATEK JAK MOTYLEK), *mrówka* (<PRACOWITY JAK MRÓWKA); Tokarskiego: *cykoria* (<MIEĆ CYKORIĘ), *laciina* (<DAĆ [KOMU] ŁACINĘ); Tredera: *radary* (<USZY JAK RADARY), *tyka* (<WYSOKI JAK TYKA), *szczapa* (<CHUDY JAK SZCZAPA); B. Nowakowską: *styropian* (<CZŁOWIEK ZE STYROPIANU), *komin* (<KOMIN PŁACOWY), *marchewka* (<METODA KIJA I MARCHEWKI); Jaroszewicza: *bęben* (<BRZUCH JAK BĘBEN), *kartofel* (<NOS JAK KARTOFEL), *papuga* (<POWTARZAĆ JAK PAPUGA), *magnes* (<PRZYCIĄGAĆ JAK MAGNES), *suseł* (<SPAĆ JAK SUSEŁ), *avet* (<BLED KAO AVET), *čavka* (<BRBLJATI KAO ČAVKA), *guska* (<IĆI KAO GUSKA U MAGLU), *zec* (PLAŠLJIV KAO ZEC) oraz ostatecznie formy przytaczane przez Mršević-Radović: *zakuvati* (<ZAKUVATI KOME KAŠU), *zamesiti* (<ZAMESITI KOME POGAČU); *klopka* (<NAMAMITI [KOGA] U KLOPKU); *procep* (<SABITI [KOGA] U PROCEP)⁷².

⁷² Warto jednak zauważyć, że w części ujęć badawczych zupełnie inaczej traktowano analogiczne szeregi frazeologiczno-leksemowe. Jako przykład można tu podać Pajdzińską, której zdaniem frazeologizmy DOSIADAĆ SWOJEGO KONIKA, CEDZIĆ SŁOWA PRZEZ ZĘBY, PYTLOWAĆ JĘZYKIEM, WYJECHAĆ Z GĘBĄ, TRACIĆ WĄTEK, WTRĄCAĆ TRZY GROSZE, ŁAĆ WODĘ, SUSZYĆ GŁOWĘ [KOMU], STRZELAĆ Z GRUBEJ RURY, WYKŁADAĆ [CO] NA TALERZ [KOMU], NAWIJAĆ MAKARON ZA USZY nie warunkują polisemii syntetycznych form *konik*, *pytlować*, *wyjechać*, *wątek*, *wtrącać*, *woda*, *suszyć*, *strzelać*, *wykładać*, *nawijać* itd., ale są wobec tych leksemów syntetycznych jednostkami pochodnymi, utworzonymi w procesie derywacji odleksemowej (Pajdzińska 1994, 33–36). W niniejszej monografii odrzuca się jednak interpretację przyjętą przez Pajdzińską. Radykalnie ograniczona produktywność hipotetycznych wzorców derywacji odleksemowej typu: *cedzić* *→ CEDZIĆ SŁOWA PRZEZ ZĘBY, *wtrącać* *→ WTRĄCAĆ TRZY GROSZE, a także spore trudności w wyodrębnieniu w tych szeregach takich składników, jak formant czy podstawa, jednoznacznie sugerują przyjęcie tezy, że w grę nie wchodzi proces derywacji odleksemowej, lecz polisemantyzacja od frazeologicznej. Ostatecznie nie bez znaczenia jest też to, że wysuwane przez Pajdzińską argumenty świadczące o wtórności frazeologizmów wobec leksemów syntetycznych mają charakter diachronicznojęzykowy. Warto przypomnieć, że badaczka w podawanych przez siebie przykładach wyznaczała kierunek motywacji (leksem > frazeologizm) w oparciu o analizę diachroniczną — pochodność frazeologizmów potwierdzać miał, jej zdaniem, fakt, że w polskich słownikach z XIX i XX w. formy typu: WYJECHAĆ Z GĘBĄ pojawiły się później aniżeli polisemantyczne leksemy syntetyczne, takie jak *wyjechać* (Pajdzińska 1994, 35–36). W niniejszym opracowaniu odrzuca się jednak diachroniczną perspektywę badawczą na rzecz ujęć o charakterze synchronicznojęzykowym. Przy okazji można zauważyć, że specyficzne stanowisko wobec zjawiska polisemantyzacji od frazeologicznej przyjmowała B. Nowakowska. Z jednej strony badaczka jednoznacznie sankcjonowała istnienie — frazeologicznie uwarunkowanego — procesu neosematyzacji leksemów, pisząc: „Niektóre połączenia stały się podstawą nie tylko utworzenia neosemantyzmów, ale także np. nazw wykonawców czynności, przymiotników itp. Na przykład

7.6. Desemantyzacja frazeologiczna

Szóste i ostatnie zjawisko, które pojawiało w kontekście procesów związanych z derywacją frazeologiczną, to „desemantyzacja frazeologiczna”, określana w literaturze mianem „defrazeologizacji stałych związków wyrazowych” (Dziamska-Lenart 2007) lub po prostu „defrazeologizacji” (Majkowska 1988). Desemantyzacja frazeologiczna to odwrotność procesu frazeologizacji składniowej, stanowi więc proces polegający na przekształceniu frazeologizmów do postaci swobodnych struktur składniowych. Defrazeologizacja dokonywana jest przez pozabawienie jednostki frazeologicznej przenośnego znaczenia i zrównanie jej znaczenia globalnego z sumą znaczeń składników frazeologizmu. Proces ten może przebiegać na płaszczyźnie diachronicznej i realizować się przez wychodzenie z użycia określonych form frazeologicznych, co sprawia, że ich struktura we współczesnym języku ma jedynie znaczenie dosłowne, niefrazeologiczne, np. arch. MIEĆ KRESKI (‘mieć gorączkę’) > *mieć kreski* (‘mieć kreski’), arch. OBJEŚĆ SIĘ FIG (‘zajść w ciążę’) → *objeść się fig* (‘objeść się fig’). Defrazeologizacja może też przebiegać na płaszczyźnie synchronicznej i realizować się poprzez różnorakiego rodzaju modernizację struktury frazeologizmu, naruszanie zasad jego łączliwości lub też umieszczanie go w specyficznych kontekstach, np. WŁOSY STAJĄ NA GŁOWIE > ‘włosy stają na głowie i nie chcą spaść’ (szerzej Dziamska-Lenart 2007)⁷³.

*

Za sprawą faktu, iż derywacja frazeologiczna rozumiana jest jako proces cechujący się regularnością i powtarzalnością oraz istnieniem formalnych wykładników fundacji nowych jednostek leksykonu, do obszaru derywacji frazeologicznej nie mogą zostać włączone żadne z omówionych wyżej zjawisk i transformacji. Procesy, takie jak „frazeologizacja semantyczna”, „neosemantyzacja frazeologiczna”, „polisemantyzacja odfrazeologiczna” oraz „desemantyzacja frazeologiczna”, to

połączenie CZŁOWIEK ZE STYROPIANU nie tylko stało się podstawą neologizmu *styropian*, ale także rzeczownika *styropianowiec* i przymiotnika *styropianowy*” (Nowakowska B. 2005, 82), z drugiej zaś dowodziła, że analogiczne do CZŁOWIEK ZE STYROPIANU frazeologizmy typu: CIEPŁA POSADKA, CZERWONY PORTFEL, DINOZAUROPOZYCJI, DOŁEK EMOCJONALNY, MIT STYROPIANU to formy pochodne, utworzone od polisemantyzmów *ciepły*, *portfel*, *dinozaur*, *dolek*, *styropian* (Nowakowska B. 2005, 82–83). Na marginesie rozważań warto dodać, że transformacjami, które można zaliczyć do „polisemantyzacji odfrazeologicznej”, zajmował się w języku rosyjskim m.in. Mokienko (por. TRONUT’SÂ S UMA > *tronut’sâ*; PEREŽIVAT’ GORE > *pereživat’*; VSPAT’ ROZOG > *vsypat’*; BOLTAT’ ĄZYKOM > *boltat’*; TRUSLIVYJ KAK ZAÂC > *zaâc*; BELYJ KAK SNEG > *sneg* — Mokienko 1989, 122–125) oraz Šanskij (por. BOLTAT’ ĄZYKOM > *boltat’*, ČUČELO GOROHOVYJE > *čučelo*, RAZREŠIT’SÂ OD BREMENI > *razrešit’sâ* — Šanskij 1985, 130).

⁷³ Podobny do desemantyzacji frazeologicznej proces zachodzi w obrębie leksyki syntetycznej. Mowa o tzw. deleksykalizacji, czyli uzyskiwaniu przez leksem nowego znaczenia, które wprowadzane jest na podstawie błędnej interpretacji jego budowy (np. *oportunist* = ‘ten, kto stawia opór’, *pasjonat* = ‘ten, kto się pasjonuje’, żart. *komunista* = ‘dziecko przystępujące do Pierwszej Komunii Św.’ — por. Nagórko 1998, 14–16).

transformacje, które mają charakter czysto semantyczny, a tym samym pozbawione są formalnych (morfologiczno-leksykalnych) wykładników⁷⁴. Dalsza analiza szeregów typu: ‘kręcić głową’ > KRĘCIĆ GŁOWĄ; ARTYSTA Z BOŻEJ ŁASKI > ARTYSTA Z BOŻEJ ŁASKI; PRACOWITY JAK MRÓWKA > ‘*mrówka*’; OBJEŚĆ SIĘ FIG > ‘*objeść się fig*’; ‘svesti na zajednički nazivnik’ > SVESTI NA ZAJEDNIČKI NAZIVNIK; LANČANA REAKCIJA > LANČANA REAKCIJA; IČI KAO GUSKA U MAGLU > *guska* — jest oczywiście potrzebna. Wydaje się jednak, że należałoby ją przeprowadzać nie w obrębie derywacji frazeologicznej, lecz raczej semantyki (frazeologicznej) — oczywiście z wykorzystaniem metodologii, która została wypracowana w obrębie semantyki. W przypadku „frazeologizacji uzualnej” oraz „frazeologizacji strukturalnej” mowa o transformacjach całkowicie nieregularnych, nieseryjnych, o ewidentnie leksykalnym, jednostkowym charakterze. Często zresztą formy biorące udział w procesie „frazeologizacji uzualnej” to jednostki nieleksykalne — cytaty, przysłowia, powiedzonka. Trudno więc szeregi typu: ‘puścić (kogo) w skarpetkach’ > PUŚCIĆ KOGO W SKARPETKACH, ‘nie bądź taki szybki Bill’ > SZYBKI BILL, ‘vetar kapom terati’ > VETAR KAPOM TERATI traktować jako przykłady procesu derywacji⁷⁵. Jest oczywiste, że „frazeologizacja uzualna” oraz „frazeologizacja strukturalna” również zasługują na dalszą naukową analizę.

⁷⁴ Rzecz jasna, w przypadku pewnej części frazeologizmów, które powstały wskutek „frazeologizacji semantycznej” czy też „neosemantyzacji frazeologicznej”, można wskazać element formalny różniący te jednostki od bazowej, motywującej struktury — są nim zazwyczaj różnego rodzaju ograniczenia fleksyjne oraz składniowe cechujące frazeologiczną formę pochodną. Jako egemplifikację można podać frazeologizmy: KOŃ BY SIĘ UŚMIAŁ (blokada trybu czasownika), (KTO) Z BYKA SPADŁ (blokada kategorii czasu), SLIKA I PRILIKA oraz DIĆI KUKU I MOTIKU (blokada szyku komponentów — szerzej o defektywności fleksji frazeologizmów zob. Kosek 2010, 62–64). W niniejszej pracy wspomniane ograniczenia fleksyjno-składniowe nie są jednak interpretowane jako formanty frazeologiczne, lecz jako elementy wtórne, będące konsekwencją zaistnienia prymarnych procesów o charakterze czysto semantycznym (metaforyzacja, metonimizacja itd.), bezpośrednio odpowiedzialnych za wykształcenie się nowych frazeologizmów. W szeregu ‘(kto) z byka spadł’ → (KTO) Z BYKA SPADŁ za czynnik konstytuujący nowy frazeologizm uznaje się więc nie ograniczenie trybu czasownika, lecz semantyczne przesunięcie całego związku, do którego doszło wskutek metaforyzacji bazowej jednostki. Niederywacyjny charakter transformacji typu: ‘(kto) z byka spadł’ → (KTO) Z BYKA SPADŁ uwidacznia się jasno, gdy zestawimy je z ewidentnymi szeregami derywacyjnymi, np. BUJAĆ W OBŁOKACH → BUJANIE W OBŁOKACH. W podanym przykładzie nowa forma frazeologiczna (BUJANIE W OBŁOKACH) konstytuowana jest za pomocą sufiksu *-anie*, a zmiana funkcji składniowej nowo utworzonego derywatu (czasownik → rzeczownik) jest elementem wtórnym, uwarunkowanym przez fakt użycia takiego, a nie innego formantu. I tak jak zmiana cech składniowych formy pochodnej nie jest formantem w szeregu BUJAĆ W OBŁOKACH → BUJANIE W OBŁOKACH, formantem — a więc formalnym wykładnikiem derywacji — nie będzie blokada trybu czasownika w ciągu ‘(kto) z byka spadł’ → (KTO) Z BYKA SPADŁ.

⁷⁵ Zjawisko „frazeologizacji strukturalnej” do pewnego stopnia przypomina proces tworzenia różnorakich *nomina propria*, zwłaszcza nazw produktów. Choć opatrywanie nowo powstałego produktu stworzoną *ad hoc* nazwą jest czynnością „nazwotwórczą”, w żaden sposób nie można jej uznać za przejaw słowotwórstwa w ścisłym rozumieniu tego słowa. Przy okazji można wspomnieć, że pozasystemowy, okazjonalny charakter mają również formy frazeologiczne, będące efektem kontaminacji frazeologicznej (por. Buttler 1981a, 232; Spagińska-Pruszk 2005, 52).

Powinna być ona jednak dokonywana raczej w pracach z zakresu leksykologii, stylistyki, pragmatyki czy też socjolingwistyki, nie zaś tych, które poświęcone są zjawiskom derywacyjnym obecnym we frazeologii⁷⁶.

⁷⁶ W kontekście rozważań o transformacjach, które bliskie są zjawisku derywacji frazeologicznej, warto wspomnieć o istnieniu dość licznej, charakterystycznej i niemal zupełnie pomijanej w literaturze naukowej grupie form, które można nazwać „rzeczownikowymi wyrażeniami współchromatycznymi”. Mowa o serbskich oraz polskich nominalnych frazeologizmach, które łączy fakt posiadania wspólnego przymiotnikowego komponentu denotującego barwę. Jako przykład można podać jednostki typu: BIAŁY CZŁOWIEK, BIAŁA KSIĘGA, BIAŁA KAWA, BIAŁY KONTYNET, BIAŁY KRUK, BIAŁA MAGIA, BIAŁE SZALEŃSTWO, BIAŁE WINO, BIAŁY WYWIAD, BIAŁE ZŁOTO, BIAŁY MAZUR, BIAŁY KARZEL, BIAŁY MONTAŻ, BIAŁA PLAMA, BIAŁA FLOTA, BIAŁA BROŃ; CZARNA SERIA, CZARNY CZWARTEK, CZARNY SCENARIUSZ, CZARNY PUNKT, CZARNA KAWA, CZARNY CHARAKTER, CZARNY TOWAR, CZARNY RYNEK, CZARNA MAFIA, CZARNY HUMOR, CZARNI SZAMANI, CZARNA LISTA, CZARNA MSZA, CZARNA DŻUMA; CZERWONA PAJĘCZYNA, CZERWONA ARYSTOKRACJA, CZERWONY AGITATOR; SZARY OBYWATEL, SZARY TLUM, SZARA RZECZYWISTOŚĆ, SZARA EMINENCJA, ZIELONE ZBOŻE, ZIELONY ZAWODNIK, ZIELONA SZKOŁA oraz: BELI ČOVEK, BELA KAFA, BELA KUĆA, BELA KNJIGA, BELA ZASTAVA, BELO PIVO, BELI SPORT, BELI UDOVAC, BELA VRANA, BELI METAL, BELI SVET, BELI UGALI, BELI STIH; CRNE MISLI, CRNI VIC, CRNE BOGINJE, CRNI DANI, CRNA LISTA, CRNE SLUTNJE, CRNI HUMOR, CRNA BERZA, CRNA KUTIJA, CRNO VINO, CRNO TRŽIŠTE, CRNO ZLATO; CRVENA OMLADINA, CRVENA STRANKA, CRVENA KOSA, CRVENA NIT, CRVENI CVET, CRVENA LINIJA; SIVA POEZIJA, SIVA PUSTOŠ, SIVA EKONOMIJA, SIVA ZONA, SIVA EMINENCIJA; ZELENİ MLADIĆ, ZELENİ KUKURUZ, ZELENİ TRŽNICA, ZELENİ POJAS, ZELENİ VAL, ZELENİ KADAR, ZELENİ SVETLO. Podane wyżej formy w zdecydowanej większości przypadków trudno jednak uznać za przejawy derywacji frazeologicznej. Pomiędzy zmiennymi, nominalnymi komponentami wymienionych syntagm trudno bowiem dostrzec jakiegokolwiek wyraźne powiązania semantyczne (synonimiczne, antonimiczne, metonimiczne, metaforyczne itp.), a tylko to pozwoliłoby uznać wspomniane syntagmy za jednostki frazeologiczne będące przejawem międzyfrazeologicznej derywacji komutacyjnej. Cechująca przedstawione wyrażenia rzeczownikowe częściowa zbieżność formalna zwykle ma charakter przypadkowy i jest rezultatem paralelnego funkcjonowania w języku różnych procesów leksykalnych i semantycznych. Związek jednostek typu: BIAŁE SZALEŃSTWO, BIAŁY KRUK, BIAŁA MAGIA, BIAŁE ZŁOTO, BIAŁY KARZEL, BIAŁA KSIĘGA, BIAŁY MAZUR, BIAŁA FLOTA można więc porównać do relacji istniejącej pomiędzy leksemami: ‘krowa’, ‘gotowa’, ‘mowa’, ‘owacja’, ‘kował’, ‘szykować’. Tak jak z faktu występowania cząstki ‘-owa-’ we wszystkich podanych wcześniej leksemach syntetycznych nie można wyciągnąć wniosku, że w każdym przypadku pełni ona funkcję tematu słowotwórczego, tak też obecność wyrazu *biały* w podanych frazeologizmach nie czyni z niego automatycznie i każdorazowo tematu frazeologicznego.

II

Aparat pojęciowy derywacji frazeologicznej

Uznanie transformacji typu: *BACITI SJEME MRŽNJE* → *BACITI SJEME RAZDORA*, *DATI ZELENO SVETLO* → *ZELENO SVETLO*, *MÓWIĆ OD RZECZY* → *MÓWIENIE OD RZECZY*, *MAĆIĆ WODE* → *‘mąciwoda’*, *‘moliti’* → *PODNETI MOLBU* za przejawy derywacji niesie z sobą konieczność wyznaczenia w tych szeregach elementów składowych właściwych każdemu procesowi derywacyjnemu. Mowa przede wszystkim o takich pojęciach, jak „podstawa”, „derywat”, „temat”, „formant”. Nie ulega również wątpliwości, że pożądane byłoby wskazanie zastosowanych metod derywacji (prefiksacja, sufiksacja, zmiana paradygmatu itd.), jak też sklasyfikowanie formantów pod względem pełnionych przez nie funkcji semantycznych (mutacja, modyfikacja, transpozycja itd.). W niniejszej pracy zostanie podjęta próba szerszej transpozycji terminologii słotwórczej do obszaru derywacji frazeologicznej, czyli przestrzeni, na którą składają się zjawiska o charakterze derywacyjnym, realizujące się w relacjach międzyfrazeologicznych oraz frazeologiczno-leksemowych. Wydaje się, że powodzenie takiego przedsięwzięcia uzależnione jest od akceptacji założenia, że formalno-semantyczna specyfika frazeologizmów, jak też szczególne właściwości derywacyjnych szeregów, na które składają się leksemy i frazeologizmy, nakłada (i uzasadnia) konieczność modyfikacji części przejętych ze słotwórstwa terminów i pojęć.

1. Podstawa frazeologiczna i derywat frazeologiczny

W językoznawstwie mianem „derywatu słotwórczego” (w sensie synchronicznym) określa się wyraz, który formalnie i semantycznie (lub syntaktycznie) wywodzi się od innego wyrazu lub grupy wyrazów. Wyraz lub wyrazy, które stanowią bazę tworzonego derywatu, opatruje się zwykle mianem podstawy sło-

wotwórczej⁷⁷. O pochodności derywatu decyduje jego większa złożoność semantyczna lub / i większa złożoność formalna, ewentualnie wtórność syntaktyczna (*Morfologia* 1998, 361–362). Jak wiadomo, w zależności od formalnej złożoności podstawy słowotwórczej można wyróżnić „derywaty proste”, czyli mające tylko jedną podstawę słowotwórczą (np. *piesek* ← ‘pies’, *kućica* ← ‘kuća’), oraz „derywaty złożone”, zbudowane w oparciu o dwie (lub więcej) podstawy (np. *linoskoczek* ← ‘lina’ + ‘skoczyć’, *parobrod* ← ‘para’ + ‘brod’)⁷⁸. Na repertuar jednostek, które w obrębie klasycznego słowotwórstwa mogą wystąpić w roli podstawy słowotwórczej, składają się trzy kategorie form językowych. Są to: pojedyncze wyrazy (‘dom’ → *domek*, podstawa: dom-; ‘drvo’ → *drven*, podstawa drv-), wyrażenia przymikowe (‘przed murem’ → *przedmurze*, podstawa: przed- -murz-; ‘na prst’ → *naprstek*, podstawa: na- -prst-) lub połączenia wyrazów (‘ciągnąć korek’ → *korkociąg*, podstawa: kork- -ciąg-, ‘ubiti kralja’ → *kraljeubica*, podstawa: kralj-ub-). Zastosowanie w obrębie derywacji frazeologicznej pojęć: „podstawa frazeologiczna” oraz „derywat frazeologiczny”⁷⁹ nie powinno przysporzyć większych problemów. Derywat frazeologiczny należy rozumieć jako analityczny lub syntetyczny element językowy, wykształcony w procesie derywacji frazeologicznej i pochodny wobec analitycznej lub syntetycznej podstawy frazeologicznej.

Biorąc pod uwagę zaproponowany wcześniej formalny podział derywacji frazeologicznej na derywację międzyfrazeologiczną, odleksemową i odfrazeologiczną, wyróżnić można trzy modele szeregów derywacyjnych: FRAZEOLGIZM → FRAZEOLGIZM, FRAZEOLGIZM → ‘leksem’ oraz ‘leksem’ → FRAZEOLGIZM. Jak więc widać, w obrębie derywacji frazeologicznej leksemy oraz frazeologizmy mogą pełnić zarówno funkcję podstawy frazeologicznej, jak i derywatu frazeologicznego. Przedstawia to tabela (zob. s. 91).

Zajmując się „podstawą frazeologiczną”, należy zwrócić uwagę na szczególną cechę, która na funkcjonalno-formalnym planie odróżnia tę jednostkę językową od podstawy słowotwórczej. O ile w procesie derywacji słowotwórczej zawsze bierze udział cała, kompletna struktura podstawy słowotwórczej, o tyle podstawa frazeologiczna może być w proces derywacji frazeologicznej zaangażowana jedynie częściowo. Omawiana tu właściwość jest wyraźnie widoczna, gdy zestaw

⁷⁷ Laskowski w EJO posługuje się nieco odmienną terminologią. Na określenie podstawy słowotwórczej używa terminu „wyraz motywujący”. Stosowany przez niego termin „podstawa słowotwórcza” jest natomiast tożsamy z używanym tu terminem „temat słowotwórczy” (zob. EJO, hasła: *Motywacja*, *Podstawa słowotwórcza*).

⁷⁸ Derywaty wywodzące się od dwóch podstaw, z których tylko jedna stała się częścią struktury wyrazu pochodnego, określa się mianem „uniwerbizacji” (np. *podstawówka* ← SZKOŁA PODSTAWOWA, *pornić* ← PORNOGRAFSKI FILM) i zwykle interpretuje jako derywaty proste (szerzej *Morfologia* 1998; 363–364).

⁷⁹ Podane terminy zostały stworzone przez analogię do funkcjonujących już pojęć „podstawa słowotwórcza”, „derywat słowotwórczy”.

MODEL DERYWACJI	PODSTAWA FRAZEOLÓGICZNA	DERYWAT FRAZEOLÓGICZNY
[F→F]	BIĆ PIANĘ	<i>BICIE PIANY</i>
	ZNATI [ŠTO] KAO OČENAŠ	<i>ZNATI [ŠTO] KAO POP OČENAŠ</i>
[F→L]	MĄCIĆ WODE CRNI HUMOR	‘ <i>māciwoda</i> ’ ‘ <i>crnohumoran</i> ’
[L→F]	‘działać’	<i>PODJAĆ DZIAŁANIA</i>
	‘pomóc’	<i>PRUŽITI POMOĆ</i>

się z sobą np. derywat frazeologiczny *WALKA O STOŁKI* wyprowadzony z podstawy *WALCZYĆ O STOŁKI* wraz z analogicznym derywatem słowotwórczym ‘*walka*’ i jego podstawą ‘*walczyć*’, ewentualnie derywat frazeologiczny *FINA PTIČICA* (←*FINA PTICA*) i derywat słowotwórczy ‘*ptičica*’ (←‘*ptica*’) czy też derywat frazeologiczny *RZUCAĆ MIĘCHEM* (←*RZUCAĆ MIĘSEM*) i derywat słowotwórczy ‘*mię-ch-o*’ (←‘*mięso*’). Jak nietrudno dostrzec, we wszystkich podstawach frazeologicznych znajduje się komponent, który nie podlega żadnym transformacjom formalnym (*STOŁKI*, *FINA*, *RZUCAĆ*), podczas gdy wszystkie podstawy słowotwórcze, w całej swojej strukturze, podlegają jakimś transformacjom (‘*walczyć*’ > ‘*wal-c(e)*’, ‘*ptica*’ > ‘*ptič-ica*’, ‘*mięso*’ > ‘*mię-ch-o*’)⁸⁰.

*

Stosując przyjmowaną w literaturze klasyfikację frazeologizmów, w której wyróżnia się m.in. kategorię zwrotów, wyrażeń rzeczownikowych i wyrażeń określających (por. Lewicki, Pajdzińska 1993, 308–311), a także używając klasycznego podziału części mowy na m.in. czasowniki, rzeczowniki, przymiotniki i przysłówki (*Morfologia* 1998, 56–65), można wskazać w obrębie derywacji frazeologicznej dziewiętnaście modeli szeregów derywacyjnych, które zróżnicowane są na płaszczyźnie funkcjonalno-składniowej. Ukazują to trzy tabele:

⁸⁰ Rzecz jasna, w przypadku derywacji od frazeologicznej i derywacji od leksemowej w procesie fundacji bierze udział kompletna podstawa frazeologiczna. Podobna sytuacja ma także miejsce w przypadku niektórych odmian derywacji między frazeologicznej (np. *CIERPLIWY JAK ANIOŁ* → *ANIELSKA CIERPLIWOŚĆ*, *VERAN KAO PAS* → *PASJA VERNOST*). Jasne jest oczywiście i to, że opisane wyżej różnice funkcjonalno-formalne podstaw nie zachodzą w obrębie procesu derywacji frazeologicznej i kompozycji słowotwórczej. W przypadku złożenia typu: *czarnorynkowy*, *belosvetski* oraz *plaskodenny*, *dvosložan* dostrzec można, że jedyna relewantna różnica w procesie ich fundacji związana była nie z formą podstawy, lecz jej semantycznymi właściwościami. Dwa pierwsze rzeczowniki są bowiem kompozytami interfiksально-sufiksальnymi, wyprowadzonymi od podstawy będącej frazeologizmem (*CZARNY RYNEK*, *BELI SVET*), podczas gdy dwa kolejne to także kompozyty interfiksально-sufiksальные, jednak wyprowadzone od podstaw będących nie frazeologicznymi syntagmami (‘*taki, który ma płaskie dno*’, ‘*koji se sastoji od dva sloga*’).

DERYWACJA MIĘDZYFRAZEOLÓGICZNA (F→F)			
DERYWAT PODSTAWA	zwrot	wyrażenie rzeczownikowe	wyrażenie określające
zwrot	WIERZYĆ NA SŁOWO → <i>UWIERZYĆ NA SŁOWO</i>	WALCZYĆ O BYT → <i>WALKA O BYT</i>	GRAĆ JAK Z NUT → <i>GRAJĄCY JAK Z NUT</i>
	PADA MRENA S OČIJU → <i>PADA MRAK S OČIJU</i>	JESTI GORAK HLJEB → <i>GORAK HLJEB</i>	RADITI KAO KRTICA → <i>RADIN KAO KRTICA</i>
wyrażenie rzeczownikowe	PLEŚĆ DUBY SMALONE → <i>DUBY SMALONE</i>	ZBRODNIA DOSKONAŁA → <i>MORDERSTWO DOSKONAŁE</i>	NUDNY JAK FLAKI Z OLEJEM → <i>FLAKI Z OLEJEM</i>
	ZADNJA KARTA → <i>IGRATI NA ZADNJU KARTU</i>	SLABA TOČKA ↔ JAKA TOČKA	HUKA I BUKA → <i>BEZ HUKE I BUKE</i>
wyrażenie określające	Z DUCHEM CZASU → <i>IŚĆ Z DUCHEM CZASU</i>	CIERPLIWY JAK ANIOŁ → <i>ANIELSKA CIERPLIWOŚĆ</i>	O WŁOS → <i>O MAŁY WŁOS</i>
	IZ PETNIH ŽILA → <i>ZAPETI IZ PETNIH ŽILA</i>	VERAN KAO PAS → <i>PASJA VERNOST</i>	HLADAN KAO ZMIJA ↔ LEDEN KAO ZMIJA

DERYWACJA ODFRAZEOLÓGICZNA (F→L)			
DERYWAT PODSTAWA	czasownik	rzeczownik	przymiotnik
zwrot	DAĆ DRAŁA → <i>dralowac</i>	STRZĘPIĆ GĘBĘ → <i>strzępigęba</i>	DALEKO SIĘGAĆ → <i>dalekosiężny</i>
	BITI ŽICU → <i>žicariti</i>	PROLIVATI KRV → <i>krvoprolie</i>	BITI BISTRA UMA → <i>bistrouman</i>
wyrażenie rzeczownikowe	PSIA KREW → <i>psioczyć</i>	SZKOŁA WIECZOROWA → <i>wieczorówka</i>	ZIMNA WOJNA → <i>zimnowojenny</i>
	MIR BOŽJI → <i>mirbožati se</i>	CRTANI FILM → <i>crtić</i>	SITNA BORŽAZIJA → <i>sitnoboržoaski</i>
wyrażenie określające	WOLNY JAK ŚLIMAK → <i>šlimaczyć się</i>	BYLE JAKI → <i>bylejakość</i>	X
	S DOBRE VOLJE → <i>odobrovoljiti</i>	X	GLASAN KAO GROM → <i>gromoglasan</i>

DERYWACJA ODLEKSEMOWA (L→F)			
DERYWAT PODSTAWA	zwrot	wyrażenie rzeczownikowe	wyrażenie określające
czasownik	napaść → <i>DOKONAĆ NAPADU</i>	X	X
	odgovoriti → <i>DATI ODGOVOR</i>		

Jak można zauważyć, gama funkcjonalno-składniowych modeli derywacji frazeologicznej jest dość szeroka. Przedstawione tabelaryczne zestawienia nie oddają jednak informacji dotyczących produktywności poszczególnych wzorców derywacyjnych. Różnice w liczbie frazeologizmów oraz leksemów derywowanych w obrębie poszczególnych modeli są natomiast bardzo duże — o ile np. model $ZWROT \rightarrow ZWROT$ (w obrębie $F \rightarrow F$) czy ‘czasownik’ $\rightarrow ZWROT$ (w obrębie $L \rightarrow F$) realizowany może być nawet w kilku tysiącach szeregów, o tyle liczba realizacji modelu $ZWROT \rightarrow$ ‘czasownik’ ograniczona jest w praktyce do kilkudziesięciu realizacji.

2. Temat frazeologiczny i formant frazeologiczny

W słowotwórstwie przyjęło się definiować „temat” jako część wspólną derywatu oraz podstawy (*Morfologia* 1998, 363–366). Pojęcie „formant” zwykle się natomiast — dość ogólnikowo — interpretować jako formalny wykładnik procesu derywacji, czyli zespół wszystkich cech, odróżniających derywat od podstawy. W konsekwencji każdy derywat powinien stanowić twór dwuczłonowy, na który składa się połączenie tematu oraz formantu.

Trzeba jednak w tym miejscu zaakcentować, że w literaturze językoznawczej brakuje pełnej zgodności co do zakresu znaczeniowego pojęcia „formant słowotwórczy”, nie istnieje też jedna, powszechnie przyjmowana typologia formantów. Roman Laskowski w EJO formant definiował jako

zespół cech formalnych (morfologicznych) różniących wyraz (leksem) fundowany od fundującego, stanowiący morfologiczny wykładnik stosunku fundacji istniejącego między tymi wyrazami (EJO, 159).

W pracy tej wyróżniał też cztery rodzaje formantów: afiks lub kombinację afiksów (‘od-nieść’, ‘wy-dłuż-yć’); paradygmat fleksyjny (‘markiz’ $\rightarrow$ ‘markiza’); alternację morfologiczną podstawy (‘rozepchać’ $\rightarrow$ ‘rozpychać’) oraz reduplikację rdzenia (w języku joruba ‘kólé’ [kraść] $\rightarrow$ ‘kólékólé’ ‘złodziej’] — EJO). Renata Grzegorzczkowska i Jadwiga Puzynina w akademickiej *Morfologii* traktowały natomiast formant jako „formalny wykładnik derywacji (tj. pochodności słowotwórczej), [to], co różni derywat od podstawy” (*Morfologia* 1998, 365). W swojej pracy wymieniały cztery główne typy formantów: afiksalne (‘mówić’ $\rightarrow$ ‘mówca’); paradygmatyczne (‘ryba’ $\rightarrow$ ‘rybi’, ‘biały’ $\rightarrow$ ‘bielić’, ‘biegać’ $\rightarrow$ ‘bieg’); alternacyjne (jakościowe ‘mięso’ $\rightarrow$ ‘mięcho’); ilościowe, zwane też formantami ujemnymi (‘ławka’ $\rightarrow$ ‘ława’, ‘specjalista’ $\rightarrow$ ‘spec’, ‘damski rower’ $\rightarrow$ ‘damka’, ‘stacja sanitarno-epidemiologiczna’ $\rightarrow$ ‘sanepid’); ilościowo-jakościowe (‘ciastko’ $\rightarrow$ ‘ciacho’) oraz — pominięte przez Laskowskiego — formanty prozodyczne

(‘wiary godny’ → ‘*wiarygodny*’, ‘jasno zielony’ → ‘*jasnozielony*’ — *Morfologia* 1998, 365–367)⁸¹.

Choć Alicja Nagórko formant słowotwórczy definiowała dość lapidarnie jako „tę część struktury derywatu, która różni go od podstawy, [będącą] elementem formującym wyraz pochodny” (Nagórko 1998, 177), to właśnie w jej koncepcji zakres znaczeniowy pojęcia „formant” był najszerszy. Badaczka wyróżniała cztery główne grupy formantów: morfologiczne, morfonologiczne, fonologiczne oraz syntaktyczne. Formantami morfologicznymi były różne odmiany afiksów (w tym infiksy: ‘*słodzi-ut-ki*’ i złożone cyrkumfiksy: ‘*na-słonecz-nić*’) oraz ciągi paradygmatyczne (‘krowa’ → ‘*krow-ĭ*’, ‘walczyć’ → ‘*walk-a*’, ‘fizyka’ → ‘*fizyk-ø*’, *przepisać* → ‘*przepis-ywa-ć*’). Mianem formantów morfonologicznych badaczka określa formanty alternacyjne (jakościowe: ‘wnuk’ → ‘*wnuś*’, ilościowe: ‘specjalista’ → ‘*spec[...]*’, ‘Pałac Kultury i Nauki’ → ‘*Pekin*’, jakościowo-ilościowe ‘gruszka’ → ‘*gruch[...]*’). Formant fonologiczny (akcent i rytm) to — w ujęciu Nagórko — synonim formantu prozodycznego, o którym pisały Puzyrzyna i Grzegorzczukowa. Teoretycznym *novum*, które wyraźnie poszerzało obszar znaczeniowy terminu „formant”, było wprowadzenie przez Nagórko pojęcia formantu syntaktycznego. W założeniu badaczki składały się na niego wszelkie przemiany właściwości składniowych określonych fraz (np. „zamrożenie” fleksji, leksykalizacja), powodujące przeobrażenie się tychże analizmów w leksem złożony (‘między morzami’ → ‘*międzymorze*’, ‘za Olzą’ → ‘*Zaolzie*’) lub w specyficznego rodzaju leksem nieciągły, który można traktować jako odmianę frazeologizmu (‘maszyna do szycia’ → ‘*maszyna do szycia*’, ‘szczoteczka do zębów’ → ‘*szczoteczka do zębów*’, ‘po kobiecemu’ → ‘*po kobiecemu*’ (Nagórko 1998, 177–189; por. słowotwórstwo syntaktyczne w ujęciu Buttler — Buttler 1994, 29).

Najbardziej uniwersalną definicję pojęcia „formant słowotwórczy” prezentował Stanisław Grabias:

Formantem słowotwórczym w ujęciu synchronicznym jest element formalny, różniący wyraz derywowany od wyrazu derywującego. [...] Formant słowotwórczy jawi się nam jako byt substancjonalno-funkcjonalny, będący wykładnikiem relacji zachodzących: a) między wyrazem podstawowym a pochodnym oraz niektórych relacji (rodzaj gramatyczny) między wyrazem pochodnym a innymi wyrazami na osi syntagmatycznej, b) między wyrazem pochodnym a ogólnymi klasami zjawisk wyodrębnianych w rzeczywistości, niekiedy nawet między cechami tych klas, c) między wyrazem pochodnym a nadawcą i odbiorcą (Grabias 1981, 130, 139).

Jak widać, istniejące w ujęciach badawczych rozbieżności mogą dotyczyć kardynalnych kwestii (status formantów prozodycznych oraz syntaktycznych), cza-

⁸¹ Oprócz wspomnianych czterech podstawowych typów formantów Grzegorzczukowa i Puzyrzyna wymieniały kolejnych dziewięć formantów mieszanych: prefiksarno-sufiksalny (‘*anty-państw-owy*’); prefiksarno-paradygmatyczny (‘*u-naocz-nić*’); prefiksarno-postfiksalny (‘*na-biegać się*’); prefiksarno-paradygmatyczno-postfiksalny (‘*za-okrągl-ić się*’); interfiksarno-sufiksalny (‘*cudz-o-ziemi-ec*’); interfiksarno-paradygmatyczny (‘*kork-o-ciąg-ø*’); paradygmatyczno-postfiksalny (‘*szkl-ić się*’); paradygmatyczno-dezintegralny (‘*natręt*’); sufixarno-dezintegralny (‘*prywatka*’ — Nagórko 1998, 365–370).

sem zaś koncentrować się wokół szczegółowych zagadnień (alternacja jakościowa i ilościowo-jakościowa *versus* sufiksacja w ‘gruszka’ → ‘grucha’, ‘rączka’ → ‘rąsia’). Odmienne opinie mogą wynikać z wielu różnych przyczyn — nieujednoliconej terminologii i wieloznaczności używanych pojęć (np. derywacja, derywacja wsteczna), różnej interpretacji wspólnie respektowanych faktów językowych (np. przyrostek tematowy jako sufiks *versus* część paradygmatu w ‘chor-y’ → ‘chor-owa-ć’), różnej metodologii badawczej i wyznawanej hierarchii środków słowotwórczych (derywacja alternacyjna ilościowa *versus* derywacja paradygmatyczna w ‘brutalny’ → ‘brutal’). Wydaje się też, że istotną przyczyną opisanych różnic może być stosowanie różnych kryteriów klasyfikacji formantów — część badaczy dzieli bowiem formanty, biorąc pod uwagę przede wszystkim strukturalny kształt tychże elementów językowych (fonem, morfem, paradygmat), inna zaś część za kryterium klasyfikacji prymarnie uznaje warstwy językowe, do których formanty należą (fonologia, morfologia, składnia).

Wykazana wyżej różnorodność w interpretacji pojęcia „formant frazeologiczny” uwidacznia wyraźnie fakt, że wyznaczenie na potrzeby niniejszej pracy zakresu znaczeniowego terminu „formant frazeologiczny” i przyjęcie określonej klasyfikacji tego rodzaju jednostek — przynajmniej po części — musi być arbitralne.

2.1. Typy formantów frazeologicznych

Przeniesienie obu wspomnianych terminów — „temat” oraz „formant” — ze słowotwórstwa do obszaru derywacji frazeologicznej jest możliwe, konieczna jednak będzie częściowa ich modyfikacja. Uwarunkowana jest ona w głównej mierze formalnym analityzmem frazeologizmów, czyli jednostek składających się z przynajmniej dwóch wyrazów gramatycznych.

Biorąc pod uwagę gramatyczny status jednostek występujących w funkcji formantu, w obrębie derywacji frazeologicznej wyróżnić można cztery typy formantów frazeologicznych. Są to formanty: afiksalne, paradygmatyczne, partytywno-tematowe oraz leksemowe. Do formantów afiksalnych wykorzystywanych w derywacji frazeologicznej zalicza się wszystkie afiksy — prefiksy, sufiksy oraz interfiksy (np. IMATI MUHE U GLAVI → IMATI MUŠ-**ICE** U GLAVI, WESOLY JAK SZCZYGIEL → WESOLY JAK SZCZYGIEL-**EK**; PLIVATI U IZOBILJU → **ZA**-PLIVATI U IZOBILJU; CZUĆ PISMO NOSEM → **PO**-CZUĆ PISMO NOSEM; ŁAMAĆ KARK [KOMU] → kark-**o-lom-ny**, KLASNA SVEST → klasn-**o-svest-an**). W roli formantu paradygmatycznego wystąpić mogą dwa typy jednostek: nowy ciąg końcówek fleksyjnych, który zastąpił dotychczasowy paradygmat fleksyjny podstawy (np. LOVITI U MUTNOM → LOV-(**Ø**) U MUTNOM, GR-**A-Ć** W KOTKA I MYSZKĘ → GR-(**A**) W KOTKA I MYSZKĘ) lub nowy przyrostek tematowy, który zastąpił dotychczasowy przyrostek występujący w podstawie (np. SAV-I-TI KIČMU → SAV-**IJA**-TI KIČMU, STRZEL-**A-Ć** BEZ PROCHU → STRZEL-**I-Ć** BEZ PROCHU). Przez termin „formant

partytywno-tematowy” będą rozumiane jakościowe lub ilościowe oboczności tematowe (np. RZUCAĆ MIĘ-S-EM → RZUCAĆ MIĘ-CH-EM; WBIJAĆ [KOMU] SZPIL-K-Ę → WBIJAĆ [KOMU] SZPIL-Ø-Ę; CRNI CIGANIN → CRNI CIG-Ø-O). Formant (aloformant) leksemowy to wyraz gramatyczny, który w procesie derywacji zostaje dodany do podstawy (np. GLEDATI U PASULJ → GLEDATI U PRAZAN PASULJ; ‘pomylić się’ → ZROBIĆ POMYL-KĘ), ujęty z niej (np. WYBRAĆ MNIEJSZE ZŁO → (Ø) MNIEJSZE ZŁO; ZAPETI IZ PETNIH ŽILA → (Ø) IZ PETNIH ŽILA) lub wymieniony na inny wyraz gramatyczny (np. MAGLA KAO TIJESTO → TMUŠA KAO TIJESTO; ŽYĆ NA WYSOKIEJ STOPIE → ŽYĆ NA NISKIEJ STOPIE). Formanty frazeologiczne — podobnie jak formanty słowotwórcze — mogą występować samodzielnie jako formanty proste oraz w różnego rodzaju wzajemnych połączeniach i kombinacjach, jako formanty złożone.

Jeśli wziąć pod uwagę charakter formalnych zmian, którym w procesie derywacji frazeologicznej podlega podstawa frazeologiczna, wyróżnić można trzy klasy formantów: addytywne (postępowe), subtraktywne (wsteczne) i komutacyjne (wymienne)⁸². Za pomocą pierwszego rodzaju formantu konstytuuje się derywat o większej złożoności formalnej aniżeli podstawa, drugi typ formantu funduje derywat, który jest formalnie mniej złożony od podstawy, użycie zaś trzeciego rodzaju formantu prowadzi do wykształcenia się derywatu o identycznej złożoności formalnej co podstawa. Do klasy formantów addytywnych można więc zaliczyć wszystkie formanty afiksalne oraz leksemowe formanty postępowe; do klasy formantów komutacyjnych formanty partytywno-tematowe jakościowe oraz leksemowe formanty wymienne; do klasy formantów subtraktywnych włączyć zaś ilościowe formanty partytywno-tematowe oraz leksemowe formanty ujemne. Podział ten obrazuje tabela.

	FORMANT ADDYTYWNY	FORMANT KOMUTACYJNY	FORMANT SUBTRAKTYWNY
FORMANT AFIKSALNY	+	—	—
FORMANT PARADYGMATYCZNY	—	+	—
FORMANT PARTYTYWNO- TEMATOWY	—	+ —	+ —
FORMANT LEKSEMOWY	+	+	+

Jak nietrudno zauważyć, na afiksalne, paradygmatyczne oraz partytywno-tematowe formanty frazeologiczne składa się ta sama grupa jednostek językowych — sufiksów, alternacji fonologicznych, końcówek paradygmatycznych itd. —

⁸² Od łac. *additio* (dodanie), *subtractio* (wycofanie), *commutatio* (wymiana).

która znajduje zastosowanie w obrębie klasycznego słowotwórstwa. Mowa więc o elementach językowych dość dobrze opisanych w literaturze lingwistycznej i — tym samym — stosunkowo łatwo dających się wyodrębnić zarówno w derywacie słowotwórczym, jak i derywacie frazeologicznym. Sytuacja wygląda inaczej w przypadku formantu leksemowego, a więc ostatniego, czwartego spośród wymienionych wyżej rodzajów formantów, który bierze udział w derywacji frazeologicznej.

2.1.1. Formant leksemowy

Możliwość pełnienia przez leksem funkcji formantu jest wyłączną specyfiką derywacji frazeologicznej — w klasycznym słowotwórstwie leksemowi rezerwuje się bowiem jedynie rolę podstawy słowotwórczej, ewentualnie samego derywatu. Co ważne, choć formant leksemowy nie jest metodologicznym *novum*, jego właściwości formalne i semantyczne nie zostały jeszcze poddane szerszej analizie⁸³. Stosunkowo nieduże rozpowszechnienie w literaturze naukowej terminu „formant leksemowy” świadczy chyba i o tym, że możliwość uznania samodzielnego leksemu za formant wciąż jeszcze traktowane jest z rezerwą. Wydaje się jednak, że za poszerzeniem repertuaru jednostek językowych, które mogą pełnić funkcję formantu, a tym samym wprowadzeniem terminu „formant leksemowy” przemawia kilka przekonujących argumentów.

Posługiwanie się pojęciem formantu leksemowego uzasadniać może przede wszystkim sama formalna specyfika frazeologizmów, a więc jednostek językowych, w których strukturze element ten może występować. Warto mieć bowiem na uwadze, że frazeologizm, jako leksem analityczny, zasadniczo różni się od leksemu syntetycznego, będąc jednostką o wyższym stopniu złożoności formalnej.

⁸³ O możliwości pełnienia funkcji formantu przez leksem pisali: Buttler, Lewicki, B. Nowakowska. Wymienieni badacze posługiwali się jednak nie tylko nieujednoliconą terminologią — Buttler pisała bowiem o ‘formancie leksemowym’, Lewicki o ‘formancie frazeologicznym’, natomiast B. Nowakowska o ‘formancie frazeotwórczym’ — lecz także na różne sposoby postrzegali status i rolę tej jednostki językowej. Według Buttler formantem leksemowym był każdy leksem dołączany do bazowego frazeologizmu w celu jego modyfikacji. W przykładowym szeregu URWAĆ SIĘ Z CHOINKI → URWAĆ SIĘ Z CHOINKI WIELKANOCNEJ funkcję formantu leksemowego miał pełnić — zdaniem badaczki — przymiotnik ‘wielkanocny’ (Buttler 1994, 30). Lewicki za ‘formant frazeologiczny’ uznawał natomiast wyłącznie czasowniki, które współtworzą strukturę orzeczeń peryfrastycznych, multiwerbizmów. W szeregach typu: WYWIERAĆ WPLYW, WYWIERAĆ NACISK, WYWIERAĆ PRESJĘ [...] czy też PROWADZIĆ AGITACJĘ, PROWADZIĆ BADANIA, PROWADZIĆ DOCIEKANIA [...] badacz wyróżniał tematy: ‘wplyw’, ‘nacisk’, ‘presja’, ‘agitacja’, ‘badania’, ‘dociekania’ oraz dwa formanty frazeologiczne: ‘wywierać’ i ‘prowadzić’ (Lewicki 1988, 21, por. też 2003, 248). B. Nowakowska, w przeciwieństwie do Lewickiego, za formanty frazeologiczne uznawała wyłącznie nominalne, zmienne komponenty poszczególnych „rodzin frazeologicznych”. Tym samym jako formant frazeologiczny badaczka interpretowała leksemy ‘rewolucja’, ‘wariant’, ‘rozwód’, ‘tyrania’ występujące — w tworzących jedną „rodzinę” — frazeologizmach AKSAMITNA REWOLUCJA, AKSAMITNY WARIANT, AKSAMITNY ROZWÓD, AKSAMITNA TYRANIA (Nowakowska B. 2005, 74–76).

Frazeologizm, z samej definicji, składa się bowiem zawsze przynajmniej z dwóch odrębnych komponentów leksykalnych. Wskazane jest więc, aby budowa każdego frazeologizmu — w tym frazeologizmu będącego derywatem — rozpatrywana była nie tylko na płaszczyźnie morfologicznej (jak w przypadku leksemu syntetycznego), lecz także na płaszczyźnie leksemowej. Ogląd dokonany z obu tych perspektyw, morfologicznej i leksemowej, należy rozumieć jako rozszerzenie dotychczasowych metod badawczych, adekwatne do formalnego kształtu analizowanej jednostki językowej. Kluczową jednostką w badaniu frazeologizmów na płaszczyźnie leksemowej, z oczywistych powodów, musi zaś być formant leksemowy.

Należy podkreślić, że słuszność wprowadzenia terminu „formant leksemowy” wspierają też liczne funkcjonalne i semantyczne właściwości tego elementu językowego. Leksem występujący w funkcji formantu stanowi komponent pochodnej jednostki językowej, różnicuje formę motywowaną od motywującej, pełni funkcję formalnego wykładnika procesu derywacji, cechuje się ograniczoną łączliwością, wyznacza funkcjonalną klasę nowo ufundowanej jednostki (np. GORZKA PIGULKA → *PRZELKNĄĆ GORZKĄ PIGULKĘ* — fundacja zwrotu; BACITI PESAK U OČI → *PESAK U OČI* — fundacja wyrażenia), określa jej stylistyczne nacechowanie (np. PRIČATI NA SVA USTA → *PRIČATI NA SVE ŽVALE* — pejoratywizacja; GRAC OD UCHA → *RŽNAĆ OD UCHA* — potocyzacja), informuje o sposobie organizowania akcji (np. ZOSTAĆ NA LODZIE → *ZOSTAWIĆ [KOGO] NA LODZIE*; ŽIVJETI NA PROSJAČKOM ŠTAPU → *DOVESTI [KOGA] NA PROSJAČKI ŠTAP* — *pacjens versus agens*), informuje o charakterystyce akcji (BYĆ NA BRUKU → *ZNALEŽĆ SIĘ NA BRUKU* — *inchoativum*; IĆI UTRTIM STAZAMA → *NAPUSTITI UTRTE STAZE* — *terminativum*), sygnalizuje właściwości syntaktyczne bazy motywującej (*PESAK U OČI* — subtraktywny formant rzeczownikowy pochodnego wyrażenia implikuje werbalny charakter podstawy: BACITI PESAK U OČI; *NISKIE PROGI* — komutatywny formant pochodnego wyrażenia implikuje nominalny charakter podstawy: WYSOKIE PROGI) itd. Wszystkie wspomniane wyżej właściwości pozwalają stwierdzić, że formant leksemowy posiada na płaszczyźnie funkcjonalno-semantycznej cechy analogiczne do tych, którymi odznaczają się formanty słowotwórcze⁸⁴.

⁸⁴ W literaturze lingwistycznej formantowi słowotwórczemu — w jego najbardziej charakterystycznej, sufiksальной postaci — przypisywano liczne właściwości strukturalne, semantyczne, pragmatyczne. Zdaniem badaczy formant ma sygnalizować sam fakt pochodności derywatu, precyzując przy tym status jego podstawy (rzeczownikowa, czasownikowa, przymiotnikowa itd.). Zgodnie z koncepcją dwuczłonowości wyrazów formant wyznacza też hierarchię członów tworzących derywat (formant jako człon określany, rzadziej określający — szerzej EJO, 120–121). Formant słowotwórczy może również decydować o funkcjach składniowych derywatu, wyznaczać jego rodzaj gramatyczny, a także informować o pacjentyno-agentywnym wymiarze denotowanej akcji. Omawiana jednostka cechuje się ograniczoną łączliwością, zwykle wyznaczaną uzusem, a tylko w niektórych wypadkach właściwościami fonetyczno-morfologicznymi podstawy (Nagórko 1998, 158–159). Formant słowotwórczy pozwala na przekazywanie informacji o istotnych cechach pragmatycznych derywatu — może być nośnikiem komponentu modalnego (*špi-och* to

Jest zrozumiałe, że formant leksemowy będzie się z formalnego punktu widzenia zdecydowanie wyróżniał na tle innych jednostek, które pełnią funkcję formantów — prefiksów, alternacji tematowych, paradygmatów itd. Trzeba jednak w tym miejscu podkreślić trzy kwestie. Po pierwsze — o zasadności wprowadzania określonego terminu nie może decydować status denotowanego tym terminem pojęcia, lecz sama przydatność terminu w opisie określonych zjawisk językowych. Po drugie — pomimo formalnych rozbieżności obu rodzajów formantów można dostrzec pewne paralele istniejące między procesem derywacji frazeologicznej wykorzystującej formant leksemowy a niektórymi typami derywacji słowotwórczej. Techniki derywacyjne, w których zastosowanie znajduje addytywny formant leksemowy (np. MAŁE PIWKO → MAŁE PIWKO PRZED ŚNIADANIEM; VIDJETI SVE SVECE → VIDJETI SVE SVECE NA NEBU) można bowiem przyrównać do morfologicznej, słowotwórczej derywacji postępowej ('dziewczyna' → 'dziewczyn-ka', 'kuća' → 'kuć-ica'). Dla szeregów, w których derywat frazeologiczny fundowany jest subtrakcją leksemu (np. PLEŚĆ KOSZAŁKI OPAŁKI → [Ø] KOSZAŁKI OPAŁKI; IGRATI NA ZADNJU KARTU → [Ø] ZADNJA KARTA) jako analogię wskazać natomiast można szeregi słowotwórcze, gdzie zastosowanie znajduje alternacyjny formant paradygmatyczny ('dźwigać' → 'dźwig-ø', 'upisati' → 'upis-ø'⁸⁵). Ostatecznie, frazeologizmy, które powstały wskutek zastosowania komutatywnego formantu leksemowego (np. PÓJŚĆ DO ABRAHAMA NA PIWO → POSŁAĆ [KOGO] DO ABRAHAMA NA PIWO; POKAZATI ROGOVE ↔ UVUĆI ROGOVE), przyrównać można do derywatów słowotwórczych ufundowanych w procesie słowotwórczej derywacji wymiennej⁸⁶ ('krwiodaw-ca' → 'krwiodaw-czyni', Crnogor-ac → Crnogor-ka'⁸⁷). Po trzecie — tradycyjne pojęcie formantu denotuje dość heterogenną klasę ele-

'ktoś, kto lubi spać, i sypia więcej niż przeciętnie'), emocjonalnego (*bab-sko* to 'negatywnie, niechętnie o babie'), stylistyczno-socjalnego (*uparci-uch* ewokuje potoczną odmianę języka — por. Grabias 1981, 139–146, szerzej także *Morfologia* 1998, 372–375).

⁸⁵ Formant subtraktywny w szeregu IGRATI NA ZADNJU KARTU → [Ø] ZADNJA KARTA do pewnego stopnia przypomina też słowotwórczy formant ujemny ('specjalista' → *spec-ø*), ewentualnie morfonologiczny formant ilościowy (*klasówka* → *klasów-ø-a*).

⁸⁶ Przez pojęcie słowotwórczej derywacji wymiennej rozumie się mechanizm fundacyjny, który prowadzi do wytworzenia się nowej jednostki leksykalnej poprzez usunięcie z jej podstawy słowotwórczej morfemu i zastąpieniu go innym morfemem — jako przykład służyć mogą spotykane w literaturze pary typu 'pracow-nik' → 'pracow-nica'; 'cudzoziemi-ec' → 'cudzoziem-ka'; 'mieszk-aniec' → 'mieszk-anka'; 'brod-aty' → 'brod-acz' (por. EWJP, 255) oraz 'Srb-in' → 'Srp-kinja', 'stran-ac' → 'stran-kinja', 'crn-ac' → 'crn-kinja' itp. W obręb derywacji wymiennej włącza się także formy posiadające tzw. podstawę związaną, typu: *za-mknąć* ↔ *ode-mknąć* ↔ *przy-mknąć*; *za-słaniać* ↔ *przy-słaniać* ↔ *od-słaniać*; *przy-piąć* ↔ *od-piąć* ↔ *s-piąć* ↔ *wy-piąć* ↔ *do-piąć* itd. (szerz. zob. *Morfologia* 1998, 365).

⁸⁷ Pisząc o wspomnianych paralelach, nie można oczywiście zapominać o tym, że popularne i produktywne w obrębie derywacji frazeologicznej mechanizmy mogą mieć marginalne zastosowanie w przypadku derywacji słowotwórczej. I — *vice versa* — niektóre produktywne odmiany derywacji słowotwórczej bardzo rzadko realizują się w obrębie derywacji frazeologicznej. Jako przykład można podać proces fundacji derywatów poprzez komutację, wymianę części składowej podstawy — w obrębie derywacji frazeologicznej jest to bardzo produktywna i popularna tech-

mentów językowych. W dotychczasowej literaturze lingwistycznej mianem formantu opatrywano bowiem nie tylko dowolne afiksy (prefiksy, sufiksy, infiksy, interfiksy, postfiksy), lecz także różnego rodzaju ucięcia, jakościowe i ilościowe alternacje morfonologiczne tematu, zmiany paradygmatów fleksyjnych, wymiany przyrostków tematowych, przesunięcia akcentu i rytmu, ograniczenia lub inne zaburzenia łączliwości składniowej wyrazów — a ostatecznie — rozmaite kombinacje wymienionych wcześniej elementów. Biorąc ten fakt pod uwagę, nie wydaje się, aby włączenie leksemu do klasy formantów w znaczący sposób zmieniło ogólną postać tego — już i tak dalece zróżnicowanego formalnie — zbioru jednostek.

2.1.2. Formant leksemowy a aloformant leksemowy

Jak już zauważano w literaturze (Lewicki, Rejakowa 1985; Buttler 1994, 31–32; Lewicki 1994, 25), pojęcie formantu leksemowego dość łatwo można przenieść w obręb derywacji odleksemowej, czyli tej odmiany derywacji frazeologicznej, w której frazeologizmy fundowane są syntetycznymi leksemami typu: ‘walczyć’ → *PROWADZIĆ WALKĘ*; ‘preticati’ → *VRŠITI PRETICANJE*. Mowa wszak w tym przypadku o technice derywacyjnej, która cechuje się względnie wysoką regularnością i kategoriałnością, pozwalając na tworzenie stosunkowo długich i powtarzalnych serii derywatów w oparciu o policzalną grupę czasownikowych werbalizatorów, formantów leksemowych (np. *VRŠITI* we *VRŠITI PRETICANJE*, ... *EKSPERIMENTE*, ... *FUNKCIJU*, ... *ISPITIVANJA*, ... *ISTRAŽIVANJA*, ... *KONTROLU*, ... *MERENJA*, ... *NADZOR*, ... *NAPADE*, ... *OPRAVKE*, ... *PODELU*, ... *PRIPREME*, ... *PRITISAK*, ... *REGRUTACIJU*, ... *REMONT*, ... *REVIZIJU*, ... *UTICAJ* itd. oraz *PROWADZIĆ* w *PROWADZIĆ WALKĘ*, ... *BADANIA*, ... *BIEG*, ... *DYSKUSJE*, ... *FLIRT*, ... *GRĘ*, ... *HODOWLĘ*, ... *KORESPONDENCJE*, ... *KURACJE*, ... *LECZENIE*, ... *NARADĘ*, ... *PERTRAKTACJE*, ... *ROBOTY*, ... *ROKOWANIA*, ... *ROZMOWĘ*, ... *SPÓR*, ... *ŚLEDZTWO*, ... *ŻYCIE* itd.).

Rzecz jasna, zdecydowanie większych problemów metodologicznych przysparza użycie pojęcia „formant leksemowy” w przypadku procesów składających się na derywację międzyfrazeologiczną. Pobieżny nawet ogląd szeregów, np.: *VRANA PAMET POPILA* → *VRANA MOZAK POPILA*, *BUDOWAĆ ZAMKI NA PIASKU* → *BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE* lub *TRAŽITI KROV* → *TRAŽITI KROV NAD GLAVOM*, *POKAZAĆ PAZUR* → *POKAZAĆ LWI PAZUR* czy też ostatecznie *PRODAVATI KISELE KRSTAVCE* → *KISELI KRSTAVCI*, *STAĆ W MARTWYM PUNKCIE* → *MARTWY PUNKT*, pozwala dostrzec, że w grę wchodzi szereg cechujących się niewielką regularnością, kategoriałnością, powtarzalnością i seryjnością. W konsekwencji można mieć wątpliwości, czy tekstowe realizacje leksemów, wyrazy: ‘MOZAK’, ‘LODZIE’, ‘GLAVOM’, ‘LWI’, a także ucięcia ‘[PRODAVATI]’ oraz ‘[STAĆ]’

nika fundacyjna, podczas gdy słotwórcza derywacja wymienna znajduje zastosowanie wobec wąskiej grupy form (zob. też Buttler 1981a, 232).

— konstytuujące nowe derywaty — spełniają warunki stawiane jednostkom językowym, które w językoznawstwie określa się mianem „formantu”. Można oczywiście dowodzić, że wspomniane ograniczenia dystrybucyjne stanowią *differentia specifica* formantów leksemowych, które są komponentami specyficznego rodzaju analitycznych leksemów (frazeologizmów), i przywołać fakt, iż regularność i kategoryalność to wartości skalarne także w przypadku klasycznego słowotwórstwa⁸⁸. Wydaje się jednak, że lepszym sposobem rozwiązania zasygnalizowanego problemu teoretycznego byłoby przeniesienie rozważań dotyczących formantu leksemowego na inny, nieco bardziej abstrakcyjny poziom interpretacji lingwistycznej. W takim przypadku należałoby poszerzyć pole znaczeniowe pojęcia „formant leksykalny” i wprowadzić nowy termin — „aloformant leksykalny”. Na tak wyznaczonej płaszczyźnie terminologiczno-teoretycznej formant leksemowy będzie stanowić względnie abstrakcyjną jednostkę biorącą udział w procesie derywacji, która realizuje się w strukturze derywatu frazeologicznego pod postacią konkretnych jednostek leksykalnych, czyli aloformantów. Aloformanty leksemowe realizujące wspólny formant byłyby wyrazami należącymi do tej samej części mowy, pełniącymi też w derywacie tę samą funkcję składniową (np. predykat, przydawka, okolicznik) i semantyczną (np. modyfikacja, mutacja, transpozycja). W przypadku aloformantów komutacyjnych mowa byłaby o formach, które — prócz wspomnianej zbieżności semantyczno-funkcjonalnej — wiązałyby z sobą tożsamość stylistyczna (poto-cyzmy, poetyzmy, wulgaryzmy itd.) lub / i ten sam rodzaj relacji znaczeniowej wobec zamienianego członu podstawy (metonimia, metafora, hiponimia itd.). Użycie konkretnego aloformantu w danym frazeologizmie byłoby oczywiście uwarunkowane uzualnie, podobnie zresztą jak ma to zwykle miejsce w przypadku sufiksalnych formantów słowotwórczych (por. Nagórko 1998, 158–159). Aloformanty będące realizacją wspólnego formantu pozostawałyby z sobą — w swojsocie rozumianej — dystrybucji uzupełniającej.

Zgodnie z tak przyjętą perspektywą badawczą, w obrębie przykładowych szeregów derywacyjnych: DOSTAĆ W TYŁEK → *DOSTAĆ W DUPE*; OCZY [KOMU] Z ORBIT WYCHODZĄ → *ŚLEPIA Z ORBIT [KOMU] WYCHODZĄ*; DOSTAĆ SIĘ W [CZYJE] RĘCE → *DOSTAĆ SIĘ W [CZYJE] ŁAPY* można wyróżnić nominalny, komutacyjny formant leksemowy o augmentatywnej funkcji modyfikacyjnej, występujący pod postacią aloformantów \DUPA\, \ŚLEPIA\, \ZDYCHAĆ\. Jeżeli weźmie się pod uwagę szereg: IMATI [KOGA] NA NIŠANU → *UZETI [KOGA] NA NIŠAN*; IMATI [KOGA] NA VRATU → *NAVUĆI SEBI [KOGA] NA VRAT*; IMATI SVOJE OGNJIŠTE

⁸⁸ Warto przypomnieć wypowiedź Adama Heinza, który pisał: „Funkcje słowotwórcze (zarówno semantyczne, jak i związane z nimi prymarnie funkcje syntaktyczne) pojawiają się zawsze w sposób mniej lub więcej fakultatywny, tzn. różnorodny (pod względem jakościowym) i fragmentaryczny (pod względem ilościowym), różniąc się między sobą i treścią, i zasięgiem w zależności od wyrazu podstawowego” (Heinz 1961, 346).

→ *OSNOVATI SVOJE OGNJIŠTE*, wskazać można werbalny, komutacyjny formant leksemowy o inchoatywnej funkcji mutacyjnej, reprezentowany aloformantami: \UZETI\, \NAVUĆI\, \OSNOVATI\. W ciągu derywacyjnym *KALECZYĆ JĘZYK* → *KALECZYĆ MOWĘ*; *KAMIEŃ SPADŁ [KOMU] Z SERCA* → *CIĘŻAR SPADŁ [KOMU] Z SERCA*; *LIZAĆ [KOMU] STOPY* → *LIZAĆ [KOMU] BUTY* odnaleźć można nominalny formant komutatywny o modyfikacyjnej funkcji metonimicznej, realizujący się aloformantami \MOWA\, \CIĘŻAR\, \BUTY\. W szeregu *BAVITI SE CRNIM MISLIMA* → *CRNE MISLI*; *DATI ZELENO SVETLO* → *ZELENO SVETLO*; *GRADITI KULE OD KARATA* → *KULE OD KARATA* znajduje się werbalny, subtraktywny formant leksemowy o nominalizującej funkcji mutacyjnej, realizujący się poprzez ujęcie predykatywnych aloformantów \BAVITI SE\, \DATI\, \GRADITI\. W szeregu składającym się zaś z form: *GLEDATI U PASULJ* → *GLEDATI U PRAZAN PASULJ*; *ISPITI ČAŠU* → *ISPITI GORKU ČAŠU*, *ISPUSTITI DAH* → *ISPUSTITI POSLEDNJI DAH* odnaleźć można natomiast adjektywny, addytywny formant leksemowy o ekspresywizującej funkcji modyfikacyjnej, realizujący się przydawkowymi aloformantami \PRAZAN\, \GORKA\, \POSLEDNJI\.

Wydaje się, że modyfikacja i poszerzenie zakresu znaczeniowego terminu „formant” oraz wprowadzeniem pojęcia „aloformant” pozwoliłoby rozwiązać problem opisu i interpretacji mniej regularnych zjawisk derywacyjnych występujących w obrębie frazeologii — mowa tu przede wszystkim o transformacjach zachodzących w obrębie derywacji międzyfrazelologicznej.

Choć wprowadzenie terminu „aloformant” poszerzyłoby skład lingwistycznego aparatu pojęciowego, nie wydaje się jednak, aby pojęcie to pozostawało w sprzeczności z regułą brzytwy Ockhama. Nie dość bowiem, że zastosowanie terminu „aloformant” umożliwia wyodrębnienie — w materiale dotychczas traktowanym jako chaotyczny kompleks niepowiązanych z sobą leksemów — spójnych, semantyczno-funkcjonalnych klas jednostek, to w dodatku parę pojęciową „formant” i „aloformant” można z powodzeniem zestawić z analogicznymi, funkcjonalnie zbieżnymi, utrwalonymi od dawna w terminologii naukowej parami terminów: „fonem” — „alofon” czy „morfem” — „alomorf”.

2.1.3. Klasyfikacja frazeologicznych formantów prostych i złożonych

W obrębie derywacji frazeologicznej, podobnie jak ma to miejsce w przypadku klasycznego słowotwórstwa, każdy formant może przyjąć formę formantu prostego lub formantu złożonego. W pierwszym przypadku funkcję formantu pełni pojedynczy element afiksalny, partytywno-tematowy, paradygmatyczny bądź leksykalny, w drugim zaś kombinacja kilku tych elementów. Biorąc pod uwagę formalny status podstawy i derywatu oraz gramatyczną postać formantów uczestniczących w derywacji frazeologicznej, można wyróżnić kilkanaście typów formantów (i aloformantów) prostych. Przedstawia je następująca tabela:

	FORMANTY AFIKSALNE		
	prefiksy	sufiksy	interfiksy
F→F	ŁAPAĆ WIATR W ŻAGLE → <i>Z-ŁAPAĆ WIATR W ŻAGLE</i>	CHWYTAĆ ZA SŁOWA → <i>CHWYTAĆ ZA SŁÓW-KA</i>	—
	LOMITI KIČMU → <i>S-LOMITI KIČMU</i>	SITNA RIBA → <i>SITNA RIB-ICA</i>	
F→L	—	—	MOCZYĆ MORDE → <i>mocz-y-morda</i>
		DOBRO DOŠAO → <i>dobrodoš-lica</i>	HULITI BOGU → <i>bog-o-huliti</i>

	FORMANTY PARADYGMATYCZNE	
	przyrostki tematowe	paradygmat fleksyjny
F→F	KUPOWAĆ KOTA W WORKU → <i>KUP-I-Ć KOTA W WORKU</i>	PODRÓŻOWAĆ W CZASIE → <i>PODRÓŻ-Ø W CZASIE</i>
	NADUVATI SE KAO ŽABA → <i>NAD-U-TI SE KAO ŽABA</i>	GOVORITI U VETAR → <i>GOVOR-Ø U VETAR</i>

	FORMANTY PARTYTYWNO-TEMATOWE		
	jakościowe	ilościowe	ilościowo-jakościowe
F→F	RZUCAĆ MIĘSEM → <i>RZUCAĆ MIĘ-CH-EM</i>	SZALONA PAŁKA → <i>SZALONA PAŁ-Ø(A)</i>	CIEPŁE KLUSKI → <i>CIEPŁE KLU-CH-Ø(Y)</i>
	—	ĐAVO OD TETKE → <i>intĐAVO OD TET-Ø(E)</i> ⁸⁸	—

⁸⁹ W języku serbskim zjawisko oboczności tego typu jest dość rzadkie. W literaturze jako egzemplifikację podaje się najczęściej kilka form typu: tetka → *tet-Ø-a*, majka → *maj-Ø-a*; kćerka → *kćer-Ø-a* (por. Klajn 2003, 18, 132). Nieco częstsze są przypadki dezintegracji części podstawy, takie jak: Jelena → *Jel-[Ø]-a*, Stanislava → *Stan-[Ø]-a*, Dragoslava → *Drag-[Ø]-a*, nevesta → *nev-[Ø]-a*, gospoda → *gosp-[Ø]-a*, kokoš → *kok-[Ø]-a*, dadilja → *dad-[Ø]-a*, dezintegracji połączonej z sufiksacją, np.: brat → *bra-[Ø]-le*, stric → *stri-[Ø]-ko*, lisica → *li-[Ø]-ja*, ewentualnie dezintegracji połączonej ze zmianą paradygmatu: Grgur → *Grg-[Ø]-(a)*, medved → *med-[Ø]-(o)*, ciganin → *cig-[Ø]-(a)*, seljak → *selj-[Ø]-(a)*; čovek → *čov-[Ø]-(o)* (zob. szerzej Klajn 2003; por. też Hrvatska 1997, 329). Niska frekwencja form obocznych ma oczywiście przełożenie na liczbę frazeologizmów tworzonych w oparciu o to zjawisko — w zbadanym serbskim materiale odnaleziono jedynie dwie formy pochodne, utworzone formantem partytywno-tematowym — CRNI CIGO oraz ĐAVO OD TETE. Trzeba jednak zauważyć, że wyrażenia te znajdują potwierdzenie jedynie w źródłach internetowych, podczas gdy słowniki ogólne i frazeologiczne sankcjonują wyłącznie frazeologizmy: CRNI CIGANIN oraz ĐAVO OD TETKE.

ALOFORMANTY LEKSEMOVY			
	komutatywne	addytywne	subtraktywne
F→F	ZBRODNIA DOSKONAŁA → MORDERSTWO <i>DOSKONAŁE</i>	UDERZYĆ JAK GROM → <i>UDERZYĆ JAK GROM</i> Z JASNEGO NIEBA	BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE → (Ø) <i>ZAMKI NA LODZIE</i>
	POKAZATI ROGOVE ↔ UVUČI ROGOVE	KAP U MORU → <i>KAP</i> <i>U MORU</i> POTREBA	KUKATI KAO SINJA KUKAVICA → [Ø] <i>SINJA KUKAVICA</i>

Jak już wspomniano, obok formantów prostych, w obrębie derywacji frazeologicznej występują też formanty złożone. Wyróżnić można cztery ich główne odmiany: formant dwuafiksalny, afiksально-paradygmataczny, afiksально-leksemovy oraz paradygmataczno-leksemovy. Odmiany te przedstawia tabela:

		WSPÓLFORMANT AFIKSALNY	WSPÓLFORMANT PARADYGMATYCZNY
WSPÓLFORMANT AFIKSALNY	F→F	MILCZEĆ JAK GRÓB → <i>GROB-OWE MILCZ-ENIE</i>	—
		ŽIVETI KAO CAR → <i>CAR-SKI ŽIV-OT</i>	
	F→L	ŁAMAĆ GŁOWĘ → <i>lam-i-głów-ka</i> ;	—
		PITI [KOME] KRV → <i>krv-o-pi-ja</i>	
WSPÓLFORMANT PARADYGMATYCZNY	F→F	BLADY JAK TRUP → <i>TRUPI-(A) BLAD-OŚĆ</i> ;	—
		GLADAN KAO VUK → <i>VUČ-JA GLAD(Ø)</i>	
	F→L	ŁAĆ WODE → <i>wod-o-lej(Ø)</i>	—
		DERATI KLUPU → <i>klup-o-der(Ø)</i>	
WSPÓLFORMANT LEKSEMOVY	L→F	‘zaspokoić’ → DOZNAĆ ZASPOKOJ-ENIA	‘podróżować’ → PODJAĆ PODRÓŻ(Ø)
		‘trgovati’ → BAVITI SE TRGOV-INOM	‘dokazati’ → PRUŽITI DOKAZ(Ø)

3. Funkcje formantów w obrębie derywacji frazeologicznej

W obrębie derywacji frazeologicznej można bez większych problemów dokonać klasyfikacji derywatów frazeologicznych ze względu na funkcję semantyczną pełnioną przez użyty formant. Biorąc pod uwagę formalny status podstawy oraz znaczenie wnoszone do derywatu przez formant (modyfikacyjne, mutacyjne, transpozycyjne oraz tautologiczne — por. *Morfologia* 1998, 375–377), wyodrębnić można kilkanaście odmian derywacji frazeologicznej. Podział formantów prostych prezentuje tabela:

		FUNKCJE FORMANTÓW FRAZEOLOGICZNYCH PROSTYCH			
		modyfikacyjna	mutacyjna	transpozycyjna	tautologiczna
F → F	ALOFORMANT LEKSYKALNY (KOMUTACYJNY)	PRACOWAĆ JAK WÓŁ → <i>TYRAĆ JAK WÓŁ</i>	ŻYĆ NA WYSOKIEJ STOPIE ↔ <i>ŻYĆ NA NISKIEJ STOPIE</i>	—	IMATI TANKE <i>ŽIVCE</i> ↔ IMATI TANKE <i>NERVE</i>
		KUPOVATI MAČKA U VREČI → <i>KUPOVATI MAČKA U MEHU</i>	ŽIVJETI NA PROSJAČKOM ŠTAPU → <i>DOTJERATI DO PROSJAČKOG ŠTAPA</i>		ŠVIĘĆIĆ <i>TRYUMFY</i> ↔ <i>ŠVIĘĆIĆ SUKCESY</i>
	ALOFORMANT LEKSYKALNY (ADDYTYWNY)	SPAĆ JAK ZAJĄC → <i>SPAĆ JAK ZAJĄC POD MIEDZĄ</i>	MIEĆ GŁOWĘ → <i>MIEĆ GŁOWĘ JAK BANIA</i>	—	—
		BITI U SOSU → <i>BITI U GADNOM SOSU</i>	IĆI KAO GUSKE → <i>IĆI KAO GUSKE U MAGLU</i>		
	ALOFORMANT LEKSYKALNY (SUBTRAKTYWNY)	—	STAĆ W MARTWYM PUNKCIE → <i>MARTWY PUNKT</i>	WYŚWIADCZYĆ NIEDŹWIEDZIĄ PRZYSŁUGĘ → <i>NIEDŹWIEDZIA PRZYSŁUGA</i>	—
			KUKATI KAO SINJA KUKAVICA → <i>SINJA KUKAVICA</i>	JESTI GORAK HLJEB → <i>GORAK HLJEB</i>	
F → F	FORMANT PARTYTYWNOTEMATOWY	RZUCAĆ MIĘSEM → <i>RZUCAĆ MIĘ-CH-EM</i>	—	—	—
		ĐAVO OD TETKE → <i>ĐAVO OD TET-Ø(E)</i>			
	FORMANT AFIKSALNY	OBROSNAĆ W PIÓRA → <i>OBROSNAĆ W PIÓR-KA</i>	BECZEĆ JAK BARAN → <i>ZA-BECZEĆ JAK BARAN</i>	DAWAĆ ZA WYGRANĄ → <i>DAW-ANIE ZA WYGRANĄ</i>	PIĘTA ACHILLES(A) → <i>PIĘTA ACHILLES-OWA</i>
		PITI KRV NA SLAMKU → <i>PITI KRV NA SLAMČ-ICU</i>	DOLAZITI NA SVET → <i>DOLAZ-AK NA SVET</i>	ISPRATI MOZAK → <i>ISPIR-ANJE MOZGA</i>	
		—	STAWIĆ [CZEMU] CZOŁA → <i>STAWI-A-Ć [CZEMU] CZOŁA</i>	NOSIĆ NA RĘKACH [KOGO] → [KTO] <i>NOSZ-ON(Y) NA RĘKACH</i>	LABUD(A) PJESMA → <i>LABUD-OVA PJESMA</i>
	FORMANT PARADYGMATYCZNY		GOVORITI U VETAR → <i>GOVOR-Ø U VETAR</i>	PITI KAO SMUK → <i>PIJA-N KAO SMUK</i>	
F → L	FORMANT AFIKSALNY	—	STRZĘPIĆ GĘBĘ → <i>strzęp-i-gęba</i>	—	—
			CEPATI DLAKU → <i>cep-i-dlaka</i>		

W przypadku aloformantów leksemowych funkcja modyfikacyjna może być uzyskiwana wyłącznie za sprawą zastosowania derywacji addytywej lub komutatywnej, funkcja transpozycyjna wyłącznie poprzez derywację subtraktywną, a funkcja tautologiczna poprzez derywację komutatywną. Znaczenie mutacyjne wprowadzać zaś może zarówno formant addytywny, komutatywy, jak i subtraktywny. Aloformant addytywny zazwyczaj prowadzi do transformacji typu obrazowości podstawy — zmienia jej stopień konkretyzacji, nacechowanie ekspresywne, intensywność cechy denotowanej przez formę fundującą itd. Proces modyfikacji zachodzi niezależnie od tego, czy w grę wchodzi addycja elementu będącego (ze składniowej perspektywy) przydawką: *BYĆ NA CHODZIE* → *BYĆ NA DOBRYM CHODZIE*, *BITI U SOSU* → *BITI U GADNOM SOSU* czy okolicznikiem: *SIEDZIEĆ JAK MYŚ* → *SIEDZIEĆ CICHU JAK MYŚ POD MIOTŁĄ*⁹⁰. W obrębie charakterystycznej grupy derywatów addycja wnosi zupełnie nową w stosunku do podstawy informację o desygnacie, co w konsekwencji prowadzi do fundacji derywatu mutacyjnego. Tworzenie mutacyjnych frazeologizmów addytywnych w zdecydowanej większości przypadków polega na werbalizacji wyrażenia rzeczownikowego (*WĘŻEL GORDYJSKI* → *PRZECIĄĆ WĘŻEL GORDYJSKI*, *OSINJE GNIJEZDO* → *DIRATI U OSINJE GNEZDO*). Wyjątkiem są mutacyjne addycje zwrotów prowadzące do wykształcenia się innych zwrotów (*MIEĆ GŁOWĘ* → *MIEĆ GŁOWĘ JAK BANIA*) bądź werbalizacje wyrażenia określającego (*Z DUCHEM CZASU* → *IŚĆ Z DUCHEM CZASU*; *GLUH I SLIJEP* → *PRAVITI SE GLUH I SLIJEP*). Subtrakcja leksemowa skutkuje wykształceniem się derywatów mutacyjnych lub transpozycyjnych, dotycząc wyłącznie zwrotów, z których ujęto element werbalny. W efekcie dochodzi do fundacji mutacyjnych wyrażen imiennych (*PLEŚĆ KOSZAŁKI OPĄŁKI* → *KOSZAŁKI OPĄŁKI*; *POĆI PUEM MANJEG OTPORA* → *PUT MANJEG OTPORA*), rzadziej wyrażen określających (*WRZEĆ JAK W ULU* → *JAK W ULU*; *DRŽATI SE KAO POKISLA KOKOŠ* → *KAO POKISLA KOKOŠ*) bądź transpozycyjnych wyrażen rzeczownikowych (*BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE* → *ZAMKI NA LODZIE*; *POĆI PUEM MANJEG OTPORA* → *PUT MANJEG OTPORA*). Wymiana, czyli komutacja elementu leksykalnego wchodzącego w skład struktury podstawy frazeologicznej najczęściej ma charakter derywacji modyfikacyjnej (*MIEĆ GŁOWĘ NA KARKU* → *MIEĆ KIEPELE NA KARKU*; *KUPOVATI MAČKA U VREĆI* → *KUPOVATI MAČKA U MEHU*), nieco rzadziej mutacyjnej (*PODNIEŚĆ [KOMU] POPRZECZKĘ* ↔ *OBNIŽIĆ [KOMU] POPRZECZKĘ*; *DOBITI KOŠARU* → *DATI KOŠARU*), a wyjątkowo tautologicznej (*PUŠĆIĆ WODZE WYOBRAŽNI* ↔ *PUŠĆIĆ WODZE FANTAZJI*; *BOJATI SE SVOJE SENE* ↔ *PLAŠITI SE SVOJE SENE*).

W przypadku formantów nieleksemowych zastosowanie najczęściej znajduje formant afiksalny, wyrażnie rzadziej używany jest formant paradygmataczny,

⁹⁰ Warto zauważyć, że o ile w obrębie derywacji frazeologicznej z łatwością można tworzyć pochodne zwroty o zmienionej wobec bazy ekspresji, intensywności, obrazowości, o tyle w obszarze słowotwórstwa derywaty ekspresywne w zasadzie nie występują pośród derywatów czasownikowych.

a wyjątkowo formant partytywno-tematowy. Formanty afiksalne najczęściej niosą z sobą znaczenie transpozycyjne, współtworząc dwie bardzo liczne i cechujące się wysokim stopniem kategoryczności klasy. Pierwsza z nich to nominalne, gerundialne frazeologizmy odzwrotowe typu: *PRZYJŚĆ NA ŚWIAT* → *PRZYJŚ-CIE NA ŚWIAT*, *PRODAVATI MAGLU* → *PRODAV-ANJE MAGLE*. Drugą klasę stanowią frazeologizmy adiektywne, również tworzone na bazie zwrotów, typu: *KUPOWAĆ KOTA W WORKU KOT* → *KUPUJ-ĄC(Y) KOTA W WORKU*, *STAWIAĆ SPRAWĘ NA OSTRZU NOŻA* → *SPRAWA STAWIA-N(A) NA OSTRZU NOŻA*; *PITI KAO DUGA* → *PIJA-N KAO DUGA*. Obok właściwości transpozycyjnych duży odsetek form tworzonych formantem afiksalnym posiada cechy mutacyjne. Fundacja zazwyczaj polega na prefiksalnym przekształceniu werbalnego członu podstawy, co w konsekwencji prowadzi do powstania zwrotów o odmiennej charakterystyce czasowej (*PLIVATI U IZOBILJU* → *ZA-PLIVATI U IZOBILJU*; *ŁAPAĆ BYKA ZA ROGI* → *Z-ŁAPAĆ BYKA ZA ROGI*). Drugim co do frekwencji typem derywatu mutacyjnego afiksalnego jest wyrażenie rzeczownikowe wyprowadzane na bazie zwrotu przez sufiksalną nominalizację werbalnego członu podstawy (*UCIEKAĆ OD ŚWIATA* → *UCIECZ-KA OD ŚWIATA*; *BORITI SE PRSA O PRSA* → *BOR-BA PRSA O PRSA*). Afiksalne formanty mogą też służyć do tworzenia deminutywnych lub augmentatywnych formacji modyfikacyjnych (*IMATI BUBE U GLAVI* → *IMATI BUB-ICE U GLAVI*, *NIE PISNAĆ SŁOWA* → *NIE PISNAĆ SŁÓW-KA*; *BIEC Z WYWIESZONYM JĘZYKIEM* → *BIEC Z WYWIESZONYM JĘZ-Ø-OREM*, *LAGATI KAO PAS* → *LAGATI KAO PS-ETO*), w rzadkich wypadkach także derywatów tautologicznych (*ŁYKAĆ ŁZY* → *PO-ŁYKAĆ ŁZY*; *PODMETNUTI KUKAVIČJE JAJE* → *PODMETNUTI KUKAVIČ-KO JAJE*). W obrębie derywacji od frazeologicznej niewielka grupa złożzeń może być tworzona elementem interfiksalnym (*LIZAC ŁAPĘ* → *liž-y-łapa*; *CEPATI DLAKU* → *cep-i-dlaka*). Formant paradygmatyczny — jako jedyny formalny wskaźnik procesu derywacji — wykorzystywany jest do fundowania charakterystycznej i stosunkowo licznej grupy mutacyjnych wyrażen rzeczownikowych tworzonych na podstawie zwrotu (*GRAC W KOTKA I MYSZKĘ* → *GR(A) W KOTKA I MYSZKĘ*; *LOVITI U MUTNOM* → *LOV(Ø) U MUTNOM*), a także frekwentatywnej grupy zwrotów zdyferencjonowanych aspektowo (*WRÓCIĆ NICZYM BUMERANG* → *WRAC-A-Ć NICZYM BUMERANG*; *NADUTI SE KAO ŽABA* → *NAD-UVA-TI SE KAO ŽABA*)⁹¹. Formant partytywno-tematowy, bardzo rzadko stosowany, odnaleźć można tylko w kilku derywatach frazeologicznych (*WBIJAĆ [KOMU] SZPILKĘ* → *WBIJAĆ [KOMU] SZPIL-Ø-E*, *ĐAVO OD TETKE* → *ĐAVO OD TET-Ø-E*).

⁹¹ Właściwe formom czasownika cząstki morfologiczne typu: pol. *-owa-*, *-e-*, *-i-*, serb. *-ari-*, *-i-*, *-a-*, *-ova-* itp., nazywane w literaturze ‘przyrostkami tematowymi’ (serb. ‘nastavak za osnovu’) traktuje się w niniejszej pracy jako elementy przynależne do fleksji, nie zaś jako sufiksy słowotwórcze.

Większych trudności nie przysparza określenie funkcji formantów złożonych:

	FUNKCJE FORMANTÓW FRAZEOLÓGICZNYCH ZŁOŻONYCH			
		modyfikacyjna	mutacyjna	tautologiczna
F→F	FORMANT DWUAFIK-SALNY	—	ZACHOWAĆ SIĘ JAK SZTUBAK → SZTUBA-[C]-KIE ZACHOW-ANIE	—
			ŽIVETI KAO CAR → CAR-SKI ŽIV-OT	
	FORMANT AFIKSALNO-PARADYGMATYCZNY	—	WYGLĄDAĆ JAK UPIÓR → UPIOR-NY WYGLĄD-(Ø)	—
			RADITI KAO ROB → ROP-SKI RAD-(Ø)	
	FORMANT DWUPARADYGMATYCZNY	—	ŚPIEWAĆ JAK SYRENA → SYREN-(I) ŚPIEW-(Ø)	—
F→L	FORMANT DWUAFIK-SALNY	—	PIĆ KREW {CZYJĄ} → krwi-o-pij-ca	—
			PLAVA KRV → plav-o-krv-an	
	FORMANT AFIKSALNO-PARADYGMATYCZNY	—	TŁUC BRUKI → bruk-o-tluk-(Ø)	—
			DERATI KLUPU → klup-o-der-(Ø)	
	FORMANT AFIKSALNO-LEKSEMOWY	—	BYĆ POD PANTOFLEM → [Ø] pantofl-arz	—
			BUVLJA PIJACA → [Ø] buvlj-ak	
	FORMANT PARADYGMATYCZNO-LEKSEMOWY	—	CHODZIĆ RACZKIEM → [Ø] raczk(owa-ć)	—
			BITI ŽICU → [Ø] žic(ari-ti)	
L→F	FORMANT PARADYGMATYCZNO-LEKSEMOWY	rozpaczać → SZALEĆ Z ROZPACZ(Y)	krytykować → PODJĄĆ KRYTYK(E)	zamierzać → MIEĆ ZAMIAR(Ø)
		pobediti → ODNETI POBEDU(Ø)	pogledati → UŠILJITI POGLED(Ø)	kriknuti → ISPUŠTITI KRIK(Ø)
	FORMANT AFIKSALNO-LEKSEMOWY	podziękować → WYRAZIĆ PODZIĘKOWA-NIA	rokować → WSZCZĄĆ ROKOW-ANIA	pożyczyć → DAĆ POŻYCZ-KĘ
		želeti → GORETI OD ŽEL-JE	negodovati → IZAZVATI NEGODOV-ANJE	smetati → PRAVITI SMETN-JE

Jak widać, formanty złożone występują w obrębie każdej z trzech odmian derywacji frazeologicznej — międzyfrazologicznej, odfrazologicznej i odleksemowej. W wypadku derywacji międzyfrazologicznej tworzone są wyłącznie derywaty mutacyjne, będące kompozytami dwuafiksalnymi, afiksalnie-paradygmatycznymi lub dwuparadygmatycznymi form (SEĆATI SE KAO KROZ MAGLU → *MAGL-OVITO SEĆ-ANJE*; ŻYĆ JAK W RAJU → *RAJ-SKIE ŻYCI-(E)*; ŻYĆ JAK PIES → *PSI-(E) ŻYCI-{E}*). Wszystkie te trzy modele realizują się w niewielkiej grupie form. W obrębie derywacji odfrazologicznej zastosowanie znajdują również wyłącznie mutacyjne formanty złożone. Tworzą one cztery klasy: na pierwszą, dwuafiksálną, składają się bardzo liczne interfiksalnie-sufiksálne kompozyty przymiotnikowe (POLITYKA SPOŁECZNA → *społeczno-o-polityczny*; RATNI HUŠKAČ → *ratno-o-huška-čki*), rzadziej rzeczownikowe (LAĆ WODE → *wod-o-lej-ca*; PROLIVATI KRV → *krv-o-proli-će*). Do drugiej klasy należą wyjątkowo rzadkie derywaty paradygmatyczno-interfiksálne, w większości przynależne do nacechowanych stylistycznie warstw języka (LIZAĆ [KOMU] DUPE → *liz-o-dup-(ø)*; LOMITI VRAT → *vrat-o-lom-(ø)*). Trzecią klasę tworzą uniwerbizmy rzeczownikowe tworzone formantem leksemowowo-afiksálnym (MATIČNI BROJ → *[ø] matičn-jak*; GAZETA BRUKOWA → *[ø] brukowi-ec*), czwartą zaś uniwerbizmy czasownikowe wyprawdane z pomocą formantu leksemowowo-paradygmatycznego (PRODAVATI BURGIJE → *[ø] burgij(a-ti)*; RZUCAĆ KLIMKIEM → *[ø] klimk(owa-ć)*). W obrębie derywacji odleksemowej tworzone są zazwyczaj formanty mutacyjne, nieco rzadziej modyfikacyjne, a najrzadsze — tautologiczne. Derywaty fundowane mogą być z wykorzystaniem formantu leksemowowo-afiksálnego ('werbować' → *PRZEPROWADZAĆ WERB-UNEK*; 'ispitivati' → *VRŠITI ISPITIV-ANJA*) lub leksemowowo-paradygmatycznego ('spierać się' → *WSZCZAĆ SPÓR(ø)*; 'napadati' → *PREDUZETI NAPAD(ø)*).

W przypadku formantów złożonych zwraca uwagę fakt, że — zarówno w języku polskim, jak i serbskim brakuje formantów złożonych, pełniących funkcję transpozycyjną.

4. Kierunek motywacji w derywacji frazeologicznej

W procesach fundacyjnych zachodzących w obrębie derywacji frazeologicznej przyjmuje się identyczny sposób wyznaczania kierunku motywacji, co w przypadku derywacji słowotwórczej. Za formę pochodną uznaje się formację o większym stopniu złożoności formalnej lub / i semantycznej, która jest dostrzegana w perspektywie synchronicznej. Złożoność tę można wyznaczyć na planie leksemowym (SKOČITI NA POLICU → SKOČITI NA **VISOKU** POLICU; przesłuchać → **PODDAĆ** [KOGO] PRZESŁUCH-ANIU), planie afiksálnym (ĆULITI UŠI → **NA-ĆULITI** UŠI; SPUCHNAĆ JAK KARMELELI-[C]-KA BANIA → SPUCHNAĆ JAK KARMELELI-**AŃSKA** BANIA), ostatecznie na planie paradygmatycznym (POSYP-AĆ GŁOWĘ PO-

PIOŁEM → POSYP-YWA-Ć GŁOWĘ POPIOŁEM; RAZV-I-TI BARJAK → RAZV-IJA-TI BARJAK).

W obrębie większości modeli derywacji frazeologicznej bez większych problemów można zidentyfikować formę motywującą oraz motywowaną. Szczególnym przypadkiem, który może przysporzyć pewnych trudności interpretacyjnych, są niektóre modele derywacyjne wykorzystujące wymienny formant afiksalny o znaczeniu tautologicznym (U-PIĆ SIĘ NA UMÓR ↔ S-PIĆ SIĘ NA UMÓR, PODMETNUTI KUKAVIČ-KO JAJE ↔ PODMETNUTI KUKAVIČ-JE JAJE) bądź też komutatywny formant leksemowy o modyfikacyjnym lub mutacyjnym znaczeniu synonimicznym, hiponimicznym, antonimicznym itd. (ZOSTAĆ UGODZONYM STRZAŁĄ AMORA ↔ ZOSTAĆ UGODZONYM STRZAŁĄ EROSA, SIĆI S POZORNICE ↔ SIĆI SA SCENE; POŁOŻYĆ GŁOWĘ POD TOPÓR ↔ POŁOŻYĆ GŁOWĘ POD MIECZ, BITI PAČJE PAMETI ↔ BITI PILEĆE PAMETI ↔ BITI KOKOŠJE PAMETI; POVISITI TON ↔ SPUSTITI TON, MIEĆ CIENKĄ SKÓRĘ ↔ MIEĆ GRUBĄ SKÓRĘ). W przypadku tego typu szeregów trudno wskazać jednoznacznie kierunek motywacji. Chcąc uniknąć arbitralnych decyzji, uznaje się, że w przypadku wspomnianych modeli mowa o frazeologizmach pozostających z sobą w stosunku derywacji wzajemnej, nieukierunkowanej, stąd obustronny kierunek wektora pochodności ‘↔’ (szerzej o motywacji wzajemnej por. Nagórko 1998, 171–172).

5. Wariancja i synonimia frazeologiczna

Przed przystąpieniem do analizy zjawisk zachodzących w obrębie derywacji frazeologicznej konieczne wydaje się rozgraniczenie obszaru derywacji frazeologicznej od obszaru wariancji frazeologicznej. Wyznaczenie tej cezurę jest niezbędne zwłaszcza w świetle tego, że w literaturze dość często spotyka się z praktyką traktowania całych serii frazeologizmów jako wariantów jednego frazeologizmu. Tym samym liczne przekształcenia językowe — uznawane w niniejszym opracowaniu za przejawy derywacji — klasyfikowane są jako realizacje zjawiska wariancji.

Analizując polską i serbsko-chorwacką literaturę naukową, można wskazać, że spora grupa lingwistów traktuje jako warianty frazeologiczne jednostki znaczeniowo zbliżone do siebie na płaszczyźnie semantycznej, różniące się jednak określonymi cechami gramatyczno-leksykalnymi. Dopuszczalna rozbieżność formalna, w zależności od ujęć badawczych, przyjmować może rozmaitego rodzaju kształt. W części prac — m.in. Dziamskiej-Lenart, A. Nowakowskiej, Rytel, Menac, Matešića — za warianty uznaje się frazeologizmy różniące się drugorzędnymi cechami gramatycznymi swoich komponentów wyrazowych. Mowa o dyferencjacjach: ortograficznych (DIABLI / DYABLI WIEDZĄ), fonetycznych (PRYZSŁA KRYSKA / KRESKA NA MATYSKA; KAO / KO OD MAJKE ROĐEN), fleksyjnych (GU-

BITI / IZGUBITI GLAVU; MIEĆ DOBRE OKO / DOBRE OCZY; SZYĆ / USZYĆ [KOMU] BUTY; ZAVRNUTI [NEKOME] VRAT / VRATOM), słowotwórczych (POSTAWIĆ KRZYŻYK / KRZYŻ [NA KIM]; JUDASZOWSKI / JUDASZOWY POCAŁUNEK; MAŁE PIWO / PIWKO; PAMETNA GLAVA / GLAVICA), składniowych i składniowo-prepozycyjnych (WĘZEL GORDYJSKI / GORDYJSKI WĘZEL, DOJŚĆ PO NICI KLĘBKA / DOJŚĆ PO NICI DO KLĘBKA; RASTATI SE SA ŽIVOTOM / OD ŽIVOTA). Istnieje jednak grupa badaczy — m.in. Lewicki, Mršević-Radović, Wysoczański — którzy za warianty uznają nawet frazeologizmy różniące się składem leksemowym. Jako przykład można podać szeregi: PUSZCZAĆ SIĘ NA MĘTNE WODY / FALE; GADAĆ / PLEŚĆ KOSZAŁKI OPĄŁKI; KTO WYŁAZI / WYCHODZI ZE SKÓRY; OCZY JAK CHABRY / BŁAWATKI; CZYSTY JAK SZKŁO / SZKLANKA; ŚWIERGOTAĆ JAK PTAKI / WRÓBLE; WYCIĄGNĄŁ KOPYTA / WĄCHA KWIATKI OD DOŁU; SZUKAĆ PLAMY NA SŁOŃCU / DZIURY W CAŁYM / SĘKU W SITOWIU; ROZPUSZCZA [KTO] JĘZYK / GĘBĘ; STARI MAČAK / LISAC; UMESITI [KOME] KRVAV / ZAO KOLAČ; OBEČAVATI BRDA I DOLINE / OBEČAVATI ZLATNA BRDA I DOLINE (Dziamaska-Lenart 2011, 57; Giulumianc 1977, 301–303; Kosek 2011, 13; Kozarzewska 1969, 180–183; Krajewski 1982, 116; Lewicki 2003, 216–217; Menac 1970–1971, 1–4; 2007, 70–71; Matešić 1988, 54–55; Mršević-Radović 1987, 124; 1983, 123; Nowakowska A. 2011, 28; Pajdzińska 2006, Rytel 1982b, 72–73, Wysoczański 2006, 63–66)⁹².

Warto podkreślić, że tak szerokie pojmowanie pojęcia wariancji frazeologicznej — jak np. w przypadku Lewickiego i Mršević-Radović — zwykle przekładało się na obraz polskiej oraz serbsko-chorwackiej leksykografii. Praktykę traktowania w kategorii wariantów całej rzeszy frazeologizmów, semantycznie bliskich, lecz różniących się składem leksemów, spotkać można bowiem w takich słownikach, jak: *Mali srpski frazeološki rečnik* z 2007 r. Đorđa Otaševicia (MSF), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Josipa Matešicia z 1982 r. (FRH), *Područny slovník frazeologičny jazyka polskiego* Stanisława Bąby, Gabrieli Dziamskiej i Jarosława Liberka z 1995 r. (PSFJP), *Slovník frazeologičny* pod red. Aleksandry Kubiak-Sokół i Elżbiety Sobol z 2007 r. (SF2), *Wielki słownik frazeologiczny PWN* pod red. Anny Kłosińskiej, Elżbiety Sobol i Anny Stankiewicz z 2010 r. (WSF2) itd. Budowa haseł zawartych w wymienionych dziełach odzwierciedlała elastyczne postrzeganie zjawiska wariancji frazeologizmów. W słowniku Otaševicia można więc spotkać hasła frazeologiczne zbudowane w następujący sposób: „praviti (načiniti / činiti, graditi) od muve (buve) slona (medveda, konja, vola)”; w słowniku Bąby: „wtrącać, wtrącić, wsadzać, wtykać, wścibiać swoje trzy grosze”; „spędzać komuś sen z oczu (z powiek)”; w słowniku Matešicia: „(crni) oblaci nadvijaju (skupljaju se, vise)”; w słowniku Kubiak-Sokół i Sobol: „serce, puls itp. bije, wali jak oszalałe, (jak) młotem, jak młot”; w słowniku Kłosińskiej, Sobol,

⁹² Specyficzne miejsce zajmują tu koncepcje Wojciecha Chlebdy, w którego ujęciu tekstowe jednostki typu: POGODA DLA KOPACZY, COŚ DLA BOGACZY, NIEPOGODA DLA BIEDNYCH stanowią „powtórzenia pośrednie niedokładne”, a więc warianty inwariantu znanego pod słownikową postacią: POGODA DLA BOGACZY (Chlebda 1994, 101).

Stankiewicz: „*być na pierwszym planie; wysunąć się, wybić się na pierwszy plan; znaleźć się na pierwszym planie*”, „*za (żadne) skarby (świata)*” itd.⁹³

Choć nie ulega wątpliwości, że poszerzanie obszaru wariacji sprzyja ekonomii opisu leksykograficznego (pomniejszając liczbę artykułów hasłowych), w wielu wypadkach można mieć jednak poważne wątpliwości, czy opisywane w obrębie jednego artykułu hasłowego frazeologizmy rzeczywiście są wariantami. Obiekcje dotyczą szczególnie tych form frazeologicznych, które różnią się składem komponentów leksykalnych — niezależnie od tego, czy mowa o opozycji komponentów morfologicznie współrzdennych (MAŁE PIWO / PIWKO, FINA PTICA / PTIČICA), czy też o rozbieżnych rdzeniach (PUŠZČAĆ SIĘ NA MĘTNE WODY / FALE, VOLETI SE / MRZETI SE KAO PAS I MAČKA). Zasadność takiej interpretacji zjawiska wariacji frazeologicznej kwestionować może chociażby samo znaczenie terminu ‘wariant językowy’ / ‘jezička varijanta’. W polskich i serbsko-chorwackich dziełach encyklopedycznych pojęcie to definiuje się jako „jedną z możliwych realizacji określonej jednostki językowej w tym samym języku”⁹⁴ (SJ, 458), względnie jako „elementy językowe [...] identyczne pod względem funkcjonalnym, chociaż różniące się formalnie, [...] realizacje jednej i tej samej jednostki językowej” (EJO, 581)⁹⁵. Biorąc pod uwagę obie definicje, trudno uznać jednostki frazeologiczne o różnym składzie leksemów za realizacje tego samego

⁹³ Więcej o sposobach konstruowania haseł frazeologizmów, które wchodzą w złożone relacje derywacyjne i wariantywne, zob. Kącka-Rodak 2011.

⁹⁴ „Jedno od mogućih ostvarenja jezičke jedinice u istom jeziku”.

⁹⁵ Na marginesie warto zauważyć, że w polskiej literaturze naukowej do zjawiska wariacji językowej bardzo często odnoszono się wybiórczo, analizując jego przejawy w wybranych warstwach języka, głównie fonologii (alofon), rzadziej morfologii (alomorf) (por. np. EJO, 581; Lachur 2004, 79). W niektórych polskich pracach, zwłaszcza starszych, wariacja była jednak rozpatrywana szerzej, a w jej obszar włączano także odmianki funkcjonujące w innych — aniżeli fonologia i morfologia — płaszczyznach języka. Mianowicie STJ definiuje „warianty stylistyczne” jako fakultatywne odmianki jednostki językowej, różniące się między sobą „funkcją ekspresywno-impresywną (emocjonalną)”. Jako egzemplifikacje wariantów stylistycznych podawane są pary fonemów /l/ : /u/ (‘łutka’ : ‘utka’), określane mianem „wariantów fonologicznych”, a pary końcówek fleksyjnych -y : -i (‘chłop-y’ : ‘chłop-i’) uznaje się za „warianty morfologiczne”. Co ważne, do kategorii wariantów stylistycznych zaliczane są jednak także składniowo rozbieżne, choć semantycznie tożsame zwroty typu: ‘wycieńczony z głodu’ : ‘wycieńczony głodem’, traktowane jako „warianty syntaktyczne”. W tej samej pracy wykorzystywane jest również pojęcie wariantów wyrazowych na oznaczenie par wyrazów bliskoznacznych typu: ‘ojciec’ : ‘tato’, ‘nauczyciel’ : ‘belfer’. Warto też wspomnieć o funkcjonowaniu pojęcia „wariant formy fleksyjnej”, któremu poświęcone jest jedno z haseł zawartych w EJO. Jako przykłady tego typu specyficznej odmiany wariacji morfologicznej podawano tam formy typu: ‘biolodzy’ : ‘biologowie’, ‘kołatam’ : ‘kołaczę’, ‘w ręce’ : ‘w rękę’, ‘mierze’ : ‘miarze’ (EWJP, 372). W serbskim językoznawstwie wariacja wiązana była z dość rozległym spektrum zjawisk lingwistycznych. Encyklopedyczne dzieło *Srpskohrvatski jezik* z 1972 (SJ) pod hasłem *varijanta* omawiało przykłady „wariantów akcentuacyjnych” (‘akcentat-ska varijanta’, np. ‘čitámo’ : ‘čitāmo’), „wariantów fonemowych” (‘varijanta foneme, alofona’, np. *n* oraz *η* w formach *noć* oraz *anġa* [anka]), „wariantów graficznych” (‘grafička varijanta, alografa’, np. *đ* : *dj* w *anđeo* : *andjeo*), „wariantów morfologicznych” (‘morfološka varijanta, alomorfa’, np. *ruk-a* : *ruc-i* : *ruč{ic}-a*), „wariantów leksykalnych” (‘leksička varijanta’ np. *pozorište* : *kazalište*,

frazeologizmu (inwariantu frazeologicznego). Jasne jest bowiem, że leksemowa różnica jakościowa lub ilościowa musi skutkować wystąpieniem semantycznej rozbieżności pomiędzy dwiema jednostkami frazeologicznymi, co rzecz jasna wyklucza istnienie różnicy o charakterze wariacyjnym. Nawet jeśli rozbieżności te są nieduże i zestawiane formy frazeologiczne cechują się tylko innym typem obrazowości, drugorzędnymi właściwościami stylistycznymi, stopniem nacechowania emocjonalnego, różnym stopniem abstrakcji, przynależnością do różnych odmian języka itp., mowa raczej o bliskoźnaczności różnych frazeologizmów, nie zaś współwystępowaniu jednego frazeologizmu w dwóch odmiankach. Ponadto, skoro szeregi leksemów syntetycznych typu: ‘dziecko’ / ‘bachor’ albo ‘lice’ / ‘gubica’ / ‘njuška’ nie uznaje się za warianty jednego leksemu, lecz różne — choć bliskoźnaczne — leksemy, bezzasadne jest negowanie bliskoźnaczności form typu: ZAVEZATI USTA / ZAVEZATI GUBICU / ZAVEZATI NJUŠKU; ZMAJSTROWAĆ [KOMU] DZIECKO / ZMAJSTROWAĆ [KOMU] BACHORA i traktowanie tych frazeologizmów w kategorii wariantów. W związku z tym, w niniejszej monografii semantycznie bliskie frazeologizmy, które różnią się cechami leksykalnymi, traktowane będą jako odrębne i niezależne jednostki, nie zaś jako odmianki jednej i tej samej jednostki frazeologicznej. Naturalnie, formy wyłączone w ten sposób poza obszar wariancji frazeologicznej z powodzeniem można traktować jako potencjalne elementy składowe procesów, które zachodzą w obrębie derywacji frazeologicznej.

Przyjmowane w niniejszej monografii stanowisko nie jest oczywiście nowe w polskiej tradycji lingwistycznej. Bardzo podobny punkt widzenia wobec zjawiska wariancji i synonimii frazeologicznej prezentowała bowiem zarówno Buttler (Buttler 1982a), jak i Skorupka (Skorupka 1986). Dla Buttler punktem wyjścia było przyjęcie założenia o istnieniu daleko idącego paralelizmu pomiędzy obszarem frazeologii i leksyki. Autorka uważała, że różnorakie transformacje, którym podlegają frazeologizmy, są w swojej istocie analogiczne do przemian i modyfikacji, którym ulegają leksemy. Buttler dowodziła, że skoro na płaszczyźnie leksyki za warianty uznaje się jednostki tożsame znaczeniowo, lecz różniące się formą („za warianty uważa się tylko te odmianki leksykalne, które, różnicując się formalnie, zachowują tożsamość znaczeniową” — Buttler 1982a, 32), w podobny sposób należałoby definiować warianty frazeologiczne. Konsekwencją tego było odrzucenie przez badaczkę możliwości, aby wymianę leksemów zachodzącą w obrębie frazeologizmu traktować jako przejaw wariancji frazeologicznej. W jej opinii każda taka transformacja musiałaby zmodyfikować wartość semantyczną bazowego frazeologizmu. Buttler pisała wprost: „Wprowadzenie innego wyrazu do składu związku zawsze w minimalnym choćby stopniu zmienia jego treść (chyba że w grę wchodziłby dublet członu zamienianego), a przynajmniej typ jego obrazowości” (Buttler 1982a). Badaczka proponowała więc, aby znaczeniowo bli-

homonimy typu *predstava*), ostatecznie „wariantów języka literackiego” (‘varijanta književnog jezika’, np. narodowe warianty języka serbsko-chorwackiego — wariant chorwacki oraz serbski).

skie związki frazeologiczne odznaczające się odmiennym składem leksykalnym uznać za synonimy frazeologiczne, nie zaś warianty. Wśród synonimów Buttler wyodrębniła synonimiczne związki różnoleksemowe, typu: KUTY NA CZTERY NOGI / SZPAKAMI KARMIONY, oraz wspólnoleksemowe, typu: NIE MA ŻYWEJ DUSZY / ŻYWEJ DUSZY NIE WIDAĆ (Buttler 1982a).

W podobny sposób problem frazeologizmów różniących się na płaszczyźnie formalnej, lecz cechujących się semantyczną zbieżnością, rozwiązywał Skorupka. Badacz, wychodząc z założenia, że wariant frazeologiczny to „taka forma frazeologiczna, która nie ma wpływu na jego znaczenie” (Skorupka 1986, 149), jednoznacznie wykluczał istnienie wariacji między tymi parami frazeologizmów, których strukturę różnicowała obecność wyrazów semantycznie od siebie oddalonych, typu: BAZGRAĆ JAK KURA PAZUREM : BAZGRAĆ JAK KURA PATYKIEM, MIEĆ DOBRZE W GŁOWIE : MIEĆ OLEJ W GŁOWIE. Zdaniem Skorupki w przypadku tego typu zestawień o wariacji nie może być mowy za sprawą różnic w „sposobie obrazowania i treści” (Skorupka 1986). Co istotne, uznając, że „wymienność synonimicznych elementów we frazeologizmach pociąga za sobą pewne mniejsze lub większe zmiany znaczeniowe całości frazeologicznej” (Skorupka 1986), badacz wykluczał wariację także w przypadku tych form frazeologicznych, w których opozycja formalna wiązała się z wymianą leksemów będących swoimi synonimami (wyrazami bliskoznacznymi). Mowa o jednostkach typu: BRAĆ ZAKRĘT / BRAĆ WIRAŻ; BROCYĆ KRWIĄ / BROCYĆ POSOKĄ / BROCYĆ JUCHĄ / BROCYĆ FARBĄ; DOBIJAĆ TARGU / DOBIJAĆ INTERESU; PLEŚĆ GŁUPSTWA / PLEŚĆ BZDURY / PLEŚĆ BANIALUKI / PLEŚĆ DUBY SMALONE; ZAMIERAĆ Z TRWOGI / ZAMIERAĆ Z PRZERAŻENIA. Choć lingwista zauważał, że w jednostkowych przypadkach konieczna jest szczegółowa analiza semantyczna, konstataował swoją pracę jednoznacznym stwierdzeniem: „Synonimy jako elementy wymienne zwrotów zawsze wnoszą jakiś inny odcień znaczeniowy, środowiskowy, stylistyczny lub emocjonalny. Dlatego zwroty zawierające takie elementy uważamy nie za warianty określonego zwrotu, lecz za jego *odpowiedniki synonimiczne*” (Skorupka 1986, 152–153)⁹⁶.

⁹⁶ W nowszej literaturze poglądy bliskie założeniom teoretycznym Skorupki i Buttler spotkać można w pracach Gabrieli Dziamskiej-Lenart (Dziamska-Lenart 2011). Badaczka notowała: „Związki frazeologiczne zawierające wspólne elementy leksykalne i strukturalne, ale różniące się komponentami leksykalnymi, niezwiązanymi żadnymi relacjami semantycznymi, uznajemy za jednostki synonimiczne” (Dziamska-Lenart 2011, 59). Na marginesie można dodać, że pośrednie stanowisko pomiędzy dość spolaryzowanymi poglądami Dziamskiej-Lenart, Buttler i Skorupki oraz — z drugiej strony — Lewickiego i Wysoczańskiego zajmowała Iwona Kosek, uznająca, że warianty frazeologiczne to także „związki mające to samo znaczenie, konstrukcję i dystrybucję syntaktyczną oraz charakteryzujące się częściowym [*sic!* — H.J.] podobieństwem leksykalnym w planie wyrażania” (Kosek 2011, 11). Tym samym za warianty Kosek uznawała formy typu: PRZERASTAĆ [KOGO] O GŁOWĘ : PRZEWYŻSZAĆ [KOGO] O GŁOWĘ, [KTO] WSADZA KIJ W MROWISKO : [KTO] WKŁADA KIJ W MROWISKO, [CO] WYLECIAŁO [KOMU] Z GŁOWY : [CO] WYSZŁO

5.1. Rodzaje wariantów frazeologicznych

Konsekwencją wcześniej przedstawionych rozważań nad problemem wariancji jest odrzucenie stanowiska spotykanego w większości prac frazeologicznych i radykalne zawężenie grupy jednostek interpretowanych jako warianty frazeologiczne. W niniejszym opracowaniu mianem wariantów opatrywane będą jedynie takie szeregi frazeologizmów, które mają zbieżne znaczenie i wspólny skład komponentów leksykalnych. Formalna dyferencjacja zachodząca między nimi sprowadzać się zaś będzie wyłącznie do różnic o charakterze ortograficznym, fonologicznym, fleksyjnym bądź składniowym⁹⁷.

5.1.1. Warianty ortograficzne

Dyferencjacja ortograficzna występująca pomiędzy wariantami frazeologicznymi nie jest zjawiskiem częstym w języku polskim. W większości przypadków wynika ona z fakultatywnej możliwości zapisu wielką lub małą literą nazw oznaczających istoty nadprzyrodzone, boskie (w tym derywatów od tych nazw). Jako przykład można podać kilkanaście jednostek typu: BICZ BOŻY / BOŻY; MATKA NATURA / MATKA NATURA; ISKRA / ISKRA BOŻA; MATKA ZIEMIA / MATKA ZIEMIA; WOLA BOSKA / BOSKA; PALEC BOŻY / BOŻY; POCZUĆ WOLĘ BOŻĄ / BOŻĄ; PRZYSTĄPIĆ DO STOŁU PAŃSKIEGO / STOŁU PAŃSKIEGO; SŁOWO BOŻE / BOŻE; WOLA BOSKA / BOSKA. Kilka wariantów frazeologicznych konstytuowanych jest możliwością dwójakiej pisowni w obrębie polszczyzny części form zapożyczonych — mowa o parach typu JAK PIŁAT W CREDO / KREDO oraz PÓJŚĆ DO CANOSSY / KANOSSY. Wariancja w szeregach WYRYWAĆ SIĘ JAK FILIP / FILIP Z KONOPI, PIJANY JAK BELA / BELA, TLUC SIĘ JAK MAREK / MAREK PO PIEKLE jest efektem funkcjonowania różnych etymologii frazeologizmów. Formy *bela* / *Bela*, *filip* / *Filip* traktuje się bądź jako apellativa („Filip” = ‘polskie imię męskie’, „Bela” = ‘węgierskie imię męskie’, „Marek” = ‘polskie imię męskie’) lub nomina propria („filip” = ‘zając’, „bela” = ‘kłoda drewna’, „marek” = ‘ludowa nazwa duszy pokutującej’). Oboczność TAJEMNICA POLISZYNELA / POLISZYNELA oraz ODRADZAĆ

[KOMU] Z GŁOWY, ale równocześnie odrzucała możliwość traktowania w kategoriach wariantów par typu: [KTO] NAROBIL BIGOSU : [KTO] NAWARZYŁ PIWA (Kosek 2011, 11).

⁹⁷ Podane w tym rozdziale przykłady wariantów frazeologicznych zostały w większości wyekscerpowane z dwóch nowszych słowników frazeologicznych języka polskiego oraz serbskiego: *Podręcznego słownika frazeologicznego języka polskiego* S. Bąby, G. Dziamskiej i J. Liberka (PSFJP) oraz z *Malego srpskiego frazeološkog rečnika* Đorđa Otaševića (MSF). Materiał wzbogacono o nieliczne formy wyekscerpowane z innych słowników frazeologicznych i ogólnych języka polskiego i serbskiego / serbskochorwackiego (głównie FRH, RSJ, SO, WSF2), a także z pojedynczych rozpraw naukowych ujętych w bibliografii. Podczas ekscerpacji pominięto materiał frazeologiczny właściwy indywidualnemu językowi określonych pisarzy (np. Jana Twardowskiego, Jana Sztaudyngera, Tadeusza Fangrata — por. Kabata 2002; Liberek 1998).

SIĘ JAK FENIKS / FENIKS Z POPIOŁÓW zapewne jest efektem niedokończonego procesu deapлатыwizacji nazw własnych „Poliszynel” (fr. *Polichinelle*) lub „Feniks” (łac. *Phoenix*). W przypadku pary ZABRAĆ (KOGOŚ) NA ŁEBKA / ŁEPKA variancja zasadza się na wyjątkowo rzadko spotykanej w języku polskim możliwości wyboru między pisownią fonetyczną a morfologiczną⁹⁸.

Na podstawie analizy serbskich źródeł leksykograficznych można stwierdzić, że w serbszczyźnie zjawisko variancji ortograficznej frazeologizmów nie występuje. Konsekwentnie fonetyczna pisownia form zapożyczonych, ale i rodzimych (pomijając nieliczne wyjątki typu: *podšišati*, *jurisdikcija*, *Vašington*), wyklucza możliwość pojawienia się w serbszczyźnie wariantów ortograficznych, analogicznych do wcześniej przedstawionych form polskich. Co prawda w języku serbskim występuje dualizm w użyciu alfabetów, trudno jednak pary typu: U ADAMOVU KOSTIMU / У АДАМОВУ КОСТИМУ traktować jako ortograficzne warianty frazeologizmów. W tym bowiem przypadku mowa raczej o istnieniu globalnej variancji dwóch systemów ortograficznych, nie zaś o paralelnym funkcjonowaniu konkretnych ortograficznych wariantów jednego frazeologizmu. Ostatecznie nie można zapominać, że frazeologizm U ADAMOVU KOSTIMU może wystąpić jedynie w tekście zapisywanym łacinką, podczas gdy forma У АДАМОВУ КОСТИМУ tylko w tekście cyrylicim⁹⁹.

5.1.2. Warianty prozodyczne

Wariancja prozodyczna frazeologizmów opiera się na różnicach akcentuacyjnych, które występują między członami frazeologizmów tworzących pary wariantowe. Przedstawienie egzemplifikacji nie jest łatwe, jako że wartość prozodyczna zgromadzonych frazeologizmów bardzo rzadko jest podawana w serbskich słownikach frazeologicznych, a w polskich całkowicie ignorowana¹⁰⁰. W związku ze wspomnianymi brakami w opisie materiału językowego, w oparciu o podstawowe wiadomości z zakresu polskiej oraz serbskiej prozodii można jedynie zakładać istnienie ‘potencjalnych’ wariantów frazeologicznych typu: **hory na matema˘tykę* : **hory na matema˘tykę* [CHORY NA MATEMATYKĘ]; **o˘cean moŹli˘vości* : **oce˘an moŹli˘vości* [OCEAN MOŹLIWOŚCI]; **struša pol˘i˘tyka* : **struša pol˘ity˘ka* [STRU-

⁹⁸ W źródłach internetowych odnaleźć można dublety typu ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK DŻENTELMEN / ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK GENTLEMAN; MAŁY BIZNES / MAŁY BUSINESS itp. Trzeba jednak dodać, że zgodnie z nowszymi pracami normatywistycznymi (SO) poprawną pisownią jest: *biznes*, *dżentelmen* (a więc i MAŁY BIZNES, ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK DŻENTELMEN itd.).

⁹⁹ Na marginesie można wskazać, że Dziamaska-Lenart wyróżnia wśród wariantów ortograficznych także warianty interpunkcyjne, np.: ANI ZIĘBI./ ANI GRZEJE; NIC DODAC./ NIC UJAĆ, POŻYJEMY./ ZOBACZYMY (por. Dziamaska-Lenart 2011, 65–66).

¹⁰⁰ Choć w słowniku frazeologicznym Josipa Matešicia notowano akcenty, w pracy tej nie zawarto żadnego przykładu variancji prozodycznej frazeologizmów.

SIA POLITYKA]¹⁰¹. Dyferencjacja przedstawionych wariantów frazeologicznych bazuje rzecz jasna na opozycji akcentu proparoksytonicznego i paroksytonicznego (częstsze w polszczyźnie), który występuje w obrębie jednego z leksykalnych komponentów frazeologizmu.

Ze wspomnianych już przyczyn, także w przypadku serbskiego materiału językowego, można mówić jedynie o ‘potencjalnych’ wariantach prozodycznych frazeologizmów. Jako przykład można podać pary: **s^am sa^mcat* : **sa^m sa^mca* [SAM SAMCAT]; *siro'mah kao cr'kveni mi''s*¹⁰² : **siro'mah kao crkve'ni mi''s* : **siro'mah kao crkve'ni mi''s* [SIROMAH KAO CRKVENI MIŠ]; **siro'ma^h kao crkve'ni mi''s* : **siro'mah kao crkve'ni mi''s* [SIROMAH KAO CRKVENI MIŠ]; **smr'deti kao tvo`r* : *\*smr'deti kao tvo`r* [SMRDETI KAO TVOR]; **sta`ti na ku`rje o`ko* : *\*sta`ti na ku`rje o`o* [STATI NA KURJE OKO]¹⁰³. W porównaniu z polszczyzną, wariancja prozodyczna w przypadku frazeologizmów serbsko-chorwackich jest zjawiskiem bardziej złożonym, ponieważ w tym przypadku — obok miejsca padania akcentu — wariancja może także wykorzystywać rozbieżności w obrębie intonacji oraz iloczasu.

5.1.3. Warianty fonetyczno-fonologiczne

Wariancja tego rodzaju zasadza się na różnicach fonologicznych i fonetycznych, które występują pomiędzy odpowiednimi członami zestawianych z sobą wariantów frazeologicznych. W polskim materiale językowym bardzo trudno odnaleźć przykłady tego typu wariancji, co oczywiście wynika z faktu, iż pisownia polska — przeważająco morfologiczna — nie odnotowuje wielu zjawisk fonetycznych i fonologicznych zachodzących w strukturze wyrazu¹⁰⁴. W zbadanym materiale odnaleziono następujące przykłady wariancji fonologicznej i fonetycznej:

BIEDA / BIDA Z NĘDZĄ; CZERWONY / CZERWIÓNY JAK MAK; DAĆ ARBUZA / HARBUZA; (KOMU) JEST SPIESZNO / ŚPIESZNO DO (CZEGO); NIE DLA KOTA SPERKA / SZPERKA; OKRĘG / OKRĄG WYBORCZY; PO PTAKACH / PTOKACH; PROSTY JAK

¹⁰¹ Formy występujące w nawiasach kwadratowych zostały zawarte w SF2. Wariancję prozodyczną leksemów prostych typu: *ocean*, *polityka*, *nauka*, współtworzących omawiane frazeologizmy, potwierdza słownik Władysława Lubasia i Stanisława Urbańczyka (PSP, 19–20).

¹⁰² Forma notowana w słowniku frazeologicznym Matešicia (FRH).

¹⁰³ Formy występujące w nawiasach kwadratowych zawarte zostały w FRH oraz RSJ. Wariancję prozodyczną leksemów prostych typu: *siromah*, *crkveni*, *kurje* potwierdza także RSJ.

¹⁰⁴ Pisownia morfologiczna, jak wiadomo, ma za zadanie przedstawiać strukturę morfologiczną wyrazu, nie zaś jego strukturę fonetyczną i fonologiczną (o pisowni morfologicznej, fonetycznej i fonologicznej zob. Jaroszewicz 2004, 79–80). Zastosowanie pisowni morfologicznej w języku polskim skutkuje jednak funkcjonowaniem daleko idącej dysproporcji formalno-funkcjonalnej, powodującej, że statystycznie jeden polski grafem reprezentuje przeszło dwie głoski. W polszczyźnie używane są bowiem trzydzieści dwie litery, którym odpowiada — według *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* — aż siedemdziesiąt osiem głosek (EJO, 98). Na marginesie można dodać, że warianty fonologiczne są bardzo rzadkie także w języku czeskim (zob. Basaj 1982, 10).

SIERP / SIYRP; TU I ÓWDZIE / OWDZIE; WIEJSKI KOŚCIÓLEK / KOŚCIOLEK; WPROWADZAĆ REŻYM / REŻIM¹⁰⁵.

W przypadku polszczyzny można też wskazać istnienie ‘potencjalnych’ fonetycznych wariantów frazeologicznych — mowa tu o formach typu: **hovać guovę f pjasek* / **hovać guovę f p'asek* [CHOWAĆ GŁOWĘ W PIASEK]; **čyńić avqse* / **čyńić avanse* [CZYNIĆ AWANSE]; **m'išč nad m'išče* / **m'istš nad m'istše* [MISTRZ NAD MISTRZE]; **krakosk'im targ'em* / **krakofsk'im targ'em* [KRAKOWSKIM TARGIEM]. Warianty konstytuowałoby istnienie różnego rodzaju polskich oboczności fonetycznych (synchroniczna i asynchroniczna wymowa miękkich spółgłosek wargowych, fakultatywne uproszczenia grup spółgłoskowych itp.).

W języku serbskim nieco łatwiej odnaleźć przykłady wariacji fonologicznej potwierdzone dziełami leksykograficznymi. Wynika to oczywiście z tego, że w serbszczyźnie funkcjonuje pisownia fonetyczna, której główna idea zasadza się na oddawaniu w zapisie fonologicznej i fonetycznej struktury form wyrazowych. Choć więc liczba rodzajów upodobień wewnątrzwyrazowych, jak też sama ilość alofonów jest w języku serbskim zdecydowanie mniejsza niż w polszczyźnie, to — paradoksalnie — właśnie w przypadku języka serbskiego łatwiej przedstawić egzemplifikację wariacji fonologicznej. Na podstawie analizy materiału językowego można stwierdzić, że w języku serbskim frazeologiczne warianty fonetyczne opierają się głównie na trzech zjawiskach fonetycznych: substytucji tylnojęzykowej frykaty /H/ (/H/ → /V/ oraz /H/ → /Ø/), alternacji morfonologicznej /T/ → /Ć/, ostatecznie na alternacji ruchomych samogłosek /A/, /E/ oraz /I/ do /Ø/. Jako przykłady można podać pary typu:

DAHNUĆI / DANUĆI DUŠOM; DUVATI / DUHATI U ISTU TIKVU; GLUHO / GLUVO DOBA; GRUHATI SE / GRUVATI SE U GRUDI; IĆI KAO MUVA / MUHA BEZ GLAVE; IZ SVEGA / SVEG GRILA; KAO GLUHA / GLUVA KUČKA; KAO KROZ / KROZA SAN; KAO / KO OD MAJKE ROĐEN; KOME / KOM OBOJAK, KOME / KOM OPANAK; KUVATI / KUHATI KAŠU [KOME]; NAĆI SE NA SUVOM / SUHOM; NITI / NIT SMRDI, NITI / NIT MIRIŠE; RODITI SE POD SRETOM / SREĆNOM ZVEZDOM; STAVITI BUVU / BUHU U UHO / UVO; SVETSKOGA / SVETSKOG GLASA; U SRETNO / SREĆNO DOBA¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Nie ulega wątpliwości, że w części podanych przykładów na pary wariacyjne składają się także jednostki leksykalne leżące poza obszarem współczesnej, standardowej polszczyzny (zob. Skorupka 1986, 149; Nowakowska A. 2011, 27). Do warstwy dialektalnej z pewnością należałoby natomiast włączyć podawane przez Krajewskiego (Krajewski 1982) formy typu: BIAŁY JAK GYNŚ / GAŚ (BIAŁY JAK GEŚ), BLADY JAK KREJDA (BLADY JAK KREDA), CZARNY JAK KOMINIÓRZ (CZARNY JAK KOMINIARZ), CZARNY JAK WĄGL (CZARNY JAK WĘGIEL), GLUPI JAK OSIEL (GLUPI JAK OSIOL), MĄDRY JAK DOKTÓR (MĄDRY JAK DOKTOR), UPARTY JAK KOZIEL (UPARTY JAK KOZIOL — Nowakowska A. 2011, 115–116).

¹⁰⁶ Choć podane formy frazeologiczne notowane są we współczesnych serbskich słownikach (RSJ, MSF), oczywiste jest, że część tych jednostek bliższa jest obecnie normie chorwackiej aniżeli serbskiej. Piszac o odmiankach frazeologicznych, które związane są z wariantowymi różnicami

Jak wiadomo, w standardowym języku serbskim istnieją dwie normatywne realizacje dawnej prasłowiańskiej samogłoski jat — ekawska oraz ijekawska. Konsekwencją tego jest istnienie zróżnicowanych par frazeologizmów typu: MARITI KAO ZA LANJSKI *SNEG* : MARITI KAO ZA LANJSKI *SNIJEG*. Podobnie jednak jak w wypadku form różniących się zastosowanym alfabetem (U ADAMOVU KOSTIMU : У АДАМОВУ КОСТИМУ), również i w tym przypadku ograniczenia dystrybucyjne (formy ijekawskie wystąpić mogą tylko w tekstach ijekawskich, ekawskie wyłącznie w ekawskich) każą sklasyfikować podane jednostki nie jako przykłady wariancji frazeologicznej, lecz jako przejawy globalnej, systemowej wariancji ekawsko-ijekawskiej.

5.1.4. Warianty fleksyjne

Wariancja fleksyjna frazeologizmów polega na paralelnym funkcjonowaniu w normie językowej odmianek frazeologicznych, które różni określona kategoria gramatyczna jednego z leksykalnych składników współtworzących frazeologizm. Rzadziej dyferencjacja wynika z faktu użycia dwóch obocznych form fleksyjnych tego samego wyrazu, będącego frazeologicznym komponentem¹⁰⁷.

a) Jak wskazują badania serbskiego, ale i polskiego materiału językowego, morfologiczna wariancja frazeologiczna bardzo często opiera się na opozycji występującej w obrębie gramatycznej kategorii liczby. Można tu podać stosunkowo liczne przykłady typu:

BACITI BISER / BISERE PRED SVINJE; BITI PRAZNIH DŽEPOVA / PRAZNOG DŽEPA; CRNI GLAS / GLASI; DERATI KLUPU / KLUPE; DOBITI LEKCIJU / LEKCIJE; DONETI GLAS / GLASOVE; DRŽATI SVE KONCE U RUCI / RUKAMA; GRČATI SE U POSLU / POSLOVIMA; IMATI BUBU / BUBE U GLAVI; GUBITI [ŠTO] S OKA / OČIJU; IĆI KAO GUSKA / GUSKE U MAGLU; IMATI CRVA / CRVE U STRAŽNJICI; ISPRAZNITI [NEKOME] DŽEP / DŽEPOVE; ISTERATI STVAR / STVARI NA ČISTAC; IZAĆI IZ DUGA / DUGOVA; IZAĆI IZ OPANKA / OPANAKA; KUPITI ZA GOTOV NOVAC / GOTOVE NOVCE; LAGATI NA HVAT / HVATOVE; LEŽATI KAO SNOPOVI / SNOPLJE; MRSNI DLAN

istniejącymi w obrębie narodowo-terytorialnych odmian policentrycznego języka serbsko-chorwackiego, warto też wspomnieć artykuł Branka Tošovicia *Frazeološke razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika* (Tošović 2010). Odnaleźć tam można — wyekscerpowane z trzech współczesnych korpusów języka (*Hrvatski nacionalni korpus*, *Hrvatska jezična mreža*, *Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu*) — stosunkowo liczne przykłady serbsko-chorwackich frazeologizmów, które są zdyferencjonowane na płaszczyźnie fonologicznej, morfologicznej czy syntaktycznej.

¹⁰⁷ W tej kategorii wariantów frazeologicznych ujawnia się zasadnicza różnica między zjawiskiem wariancji występującym w obrębie leksemów prostych i frazeologizmów, czyli leksemów złożonych. O ile bowiem zestawienie wyrazów różniących się np. kategorią liczby, typu *ręka / ręce, noga / nogi, koło / koła* z pewnością nie stanowi przykładu wariancji, o tyle para form: BYĆ W (CZYICH) RĘKACH / BYĆ W (CZYIM) RĘKU jest uznawana za przejaw wariancji frazeologicznej.

/ DLANOVI; MUTNO VRIJEME / MUTNA VREMENA; NAPRAVLJATI DRUM / DRUMOVE; NAPUNITI DŽEP / DŽEPOVE; OČITATI [NEKOME] LEKCIJU / LEKCIJE; NADILAZITI SVAKU GRANICU / SVAKE GRANICE; NAMIJEŠTATI ZAMKU / ZAMKE; NAPUNITI DŽEP / DŽEPOVE; OKO / OČI U OKO / OČI; OPLJUNUTI DLAN / DLANOVE; OŠTRITI MAČ / MAČEVE; OTPISATI DUG / DUGOVE; PASTI U DUG / DUGOVE; POLOŽITI TEMELJ / TEMELJE; PRITEGNUTI [KOME] UZDU / UZDE; PRVI KORAK / PRVI KORACI; PUSTITI KOREN / KORENJE; SVRBI ME DLAN / DLANOVI; UDARITI NA VELIKO ZVONO / VELIK ZVONA; TROŠITI RIJEČ / RIJEČI; UDARITI U DRUGE ŽICE / DRUGU ŽICU; UTERATI U DUG / DUGOVE; UZDIZATI DO NEBA / NEBESA; UTERATI U DUG / DUGOVE; VADITI VRUĆE KESTENE / KESTENJE IZ VATRE; VIDETI SVE ZVEZDE NA NEBU / NEBESIMA; VRATITI NEKOME DUG S KAMATOM / KAMATAMA.

ARGUSOWE OKO / OCZY; BIAŁA PLAMA / BIAŁE PLAMY; BYĆ W [CZYIM] RĘKU / RĘKACH; CHODZIĆ WOKÓŁ / KOŁO [KOGO] NA PALCACH; CHUDY ROK / CHUDE LATA; DAĆ SOBIE RĘKĘ / RĘCE OBCIAĆ; DNIEM I NOCĄ / DNIAМИ I NOCAMI; IŚĆ NA SZABER / SZABRY^{PSR}; IŚĆ UTARTĄ DROGĄ / UTARTYMI DROGAMI; IŚĆ W TROP / TROPY [ZA KIM]^{PSR}; KŁAĆ W ŻYWY KAMIEŃ / ŻYWE KAMIENIE; LŚNIĆ JAK BRYLANT / BRYLANTY; NIE SPUSZCZAĆ Z OKA / OCZU [Z KOGO]; NISKIEGO LOTU / NISKICH LOTÓW; ODDZIELAĆ ZIARNO OD PLEWY / PLEW; PEŁNĄ GARŚCIĄ / PEŁNYMI GARŚCIAMI; POWZIĄĆ PODEJRZENIE / PODEJRZENIA; PRZYMKNĄĆ OKO / OCZY [NA CO]; RZUCAĆ CZAR / CZARY; RZUCAĆ WIEŚĆ / WIEŚCI^{PSR}; SKAKAĆ SOBIE DO GARDŁA / GARDEŁ; STRZYC UCHEM / USZAMI; ŚWIECIĆ PUSTKĄ / PUSTKAMI; WYDEPTYWAĆ ŚCIEŻKĘ / ŚCIEŻKI [DO KOGO]; WYSOKIEGO LOTU / WYSOKICH LOTÓW; WYTYKAĆ [KOGO] PALCEM / PALCAMI; ZA PSI GROSZ / PSIE GROSZE; ZA PSI PIENIĄDZ / PSIE PIENIĄDZE; STAJNIA / STAJNIE AUGIASZA; [CO] WPADŁO [KOMU] W RĘKĘ / RĘCE; WYJŚĆ NA CZŁOWIEKA / LUDZI; ZNAK CZASU / CZASÓW¹⁰⁸.

b) Stosunkowo często spotykanym w serbskim materiale frazeologicznym przykładem variancji jest oboczność w użyciu nieokreślonej i określonej formy przymiotnika. Przykładami wariantów mogą być pary:

BITI KAMENA / KAMENOG SRCA; BITI KRATKA / KRATKOGA DAHA; BITI MEKA / MEKOGA SRCA; BITI TVRDA / TVRDOG SRCA; ČUDNA / ČUDNOG MI ČUDA; DOĆI DO GUSTA / GUSTOGA; MRTAV / MRTVI KAPITAL; NE VIDETI BELA / BELOGA DANA; NI ZA ŽIVA / ŽIVOGA BOGA; PREVESTI ŽEDNA / ŽEDNOGA PREKO VODE; PUST / PUSTI GLAS; U ADAMOVU / ADAMOVOM KOSTIMU; U EVINU / EVINOM KOSTIMU; ŽIV / ŽIVI MRTVAC; ŽIVETI NA SUVU / SUVOM HLEBU.

¹⁰⁸ Istnieją rzadkie frazeologizmy, gdzie opozycja liczby dyferencjuje znaczenie poszczególnych form (np. BOŽJI ČOVJEK = ‘ne posve normalna osoba’ i BOŽJI LJUDI = ‘prosjaci’). Takie pary form nie mogą być oczywiście traktowane jak przejaw variancji frazeologicznej.

Kategoria określoności przymiotnika jest we współczesnym języku polskim w zasadzie martwa, a liczba przymiotników mogących wystąpić w formie nieokreślonej stosunkowo wąska i ograniczona dystrybucyjnie¹⁰⁹. Tym samym grupa wariantów frazeologicznych wykorzystujących tę kategorię jest w polszczyźnie dość wąska. W większości przypadków są to wyrażenia porównawcze zawierające przymiotnik *zdrowy* / *zdrów*. Oto przykłady:

BOGU DUCHA WINIEN / WINNY; CIEKAW / CIEKAWY ŻYCIA; GODNY / GODZIEN POCHWAŁY; GODNY / GODZIEN PODZIWU; KTO ŻYW / ŻYWY; PEŁNY / PEŁEN REZERWY; WESÓŁ / WESOŁY JAK RYBKA; ZDRÓW / ZDROWY JAK RYBA; ZDRÓW / ZDROWY JAK BYK; ZDRÓW / ZDROWY JAK ĆWIK; ZDRÓW / ZDROWY JAK KOŃ; ZDRÓW / ZDROWY JAK RYBA; ZDRÓW / ZDROWY NA CIELE I UMYŚLE¹¹⁰.

c) Interesującym, choć rzadkim przykładem wariancji frazeologicznej jest oboczność wykorzystująca opozycję gramatycznej kategorii stopnia przymiotnika lub przysłówka, który współtworzy strukturę związku frazeologicznego (zarówno *equativus versus comparativus*, jak i *comparativus versus superlativus*). Można tu podać serbskie przykłady typu:

DIRNUTI U TANJU / NAJTANJU ŽICU; LINIJA MANJEG / NAJMANJEG OTPORA; NA DUGU / DUŽU STAZU; OD MALIH / NAJMANJIH NOGU; POSEGNUTI DUBOKO / DUBLJE U DŽEP; POĆI PUTEM MANJEG / NAJMANJEG OTPORA; PUT NAJMANJEGA / MANJEGA OTPORA; SLIKATI KOGA U CRNIM / NAJCRNJIM BOJAMA; ZAVIRITI DUBOKO / DUBLJE U ČAŠU.

Analogicznych polskich form można odnaleźć w badanym materiale podobną ilość:

BRZYDKA / BRZYDSZA POŁOWA LUDZKOŚCI; GRUBA / GRUBSZA SPRAWA; GRUBA / GRUBSZA FORSA; GRUBA / GRUBSZA POMYŁKA¹¹¹; NA KRÓTKĄ / KRÓTSZĄ METĘ; NA WYSOKICH / NAJWYŻSZYCH OBROTACH; PIĘKNA / PIĘKNIJSZA POŁOWA LUDZKOŚCI; PRZEDSTAWIĆ [CO] W DOBRYM / NAJLEPSZYM ŚWIETLE; W DOBREJ / NAJLEPSZEJ WIERZE; ZROBIĆ SIĘ LEKKO / LŻEJ NA DUSZY; ZROBIĆ SIĘ RAŻNO / RAŻNIEJ NA DUSZY.

¹⁰⁹ W literaturze najczęściej podaje się takie przykłady, jak: *zdrów, wesół, godzien, pelen, żyw, laskaw, ciekaw, rad, wart, winien*. Warto nadmienić, że w odróżnieniu od analogicznych form występujących w serbszczyźnie, użycie jednostek typu *zdrów, wesół, godzien* itp. ograniczone jest we współczesnym języku polskim w zasadzie tylko do frazeologizmów oraz do konstrukcji orzeczenia imiennego (np. *Bądź zdrów!, On był wesół, Nie jestem godzien* itd.).

¹¹⁰ Mimo że w podanych formach opozycja leksemów ma charakter fleksyjny, Gabriela Dziamska-Lenart uznaje formy typu ZDRÓW / ZDROWY JAK RYBA za warianty słowotwórcze (Dziamska-Lenart 2011, 57).

¹¹¹ Kabata 2002, 263.

d) W języku serbskim i polskim wariancja frazeologiczna wynikać może także z istnienia różnego rodzaju oboczności fleksyjnych w odmianie rzeczownika będącego komponentem frazeologizmu. W serbszczyźnie zjawisko to dotyczy sporej grupy jednosylabowych rzeczowników rodzaju męskiego, należących do I deklinacji, które mogą w liczbie mnogiej fakultatywnie uzyskiwać rozszerzenie *-ov-* / *-ev-*, typu: *drumi* / *drumovi*; *miši* / *miševi*; *vuci* / *vukovi*; *znakovi* / *znaci*. Stąd serbskie warianty frazeologiczne typu:

GOVORITI U BRKOVE / BRKE; NAPRAVLJATI DRUME / DRUMOVE; OBESITI BRKE / BRKOVE; OD DEVET DJEDOVA / DJEDA; POKAZATI ROGE / ROGOVE.

W języku polskim wariancja związana z formami liczby mnogiej rzeczownika przybiera nieco inną postać. Wąska grupa rzeczowników rodzaju nijakiego i żeńskiego może bowiem mieć w Acc. plur. bądź Instr. plur. współczesne, systemowe końcówki deklinacyjne *-a* oraz *-ami* (*niebios-a* analogicznie do *słow-a*, *lat-a*, *łyk-a*; *ocz-ami*, *ręk-ami* analogicznie do *słow-ami*, *żon-ami*), bądź też przestarzałe końcówki *-y* oraz *-yma* / *-oma* (*niebios-y* analogicznie do **plec-y*; *ocz-yma*, *ręk-oma* analogicznie do **plec-oma*, **żen-oma*), będące we współczesnej polszczyźnie reliktem dawnego paradygmatu liczby podwójnej¹¹². Oboczność ta skutkuje istnieniem frazeologicznych wariantów typu:

CHWALIĆ POD NIEBIOŚA / NIEBIOŚY; PODPISYWAĆ SIĘ OBIEMA RĘKAMI / RĘKOMY; SIEDZIEĆ Z ZAŁOŻONYMI RĘKAMI / RĘKOMY; ŚWIECIĆ OCZAMI / OCZYMY; WIDZIEĆ OCZAMI / OCZYMY DUSZY; Z PUSTYMI RĘKAMI / RĘKOMY; Z ZAWIĄZANYMI OCZAMI / OCZYMY.

e) Oprócz wymienionych wcześniej odmian frazeologicznych wariantów fleksyjnych w języku polskim i serbskim odnaleźć można także pojedyncze przykłady innych rodzajów wariancji. Zazwyczaj są to pary frazeologiczne wykorzystujące istnienie różnych oboczności tematowych wyrazu będącego składnikiem frazeologizmu lub bazujących na rozbieżnościach w obrębie kategorii czasu lub rodzaju. Jako serbskie egzemplifikacje można wymienić następujące pary:

AKO BOGA ZNAŠ / ZNATE; BITI JEZIČAC NA VAZI / VAGI; BOG TE PITA / PITAJ KADA; CEPATI DLAKU NA ČETVORO / ČETVERO; DOŠLI / DOĐOŠE DIVLJI PA ISTJERALI / ISTJERAŠE PITOME; HOĆEŠ-NEĆEŠ / HTEO-NE HTEO; NA SAV / VAS GLAS; NARASLA VODA DO USTA / USTIJU; PA DA I SEKIRE PADAJU / PADALE; POKISNUTU DO KOSTI / KOSTIJU; PRODANA / PRODATA DUŠA; PUCATI / DA PUKNEŠ OD SMIJEHA; PUĆI / PUKNUTI OD TUGE; ŠARENA LAŽ / LAŽA; ŠTA BOG DA / DADE;

¹¹² Szerzej zob. Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006, 222.

SKUCATI KRAJCARU / KRAJCAR; TRAŽITI DLAKU U JAJU / JAJETU; TRČATI PRED RUDO / RUDU.

W pierwszej parze (AKO BOGA ZNAŠ / ZNATE) wariancja frazeologizmów wynika z użycia formy czasownikowej w różnej liczbie (2 singularis *versus* 2 pluralis), w drugiej (BITI JEZIČAC NA VAZI / VAGI) z faktu fakultatywnej możliwości notowania sybilaryzacji *g > z* w Dat. i Loc. sing. części rzeczowników należących do III deklinacji; w trzeciej parze (BOG TE PITA / PITAJ KADA) z użycia odmiennego trybu (indicativus *versus* imperativus). W czwartej (CEPATI DLAKU NA ČETVORO / ČETVERO) wariancja frazeologizmów jest efektem istnienia akceptowanego przez normę, wewnątrzsztokawskiego dubletu liczebnikowych końcówek fleksyjnych (-oro : -ero). W piątej parze (DOŠLI / DOBOŠE DIVLJI PA ISTJERALI / ISTJERAŠE PITOME) wariancję umożliwia opozycja czasów (perfectum *versus* aoristus), w następnej (HOČEŠ-NEČEŠ / HTEO-NE HTEO) użycie formy osobowej i nieosobowej czasownika *hteti*. W siódmym zestawieniu (NA SAV / VAS GLAS) wariancja wynika z równoczesnego funkcjonowania w serbszczyźnie zleksykalizowanego archaizmu morfologicznego oraz jego nowosztokawskiej, systemowej kontynuacji, w której doszło do zjawiska metatezy (**vas* → *sav*, analogicznie do: **vse*mu → *sv*emu, **vse* → *sv*e). W ósmej parze (NARASLA VODA DO USTA / USTIJU) wariancja zasadza się na możliwości wystąpienia w obrębie deklinacji formy *usta* regularnej końcówki Gen. plur. -a, właściwej formom pluralia tantum, jak też rzadszej końcówki -iju, będącej reliktem liczby podwójnej (por. Stevanović 1964a, 212). W następnym zestawieniu (PA DA I SEKIRE PADAJU / PADALE) wariancja frazeologiczna wynika z użycia różnych czasów (praesent *versus* perfectum) w obrębie czasownika współtworzącego strukturę frazeologizmu. Kolejną parę (POKISNUTU DO KOSTI / KOSTIJU) tworzą warianty frazeologiczne wykorzystujące oboczność deklinacyjną należącego do IV koniugacji rzeczownika *kost*, który w Gen. plur. może przyjmować regularną końcówkę -i lub archaiczną końcówkę -iju. Jedną parę wariantów (PRODANA / PRODATA DUŠA) konstituuje istnienie w języku serbskim konkurencyjnych — w przypadku części czasowników — końcówek imiesłowu przymiotnikowego biernego (*trpni glagolski pridev*): -[t]-a oraz -[n]-a (*prodana* : *prodana*, analogicznie do *udata* : *udana* ← *udati se*, *upoznata* : *upoznana* ← *upoznati*). W dwunastej parze (PUCATI / DA PUKNEŠ OD SMIJEHA) opozycja fleksyjna wynika z możliwości zastąpienia serbskiego bezokolicznika bałkanizmem, czyli konstrukcją *da* + praesens. W następnej parze (PUĆI / PUKNUTI OD TUGE) wariancję powoduje istnienie tematycznej opozycji pomiędzy regularną formą bezokolicznikową *pući* a formą bezokolicznikową *puknuti*, powstałą na skutek wyrównania analogicznego do pozostałych form fleksyjnych (**pukti* → *pući*, ale *puknem*, *pukoh*, *puknuvši*... → *puknuti*, analogicznie do **digti* → *dići*, ale *dignem*, *digoh*, *dignuvši*... → *dignuti* itd.). W czternastym zestawieniu (ŠARENA LAŽ / LAŽA) wariantów wykorzystywane jest to, że rzeczownik *laž(a)* może mieć rodzaj męski lub żeński, a tym samym należeć do dwóch deklinacji — III (Nom. *laža*, Gen.

laże, Dat. *laži*, Acc. *lažu* itd.) lub IV (Nom. *laž*, Gen. *laži*, Dat. *laži*, Acc. *laž* itd.). W piętnastej parze (ŠTA BOG DA / DADE) istnienie wariantów frazeologicznych jest rezultatem funkcjonowania tej samej formy czasownikowej (3 sing. aoristus *dati*) w dwóch, fakultatywnych odmiankach, zróżnicowanych w obrębie tematu oraz końcówki fleksyjnej (*da-ø* : *da{d}-e*, analogicznie do *pa-ø* : *pa{d}-e*). W kolejnej parze (SKUCATI KRAJCARU / KRAJCAR) variancja jest efektem variancji rodzajowej rzeczownika ‘krajcar(a)’, mogącego należeć zarówno do I (Nom. *krajcar*, Gen. *krajcara*, Dat. *krajcaru*, Acc. *krajcar*), jak i III deklinacji (Nom. *krajcara*, Gen. *krajcare*, Dat. *krajcari*, Acc. *krajcaru*). Siedemnasta para wariantów frazeologicznych (TRAŽITI DLAKU U JAJU / JAJETU) opiera się na możliwości odmiany formy nijakiej *jaje* z fakultatywnym rozszerzeniem *-et-*. Użycie tego elementu morfologicznego decyduje zaś o przynależności deklinacyjnej rzeczownika bądź to do rzeczownikowej deklinacji I (Nom. *jaje*, Gen. *jaja*, Dat. *jaju*, Acc. *jaje* itd.), bądź do rzeczownikowej deklinacji II (Nom. *jaje*, Gen. *jajeta*, Dat. *jajetu*, Acc. *jaje* itd.). Ostatni, osiemnasty przykład variancji frazeologicznej (TRČATI PRED RUDO / RUDU) konstituowany jest rodzajową współprzynależnością rzeczownika *rud(o/a)*. Rzeczownik ten może mieć bowiem rodzaj nijaki, a tym samym odmieniać się zgodnie z deklinacją I (Nom. *rudo*, Gen. *ruda*, Dat. *rudu*, Acc. *rudo* itd.), lub też rodzaj żeński i odmieniać się zgodnie z deklinacją III (Nom. *ruda*, Gen. *rude*, Dat. *rudi*, Acc. *rudu* itd.).

Polskie warianty frazeologiczne, wykorzystujące podobne zjawiska fleksyjne jak w podanych przykładach serbskich, są zdecydowanie mniej liczne. Jako egzemplifikację mogą podać zestawienia:

PRAGNAĆ JAK KANIA DŹDŻU / DESZCZU; NA DOBITKĘ / DOBITEK; NIE SPRZEDAĆ ŁATWO SWEJ / SWOJEJ SKÓRY; NERWY (KOMU) PUSZCZAJĄ / PUŚCIŁY; PRZEWRÓCIŁO SIĘ / PRZEWRACA SIĘ W GŁOWIE (KOMU); WYCHODZI / WYSZŁO SZYDŁO Z WORKA.

W pierwszej parze variancję frazeologiczną umożliwia współwystępowanie w polszczyźnie archaicznej formy dopełniacza *dżdżu* (←**deždž*) obok nowszej *deszczu* (←*deszcz*)¹¹³. W drugim zestawieniu variancja frazeologiczna wynika z oboczności rodzajowej (masculinum *versus* feminum) przestarzałej formy leksykalnej *dobitka* : *dobitek*. W trzeciej parze variancja zasadza się na fakcie funkcjonowania części polskich zaimków w dwóch wariantach tematowych — krótszym, który notuje kontrakcję (*-oje-* → *-e-*), oraz dłuższym, w którym do

¹¹³ Jak wiadomo, forma *deszcz* powstała na skutek ubezdźwięcznienia wygłosowej zbitki spółgłoskowej w pierwotnej, staropolskiej formie *deždž* (←psł. *dъzджъ*). Przypadki zależne: *deszczu*, *deszczowi*, *deszczem*... (pierwotnie *dždža*, *dždžu*, *dždžem*...) wykształciły się zaś wskutek wyrównania analogicznego do nowo wykształconej formy mianownikowej *deszcz* (Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006, 100).

ściągnięcia nie dochodzi (*swojej* → *swej*, analogicznie do *twojej* → *twej*, *mojej* → *mej* itd.). W trzech ostatnich parach wariancja frazeologiczna wykorzystuje możliwość przyjęcia przez czasownikowy składnik frazeologizmu różnej kategorii aspektowej, a wtórnie innej kategorii czasowej (aspekt niedokonany *versus* aspekt dokonany lub *praesens versus perfectum* oraz *praesens versus futurum*). Wyjątkowe miejsce w obrębie wariantów fleksyjnych zajmuje para TRAKTOWAĆ (KOGO) PER NOGA / NOGAM. Wspomniane odmianki powstały wskutek gry słów oraz żartobliwego naśladowania łaciny i łacińskich końcówek fleksyjnych — stąd też opozycja wyrazowa *noga* / *nogam*.

*

Warto w tym miejscu zauważyć, że Skorupka oraz A. Nowakowska wyróżniali kategorię frazeologicznych wariantów słowotwórczych (morfologicznych), włączając do tej klasy jednostki deminutywne, augmentatywne, femina itd., np.: BIAŁY JAK GOŁĄB / GOŁĄBEK; ŁAPY / ŁAPSKA JAK BOCHNY; BRONI SIĘ JAK LEW / LWICA (Nowakowska A. 2011, 27–28) oraz DAĆ BUZI / BUŻKI; IGRAĆ Z KIM JAK KOT / KOTEK Z MYSZKĄ (Skorupka 1986, 149–150). W niniejszej pracy formy tego rodzaju traktowane są jednak jako przejawy derywacji frazeologicznej i omawiane w innej części monografii.

5.1.5. Warianty syntaktyczne

Analizując zjawisko wariancji frazeologicznej, nietrudno zauważyć, że — zarówno w obrębie języka polskiego, jak i serbskiego — największą frekwencją cechują się frazeologiczne warianty syntaktyczne. Wśród tej nad wyraz licznej grupy form wyróżnić można kilka charakterystycznych typów odmianek frazeologicznych, które wykorzystują różnorodne zjawiska składniowe.

a) W obrębie języka serbskiego spotyka się warianty frazeologiczne bazujące na istnieniu syntaktycznej kategorii dopełniacza częściowego (*genetivus partitivi*, serb. „partitivni pravi objekat”)¹¹⁴. Tym samym forma imienna, współtworząca strukturę frazeologizmu i pełniąca w nim funkcję dopełnienia, może być użyta w przypadku biernika, ewentualnie dopełniacza. W serbskim materiale odnalezć można niedużą liczbę przykładów obrazujących ten typ wariancji:

DOBITI BATINA / BATINE; IMATI SLUH / SLUHA [ZA NEŠTO]; MIRISATI BARUT / BARUTA; NAĆI LIJEK / LIJEKA; NAĆINITI PUT / PUTA; POJESTI LUDE GLJIVE / LUDIH GLJIVA; STEĆI GLAS / GLASA; PUSTITI KORENA / KOREN; TRAŽITI KRUH / KRUHA; TRAŽITI [ČEMU] LIJEKA / LIJEK; TRAŽITI OD PTICE MLEKA / MLEKO; UHVATITI DUŠI MESTO / MESTA.

¹¹⁴ Szerzej o dopełniaczu częściowym zob. Saloni, Świdziński 2007, 161.

W polszczyźnie również występuje wspomniana kategoria dopełniacza częstkowego. Badany materiał dostarcza następujących przykładów variancji frazeologicznej:

NADSTAWIĆ GŁOWĘ / GŁOWY; POPUŚCIĆ CUGLE / CUGLI; PRZYKRĘCAĆ [KOMU] ŚRUBĘ / ŚRUBY; PRZYŁOŻYĆ RĘKĘ / RĘKI DO CZEGOŚ; STAWIAĆ CZOŁO / CZOŁA; UCHYLIĆ RĄBKĄ / RĄBEK TAJEMNICY.

b) W materiale serbsko-chorwackim można odnaleźć przykłady variancji frazeologicznej wykorzystującej istnienie syntaktycznej kategorii negacyjnego dopełnienia bliższego (serb. 'odrični pravi objekat'). Jej funkcjonowanie skutkuje możliwością wystąpienia imiennego dopełnienia zwrotu negacyjnego w przypadku dopełniacza lub biernika. Nie jest to często wykorzystywany model variancji, a jako przykłady można podać cztery zestawienia wariantów:

NE BERI BRIGE / BRIGU; NE OSTAVITI NI KAMEN / KAMENA NA KAMENU; NE VREDETI NI ZRNO BOBA / NE VREDETI NI ZRNA BOBA; NE ZNATI KRSNO IME / KRSNOG IMENA; NEMATI JEDNU DASKU / JEDNE DASKE U GLAVI.

W języku polskim variancja tego rodzaju nie występuje. Wynika to oczywiście z faktu, że we współczesnej polszczyźnie dopełnienie w zdaniu negacyjnym zawsze pojawia się w przypadku dopełniacza (tzw. słowiański dopełniacz, serb. „slovenski genitiv”).

c) W języku serbsko-chorwackim syntaktyczną variancję frazeologizmów umożliwia też obecność specyficznej odmiany orzeczenia imiennego. Mowa o konstrukcji składniowej, w której funkcję spójnika (serb. 'kopula') pełnią inne czasowniki aniżeli *biti* (np. *postati*, *smatrati*, *zvati se*, *praviti se*), określane w serbskich gramatykach mianem niewłaściwych czasowników kopulatywnych (serb. 'nepravi kopulativni glagol'). Orzecznik (serb. 'dopunski predikativ'), który występuje w takiej właśnie odmianie orzeczenia imiennego — niezależnie od tego, czy jest to rzeczownik, czy przymiotnik — charakteryzuje fakultatywna możliwość wystąpienia w przypadku mianownika lub narzędnika. Jako przykład można podać ciągi wariantów:

PRAVITI SE BLESAV / BLESAVIM; PRAVITI SE BUDALA / BUDALOM; PRAVITI SE GLUP / GLUPIM; PRAVITI SE LUD / LUDIM; PRAVITI SE SVETAC / SVECEM.

Choć w języku polskim orzecznik może wystąpić w różnych przypadkach, analogiczne przykłady frazeologicznej variancji składniowej w polszczyźnie nie pojawiają się¹¹⁵.

¹¹⁵ W języku polskim orzecznik może wystąpić w mianowniku: „Ty jesteś *władca*”, „Ty jesteś *wysoki*”, w dopełniacu „Ten samochód jest *brata*” czy narzędniku „Ty jesteś *władcą*”. W bada-

d) Analiza polskiego i serbskiego materiału językowego daje możliwość wyróżnienia syntaktycznej wariancji frazeologicznej, która opiera się na fakultatywnej możliwości przyjęcia przez dany zwrot konstrukcji komparatywnej. Mowa o dość licznej grupie wariantów typu:

BEŽATI {KAO} / BEZ DUŠE; BITI {KAO} / JEDNA DUŠA; BITI [S NEKIM] {KAO} / NOKAT I MESO; BITI {KAO} / U OBLACIMA; IMATI OBRAZ OD ĐONA / {KAO ĐON}; POSTATI [KOME] {KAO} / LONAC I POKLOPAC; POTONUTI {KAO} / POD LED; SEDETI {KAO} / NA ŽERAVICI.

Polskim przykładem tego zjawiska mogą być formy: BYĆ KAMIENIEM / {JAK KAMIEN} U SZYI; SERCE BIJE MŁOTEM / {JAK MŁOT}, TRAFIĆ {JAK} / KULĄ W PŁOT.

e) W obrębie serbskiego i polskiego materiału można odnaleźć warianty frazeologiczne, które konstytuuje fakt istnienia fakultatywnych właściwości akomodacyjnych czasownika współtworzącego konstrukcję frazeologizmu. Mowa głównie o fakultatywnej akomodacji biernikowo-miejscownikowej, biernikowo-narzędnikowej, lub biernikowo-dopełniaczowej. W serbskim materiale wskazać można przykłady typu:

BITI NA DOHVAT / DOHVATU RUKE; DOK BI DLAN / DLANOM O DLAN UDARIO; NA PRAVDU / PRAVDI BOGA; ODAPETI PAPKE / ODAPETI PAPCIMA; ODAPETI PUŠKU / ODAPETI PUŠKOM; OKO / OKOM U OKO; PRED DUŠOM / DUŠU; OTEGNUTI PAPKE / PAPCIMA.

W polskim materiale językowym odnaleziono następujące egzemplifikacje wariantów:

CHOWAĆ POD KORCEM / KORZEC; CHOWAĆ SIĘ ZA [CZYIMI] PLECAMI / ZA [CZYJE] PLECY; NADSTAWIAĆ ŁBA / LEB; RZUCAĆ GROCH / GROCHEM O ŚCIANĘ^{PSR}; STAŃC NA NOGI / NOGACH; UCHYLIĆ RĄBEK / RABKA TAJEMNICY.

f) Wariancja syntaktyczna wynikać może z istnienia różnic w szyku komponentów, tworzących daną formę frazeologiczną. W serbskich źródłach można odnaleźć następujące syntaktyczne warianty frazeologizmów:

AMO TAMO / TAMO AMO; BELO ILI CRNO / CRNO ILI BELO; BEZ KRAJA I KONCA / BEZ KONCA I KRAJA; BOGA PITAJ / PITAJ BOGA; BOSOTINJA I GOLOTINJA / GOLO-

nym materiale nie udało się jednak odnaleźć frazeologicznych odmianek wykorzystujących np. mianownikowo-narzędnikową wariancję orzecznika.

TINJA I BOSOTINJA; DOLOM I GOROM / GOROM I DOLOM; GLUH I SLIJEP / SLIJEP I GLUH; KRSTITI SE DESNOM I LEVOM / KRSTITI SE LEVOM I DESNOM; MANJE ILI VIŠE / VIŠE ILI MANJE; MLADO I STARO / STARO I MLADO; NE VIDJETI ŠUMU OD DRVEĆA / OD DRVEĆA NE VIDJETI ŠUMU; NI MANJE NI VIŠE / NI VIŠE NI MANJE; NI PEČEN NI FRIGAN / NI FRIGAN NI PEČEN; NI TAMO NI AMO / NI AMO NI TAMO; OD GLAVE DO PETE / OD PETE DO GLAVE; PALITI I ŽARITI / ŽARITI I PALITI; PROBIJATI GLAVOM ZID / PROBIJATI ZID GLAVOM; ZAPISATI DUŠU VRAGU / VRAGU DUŠU; ŽIVJETI U SLASTI I LASTI / LASTI I SLASTI.

W polskim materiale odnaleźć można zdecydowanie mniej analogicznych przykładów variancji:

CHUCHAĆ I DMUCHAĆ / DMUCHAĆ I CHUCHAĆ; OCHY I ACHY / ACHY I OCHY; ŚLEPY I GŁUCHY [NA CO] / GŁUCHY I ŚLEPY [NA CO]; W ŚWIĄTEK I PIĄTEK / W PIĄTEK I ŚWIĄTEK.

g) W grupie syntaktycznych wariantów frazeologicznych — zarówno serbskich, jak i polskich — najliczniejszą grupę stanowią jednostki, które różnicuje skład wyrazów synsemantycznych (głównie przyimków, rzadziej spójników) współtworzących strukturę frazeologizmu. W materiale serbskim można odnaleźć następujące przykłady:

BACATI KIPOVE POD / U TOČKOVE; BACATI SE BOBOM O / U STENU; BEZ / OD POLA MUKE; BITI U / NA SEDMOM NEBU; DATI ZA / U BEDU; DUŽAN DO / PREKO GRŁA; IMATI NEKOGA NA VRATU / ZA VRATOM; KAO OD / S BEDE; NI CRNO ISPOD NOKTA / IZA NOKTA; OD / S MALIH NOGU; OD / S VREMENA NA VREME; PASTI S / OD KONJA NA MAGARCA; PRESEĆI DO / OD / IZ KORENA; PROĆI [KROZ] SITO I REŠETO; S / OD / IZ KOLENA NA KOLENO; ULAZITI KROZ / NA MAŁA VRATA; VEŽI TO MAČKU ZA / O REP; VISITI O / NA DLACI; VUK POD JANJEĆOM KOŽOM / U JANJEĆOJ KOŽI; ŽIVETI NA / O SUVOM HLEBU.

Polskimi egzemplifikacjami wariantów frazeologicznych, które wykorzystują możliwość użycia różnych przyimków i spójników, są ciągi:

BYĆ MIĘDZY MŁOTEM A / I KOWADŁEM; DLA / KU PAMIĘCI; DO / Z GRUNTU; GOŁY JAK / NICZYM ŚWIĘTY TURECKI; JEŹDZIĆ [PO KIM] JAK NA / PO ŁYSEJ KOBYLE; NA / PO DIABŁA; NAD WSZYSTKO NA / W ŚWIECIE; OWIJAĆ [KOGO] DOKOŁA / WOKÓŁ MAŁEGO PALCA; PALCEM PO / NA WODZIE PISANE; ROZBIĆ [KOGO] W / NA PROCH; RZUCAĆ KAMIENIEM [W KOGO] / [NA KOGO]; SPRZĄTNAĆ SPRZED / SPOD NOSA; STAĆ U / NA PROGU [CZEGO]; [CO] STANĘŁO W / NA MARTWYM PUNKCIE;

UPIEC DWIE PIECZENIE PRZY / NA JEDNYM OGNIU; WALIĆ GŁOWĄ O / W MUR; WISIEĆ NA / PRZY TELEFONIE¹¹⁶.

W niektórych sytuacjach wymiana przyimka niesie z sobą konieczność użycia rzeczownika współtworzącego wyrażenie przyimkowe w innym przypadku. Serbskimi przykładami zmiany całej struktury wyrażenia przyimkowego współtworzącego frazeologizm są jednostki typu:

BOGU IZA LEĐA / ZA LEĐIMA; ČITATI S DLANA / U DLAN; ČUPATI SEBI KOSU S GLAVE / NA GLAVI; DETE OD SISE / NA SISI; DOBITI PREKO NOSA / PO NOSU; DRŽATI JEZIK IZA ZUBA / ZA ZUBIMA; IMATI [NEKOGA] NA VRATU / ZA VRATOM; JESTI DA SVE PUCA IZA UŠIJU / ZA UŠIMA; KRSTITI SE OD ČUDA / U ČUDU; NA KUKOVO LETO / O KUKOVU LETU; PRESEĆI DO KORENA / U KORENU; RASTATI SE SA ŽIVOTOM / OD ŽIVOTA; S VREMENA NA VREME / OD VREMENA NA VREME; TRAŽITI HLEBA PREKO POGAČE / NAD POGAČOM; VENČATI SE OKO VRBE / POD VRBOM.

Polskimi przykładami tego typu wariancji składniowej mogą być pary:

BIĆ PO OCZACH / W OCZY; DO GRUNTU / Z GRUNTU; MIEĆ [KOGO] PO DZIURKI W NOSIE / POWYŻEJ DZIUREK W NOSIE; NABIERAĆ WODĘ W USTA / DO UST; POZBIERAĆ SIĘ DO KUPY / W KUPE; PÓJŚĆ [Z KIM] DO OŁTARZA / PRZED OŁTARZ; PÓJŚĆ NA ODSTRZAŁ / DO ODSTRZAŁU; SKROBAĆ SIĘ PO GŁOWIE / W GŁOWĘ; ŚWIECZKI STANĘŁY [KOMU] W OCZACH / PRZED OCZAMI; WYPRUWAĆ Z SIEBIE / SOBIE ŻYŁY.

Możliwa jest też sytuacja, gdzie wariancja opiera się na fakultatywnej możliwości użycia w strukturze frazeologizmu wyrazu synsemantycznego. Jako przykład można podać szeregi:

GOLE DUŠE / S GOLOM DUŠOM; GOROM I DOLOM / S GOLA I DOLA; KRASTI OD BOGA / BOGU DANE; OKREĆE SE [NEKOME] U ŽELUCU / ŽELUDAC; USTATI NA LEVU NOGU / LEVOM NOGOM;

CAŁĄ DUSZĄ / Z CAŁEJ DUSZY; CAŁYM SERCEM / Z CAŁEGO SERCA; CZŁOWIEK GOŁĘBIEGO SERCA / O GOŁĘBIM SERCU; GRUBO CIOSANY / Z GRUBA CIOSANY; IŚĆ PRZEBOJEM / IŚĆ NA PRZEBÓJ.

¹¹⁶ Por. też Dziamska-Lenart 2004a, 24–25.

h) W języku serbskim istnieje też możliwość tworzenia wariantywnych wyrażeń przysłówkowych, które formalnie dyferencjuje jedynie forma przypadkowa (instrumental *versus* genetivus). Mowa o parach typu:

GOLIM RUKAMA / GOLIH RUKU; GOLIM ŠAKAMA / GOLIH ŠAKA.

Tego rodzaju variancja nie występuje w języku polskim, albowiem frazeologizmy, które syntaktycznie pełnią funkcję okolicznika sposobu, wystąpić mogą wyłącznie w przypadku narzędnika (np. ‘walczyliśmy GOŁYMI RĘKAMI’, nie: *‘walczyliśmy GOŁYCH RĄK’).

III

Rodzaje derywacji frazeologicznej

1. Derywacja międzyfrazologiczna

Derywacja międzyfrazologiczna to typ derywacji frazeologicznej, który zarówno w polszczyźnie, jak i serbszczyźnie cechuje się dużą produktywnością i żywotnością. W jego obrębie można wyznaczyć liczne odmiany i podkategorie. Niektóre z nich odznaczają się daleko idącą regularnością i kategorialnością.

W derywacji międzyfrazologicznej można wyróżnić dwa główne sposoby fundacji nowych form. Pierwszy z nich przebiega na płaszczyźnie leksykalnej i polega na zmianie składu komponentów jednostki frazeologicznej będącej podstawą w procesie derywacji. W obrębie struktury frazeologizmu może więc dojść do wymiany któregoś z jej członów (komutacji, np. PUŚCIĆ WODZE WYOBRAŹNI → PUŚCIĆ WODZE *FANTAZJI*, JAKA TOČKA → *SLABA TOČKA*), włączenia w jej obręb dodatkowego elementu (addycji, np. GORZKA PIGUŁKA → GORZKA PIGUŁKA *DO PRZELKNIĘCIA*, BITI BEZ KROVA → BITI BEZ KROVA *NAD GLAVOM*) bądź też usunięcia jednego ze składników (subtrakcji, np. WYLAĆ KUBEL ZIMNEJ WODY [NA KOGO] → [Ø] KUBEL ZIMNEJ WODY, SPAVATI ZIMSKIM SNOM → [Ø] ZIMSKI SAN). W takim wypadku mowa o **leksykalnej derywacji międzyfrazologicznej**¹¹⁷.

¹¹⁷ Wyodrębniane w obrębie leksykalnej derywacji międzyfrazologicznej techniki addycji, komutacji i subtrakcji leksykalnej pozostają oczywiście w związku z wprowadzonym przez Bąbę — oraz stosowanym później np. przez Liberka oraz Dziamską-Lenart — podziałem innowacji frazeologicznych na m.in. modyfikacyjne innowacje skracające, rozszerzające i wymieniające (por. Bąba 1982, 18–19; Liberek 1998, 149–200; Dziamska-Lenart 2004a, 15–51, 67–71). Istotna różnica między ujęciem stosowanym w niniejszej monografii a poglądami trojga wspomnianych badaczy polega na tym, że derywację międzyfrazologiczną uznaje się za względnie regularny proces służący tworzeniu pełnoprawnych, normatywnych jednostek leksykonu, odnotowywanych w dziełach leksykograficznych, nie zaś jako chaotyczny kompleks przekształceń, w obrębie których na bazie kanonicznej, normatywnej formy frazeologicznej tworzone są w dużej mierze wykojeńczenia frazeologiczne, ewentualnie efemeryczne, anormatywne neologizmy typu: NABIĆ KOGO W BUTELKĘ > NABIĆ KOGO W BUTELKĘ OPTYMIZMU; PRZYCHYLIĆ KOMU SZCZĘŚCIA > PRZYCHYLIĆ KOMU ŚWIATA, NIE PUŚCIĆ PARY Z GĘBY > PARY Z GĘBY (Bąba 1982, 19–20; 1986, 51);

Drugi sposób tworzenia nowych frazeologizmów polega na zmianie struktury morfologicznej komponentu lub (rzadziej) komponentów składowych frazeologizmu będącego podstawą derywacyjną. Transformacja ta realizuje się poprzez proces afiksacji, zmianę paradygmatyczną lub wymiany morfonologiczne (np. CHWYTAĆ KOGO ZA SŁOWA → CHWYTAĆ KOGO ZA SŁÓW-KA, NADUTI SE KAO ŽABA → NAD-UVA-TI SE KAO ŽABA, RZUCAĆ MIĘSEM → RZUCAĆ MIĘ-CH-EM). Ten sposób derywacji można nazwać **morfologiczną derywacją międzyfrazeologiczną**.

1.1. Model: [zwrot frazeologiczny] → [zwrot frazeologiczny]

1.1.1. Leksykalna derywacja zwrotów frazeologicznych poprzez komutację

Jak już wspomniano, leksykalna derywacja międzyfrazeologiczna może się realizować przez proces komutacji, addycji oraz subtrakcji. Spośród tych trzech technik najczęściej stosowana jest metoda leksykalnej komutacji międzyfrazeologicznej. Jej produktywność sprawia, że niektórzy badacze uważają, iż komutacja stanowi główną metodę fundowania frazeologizmów w obrębie całej derywacji międzyfrazeologicznej (Lubaś 2003, 452). Poprzez komutację tworzone są najczęściej derywaty modyfikacyjne, na które w dużej mierze składają się formy pochodne, różniące się od bazy derywacyjnej odmiennym nacechowaniem stylistycznym, inną ekspresywnością, stopniem obrazowości itd. Obok derywatów modyfikacyjnych dochodzi także do fundacji derywatów mutacyjnych, rzadziej transpozycyjnych lub tautologicznych.

Biorąc pod uwagę użyte formanty, można wyróżnić siedem rodzajów międzyfrazeologicznej derywacji zwrotów poprzez komutację.

1.1.1.1. Formant synonimiczny

Jednym z najczęściej spotykanych komutacyjnych formantów leksemowych jest formant o znaczeniu synonimicznym. Proces derywacji realizowany przy jego udziale polega na zastąpieniu jednego z leksykalnych składników bazowego frazeologizmu aloformantem, który jest semantycznym i funkcjonalnym odpowiednikiem (bliskoznacznikiem, synonimem) zamienianego leksemu. W przypadku derywacji formantem synonimicznym często nie jest możliwe wyznaczenie na płaszczyźnie synchronicznej niekwestionowalnego kierunku motywacji.

KOBIETA LEKKICH OBYCZAJÓW > KOBIETA LEPKICH OBYCZAJÓW, [CO] TRĄCI MYSZKĄ > [CO] TRĄCI BIAŁĄ MYSZKĄ, BRAĆ [KOGO] ZA MORDE > ZA MORDE (Liberek 1998, 153, 161, 179), ROBIĆ DOBRĄ MINĘ DO ZŁEJ GRY > ROBIĆ DOBRĄ MINĘ DO ZŁEJ NAGRODY, MIEĆ WYRZUTY SUMIENIA > MIEĆ IDEOLOGICZNE WYRZUTY SUMIENIA, CHWYCIĆ BYKA ZA ROGI > CHWYCIĆ ZA ROGI (Dziamska-Lenart 2004a, 16, 32, 68).

Stąd też przyjmuje się założenie, że część szeregów derywacyjnych cechuje — wspominane już — zjawisko nieukierunkowanej motywacji wzajemnej (por. Na-górko 1998, 171). Motywacja tego typu zaznaczana będzie w szeregach derywacyjnych graficznym symbolem strzałki o dwóch wektorach: ‘↔’.

Pisząc o aloformancie synonimicznym, należy zwrócić uwagę na istotny problem dotyczący zjawiska synonimii językowej. Jak wiadomo, w przypadku większości języków absolutna synonimia leksykalna, czyli pełna tożsamość semantyczna i funkcjonalna leksemów jest bardzo rzadko spotykana. W niektórych ujęciach badawczych twierdzi się nawet, że zjawisko pełnej synonimii leksykalnej nie istnieje, a o synonimii można mówić wyłącznie w odniesieniu do pewnych zjawisk z zakresu składni oraz morfologii (por. EJO, 534). W niniejszej pracy uznaje się jednak możliwość funkcjonowania pełnej synonimii leksykalnej, a ponadto przyjmuje się dość elastyczną interpretację synonimii, wychodząc z założenia, że jest ona zjawiskiem o charakterze stopniowalnym, skalarnym, nie zaś absolutnym, binarnym. W efekcie takich założeń w niniejszej monografii pojęcie „synonimu” odnoszone będzie do stosunkowo szerokiej gamy form leksykalnych, charakteryzujących się różnym stopniem zbieżności semantycznej, stylistycznej oraz pragmatycznej.

a) Aloformanty, które cechują się największym stopniem synonimii, to synonimy absolutne, dublety. Za dublety — częściowo zgodnie z poglądami wyrażanymi w niektórych polskich opracowaniach (por. EWJP, 343; Lachur 2004, 185) — uważane będą tożsame znaczeniowo pary wyrazowe, na które składa się rodzimy odpowiednik i zapożyczenie lub też dwa zapożyczenia¹¹⁸. W pierwszym przypadku za jednostkę motywującą uznaje się frazeologizm zawierający komponent rodzimy, natomiast w drugim stwierdza się istnienie motywacji wzajemnej. Jako przykład leksykalnej komutacji, gdzie w roli aloformantu występuje synonim absolutny, dublet, można podać następujące ciągi:

DATI ZNAK → *DATI SIGNAL*; DOLAZITI S KIM U *SUKOB* ↔ DOLAZITI S KIM U *KONFLIKT*; IMATI TANKE ŽIVCE → IMATI TANKE *NERVE*; PALITI *ĐAVOLU* SVIJEĆU ↔ PALITI *VRAGU* SVIJEĆU; PRODATI DUŠU *ĐAVOLU* ↔ PRODATI DUŠU *VRAGU*; SIĆI S POZORNICE → *SIĆI SA SCENE*; STAVITI NAGLASAK → *STAVITI AKCENAT*; VRŠITI PRITISAK → *VRŠITI PRESIJU*.

¹¹⁸ Mowa tu naturalnie o subiektywnym postrzeganiu stopnia „obcości” wyrazów obcych. Jasne jest bowiem, że wiele leksemów funkcjonujących w polszczyźnie to pożyczki, które jednak tak głęboko zakorzeniły się w świadomości językowej użytkowników języka, że ich genetyczna obcość jest niemal niedostrzegana. Formy tego typu, mimo że faktycznie są pożyczkami, subiektywnie, w świadomości językowej często posiadają status wyrazów rodzimych, pozostając w opozycji do innych pożyczek, które w mniejszym stopniu utraciły swój odcień „obcości”.

MALOWAĆ [CO] W TĘCZOWYCH **BARWACH** ↔ MALOWAĆ [CO] W TĘCZOWYCH **KOLORACH**; PUŚCIĆ WODZE WYOBRAŹNI → PUŚCIĆ WODZE **FANTAZJI**; SILNIK CHWYCIŁ → **MOTOR** CHWYCIŁ; SZCZĘŚCIE SIĘ UŚMIECHA [DO KOGO] → **FORTUNA** SIĘ UŚMIECHA [DO KOGO]; ŚWIEĆCIE **TRYUMFY** ↔ ŚWIEĆCIE **SUKCESY**; WEJŚĆ [KOMU] NA **POBORY** → WEJŚĆ [KOMU] NA **PENSJĘ**; WYDAĆ **TAJEMNICĘ** → WYDAĆ **SEKRET**; WYWIERAĆ **NACISK** → WYWIERAĆ **PRESJĘ**; ZOSTAĆ UGODZONYM STRZAŁĄ **AMORA** ↔ ZOSTAĆ UGODZONYM STRZAŁĄ **EROSA**; ZROBIĆ **BIZNES** ↔ ZROBIĆ **INTERES**, ZYSKAĆ POKLASK → ZYSKAĆ **APLAUZ**¹¹⁹.

Na inną grupę dubletów składa się klasa jednostek całkowicie obcych polszczyźnie — mowa o leksemach wariantowo spolaryzowanych, czyli formach, które funkcjonują w językach policentrycznych (wariantowych). Jednostki te mają identyczne znaczenie przedmiotowe, stylistyczne, ekspresywne, asocjacyjne, różni je jednak stopień rozpowszechnienia w poszczególnych narodowych lub / i terytorialnych wariantach jednego języka. Dyferencjacja ta ma najczęściej charakter względny, toteż właściwiej jest twierdzić, że konkretna forma leksykalna jest „bardziej / mniej typowa” dla określonego wariantu, aniżeli uznawać, iż „należy / nie należy” do którejś z narodowo-terytorialnych odmian (szerzej Jaroszewicz 2004, 127–145). Leksemy wariantowo spolaryzowane występowały w pracach leksykograficznych opisujących zarówno zasób leksykalny języka serbsko-chorwackiego, jak i języka serbskiego, a więc w dwóch obszarach leksykalnych, które zostały w niniejszej monografii objęte uwagą badawczą¹²⁰. Poniżej znajdują się przykładowe szeregi frazeologizmów fundowanych wariantowo spolaryzowanym aloformantem:

BACITI U STARO **GVOŽĐE** ↔ BACITI U STARO **ŽELJEZO**; IZ MNOGO PEĆI **HLJEBA** JESTI ↔ IZ MNOGO PEĆI **KRUHA** JESTI; JESTI TUĐI **HLJEB** ↔ JESTI TUĐI **KRUH**;

¹¹⁹ W rozdziale tym oparto się przede wszystkim na analizie materiału frazeologicznego wyekscerpowanego z czterech słowników frazeologicznych języka polskiego oraz serbskiego: MSF, FRH, PSFJP oraz WSF2.

¹²⁰ W 2010 r. Branko Tošović podjął próbę opisu frazeologicznych różnic serbsko-chorwacko-bośniackich w obszernej rozprawie *Frazeološke razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika* (Tošović 2010). Co ciekawe, nie zdecydował się jednak dokonać jednoznacznej polaryzacji frazeologizmów na serbskie, chorwackie i bośniackie, pisząc: „Ponieważ z powodu przenikania się, wymieszania i krzyżowania trudno odróżnić frazeologizmy chorwackie od serbskich czy bośniackich, w niniejszym tekście będziemy korzystać z wyrażenia *typowy* wobec jednostek, które przeważają, dominują, są bardziej charakterystyczne (w jednym języku). Takim sformułowaniem stwierdza się fakt, że określona jednostka dominuje, jest bardziej popularna, częściej spotykana w języku A, ale równocześnie nie twierdzi się, iż zostaje ona — całkowicie lub częściowo — wyłączona poza obręb języka B lub V” (‘Pošto je zbog izmiješavanja, prožimanja, ukrštanja teško diferencirati frazeologizme na hrvatske, srpske i bošnjačke, u ovom ćemo se tekstu koristiti izrazom *tipičan* za ono što je pretežno, dominantno, karakteristično. Takvom formulacijom ce konstatuje da data jedinica preovladava, da je uobičajena, da se češće susreće u jeziku A, ali se time potpuno ili djelimično ne isključuje u jeziku B ili V’ — Tošović 2010, 702).

JESTI VELIKOM **KAŠIKOM** ↔ JESTI VELIKOM **ŽLICOM**; JESTI VOJNIČKI **HLJEB** ↔ JESTI VOJNIČKI **KRUH**; OTIĆI U **VAZDUH** ↔ OTIĆI U **ZRAK**; PASTI U **PAN-DŽE** ↔ PASTI U **KANDŽE**; PRODATI ZA ČINJU **SOČIVA** ↔ PRODATI ZA ČINIJU **LEČE**; RASPINJATI [KOGA] NA **KRST** ↔ RASPINJATI [KOGA] NA **KRIŽ**; STJERATI U **UGAO** ↔ STJERATI U **KUT**; STEZATI **KAIŠ** ↔ STEZATI **REMEN**; SVITI **PORODIČNO** GNIJEZDO ↔ SVITI **OBITELJSKO** GNIJEZDO; VESLATI **KAŠIKOM** ↔ VESLATI **ŽLICOM**; UĆI U **(H)ISTORIJU** ↔ UĆI U **POVIJEST**; VRATITI NATRAG NA STARO KOTAČ **(H)ISTORIJE** ↔ VRATITI NATRAG NA STARO KOTAČ **POVIJESTI**; ZAPISATI DUŠU **ĐAVOLU** ↔ ZAPISATI DUŠU **VRAGU**; ZASLUŽITI SVOJ **HLJEB** ↔ ZASLUŽITI SVOJ **KRUH**¹²¹.

Biorąc pod uwagę to, że w podanych wyżej szeregach aloformant synonimiczny (dubletywny) pełni jedynie funkcję strukturalną, wymienione jednostki pochodne można uznać za przykłady derywatów tautologicznych¹²².

b) Aloformantem może być nie tylko dublet, lecz także leksem, który pozo-
staje w luźniejszym związku semantyczno-funkcjonalnym z wymienianym kom-
ponentem podstawy. Synonimią częściową cechują się pary leksemów, których
znaczenia przedmiotowe, ekspresywne, stylistyczne nie są identyczne, jednak
w dużej mierze się pokrywają i zazębiają (szerzej Lachur 2004, 184–187). Ist-
niejące rozbieżności najczęściej są efektem występowania różnic w zakresie pola
semantycznego aloformantów, wypływają z innej hierarchii cech semantycznych
budujących strukturę znaczeniową danej formy leksykalnej, wynikają z innego
stopnia intensywności cechy nazywanej przez aloformant, bazują na odmiennym
stopniu wyrażania szczegółowości lub konkretności określonego komponentu se-
mantycznego itd. Synonimię tego typu można określić mianem zakresowej. Jako
egzemplifikację ciągów derywacyjnych, powstałych wskutek komutacji zakreso-
wych, synonimicznych aloformantów można podać serie:

BOJATI SE SVOJE SENE ↔ **PLAŠITI SE SVOJE SENE**; **ČUČATI UVEK DOMA** ↔ **ČU-
ČATI STALNO DOMA**; **ČUVATI GUJU NA NJEDRIMA** ↔ **ČUVATI GUJU NA NA PRSI-
MA**; **DATI LEĐA** ↔ **DATI PLEĆA**; **DATI ČASNU RIJEČ** ↔ **DATI POŠTENU RIJEČ**;
DONETI [ŠTO] NA TANJIRU ↔ **DONETI [ŠTO] NA TACNI**; **DOVESTI [KOGA] U ŠKRI-
PAC** ↔ **NATJERATI [KOGA] U ŠKRIPAC**; **DRHTATI KAO ŠIBA NA VODI** ↔ **TRESTI
SE KAO ŠIBA NA VODI**; **DRŽATI KONCE U RUKAMA** ↔ **DRŽATI UZDE U RUKAMA**;
GORI KUĆA NAD GLAVOM ↔ **GORI KOLIBA NAD GLAVOM**; **GOVORITI KAO IZ BA-
ČVE** ↔ **GOVORITI KAO IZ BADNJA**; **GUBI SE [KOME] TRAG** ↔ **ZAMEO SE [KOME]
TRAG**; **IĆI UTAPKANIM** ↔ **IĆI UGAŽENIM STAZAMA** ↔ **IĆI UHODANIM STAZAMA**

¹²¹ Pierwszy w szeregu frazeologizm stanowi formę bardziej charakterystyczną dla normy serbskiej, drugi dla normy chorwackiej.

¹²² O derywatach tautologicznych por. *Morfologia* 1998, 375.

↔ **ÍCI UTABANIM STAZAMA**; **ÍCI ZA SUKNJOM** ↔ **TRČATI ZA SUKNJOM** ↔ **JURITI ZA SUKNJOM**; **IMATI PRLJAVE RUKE** ↔ **IMATI NEČISTE RUKE**; **ISKOPATI RATNU SJEKIRU** ↔ **ISKOPATI VOJNU SJEKIRU**; **IZIĆI Z KOLOSIJEKA** ↔ **IZIĆI Z KOLOTEČINE**; **LUTATI KAO JALOVİ PAS** ↔ **SKITATI KAO JALOVİ PAS** ↔ **LANDRATI SE KAO JALOVİ PAS**; **MJERITI ISTIM ARŠINOM** ↔ **MJERITI JEDNAKIM ARŠINOM**; **MRZITI Z DNA SRCA** ↔ **MRZITI Z DUBINE SRCA**; **NE VALJA NI DVIJE PARE** ↔ **NE VRIJEDI NI DVIJE PARE**; **ODGOVORITI KAO Z PUŠKE** ↔ **REĆI KAO Z PUŠKE** ↔ **ODVRATITI KAO Z PUŠKE** ↔ **KAZATI KAO Z PUŠKE**; **OTRTI SUZE** ↔ **OSUŠITI SUZE [KOME]**; **PARATI NOSOM NEBO** ↔ **REZATI NOSOM NEBO**; **PASTI NA ZADNJE GRANE** ↔ **PASTI NA POSLEDNJE GRANE**; **POČETI OD AZBUKE** ↔ **POČETI OD ABECEDE**; **POVUĆI ZA JEZIK [KOGA]** ↔ **POTEGNUTI ZA JEZIK [KOGA]**; **PREDATI DUŠU BOGU** ↔ **PREDATI DUŠU GOSPODU**; **PREMJEŠTATI BRDA** ↔ **PREMJEŠTATI BREGOVE** ↔ **PREMJEŠTATI GORE**; **PRESELITI SE NA ONAJ SVET** ↔ **OTIĆI NA ONAJ SVET**; **PROLITI NEDUŽNU KRV** ↔ **PROLITI NEVINU KRV**; **SASTAVITI SPISAK** → **SASTAVITI LISTU**; **SASUTI PJESAK U OČI** ↔ **SASUTI PRAH U OČI**; **SKINUTI TERET S VRATA** ↔ **SKINUTI BREME S VRATA**; **SLIKATI KOGA U CRNIM BOJAMA** ↔ **SLIKATI [KOGA] U TAMNIM BOJAMA**; **STAVLJATI PRED GOTOV ČIN** ↔ **STAVLJATI PRED SVRŠEN ČIN**; **STATI NA PASJI SUGREB** ↔ **NAGAZITI NA PASJI SUGREB**; **TRESTI SE KAO ŠIBA NA VODI** ↔ **TRESTI SE KAO PRUT NA VODI**; **UDARATI GLAVOM KROZ ZID** → **LUPATI GLAVOM KROZ ZID**; **UGUŠITI U KLICI** ↔ **UGUŠITI U U ZAMETKU**; **UJESTI SE ZA JEZIK** ↔ **UGRISTI SE ZA JEZIK**; **ŽIVOT [KOME] VISI O KONCU** ↔ **ŽIVOT [KOME] VISI O NITI**.

BIEC JAK WICHER ↔ **LECIEĆ JAK WICHER** ↔ **PĘDZIĆ JAK WICHER**; **BIĆ GŁOWĄ O MUR** ↔ **WALIĆ GŁOWĄ O MUR** ↔ **UDERZAĆ GŁOWĄ O MUR**; **CIEMNOŚĆ RZEDNIE** ↔ **MROK RZEDNIE**; **CHWYCIĆ WIATR W ŻAGLE** ↔ **ZŁAPAĆ WIATR W ŻAGLE**; **CUCHNAĆ JAK KOZIOŁ** ↔ **ŚMIERDZIEĆ JAK KOZIOŁ**; **DOSTAĆ SIĘ W [CZYJE] PAZURY** ↔ **DOSTAĆ SIĘ W [CZYJE] SZPONY**; **DRAPAĆ SIĘ W GŁOWĘ** ↔ **SKROBAĆ SIĘ W GŁOWĘ**; **GRUNT PALI SIĘ POD NOGAMI** ↔ **ZIEMIA PALI SIĘ POD NOGAMI**; **KISIĆ SIĘ WE WŁASNYM SOSIE** ↔ **KWASIĆ SIĘ WE WŁASNYM SOSIE**; **KONAĆ ZE ŚMIECHU** ↔ **UMIERAĆ ZE ŚMIECHU**; **KRĘCIĆ BICZ NA SIEBIE** ↔ **KRĘCIĆ BAT NA SIEBIE**; **ŁADOWAĆ AKUMULATORY** ↔ **ŁADOWAĆ BATERIE**; **MIEĆ BRUDNE RĘCE** ↔ **MIEĆ NIECZYSTY RĘCE**; **MIEĆ HOJNĄ RĘKĘ** ↔ **MIEĆ SZCZODRĄ RĘKĘ**; **MIEĆ WOLNĄ RĘKĘ** ↔ **MIEĆ SWOBODNĄ RĘKĘ**; **MIEĆ ZWIĄZANE RĘCE** ↔ **MIEĆ SKRĘPOWANE RĘCE** ↔ **MIEĆ SPĘTANE RĘCE**; **MIOTAĆ Z OCZU BŁYSKAWICE** ↔ **MIOTAĆ Z OCZU PIORUNY**; **OBRZUCIĆ [KOGO] SPOJRZENIEM** → **OBRZUCIĆ [KOGO] WZROKIEM**; **PAŚĆ NA POLU CHWAŁY** ↔ **POLEC NA POLU CHWAŁY**; **PILNOWAĆ JAK OKA W GŁOWIE** ↔ **STRZEC JAK OKA W GŁOWIE**; **PRZYGOTOWAĆ TEREN** ↔ **PRZYGOTOWAĆ GRUNT**; **PRZYŁAPAĆ NA GORĄCYM UCZYNKU** ↔ **SCHWYTAĆ NA GORĄCYM UCZYNKU**; **PUŚCIĆ CUGLE** ↔ **PUŚCIĆ WODZE** ↔ **PUŚCIĆ WĘDZIŁA**; **ROZDZIELAĆ WŁOS NA CZWORO** ↔ **ROZSZCZEPIAĆ WŁOS NA CZWORO**; **RZUCIĆ CZAR** ↔ **RZUCIĆ UROK**; **SCHODZIĆ NA MANOWCE** ↔ **SCHODZIĆ NA BEZ-**

DROŻA; SPALIĆ **DOWCIP** ↔ SPALIĆ **ŻART**; SPOCZAĆ NA LAURACH ↔ OSIAŚĆ NA LAURACH; STANAĆ **OŚCIĄ** W GARDLE ↔ STANAĆ **KOŚCIĄ** W GARDLE; STAWIĄC TWIERDZENIE ↔ STAWIĄC **TEŻĘ**; SZUKAĆ **IGŁY** W STOGU SIANA ↔ SZUKAĆ **SZPILKI** W STOGU SIANA; ŚNIĆ O NIEBIESKICH MIGDAŁACH → **MARZYĆ** O NIEBIESKICH MIGDAŁACH; UKRĘCIĆ **BICZ** [NA KOGO] ↔ UKRĘCIĆ **BAT** [NA KOGO]; UPADAĆ POD CIĘŻAREM **TROSK** ↔ UPADAĆ POD CIĘŻAREM **ZMARTWIEN**; WALIĆ GŁOWĄ O **MUR** ↔ WALIĆ GŁOWĄ O **ŚCIANĘ**; WCIĄGNAĆ [KOGO] W **PULAPKĘ** ↔ WCIĄGNAĆ [KOGO] W **ZASADZKĘ**; WNIEŚĆ **WIANO** ↔ WNIEŚĆ **POSAG**; WTYKAĆ NOS W NIESWOJE SPRAWY ↔ **WSADZIĆ** NOS W NIESWOJE SPRAWY ↔ **WEPCHNAĆ** NOS W NIESWOJE SPRAWY; WETKNAĆ KIJ W MROWISKO ↔ **WSADZIĆ** KIJ W MROWISKO; WRÓBLE **ĆWIERKAJĄ** [O CZYM] ↔ WRÓBLE **ŚWIERGOCĄ** [O CZYM]; WYLAĆ **KUBEL** ZIMNEJ WODY NA GŁOWĘ ↔ WYLAĆ **WIADRO** ZIMNEJ WODY NA GŁOWĘ; ZAPISAĆ NA **KONTO** [CZEGO] ↔ ZAPISAĆ NA **RACHUNEK** [CZEGO]; **ZŁAPAĆ** PANA BOGA ZA NOGI ↔ **CHWYCIĆ** PANA BOGA ZA NOGI; ROBIĆ Z SIEBIE **PRZEDSTAWIENIE** ↔ ROBIĆ Z SIEBIE **WIDOWISKO**; ZRZUCIĆ **PĘTA** ↔ ZRZUCIĆ **WIĘZY**.

c) Obok drobnych rozbieżności, które są prymarnie związane z zakresem znaczeniowym i warstwą semantyczną aloformantów, dyferencjacje między synonimami częściowymi mogą się koncentrować wokół różnic w zabarwieniu emocjonalnym zestawianych form, ich przynależności do odmiennych stylów funkcjonalnych i odmian językowych czy też stopnia rozpowszechnienia w użyciu w różnych epokach rozwoju systemu językowego. Derywacja frazeologiczna, która w roli formantu wykorzystuje takie właśnie częściowe synonimy ekspresywne, stylistyczne bądź chronologiczne realizuje się zwykle poprzez wprowadzenie do derywatu aloformantu, który jest deminutywem, augmentatywem, wulgaryzmem, eufemizmem, kolokwializmem, poetyzmem, regionalizmem, archaizmem itd.¹²³ Trzeba oczywiście zaznaczyć, że w wielu przypadkach trudno jednoznacznie wskazać, czy określona forma stanowi archaizm lub poetyzm, ewentualnie kolokwializm lub regionalizm, wulgaryzm lub formę ekspresywną. Granice między synonimią ekspresywną, chronologiczną oraz stylistyczną dość często są rozmyte, a wiele elementów leksykalnych przypisać można równocześnie do kilku kategorii synonimów częściowych. Jako przykład szeregów derywacyjnych, gdzie w funkcji aloformantu występują omawiane tu synonimy stylistyczne, ekspresywne czy chronologiczne, można podać zestawienia:

¹²³ Dziamska-Lenart, opisując zachodzące w obrębie struktury frazeologizmu „wymiany elementów należących do tego samego pola semantycznego”, jako przykłady podaje niemal wyłącznie formy frazeologiczne, w których występujący w podstawie frazeologicznej składnik zostaje zastąpiony swoim potocznym, kolokwialnym odpowiednikiem, np: PRZEWRACA SIĘ [KOMU] W GŁOWIE → PRZEWRACA SIĘ [KOMU] WE **ŁBIE**, DOSTAĆ PO GŁOWIE → DOSTAĆ PO **ŁBIE**, [CO] NIE MIEŚCI SIĘ [KOMU] W GŁOWIE → [CO] NIE MIEŚCI SIĘ [KOMU] W **PALE** (Dziamska-Lenart 2004a, 19–20).

BITI NA SMRTNOJ POSTELJI → *BITI NA SAMRTNOJ POSTELJI*; BOJATI SE KAO VRANA BRODARA → *BOJATI SE KAO VRANA SKELEDŽIJE*; ČUČATI UVEK DOMA → *ČUČATI VAZDA DOMA*; ČUVATI SVOJU GUZICU → *ČUVATI SVOJE DUPE*; DATI OSTATAK → *DATI KUSUR*; GLEDATI KAO TELE U ŠARENA VRATA → *BLENUTI KAO TELE U ŠARENA / BULJITI KAO TELE U ŠARENA / ZIJATI KAO TELE U ŠARENA VRATA*; I VUK SIT I OVCE NA BROJU → *I KURJAK SIT I OVCE NA BROJU*; ISPRUŽITI SVE ČETIRI → *OTEGNUTI SVE ČETIRI*; KUCNUO POSLJEDNJI ČAS → *KUCNULA POSLJEDNJA URA*; KUPOVATI MAČKA U VREĆI → *KUPOVATI MAČKA U MEHU*; MARITI KAO VRANA ZA BRODARA → *HAJATI KAO VRANA ZA BRODARA*; NEDOSTAJE [KOME] DUGA U GLAVI → *MANJKA [KOME] DUGA U GLAVI / FALI [KOME] DUGA U GLAVI*; ODVOJITI SE OD STOLA I KREVETA → *ODVOJITI SE OD STOLA I POSTELJE*; ISPRUŽITI PAPKE → *OTEGNUTI PAPKE / ODAPETI PAPKE*; PALA JE ZLATNA JABUKA → *PALA JE ZLAĆANA JABUKA*; PASTI NA GUZICU OD ČUDA → *PASTI NA DUPE OD ČUDA*; PRAVITI RAČUN BEZ KRČMARA → *PRAVITI RAČUN BEZ BIRTAŠA*; PRIČATI NA SVA USTA → *PRIČATI NA SVE ŽVALE*; PRLJATI RUKE → *KALJATI RUKE*; PRUŽITI SE PREMA POKRIVAČU → *PRUŽITI SE PREMA GUBERU*; POLJUBITI VRATA → *CELIVATI VRATA*; PUCATI OD ZDRAVLJA → *ISKIPJETI OD ZDRAVLJA / PRENUTI OD ZDRAVLJA / PRSKATI OD ZDRAVLJA*; SJEDITI NA PARAMA → *SJEDITI NA DUKATAMA*; SJESTI U MINISTARSKU FOTELJU → *UVALITI U MINISTARSKU FOTELJU*; SKUCATI PARE → *SKUCATI KRAJCARE*; STRPATI U JEDNU VREĆU → *STRPATI U JEDAN DŽAK*; UMIRATI OD SMIJEHA → *CRKNUTI OD SMIJEHA*; UMRIJETI KAO PAS → *CRKNUTI KAO PAS*; UPISATI ZLATNIM SLOVIMA → *UPISATI ZLATNIM PISMENIMA*; ZATVORITI GUBICU → *ZAVEZATI GUBICU / ZAČEPITI GUBICU*; ZAVEZATI USTA → *ZAVEZATI GUBICU / ZAVEZATI NJUŠKU*.

BAWIC SIĘ [Z KIM] JAK KOT Z MYSZKĄ → *IGRAĆ [Z KIM] JAK KOT Z MYSZĄ*; BIEĆ JAK WICHER → *LECIEĆ JAK WICHER / PĘDZIĆ JAK WICHER*; CHODZIĆ [ZA KIM] JAK CIEŃ → *ŁAZIĆ [ZA KIM] JAK CIEŃ*; CHWYCIĆ ZA PIÓRO → *JĄĆ SIĘ PIÓRA*; CHWYCIĆ SIĘ BRONI → *CHWYCIĆ SIĘ OREŻA*; CZEKAĆ JAK KANIA NA DESZCZ → *CZEKAĆ JAK KANIA DŹDŻU*; DIABEŁ [W KOGO] WSTĄPIŁ → *BIES [W KOGO] WSTĄPIŁ / SZATAN [W KOGO] WSTĄPIŁ / ZŁY DUCH [W KOGO] WSTĄPIŁ*; DIABEŁ [KOGO] OPĘTAŁ → *CZORT [KOGO] OPĘTAŁ*; DOKONAĆ ŻYCIA → *DOKONAĆ ŻYWOTA*; DOSTAĆ W TWARZ → *DOSTAĆ W GĘBĘ / DOSTAĆ W MORDE*; DOSTAĆ W TYŁEK → *DOSTAĆ W DUPE*; DOSTAĆ LANIE → *DOSTAĆ MANTO / DOSTAĆ ŁUPNIA*; UMIERAĆ ZE ŚMIECHU → *KONAĆ ZE ŚMIECHU / ZDYCHAĆ ZE ŚMIECHU*; DOSTAĆ SIĘ W [CZYJE] RĘCE → *DOSTAĆ SIĘ W [CZYJE] ŁAPY*; GONIĆ RESZTKAMI SIŁ → *GONIĆ OSTATKIEM SIŁ*; GRAĆ OD UCHA → *RŹNAĆ OD UCHA*; IŚĆ UTARTĄ DROGĄ → *KROCZYĆ UTARTĄ DROGĄ*; IŚĆ W ZAPOMNIENIE → *IŚĆ W NIEPAMIĘĆ*; MIEĆ GŁOWĘ NA KARKU → *MIEĆ KIEPEŁE NA KARKU*; MIEĆ ROBAKI W TYŁKU → *MIEĆ ROBAKI W DUPIE*; MIEĆ STRACHA → *MIEĆ MOJRA*; MGŁA ZASLANIA OCZY → *MGŁA ZASNUWA OCZY*; MÓWIĆ PÓLGĘBKIEM → *BĄKAĆ PÓLGĘBKIEM*; MÓWIĆ CO ŚLINA NA JĘZYK PRZYNIESIE → *PLEŚĆ CO ŚLINA NA JĘZYK PRZYNIESIE*; MÓWIĆ DO ŚCIANY → *GADAĆ DO*

ŚCIANY; NABRAĆ WODY W USTA → *NABRAĆ WODY W GĘBĘ*; NAPCHAĆ BRZUCH → *NAPCHAĆ BANDZIOCH*; NAROBIC W GACIE ZE STRACHU → *NASRAĆ W GACIE ZE STRACHU*; NIE DLA KOTA SADŁO → *NIE DLA KOTA SPERKA*; NIE MIEĆ ZŁAMANEGO GROSZA → *NIE MIEĆ ZŁAMANEGO SZELĄGA*; NOGI WCHODZĄ W TYŁEK → *NOGI WCHODZĄ W DUPE*; POLICZYĆ [KOMU] KOŚCI → *PORACHOWAĆ [KOMU] KOŚCI*; UCIEKAĆ GDZIE PIEPRZ ROŚNIE → *ZMYKAĆ GDZIE PIEPRZ ROŚNIE* / *WIAĆ GDZIE PIEPRZ ROŚNIE*; OCZY [KOMU] Z ORBIT WYCHODZĄ → *ŚLEPIA Z ORBIT WYCHODZĄ* / *GALY [KOMU] Z ORBIT WYCHODZĄ*; OBEJMUJE [KOGO] TRWOGA → *OBEJMUJE [KOGO] STRACH*; PATRZEĆ KRZYWYM OKIEM → *PATRZEĆ KOSYM OKIEM*; PISAĆ JAK KURA PAZUREM → *BAZGRAĆ JAK KURA PAZUREM*; PŁAKAĆ KROKODYŁOWYMI ŁZAMI → *RONIĆ KROKODYŁOWE ŁZY*; POSTAWIĆ OCENĘ → *POSTAWIĆ STOPIEŃ*; PÓJŚĆ DO WOJSKA → *PÓJŚĆ W SOŁDATY*; PRACOWAĆ JAK WÓŁ → *HAROWAĆ JAK WÓŁ* / *TYRAĆ JAK WÓŁ*; PRAGNAĆ JAK KANIA DŹDŻU → *ŁAKNAĆ JAK KANIA DŹDŻU*; ROSNAĆ W USTACH → *ROSNAĆ W GĘBIE*; RZUCAĆ GROMY [NA KOGO] → *CISKAĆ GROMY [NA KOGO]*; SKALAĆ [CZYM] DŁONIE → *SPLAMIEĆ [CZYM] DŁONIE*; STAĆ NA ROZDROŻU → *STAĆ NA ROZSTAJU*; STRZĘPIĆ JĘZYK NA PRÓŻNO → *STRZĘPIĆ JĘZYK PO PRÓŻNICY*; UDERZAĆ DO DZIEWCZYNY → *UDERZAĆ DO PANNY*; UNIKAĆ JAK MOROWEJ ZARAŻY → *STRONIĆ JAK OD MOROWEJ ZARAŻY*; UPAŚĆ NA GŁOWĘ → *UPAŚĆ NA LEB*; WBIĆ OCZY W ZIEMIĘ → *WBIĆ GALY W ZIEMIĘ* / *WBIĆ ŚLEPIA W ZIEMIĘ*; WCHODZIĆ DO WALKI → *WCHODZIĆ DO BOJU*; WŁOŻYĆ SUTANNE → *PRZYWDZIAĆ SUTANNE*; WTYKAĆ NOS W NIESWOJE SPRAWY → *WŚCIBIAĆ NOS W NIESWOJE SPRAWY*; WYCIĄGNAĆ KOŚCI → *WYCIĄGNAĆ GNATY*; WYPALIĆ MOWĘ → *WYPALIĆ ORACJĘ*; WYPRUWAĆ Z SIEBIE FLAKI → *WYPRUWAĆ Z SIEBIE BEBECZY* / *WYPRUWAĆ Z SIEBIE KICHY*; WYTOCZYĆ CIĘŻKIE DZIAŁA → *WYTOCZYĆ CIĘŻKIE ARMATY*; WYTRĄCIĆ [KOMU] BROŃ Z RĘKI → *WYTRĄCIĆ [KOMU] OREŻ Z RĘKI*; WZIĄĆ PO GŁOWIE → *WZIĄĆ PO LEBIE*; ZAKOCHAĆ SIĘ PO USZY → *ZABUJAĆ SIĘ PO USZY*; ZAMKNAĆ USTA → *ZAMKNAĆ BUZIĘ* / *ZAMKNAĆ GĘBĘ* / *ZAMKNAĆ MORDE* / *ZAMKNAĆ RYJA* / *ZAMKNAĆ PYSK*; ZAMKNAĆ GĘBĘ → *STULIĆ GĘBĘ*; ZBIERAĆ GROSZ DO GROSZA → *CIUŁAĆ GROSZ DO GROSZA*; ZROBIĆ [KOMU] DZIECKO → *ZMAJSTROWAĆ [KOMU] DZIECKO*; ZMAJSTROWAĆ [KOMU] DZIECKO → *ZMAJSTROWAĆ [KOMU] DZIECIAKA* / *ZMAJSTROWAĆ [KOMU] BACHORA*.

Derywacja wykorzystująca taką odmianę formantu synonimicznego prowadzi do wykształcenia się derywatów modyfikacyjnych — bazowa forma frazeologiczna i derywat różni się bowiem jedynie wtórnymi cechami stylistycznymi — ekspresją, obrazowością itd.¹²⁴

¹²⁴ Warto przy okazji zauważyć, że w wypadku tej odmiany derywacji leksemowej może się pojawić rozbieżność między synonimią systemową, leksykalną a synonimią tekstową, kontekstową (por. Lyons 1975, 494–496).

1.1.1.2. Formant hiponimiczny

Oprócz zjawiska synonimii podczas derywacji frazeologicznej wykorzystywane jest także istnienie innego rodzaju zjawisk semantycznych. Jednym z nich jest hiponimia, czyli relacja międzyleksemowa, bazująca na istnieniu hierarchicznej organizacji elementów tworzących leksykon określonego języka. Jak wiadomo, w obrębie systemu leksykalnego każdego języka funkcjonują jednostki, których pole znaczeniowe jest na tyle rozległe, iż obejmuje ono swoim zakresem pola znaczeniowe innych form leksykalnych. Ów nadrzędny leksem, który swoim polem znaczeniowym w całości pokrywa pole semantyczne innego leksemu — lub kilku innych leksemów — określany jest mianem hiperonimu. Leksem podrzędny wobec hiperonimu to hiponim; w sytuacji, gdy hiperonim posiada więcej niż jeden hiponim — mówimy o kohiponimach (Lachur 2004, 192–193; Lyons 1975; 496–500)¹²⁵. Na zjawisku hiponimii bazują wykorzystywane w obrębie derywacji międzyfrazeologicznej formanty hiponimiczne. Tworzenie nowych form pochodnych z użyciem tego formantu polega na wymianie leksemu znajdującego się w podstawie na aloformant pozostający ze wspomnianą formą leksykalną w relacji kohiponimii, rzadziej hiponimii / hiperonimii¹²⁶. Jako przykład można przedstawić następujące ciągi derywacyjne:

BITI PAČJE ↔ PILEĆE ↔ KOKOŠJE PAMETI; BITI DEVETI ↔ PETI ↔ SEDMI U PLUGU; BUDITI ODUŠEVLJENJE ↔ BUDITI RADOZNALOST ↔ BUDITI SAMILOST ↔ BUDITI STRAH; CEPATI DLAKU NA ČETVORO ↔ SEDMORO ↔ DEVETORO; DAVATI DUŠMANINU PUŠKU ↔ DAVATI DUŠMANINU MAČ ↔ DAVATI DUŠMANINU SABLJU; DIRATI U OSINJE GNEZDO ↔ DIRATI U STRŠLJENOVU GNEZDO; DOVESTI [KOGA] DO OČAJANJA ↔ DOVESTI [KOGA] DO LUDILA; DRŽATI SE KAO

¹²⁵ Warto przy okazji wskazać, że hiponimia to zjawisko o wielowymiarowej, „szkatułkowej” konstrukcji. Można to zobrazować następującym przykładem: pojęcie „pieniądz” jest hiperonimem dla hiponimów (kohiponimów) „banknot” oraz „moneta”. Hiponim „moneta” jest jednak równocześnie hiperonimem dla szeregu hiponimów typu „złotówka”, „groszówka” itd. Pisząc o zjawisku hiponimii i relacjach panujących na osi hiperonim — hiponim, można też nadmienić, że nie wszystkie kohiponimy posiadają jednostkę nadrzędną — hiperonim. W literaturze wskazuje się np. brak polskiego hiperonimu dla kohiponimów „okrągły” i „kwadratowy”, czeskiego hiperonimu dla form „den” i „noc”, angielskiego hiperonimu dla „brown”, „green”, „red” itd. (por. Lachur 2004, 193; Lyons 1975, 499).

¹²⁶ Na marginesie można zauważyć, że zwroty utworzone formantem hiponimicznym dobitnie kwestionują pogląd, jakoby wymiany leksykalne mogły konstituować warianty frazeologiczne, nie zaś nowe jednostki leksykonu (por. II.5). Jako przykład można podać szereg frazeologizmów ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK ZWIERZĘ oraz ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK BYDŁO, ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK NIEDŹWIEDŹ, ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK ŚWINIA przywoływany przez Wysoczańskiego (Wysoczański 2006, 65) i traktowany przez wrocławskiego badacza jako przejaw wariacji frazeologicznej, która wykorzystuje zjawisko hiponimii. Nietrudno jednak dostrzec w obrębie tych szeregów istotne różnice semantyczne (ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK NIEDŹWIEDŹ = ‘zachowywać się niezgrabnie, niezręcznie’, ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK ŚWINIA = ‘zachowywać się nieuczciwie, podle’, ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK BYDŁO = ‘zachowywać się wyjątkowo niekulturalnie, niestosownie’ itd.), które nie pozwalają uznać wymienionych frazeologizmów za warianty jednego frazeologizmu.

PIJAN PLOTA ↔ DRŽATI SE KAO SLEPAC PLOTA; DRŽATI SE KAO POKISLA KOKOŠ
 ↔ DRŽATI SE KAO POKISLI VRABAC ↔ DRŽATI SE KAO POKISLO PSETO; GORETI
 OD ODUŠEVLJENJA ↔ GORETI OD LJUBOMORE ↔ GORETI OD NESTRPLJENJA
 ↔ GORETI OD RADOZNALOSTI; IĆI PO OŠTRICI NOŽA ↔ BRIJAČA ↔ BRITVE;
 IMATI PTIČJI MOZAK → IMATI *PILEĆI* MOZAK ↔ IMATI *KOKOŠIJI* MOZAK ↔ IMATI
SVRAČI MOZAK; ISPOLJITI MRŽNJU ↔ ISPOLJITI NEZADOVOLJSTVO ↔ ISPOLJITI
 RADOST ↔ ISPOLJITI STRAH; IZAZIVATI PANIKU ↔ IZAZIVATI NEMIR ↔ IZA-
 ZIVATI NEREDE ↔ IZAZIVATI SENSACIJU; IZJEDA [KOGA] ČEŽNJA ↔ TUGA ↔
 ŽALOST; IZRAZITI SAOSEĆANJE ↔ IZRAZITI SAGLASNOST ↔ IZRAZITI ZAHVAL-
 NOST; IZVRŠITI KRAĐU ↔ IZVRŠITI NASILJE ↔ IZVRŠITI SAMOUBISTVO; JED-
 NIM UDARCEM UBITI DVIJE MUHE ↔ JEDNIM UDARCEM UBITI DVA ZECA; KRITI
 KAO ZMIJA NOGE → KRITI KAO *GUJA* NOGE; MJERITI ISTIM ARŠINOM ↔ MJERITI
 ISTIM RIFOM; MNOGO ĆE VODE PROTEĆI DUNAVOM ↔ MNOGO ĆE VODE PROTEĆI
 SAVOM; NABITI KAO SARDINE ↔ NABITI KAO SARDELE; NAPUNITI GAĆE ↔ NA-
 PUNITI ^{KR}HLAČE; NE VALJA NI DVIJE PARE ↔ NE VALJA NI PET PARA; NE VRIJE-
 DITI NI DVIJE PARE ↔ NE VRIJEDITI NI PET PARA; NE VRIJEDITI NI POLA GROŠA
 ↔ NE VRIJEDITI NI POLA KRAJCARE ↔ NE VRIJEDITI NI POLA KERA ↔ NE VRI-
 JEDITI NI POLA FILIRA ↔ NE VRIJEDITI NI POLA MARJAŠA; NEMATI NI PREBITE
 PARE → NEMATI NI PREBITE *KRAJCARE*; NISMO ZAJEDNO OVCE ČUVALI ↔ NISMO
 ZAJEDNO KOZE ČUVALI; OBASIPATI [KOGA] PAŽNJOM ↔ OBASIPATI [KOGA] LJU-
 BAZNOŠĆU ↔ OBASIPATI [KOGA] MILOŠĆU; OBUZIMA [KOGA] APATIJA ↔ OBU-
 ZIMA [KOGA] ČEŽNJA ↔ OBUZIMA [KOGA] LJUBOMORA ↔ OBUZIMA [KOGA]
 NEMIR ↔ OBUZIMA [KOGA] RADOST ↔ OBUZIMA [KOGA] RADOZNALOST ↔
 OBUZIMA [KOGA] STID ↔ OBUZIMA [KOGA] STRAH ↔ OBUZIMA [KOGA] TUGA
 ↔ OBUZIMA [KOGA] ŽALOST; OČISTITI ^{KR}TANJUR ↔ OČISTITI ZDJELU; ODGO-
 VARATI KAO IZ PUŠKE ↔ ODGOVARATI KAO IZ TOPA; OSEĆATI ODVRATNOST
 ↔ OSEĆATI PREZIR ↔ OSEĆATI RADOST ↔ OSEĆATI STRAH ↔ OSEĆATI ZA-
 HVALNOST; OSETITI NAKLONOST ↔ OSETITI NEMIR ↔ OSETITI ODVRATNOST
 ↔ OSETITI RADOST ↔ OSETITI TUGU; OŠTRITI MAČ ↔ OŠTRITI NOŽ; PALA KNJI-
 GA NA DVA SLOVA ↔ PALA KNJIGA TRI SLOVA; PALO JE SRCE U GAĆE ↔ PALO JE
 SRCE U ^{KR}HLAČE; PEČENI GOLUBOVI PADAJU S NEBA ↔ PEČENE ŠEVE PADAJU
 S NEBA; PIĆE [KOME] POPILO PAMET → *RAKIJA* [KOME] *POPILA PAMET*; POKAZA-
 TI HRABROST ↔ POKAZATI NAKLONOST ↔ POKAZATI ODVAŽNOST ↔ POKA-
 ZATI PRISEBNOST ↔ POKAZATI SPOSOBNOST ↔ POKAZATI STRUČNOST ↔ PO-
 KAZATI UMERENOST; PRAVITI OD MUHE SLONA ↔ PRAVITI OD BUHE^{KR} SLONA
 ↔ PRAVITI OD KOMARCA SLONA; PROBUDILA SE ANTIPATIJA ↔ PROBUDILA SE
 LJUBOMORA ↔ PROBUDIO SE NEMIR; PSOVATI KAO KOČIJAŠ ↔ PSOVATI KAO
 HAMALIN ↔ PSOVATI KAO LAĐAR; ^{KR}SKUHATI [KOME] ČORBU ↔ ^{KR}SKUHATI
 [KOME] POPARU ↔ ^{KR}SKUHATI [KOME] PAPICU ↔ ^{KR}SKUHATI [KOME] KAŠU;
 SPAVATI KAO HRČAK ↔ SPAVATI KAO PUH; SPOPADA [KOGA] BES ↔ SPOPADA
 [KOGA] LJUBOMORA ↔ SPOPADA [KOGA] RADOZNALOST ↔ SPOPADA [KOGA]
 STRAH ↔ SPOPADA [KOGA] STRAST; STAJATI KAO DRVENI SVETAC → *STAJATI*
KAO LIPOV SVETAC; STEĆI HRABROST ↔ STEĆI ISKUSTVO ↔ STEĆI NAKLONOST

↔ **STEĆI SIGURNOST** ↔ **STEĆI SPRETNOST** ↔ **STEĆI VREDNOST**; **STIŠATI BES** ↔ **STIŠATI GNEV**; **STRESTI LANCE** ↔ **STRESTI OKOVE** ↔ **STRESTI JARAM**; **TAKNUTI U OSINJE GNIJEZDO** ↔ **TAKNUTI U STRŠLJENOVU GNIJEZDO**; **TRESU SE [KOME] GAĆE** ↔ **TRESU SE [KOME]^{KR}HLAĆE**; **UDARATI U DRUGE DIPLE** ↔ **UDARATI U DRUGE GUSLE**; **UDARITI U ZURLE** ↔ **UDARITI U BUBNJEVE I TALAMBASE**; **UPALI SE KOME LAMPICA** ↔ **UPALI SE KOME SIJALICA** ↔ **UPALI SE KOME SVJEĆICA**; **UTOPITI U ČAŠI VODE** ↔ **UTOPITI U^{KR}ŽLICI VODE**; **VENČATI SE OKO VRBE** → **OŽENITI SE OKO VRBE**; **VEČERATI S VRAGOM** ↔ **RUČATI S VRAGOM**; **ZAPRŽITI [NEKOME] ČORBU** ↔ **ZASOLITI [NEKOME] ČORBU** ↔ **ZAPAPRITI [NEKOME] ČORBU**; **ZADOBITI POVREDE** → **ZADOBITI RANE**; **ZASVIRATI NA UZBUNU** → **ZATRUBITI NA UZBUNU**; **ZVECKATI ORUŽJEM** → **ZVECKATI MAČEM** ↔ **ZVECKATI SABLJOM**.

CIERPIEĆ MĘKI → **CIERPIEĆ GLÓD**; **CHODZIĆ WŁASNYMI ŚCIEŻKAMI** ↔ **CHODZIĆ WŁASNYMI DROGAMI**; **CZERPAĆ WODĘ PRZETAKIEM** ↔ **CZERPAĆ WODĘ RZESZOTEM** ↔ **CZERPAĆ WODĘ SITEM**; **DARZYĆ UCZUCIEM** → **DARZYĆ PRZYJAŻNIĄ** ↔ **DARZYĆ ŻYCZLIWOŚCIĄ**; **DOPROWADZIĆ DO ROZPACZY** ↔ **DOPROWADZIĆ DO SZALEŃSTWA**; **DOPUŚCIĆ SIĘ ZBRODNI** → **DOPUŚCIĆ SIĘ GWALTU**; **GRZEBAĆ WIDELCEM W TALERZU** ↔ **GRZEBAĆ ŁYŻKĄ W TALERZU**; **NAJEŚĆ SIĘ SZALEJU** ↔ **NAJEŚĆ SIĘ BLEKOTU**; **NIE MIEĆ ZŁAMANEGO GROSZA** ↔ **NIE MIEĆ ZŁAMANEGO CENTA**; **PAŁAĆ GNIEWEM** ↔ **PAŁAĆ MIŁOŚCIĄ** ↔ **PAŁAĆ NIECIERPLIWOŚCIĄ**; **PRZEJAWIAĆ NIEUFNOŚĆ** ↔ **PRZEJAWIAĆ RADOŚĆ**; **ROZDAWAĆ CIOSY** ↔ **ROZDAWAĆ KUKSAŃCE** ↔ **ROZDAWAĆ SZCZUTKI**; **POLICZYĆ [KOMU] KOŚCI** → **POLICZYĆ [KOMU] ŻEBRA**; **POŁOŻYĆ GŁOWĘ POD TOPÓR** ↔ **POŁOŻYĆ GŁOWĘ POD MIECZ**; **ROBIĆ W SPODNIE** ↔ **ROBIĆ W MAJTKE**; **ROZSZCZEPIAĆ WŁOS NA CZWORO** ↔ **ROZSZCZEPIAĆ WŁOS NA DWOJE**; **SKRZYŻOWAĆ [Z KIM] SZABLE** ↔ **SKRZYŻOWAĆ [Z KIM] SZPADY**; **SMAŻYĆ SIĘ WE WŁASNYM SOSIE** ↔ **KISIĆ SIĘ WE WŁASNYM SOSIE**; **SPLYNĘŁO PO KIMŚ JAK WODA PO GĘSI** ↔ **SPLYNĘŁO PO KIMŚ JAK WODA PO KACZCE**; **SPRAWIĆ RADOŚĆ** ↔ **SPRAWIĆ PRZYJEMNOŚĆ** ↔ **SPRAWIĆ TRUDNOŚĆ**; **SIEDZIEĆ JAK NA TURECKIM KAZANIU** ↔ **SIEDZIEĆ JAK NA NIEMIECKIM KAZANIU**; **ŚWIERGOĆ JAK PTAKI** → **ŚWIERGOĆ JAK WRÓBLE**; **UCHYLIĆ KAPELUSZA** ↔ **UCHYLIĆ CZAPKI**; **WPAŚĆ W APATIE** ↔ **WPAŚĆ W EKSTAZĘ** ↔ **WPAŚĆ W FURIĘ** ↔ **WPAŚĆ W SMUTEK** ↔ **WPAŚĆ W SZAL** ↔ **WPAŚĆ W WE-SOŁOŚĆ** ↔ **WPAŚĆ W ZŁOŚĆ**; **WYCIERAĆ FOTELE** ↔ **WYCIERAĆ KRZESŁA** ↔ **WYCIERAĆ ŁAWKI**; **WYDAĆ KOLACJĘ** ↔ **WYDAĆ OBIAD**; **ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK ZWIERZĘ** → **ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK BYDŁO** ↔ **ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK NIEDŹWIEDŹ** ↔ **ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK ŚWINIA**; **ZIADAĆ LITERY** → **POLYKAĆ LITERY**; **ZACZERWIEŃĆ SIĘ JAK RÓŻA** ↔ **ZACZERWIEŃĆ SIĘ JAK PIWONIA**; **ZYSKAĆ PRZYJAŹŃ** ↔ **ZYSKAĆ SZACUNEK** ↔ **ZYSKAĆ WZGLĘDY**.

W sytuacji, gdy funkcję aloformantu pełni hiponim lub kohiponim około dwóch trzecich nowo utworzonych derywatów stanowią formy modyfikacyjne, które różnią się od swojej podstawy derywacyjnej jedynie innym typem obrazo-

wości lub wartością ekspresywną. Pozostałą grupę form pochodnych tworzą natomiast derywaty mutacyjne konstytuowane formantami leksemowymi, dla których wspólnym hiperonimem jest — zazwyczaj wprost niewyrażony — leksem „OSEĆANJE” bądź „UCZUCIE”¹²⁷.

1.1.1.3. Formant metonimiczny

W trakcie międzyfrazologicznej derywacji zwrotów, która przeprowadzana jest metodą komutacji, użyty może być również formant metonimiczny. Formant ten implikuje fakt występowania semantycznego związku zamienni pomiędzy wprowadzanym aloformantem a zastępowanym komponentem podstawy¹²⁸. Przykłady derywatów frazeologicznych utworzonych za pomocą metonimicznego aloformantu leksykalnego można odnaleźć w szeregach:

BACITI SJEME MRŽNJE → *BACITI SJEME RAZDORA* (P)¹²⁹; BITI KAO ODSJEČENA GRANA → *BITI KAO SUHA GRANA* (P); BITI KAO ODSJEČENA GRANA → *BITI KAO MRTVA GRANA* (P); BITI ŠIROKOG SRCA → *BITI ŠIROKIH GRUDI* (PO); BRATI LOVORIKE → *BRATI LOVORE* (M); ČUVATI GUJU NA SRCU → *ČUVATI GUJU NA PRSIMA* (PO); ČUVATI GUJU NA SRCU → *ČUVATI GUJU NA NA NJEDRIMA* (PO); DIRNUTI DO DNA DUŠE → *DIRNUTI DO DNA SRCA* (PO); DRŽATI SE KAO SELJAČKA MLADA → *DRŽATI SE KAO SEOSKA MLADA* (MJ); GURNUTI [KOGA] U JAMU → *GURNUTI [KOGA] U GROB* (PO); GUTATI OČIMA → *GUTATI POGLEDOM* (DZ); MRZITI [KOGA] IZ DNA DUŠE → *MRZITI [KOGA] IZ DNA SRCA* (PO); ODMERITI KOGA OKOM → *ODMERITI KOGA POGLEDOM* (DZ); PADA MRENA S OČIJU → *PADA MRAK S OČIJU* (P); PLATITI ŽIVOTOM → *PLATITI GLAVOM* (Z); PRELETJETI OČIMA → *PRELETJETI POGLEDOM*

¹²⁷ W wypadku tego typu szeregów derywacyjnych zauważalna staje się rozbieżność istniejąca pomiędzy stosunkiem semantycznym, jaki łączy komutujące leksemy, a wzajemną relacją frazeologizmów, w których skład te leksemy wchodzi. Choć więc aloformant leksemowy łączy z zamienianą jednostką związek hiponimii (np. GRZEBĄĆ **WIDELCEM** W TALERZU ↔ GRZEBĄĆ **ŁYŻKĄ** W TALERZU; PRAVITI OD **BUHE** SLONA ↔ PRAVITI OD **KOMARCA** SLONA) to nowo utworzony frazeologizm pozostaje wobec frazeologizmu bazowego w relacji bliskoznaczności, synonimii (np. GRZEBĄĆ **WIDELCEM** W TALERZU oraz GRZEBĄĆ **ŁYŻKĄ** W TALERZU = ‘jeść powoli, bez apetytu, wyrzydzać podczas jedzenia’; PRAVITI OD **BUHE** SLONA oraz PRAVITI OD **KOMARCA** SLONA = ‘preuveličavati nešto’).

¹²⁸ Jak wiadomo, zjawisko metonimii polega na zastąpieniu określonego wyrazu innym, który pozostaje z nim w związku semantycznej styczności. Styczność ta może realizować się na różne sposoby, stąd też wyróżnia się wiele odmian metonimii — np. metonimię narzędzia: NARZĘDZIE → WYTWÓR (N); przyczyny: PRZYCZYNA → SKUTEK (P); przedmiotu ogarniającego: ZAWARTOŚĆ → PRZEDMIOT OGARNIAJĄCY, POJEMNIK, (PO); materiału: MATERIAŁ → WYTWÓR (M); działania: NARZĘDZIE → DZIAŁANIE (DZ); znaku: OZNACZANA RZECZ → ZNAK (Z); czynności: WYTWÓR → CZYNNOŚĆ (WT); miejsca: MIESZKANIEC → MIEJSCE (MJ); wytworu: WYTWÓR → WYTWORCA (WW); właściwości: PRZEDMIOT → WŁAŚCIWOŚĆ PRZEDMIOTU (WL). O metonimii i jej odmianach szerzej zob. EJO, 331–332; Lachur 2004, 178–179; Lakoff, Johnson 1988, 58–63; Stanojčić, Popović 2002, 176–178).

¹²⁹ Zastosowane skróty — zob. przyp. 128.

(DZ); SPAVATI KAO DRVO → SPAVATI KAO **KLADA** (M); STAJATI NA SLABIM NOGAMA → STAJATI NA **KLIMAVIM NOGAMA** (P); UPILJITI OČI → UPILJITI **POGLED** (DZ); UPRETI [U NEKOGA] ZENICU → UPRETI [U NEKOGA] **POGLED** (DZ); UREZATI SE U DUŠU → UREZATI SE U **SRCE** (PO); UREZALO SE U PAMET → UREZALO SE U **MOZAK** (PO); UŠILJITI POGLLED → UŠILJITI **OČI** (DZ); UTOPITI U KAPI → UTOPITI U ^{KR}**ŽLICI VODE** (PO); UZDRŽAVATI SE OD PLAČA → UDRŽAVATI SE OD **SUZA** (P); VOLETI IZ DUBINE DUŠE → VOLETI IZ DUBINE **SRCA** (PO); VRANA PAMET POPILA → VRANA **MOZAK** POPILA (PO).

[CO] IDZIE JAK **ŚWIEŻE** BUŁECZKI → [CO] IDZIE JAK **CIEPŁE** BUŁECZKI (P); DAĆ ŻYCIE → DAĆ **GARDŁO** (Z); DOPROWADZIĆ [KOGO] DO **PLACZU** → DOPROWADZIĆ [KOGO] DO **ŁEZ** (P); IŚĆ DO GROBU → IŚĆ DO **ZIEMI** (PO); IŚĆ DO PIACHU ↔ IŚĆ DO **ZIEMI** (PO); KAMIEŃ SPADŁ Z SERCA → KAMIEŃ SPADŁ Z **PIERSI** (PO); KALECZYĆ JĘZYK → KALECZYĆ **MOWĘ** (N); KAMIEŃ [KOMU] SPADŁ Z SERCA → **CIEŻAR** [KOMU] SPADŁ Z SERCA (WŁ); LIZAĆ [KOMU] STOPY → LIZAĆ [KOMU] **BUTY** (PO); MIEĆ WYPCHANY PORTFEL → MIEĆ WYPCHANE **KIESZENIE** (PO); NAPCHAĆ ŻOŁĄDEK → NAPCHAĆ **BRZUCH** (PO); NIE SPRZEDAĆ TANIO SWOJEGO ŻYCIA → NIE SPRZEDAĆ TANIO SWOJEJ **SKÓRY** (Z); NIENAWIDZIĆ W GŁĘBI DUSZY → NIENAWIDZIĆ W GŁĘBI **SERCA** (PO); ODBIERAĆ DZIECKO → ODBIERAĆ **PORÓD** (WT); ODPUKAĆ W NIEMALOWANE DRZEWO → ODPUKAĆ W NIEMALOWANE **DREWNO** (M); PESZYĆ SIĘ JAK SZTUBAK → **CZERWIENIĆ SIĘ** JAK SZTUBAK (P); RUSZYĆ ROZUMEM → RUSZYĆ **GŁOWĄ** (PO); RZUCIĆ WYZWANIE → RZUCIĆ **RĘKAWICĘ** (Z); SIĘGNAĆ DO PORTFELA → SIĘGNAĆ DO **KIESZENI** (PO); ŚMIERĆ [CZYJA] SPADNIE NA [KOGO] → **KREW** [CZYJA] SPADNIE NA [KOGO] (Z); UMKNAĆ SPOJRZENIEM / WZROKIEM → **OCZAMI** W BOK (DZ); TOPIĆ SMUTKI W ALKOHOLU → TOPIĆ SMUTKI W **KIELISZKU** (PO); UDERZYĆ W STRUNĘ → UDERZYĆ W **TON** (N); WBIĆ OCZY W ZIEMIĘ → WBIĆ **WZROK** W ZIEMIĘ (DZ); WODZIĆ SPOJRZENIEM → WODZIĆ **OKIEM** (DZ); WYPAŚĆ Z PAMIĘCI → WYPAŚĆ Z **GŁOWY** (PO); WYRAZIĆ OPINIĘ → WYRAZIĆ **ZDANIE** (Z); ZAPŁAĆ ŻYCIEM → ZAPŁAĆ **GŁOWĄ** (Z); ZDZIERAĆ **GARDŁO** → ZDZIERAĆ **GŁOS** (N); [CO] ZNAJDUJE SIĘ W POWIĄKACH → [CO] ZNAJDUJE SIĘ W **KOLEBCE** (PO); ŻYCIE [Z KOGO] UCIEKA → **DUSZA** [Z KOGO] UCIEKA (Z); ŻYĆ Z ODSETEK → ŻYĆ Z **PROCENTÓW** (P).

W efekcie derywacji wykorzystującej metonimiczny formant leksykalny dochodzi do wykształcenia się frazeologicznych derywatów modyfikacyjnych.

1.1.1.4. Formant synekdochowy

Kolejny rodzaj derywatów frazeologicznych tworzony jest za pomocą synekdochowego formantu leksemowego. Formant ten bazuje na synekdosze, czyli zjawisku zbliżonym do metonimii, niekiedy nawet uznawanym za jej odmianę (por. np. Stanojčić, Popović 2002, 177). Mechanizm synekdochy polega na zastąpieniu wyrazu oznaczającego pewną całość wyrazem oznaczającym część tej całości

(*pars pro toto*) lub — *vice versa* — zastąpieniu wyrazu nazywającego część wyrazem nazywającym całość (*totum pro parte*)¹³⁰. Komutacyjna derywacja frazeologiczna, która wykorzystuje formant synekdochowy, widoczna jest w następujących ciągach frazeologicznych:

BACITI OBRAZ POD **NOGE** → *BACITI OBRAZ POD PETU* (PR)¹³¹; BACATI SE POD **KOLA** → *BACATI SE POD TOČKOVE*; ČEKATI SVOJ **DAN** → *ČEKATI SVOJ ČAS* (PR); DATI **PETE** ↔ DATI **LEDA** (PA); **DOĆI** NA PLIČINU → *NAĆI SE NA PLIČINI* (AB); GORI [KOME] POD NOGAMA → *GORI [KOME] POD PETAMA* (PR); GORI KOME POD NOGAMA → *GORI KOME POD TABANIMA* (PR); GORI KUĆA NAD GLAVOM → *GORI KROV NAD GLAVOM* (PR); IMATI PUNE **RUKE** POSLA → *IMATI PUNE ŠAKE POSLA* (PR); KRASTI BOGU **VREME** → *KRASTI BOGU DANE* (PR); **LEBDETI** IZMEĐU ŽIVOTA I SMRTI → *BITI IZMEĐU ŽIVOTA I SMRTI* (AB); **LEŽATI** U BOŽJOJ RUCI → *BITI U BOŽJOJ RUCI* (AB); NE VIDETI ŠUMU OD **DRVEĆA** → *NE VIDETI ŠUMU OD STABALA* (PR); OTEGNUTI SE KAO GLADNA **GODINA** → *OTEGNUTI SE KAO GLADAN DAN* (PR); OPRATI **GLAVU** → *OPRATI UŠI* (PR); PLIVATI U SLASTI I LASTI → *ŽIVJETI U SLASTI I LASTI* (AB); PLJUNUTI U LICE → *PLJUNUTI U BRADU* (PR); POVISITI GLAS → *POVISITI TON* (PR); **PRESEĆI** ↔ **ZATRTI** → *UNIŠTITI U KORENU* (AB); PRETVORITI SE U UHO ↔ PRETVORITI SE U **OKO** (PA); PREVALITI PREKO **JEZIKA** ↔ PREVALITI PREKO **USANA** (PA); PRIHVATITI **PESMU** → *PRIHVATITI MELODIJU* (PR); PROPUSTITI [ŠTO] KROZ **RUKE** → *PROPUSTITI [ŠTO] KROZ ŠAKE* (PR); **STAJATI** PRED VRATIMA → *BITI PRED VRATIMA* (AB); **STATI** NA ČIJOJ STRANI → *BITI NA ČIJOJ STRANI* (AB); **STAJATI** NA SLABIM NOGAMA → *BITI NA SLABIM NOGAMA* (AB); **STAJATI** NA DNEVNOM REDU → *BITI NA DNEVNOM REDU* (AB); **STAJATI** NA SNAZI → *BITI NA SNAZI*; **STAJATI** POD PAROM → *BITI POD PAROM* (AB); STAVITI KATANAC NA **JEZIK** ↔ STAVITI KATANAC NA **USTA** (PA); UNIŠTITI DO **KORIJENA** ↔ UNIŠTITI DO **PANJA** (PA); **VIDJETI** KOLIKO JE SATI → *ZNATI KOLIKO JE SATI* (AB); **VISJETI** [KOME] O VRATU → *BITI [KOME] NA VRATU* (AB); ZAVEZATI **USTA** ↔ ZAVEZATI **JEZIK** (PA).

CHYLIĆ **GŁOWĘ** [PRZED CZYM / KIM] → *CHYLIĆ CZOLĄ* [PRZED CZYM / KIM] (PR); DAĆ **GARDŁO** ↔ DAĆ **GŁOWĘ** (PA); **DOLAĆ** OLIWY DO OGNI → *DODAC OLIWY DO OGNI* (AB); **DOSTAĆ** W **GĘBĘ** → *DOSTAĆ W ZĘBY* (PR); **DOSTAĆ** SIĘ W [CZYJE] **LAPY** → *DOSTAĆ SIĘ W [CZYJE] PAZURY* (PR); **LEŻEĆ** DO GÓRY **BRZUCHEM** → *LEŻEĆ DO GÓRY PĘPKIEM* (PR); **MIEĆ** NIEWYPARZONĄ **BUZIĘ** → *MIEĆ NIEWYPARZONY JEZYK* (PR); **MIEĆ** **NOGI** JAK Z WATY → *MIEĆ KOLANA JAK Z WATY* (PR);

¹³⁰ W literaturze wyróżnia się kilka odmian synekdochy — synekdochę partytywną: CAŁY PRZEDMIOT → CZĘŚĆ PRZEDMIOTU (PR), synekdochę liczby: POJEDYNCZY ELEMENT → LICZBA MNOGA ELEMENTÓW, synekdochę gatunku: GATUNEK → RODZAJ; synekdochę abstrakcji: KONKRET → ABSTRAKTUM (AB) itd. Szczeg. zob. EJO, 532–533. W niniejszej monografii w obręb synekdochy włącza się także zjawisko partonimii (PA), czyli związku istniejącego między dwoma (i więcej) leksemami, które nazywają dwa różne, równorzędne elementy składowe jednej, wspólnej całości (o partonimii por. też Łuczyński, Maćkiewicz 2005, 41).

¹³¹ Zastosowane skróty — zob. przyp. 130.

NADSTAWIAĆ **GŁOWY** ↔ NADSTAWIAĆ **KARKU** (PA); **NOGA** LUDZKA [GDZIE] NIE STANĘŁA → **STOPA** LUDZKA [GDZIE] NIE STANĘŁA (PR); PUSZCZAĆ SIĘ NA MĘTNE WODY → PUSZCZAĆ SIĘ NA MĘTNE **FALE** (PR); [CO] ROŚNIE W **GARDLE** ↔ [CO] ROŚNIE W **USTACH** (PA); RZUCAĆ SIĘ POD **SAMOCHÓD** → RZUCAĆ SIĘ POD **KOŁA** (PR); **SIEDZIEĆ** NA WALIZKACH → **ŻYĆ** NA WALIZKACH (AB); SPĘDZAĆ SEN Z **OCZU** → SPĘDZAĆ SEN Z **POWIEK** (PR); **STAĆ** NA STRACONEJ POZYCJI → **BYĆ** NA STRACONEJ POZYCJI (AB); [CO] **STOI** U PROGU → [CO] **JEST** U PROGU (AB); STRZELIĆ **BUTAMI** → **OSTROGAMI** ↔ **OBCASAMI** (PR); STRZELIŁO [KOMU] W **KOŚCIACH** ↔ STRZELIŁO [KOMU] W **STAWACH** (PA); TRACIĆ GRUNT POD **NOGAMI** → TRACIĆ GRUNT **STOPAMI** (PR); TRZĄŚĆ SIĘ JAK **OSIKA** → TRZĄŚĆ SIĘ JAK **LISTEK OSIKI** (PR); **TRZYMAĆ** WSZYSTKIE KARTY W RĘKU → **MIEĆ** WSZYSTKIE KARTY W RĘKU (AB); UŚMIECH BŁĄDZI PO **TWARZY** → **WARGACH** ↔ **USTACH** (PR); UŚMIECHAĆ SIĘ POD **WĄSEM** ↔ UŚMIECHAĆ SIĘ **NOSEM** (PA); WALCZYĆ **RAMIĘ** W **RAMIĘ** → WALCZYĆ **RĘKA W RĘKĘ** (PR); WYGLĄDAĆ JAK NIESZCZĘŚCIE → WYGLĄDAĆ JAK **PÓLTORA** ↔ **SIEDEM NIESZCZĘŚĆ** (PR); WYRZUCIĆ [KOGO] NA **ULICĘ** → WYRZUCIĆ [KOGO] NA **BRUK** (PR); ZIEMIA SIĘ [KOMU] PALI POD **NOGAMI** → ZIEMIA SIĘ [KOMU] PALI POD **STOPAMI** (PR); WYTOCZYĆ **DZIAŁA** → WYTOCZYĆ **ARTYLERIE** (PR); ŻYĆ Z **DNIA** NA **DZIEŃ** → ŻYĆ Z **GODZINY** NA **GODZINĘ** (PR).

Zwroty frazeologiczne tworzone za pomocą synekdochowego formantu leksemowego są również formami modyfikacyjnymi — od podstawy różni je wyłączenie inny typ obrazowości.

1.1.1.5. Formant metaforyczny

Podczas komutacyjnego tworzenia derywatów frazeologicznych stosowany może być także metaforyczny formant leksykalny. Wykorzystuje on rzecz jasna semantyczne zjawisko metafory, a więc przeniesienia nazwy jednego elementu językowego na drugi element, wskutek dostrzegania pewnych podobieństw istniejących pomiędzy tymi dwoma elementami świata zewnętrznego (podobieństwo kształtu, barwy, cech akustycznych, optycznych, zapachowych, pełnionej funkcji itd. — szerzej Stanojčić, Popović 2002, 168–169). W tej odmianie derywacji frazeologicznej proces tworzenia nowej jednostki frazeologicznej polega na zastąpieniu jednego z komponentów podstawy aloformantem, który pozostaje z nim w relacji metafory. Przykładami fundacji międzyfrazeologicznej, która wykorzystuje formant metaforyczny, są stosunkowo rzadkie szeregi:

BITI NA SLABIM NOGAMA → BITI NA **GLINENIM** ↔ **STAKLENIM** NOGAMA; IĆI UGAŻENIM STAZAMA → IĆI **UTRTIM** STAZAMA; IMATI DOBRE NERVE → IMATI **ŽELJE-ZNE** NERVE; IMATI JAKE ŽIVCE → IMATI **ČELIČNE** ŽIVCE; MUČI [KOGA] SAVIJEST → **PEČE** ↔ **GRIZE** ↔ **JEDE** [KOGA] SAVIJEST; PADA [KOME] MRENA S OČIJU → PADA [KOME] **MREŽA** ↔ **ZAVJESA** S OČIJU; SKOČITI U NEPOZNATO → SKOČITI U **MRAK**; STAJATI NA SLABIM NOGAMA → STAJATI NA **GLINENIM** ↔ **STAKLENIM** NOGAMA; SKINUTI BRIGU S VRATA → SKINUTI **BREME** ↔ **TERET** S VRATA.

MIEĆ MOCNE NERWY → *MIEĆ **STALOWE** NERWY*; SIEDZIEĆ ZA KIEROWNICĄ → *SIEDZIEĆ ZA **KÓŁKIEM***; SIEDZIEĆ JAK NA WULKANIE → *SIEDZIEĆ JAK NA **BOMBIE***; WIEJE OSCHŁOŚCIĄ → *WIEJE **CHŁODEM***¹³²; WYTRĄCIĆ [KOMU] ARGUMENTY Z RĘKI → *WYTRĄCIĆ [KOMU] **BRON** Z RĘKI*.

Formant metaforyczny wnosi do nowo ufundowanej jednostki znaczenie modyfikacyjne.

1.1.1.6. Formant antonimiczny

Oprócz wymienionych wyżej typów formantów, których użycie zazwyczaj skutkuje wykształceniem się frazeologicznych derywatów modyfikacyjnych, w obrębie derywacji komutacyjnej odnaleźć można również takie formanty, które służą wyłącznie fundacji derywatów mutacyjnych. Jednym z nich jest formant antonimiczny, który wykorzystuje zjawisko antonimii rozumianej jako relacja względnego i wymiernego przeciwieństwa semantycznego¹³³. Proces derywacji frazeologicznej polega w tym przypadku na użyciu w roli aloformantu leksemu, który zastępuje w strukturze podstawy frazeologicznej leksem semantycznie wobec niego przeciwstawny. Aloformant zazwyczaj jest jednostką adiektywną, rzadziej werbalną, wyjątkowo nominalną lub adwerbalną. Jako przykład derywacji frazeologicznej wykorzystującej zjawisko antonimii można wymienić pary typu:

AKCIJE [KOME] RASTU → *AKCIJE [KOME] **PADAJU***; BITI JAK NA PIĆU → *BITI **SLAB** NA PIĆU*; BITI DOBRA SRCA → *BITI **ZŁA** SRCA*; BITI JAKE PETLJE → *BITI **SLABE** PETLJE*; BITI TVRDA SRCA → *BITI **MEKA** SRCA*; BITI NA DOBRU GLASU → *BITI NA **ZLU** GLASU*; BITI ŠIROKIH GRUDI → *BITI **USKIH** GRUDI*; DOBRO PROĆI → ***LOŠE** PROĆI*; POČETI S DEBELOG KRAJA → *POČETI Z **TANJEGA** KRAJA*; POVISITI TON → ***SPUSTITI** TON*; PRIKAZATI KOGA U DOBROM SVIJETLU → *PRIKAZATI KOGA U **LOŠEM** SVIJETLU*; UZEO BOG UŠUR → *UZEO **VRAG** UŠUR*; VOLETI IZ DUBINE DUŠE → ***MRZETI** IZ DNA DUŠE*; VOLETI SE KAO PAS I MAČKA → ***MRZETI SE** KAO PAS I MAČKA*.

DZIAŁAĆ W DOBREJ WIERZE → *DZIAŁAĆ W **ZLEJ** WIERZE*; MIEĆ DOBRĄ WAGĘ → *MIEĆ **ZŁĄ** WAGĘ*; MIEĆ GRUBĄ SKÓRĘ → *MIEĆ **CIENKĄ** SKÓRĘ*; URODZIĆ SIĘ POD DOBRĄ GWIAZDĄ → *URODZIĆ SIĘ POD **ZŁĄ** GWIAZDĄ*; PODNIEŚĆ POPRZECZKĘ → ***OBNIŻYĆ** POPRZECZKĘ*; POWIEDZIEĆ [CO] W DOBRĄ GODZINĘ → *POWIEDZIEĆ [CO] W **ZŁĄ** GODZINĘ*; ZGIAĆ KARK → ***WYPROSTOWAĆ** KARK*; ŻYĆ NA WYSOKIEJ STOPIE → *ŻYĆ NA **NISKIEJ** STOPIE*.

¹³² Lewicki 1988, 26.

¹³³ W niniejszej pracy za antonimy uznaje się tylko te jednostki, które „pozostają w logicznym stosunku przeciwieństwa, a ponadto są odcinkami lub punktami końcowymi na osi powstałej z uporządkowania składników pojęcia nadrzędnego” (Lachur 2004, 188). W praktyce oznacza to, że w procesie komutacji będą brały udział aloformanty będące stopniowanymi przymiotnikami i przysłówkami, a także rzeczownikami i czasownikami, których denotat charakteryzuje się mierzalną, względną i posiadającą skalarny charakter cechą (np. ‘głupi’ : ‘mądry’, ‘wysoki’ : ‘niski’, ‘karzeł’ : ‘olbrzym’, ‘zwęzić’ : ‘poszerzyć’, ‘dodać’ : ‘odjąć’ itd.).

Pisząc o derywacji frazeologizmów z wykorzystaniem formantu antonimicznego warto przypomnieć pracę Danuty Rytel, zatytułowaną *Relacje semantyczne między jednostkami frazeologicznymi* (Rytel 1982b). Badaczka wyróżniała w swojej rozprawie trzy metody tworzenia antonimów frazeologicznych: wymianę jednego ze składników bazowego frazeologizmu na jego leksykalny antonim (MIEĆ CIENKĄ SKÓRĘ → MIEĆ **GRUBĄ** SKÓRĘ), zamianę określonego leksemu na jego formę zaprzeczoną (MIEĆ SZCZĘŚLIWĄ RĘKĘ > MIEĆ **NIESZCZĘŚLIWĄ** RĘKĘ, CZŁOWIEK Z GŁOWĄ > CZŁOWIEK **BEZ** GŁOWY, JE MI DO TANCE > **NENÍ** MI DO TANCE), ostatecznie wymianę jednostki leksykalnej na formę niebędącą jej bezpośrednim antonimem lub zaprzeczeniem, co jednak prowadzi do wytworzenia się antonimii na poziomie frazeologizmów (DÍVAT SE RŮŽOVÝMI BREJLEMI > DÍVAT SE ČERNÝMI BREJLEMI)¹³⁴. Uwagę zwraca zwłaszcza ostatni sposób derywacji, dla którego odnaleźć można stosunkowo dużo egzemplifikacji w zbadanym polskim i serbskim materiale językowym. Mowa o formach typu: DODAC SKRZYDEŁ [KOMU] : PODCIAĆ SKRZYDŁA [KOMU], MIEĆ WODĘ W GŁOWIE : MIEĆ OLEJ W GŁOWIE, PATRZEĆ NA ŚWIAT PRZEZ RÓŻOWE OKULARY : PATRZEĆ NA ŚWIAT PRZEZ CZARNE OKULARY oraz GLEDATI KROZ CRNE NAOČARE : GLEDATI KROZ RUŽIČASTE NAOČARE, IMATI SLAMU U GLAVI : IMATI SOLI U GLAVI, PREDSTAVITI KOGA U CRNOJ BOJI : PREDSTAVITI KOGA U RUŽIČASTOJ BOJI, PROMATRATI KROZ CRNE NAOČARE : PROMATRATI KROZ RUŽIČASTE NAOČARE. W niniejszej monografii pary frazeologiczne tworzące wspomniane szeregi interpretuje się identycznie jak ciąg typu: WIELKI JAK BANIA : DROBNY JAK MAK, czyli uznaje za antonimy frazeologiczne, jednak nie za formy związane z sobą związkiem derywacji.

1.1.1.7. Formant komplementarny

Kolejnym formantem, służącym do tworzenia frazeologicznych derywatów mutacyjnych jest formant komplementarny. Formant ten wykorzystuje semantyczną relację komplementarności, a więc zjawiska bliskiego antonimii — za wyrażenia komplementarne uważa się bowiem formy pozostające w logicznym stosunku alternatywnym, wzajemnie się wykluczające¹³⁵. Derywacja frazeologizmów wykorzystująca w roli formantu takie właśnie jednostki widoczna jest w przykładach:

¹³⁴ Wydaje się, że część przykładów uznawanych przez Rytel za egzemplifikacje zjawiska antonimii *de facto* stanowi przykłady stosunku komplementarności (np. MIEĆ SZCZĘŚLIWĄ RĘKĘ > MIEĆ NIESZCZĘŚLIWĄ RĘKĘ albo JE MI DO TANCE > NENÍ MI DO TANCE).

¹³⁵ Parę wyrażen komplementarnych współtworzą zazwyczaj niestopniowalne przymiotniki, przeciwstawne przymyki, a także rzeczowniki i czasowniki, których denotat ma cechę o binarnym, bezwzględnym i niemierzalnym charakterze lub też oznacza krańcową fazę jakichś działań (np. ‘żywy’ : ‘martwy’, ‘legalny’ : ‘zabroniony’, ‘dzień’ : ‘noc’, ‘prawda’ : ‘fałsz’, ‘zaczynać’ : ‘kończyć’, ‘włączyć’ : ‘wyłączyć’ itd.). Warto podkreślić, że jeden z członów pary wyrazów komplementarnych jest w pełni tożsamy semantycznie z prostą negacją drugiego członu (por. *żywy* versus *martwy*, gdzie *martwy* = ‘nie + żywy’). Fakt ten pozwala dość łatwo odróżnić wyrażenia komplementarne od antonimów (*wysoki* versus *niski*, *niski* ≠ ‘nie + wysoki’). Szerzej zob. Lyons 1975, 504–506; Lachur 2004, 187–190, EJO, 47.

BACITI KOTVU → **DIĆI** KOTVU; BACITI [KOME] RUKAVICU → **PODIĆI** RUKAVICU; BACITI SIDRO → **DIĆI** SIDRO; BITI ISTOG KOVA → **BITI DRUGOG** KOVA; BITI PRI SEBI → **BITI IZVAN** SEBE; BITI SRETNE RUKE → **BITI NESRETNE** RUKE; DIZATI PUŠKU → **BACITI** PUŠKU; CVETAJU [KOME] RUŽE → **UVELE** SU [KOME] RUŽE; DATI [KOME] RIJEČ → **ODUZETI** [KOME] RIJEČ; DATI ROG ZA SVIJEĆU → **UZETI** ROG ZA SVIJEĆU; DIĆI DUH → **PASTI** DUHOM; **DIĆI** NOS → **SPUSTITI** NOS; DIĆI ORUŽJE → **POLOŽITI** ORUŽJE; DIĆI SE IZ POSTELJE → **PASTI** U POSTELJU; DIZATI ROGOVE → **UVUĆI** ROGOVE; GORI [KOME] KUĆA NAD GLAVOM → **NE GORI** [KOME] KUĆA NAD GLAVOM; IMATI ČISTE RUKE → **IMATI NEČISTE** RUKE; IMATI MOZGA U GLAVI → **NEMAT** MOZGA U GLAVI; JESTI SVOJ HLJEB → **JESTI TUĐI** HLJEB; MISLITI SVOJOM GLAVOM → **MISLITI TUĐOM** GLAVOM; ISKOPATI RATNU SJEKIRU → **ZAKOPATI** RATNU SJEKIRU; NAVUĆI VOJNIČKO ODIJELO → **SVUĆI** VOJNIČKO ODIJELO; OBRATITI SE NA PRAVU ADRESU → **OBRATITI SE NA KRIVU** ADRESU; OBUĆI MANTIJU → **SVUĆI** MANTIJU; OTVORITI [KOME] VRATA → **ZATVORITI** [KOME] VRATA; PLIVATI UZ VODU → **PLIVATI NIZ** VODU; PLOVITI SA STRUJOM → **PLOVITI PROTIV** STRUJE; POĆI PRAVIM PUTEM → **POĆI KRIVIM** PUTEM; PODIĆI DUH → **PASTI** DUHOM; POKAZATI ROGOVE → **UVUĆI** ROGOVE; PRIHVATITI RUKAVICU → **ODBACITI** RUKAVICU; PRLJATI RUKE → **PRATI** RUKE; PRITEGNUTI UZDE → **PUSTITI** UZDE; STAVITI NA DNEVNI RED → **SKINUTI** S DNEVNOG REDA; STEĆI PAMET → **IZGUBITI** PAMET; TERET PADA [KOME] NA GRUDI → **TERET PADA** [KOME] S GRUDI; TERET PADA [KOME] SA SRCA → **TERET PADA** [KOME] NA SRCE; UPUTITI [KOGA] NA PRAVI PUT → **UPUTITI** [KOGA] NA **KRIVI** PUT; UPUTITI [KOGA] NA PRAVU ADRESU → **UPUTITI** [KOGA] NA **KRIVU** ADRESU.

[CZYJA] GWIAZDA ROZBŁYSKA → [CZYJA] GWIAZDA **GAŚNIE**; NADZIEJA SIĘ RODZI → **NADZIEJA UMIERA**; OTWORZYĆ JADACZKĘ → **ZAMKNAĆ** JADACZKĘ; PLYNAĆ Z PRĄDEM → **PLYNAĆ POD** PRĄD; RUSZYĆ Z MARTWEGO PUNKTU → **STANAĆ** W MARTWYM PUNKCIE; ROZWIJAĆ ŻAGLE → **ZWIJAĆ** ŻAGLE, RZUCIĆ RĘKAWICĘ → **PODJAĆ** RĘKAWICĘ; SCHOWAĆ PAZURY → **POKAZAĆ** PAZURY; UDERZYĆ WE WŁAŚCIWĄ STRUNĘ → **UDERZYĆ** W **NIEWŁAŚCIWĄ** STRUNĘ; WŁOŻYĆ SUTANNĘ → **ZRZUCIĆ** SUTANNĘ; WYKOPAĆ TOPÓR WOJENNY → **ZAKOPAĆ** TOPÓR WOJENNY; ZJAWIĆ SIĘ JAK METEOR → **ZNIKNAĆ** JAK METEOR.

1.1.1.8. Formant konwersowy

Kolejnym formantem wykorzystywanym w derywacji zwrotów mutacyjnych jest formant konwersowy. Funkcjonowanie tego formantu leksykalnego związane jest rzecz jasna ze zjawiskiem semantycznej konwersji, a więc relacji istniejącej pomiędzy dwoma leksemami, które odnoszą się do tej samej sytuacji, opisując ją jednak z dwóch różnych, przeciwstawnych perspektyw. W roli aloformantu konwersowego zazwyczaj występują formy werbalne, których użycie zmienia relację pacjentywno-agentywną denotowaną w podstawie frazeo-

logicznej¹³⁶. Przykładowymi szeregami, w których użyte zostały aloformanty konwersowi, są ciągi:

DAVATI SE U **BEKSTVO** → *DAVATI SE U POTERU*; DATI KORPU → **DOBITI KORPU**; DATI KOŠARU → **DOBITI KOŠARU**; DATI NA ^{KR}TANJURU → **DOBITI NA** ^{KR}TANJURU; DATI PO NOSU → **DOBITI PO NOSU**; DATI PO NJUŠCI → **DOBITI PO NJUŠCI**; DATI [ČEMU] PRAVO GRAĐANSTVA → **STEĆI PRAVO GRAĐANSTVA**; DATI PO PRSTIMA → **DOBITI PO PRSTIMA**; DATI [KOME] RIJEČ → **DOBITI RIJEČ**; DATI ZELENO SVETLO → **DOBITI ZELENO SVETLO**; DIJELITI LEKCIJU → **DOBITI LEKCIJU**; DOTJERATI DO PROSJAČKOG ŠTAPA → **DOVESTI [KOGA] DO PROSJAČKOG ŠTAPA**; IZVUĆI DEBLJI KRAJ → **IZVUĆI TANJI KRAJ**; METNUTI OBRAZINU → **SKINUTI [KOME] OBRAZINU**; PRODATI ROG ZA SVIJEĆU → **KUPITI ROG ZA SVIJEĆU**; PRODATI ZA GOTOV NOVAC → **KUPITI ZA GOTOV NOVAC**.

DAĆ CZAPE → **DOSTAĆ CZAPE**; DAĆ CZARNĄ POLEWKĘ → **DOSTAĆ CZARNĄ POLEWKĘ**; DAĆ [KOMU] KOSZA → **DOSTAĆ [OD KOGO] KOSZA**; DAĆ [KOMU] ŁUPNIA → **DOSTAĆ [OD KOGO] ŁUPNIA**; DAĆ [KOMU] SZKOŁĘ → **DOSTAĆ [OD KOGO] SZKOŁĘ**; DAĆ [KOMU] W ŁAPE → **DOSTAĆ [OD KOGO] W ŁAPE**; DAĆ [KOMU] WYCISK → **DOSTAĆ [OD KOGO] WYCISK**; KUPIĆ [CO] ZA PSIE PIENIĄDZE → **SPRZEDAĆ [CO] ZA PSIE PIENIĄDZE**¹³⁷, WRĘCZYĆ [KOMU] WILCZY BILET → **DOSTAĆ [OD KOGO] WILCZY BILET**.

Warto zauważyć, że w literaturze chorwackiej zagadnienie konwersji zwrotów frazeologicznych poruszała chorwacka badaczka Antica Menac. Dowodziła jednak w swoich pracach, że proces komutacji leksemów „tworzy dwa aspekty jednej sytuacji, najczęściej z punktu widzenia podmiotu i przedmiotu czynności” (‘tvori dva aspekta iste slike, najčešće s gledišta subjekta i objekta radnje’), wskutek czego ma dochodzić do wykształcenia się wariantów frazeologicznych, nie zaś derywatów (Menac 1970–1971, 3).

¹³⁶ Jako przykłady konwersów można podać formy typu: ‘zwycięstwo’ : ‘porażka’, ‘mąż’ : ‘żona’, ‘nauczyciel’ : ‘uczeń’, ‘wygrać’ : ‘przegrać’, ‘kupić’ : ‘sprzedać’, ‘gonić’ ‘uciekać’, ‘młodszy’ ‘starszy’ — por. Lachur 2004, 189; EJO, 47. Warto przy okazji zauważyć, że w części polskich prac dotyczących semantycznych relacji międzyfrazeologicznych badacze unikają próby rozróżniania zjawiska konwersji od komplementarności i antonimii. Mianowicie Alicja Nowakowska w rozprawie *Relacja przeciwieństwa w porównaniach frazeologicznych* (Nowakowska A. 2010b) obejmuje te trzy pojęcia wspólnym hiperonimicznym określeniem „przeciwieństwo”, by — jak pisze — „uniknąć rozważań nad istotą antonimii, cechami różniącymi ją od komplementarności, konwersji bądź potocznych odczuć kontrastu między rozpatrywanymi jednostkami” (Nowakowska A. 2010b, 120). Danuta Rytel w przywoływanej już rozprawie *Relacje semantyczne między jednostkami frazeologicznymi* (Rytel 1982b) uznaje konwersję i komplementarność za odmiany antonimii, również nie wdając się w bliższą analizę używanych terminów.

¹³⁷ Przykład za: Rytel 1982b, 78.

1.1.1.9. Formant kauzatywny

W funkcji kolejnego formantu, który służy do tworzenia frazeologicznych derywatów mutacyjnych może wystąpić formant kauzatywny. Formant ten związany jest ściśle z istnieniem słowotwórczej kategorii czasownika „wyrażającej powodowanie wykonania jakiejś czynności lub przyjęcia jakiegoś stanu przez istotę lub rzecz wymienioną w dopełnieniu” (EJO, 75; por. też Grzegorzczkova 1984, 63–64). Proces derywacji frazeologicznej polega w tym przypadku na zastąpieniu werbalnego składnika podstawy frazeologicznej innym czasownikiem, który stanowi kauzatywum¹³⁸. Formant kauzatywny jest bardzo często wykorzystywany w derywacji międzyfrazologicznej — jako egzemplifikację można podać szereg typu:

BITI DEVETI U PLUGU → **DRŽATI** [KOGA] KAO DEVETOG U PLUGU; BITI NA INDEKSU → **STAVITI** [KOGA / ŠTO] NA INDEKS; BITI NA NIŠANU → **IMATI** [KOGA] NA NIŠANU; BITI NA SITU I REŠETU → **STAVITI** [KOGA] NA SITO I REŠETO; BITI NA ULICI → **IZBACITI** [KOGA] NA ULICU; **BITI** NA UZICI → **DRŽATI** [KOGA] NA UZICI; BITI NA TAPETU → **STAVITI** [KOGA] NA TAPET; BITI NA ZLU GLASU → **IZNETI** [KOGA] NA ZAO GLAS; BITI POD PAPUČOM → **DRŽATI** [KOGA] POD PAPUČOM; BITI U DRUGOM PLANU → **STAVITI** [KOGA] U DRUGI PLAN; BITI U PRVOM PLANU → **STAVITI** [KOGA] U PRVI PLAN; [ŠTO] JE U PITANJU → **DOVESTI** [ŠTO] U PITANJE; [ŠTO] JE U PRVOM PLANU → **STAVITI** [ŠTO] U PRVI PLAN; BITI U ŠAHU → **DRŽATI** [NEKOGA] U ŠAHU; BITI U [ČIJIM] ŠAPAMA → **IMATI** [KOGA] U SVOJIM ŠAPAMA; BITI U ZAPEČKU → **BACITI** [KOGA] U ZAPEČAK; BITI ZAČEPLJENIH UŠIJU → **ZAČEPITI** [KOME] UŠI; DOBITI POPARU → **SKUHATI** [KOME] POPARU; DOBIVATI KLIPOVE POD NOGE → **BACATI** [KOME] KLIPOVE POD NOGE; DOĆI NA PLIČINU → **DOVESTI** [KOGA] NA PLIČINU; DOĆI NA TAPET → **STAVITI** [KOGA] NA TAPET; DOĆI U PITANJE → **DOVESTI** U PITANJE; DOĆI U ŠKRIPAC → **DOVESTI** [KOGA] U ŠKRIPAC; DOLAZITI NA SVIJET → **DATI** [KOGA] NA SVIJET; HVATATI SE NA [ČIJE] ŠTOSOVE → **PRODAVATI** [KOME] ŠTOSOVE; IĆI DO VRAGA → **POSLATI** [KOGA] DO VRAGA; IĆI OD PONCIJA DO PILATA → **SLATI** [KOGA] OD PONCIJA DO PILATA; IĆI NA TANAK LED → **NAVESTI** [KOGA] NA TANAK LED; IMATI MRENU NA OČIMA → **NAVLAČITI** [KOME] MRENU NA OČI; IMATI / NOSITI [KOGA] NA GRBAČI → **BITI** [KOME] NA GRBAČI; IMATI

¹³⁸ W literaturze naukowej często zawęża się pojęcie czasowników kauzatywnych tylko do tych form, które powstały wskutek alternacji morfemów na bazie form niekauzatywnych (np. ‘poić’ < ‘pić’, ‘morzyć’ < ‘mrzeć’, ‘pławić’ < ‘pływać’ — EWJP, 240). Jeśli przyjąć taką interpretację, w zgromadzonym materiale wskazać można istnienie jedynie kilku szeregów frazeologicznych wykorzystujących formant kauzatywny — mowa o jednostkach: **TONAĆ** WE KRWI → **TOPIĆ** [KOGO] WE KRWI; **ZOSTAĆ** NA LODZIE → **ZOSTAWIĆ** [KOGO] NA LODZIE; **STAJATI** U SJENI → **STAVITI** [KOGA] U SJENU; **OSTATI** NA CEDILU → **OSTAVITI** [NEKOGA] NA CEDILU. W niniejszej pracy przyjmuje się jednak szersze znaczenie pojęcia kauzatywum rozumianego jako „wszelki czasownik, którego znaczenie da się rozłożyć na element oznaczający powodowanie oraz element lub elementy oznaczające jakieś czynności, stany” (EJO, 75). Podobne, szerokie rozumienie kategorii kauzatywów cechuje poglądy Lewickiego (Lewicki 2003, 78–80, 229).

[KOGA] NA VRATU → **BACITI** [KOGA] [KOME] NA VRAT; IMATI SLOBODNE RUKE → **DATI** [KOME] SLOBODNE RUKE; IMATI SVOJICH PET MINUTA → **DOLAZI** [ČJIH] PET MINUTA; ISPASTI IZ RAVNOTEŽE → **IZBACITI** [KOGA] IZ RAVNOTEŽE; IZBITI U PRVI RED → **STAVITI** [ŠTO] U PRVI RED; IZGUBITI ŽIVCE → **KIDATI** [KOME] ŽIVCE; IZVUĆI DEBLJI KRAJ → IZVUĆI **TANJI** KRAJ¹³⁹; KUPATI SE U ZNOJU → **KUPATI** [NEKOGA] U ZNOJU; NAĆI SE NA OPTUŽENIČKOJ KLUPI → **STAVITI** [KOGA] NA OPTUŽENIČKU KLUPU; NAĆI SE NA ULICI / CESTI → **IZBACITI** [KOGA] NA ULICU / CESTU; NAGAZITI NA TRULU DASKU → **NAVESTI** [KOGA] NA TRULU DASKU; NAĆI NA TRULU DASKU → **NAVESTI** [KOGA] NA TRULU DASKU; OSTATI NA CEDILU → **OSTAVITI** [NEKOGA] NA CEDILU; OTIĆI DO ĐAVOLA → **POSLATI** [KOGA] DO ĐAVOLA; OTIĆI NA ONAJ SVIJET → **POSLATI** [KOGA] NA ONAJ SVIJET; OTIĆI U STARO GVOŽĐE → **BACATI** [KOGA] U STARO GVOŽĐE; OTIĆI U STARO ŽELJEZO → **BACITI** [KOGA] U STARO ŽELJEZO; OTIĆI POD CRNU ZEMLJU → **OTJERATI** [KOGA] POD CRNU ZEMLJU; PASTI NA NULU → **SVESTI** [KOGA] NA NULU; PASTI U [ČIJU] MREŽU → **UHVATITI** [KOGA] U MREŽU; PASTI U STUPICU → **UHVATITI** [KOGA] U STUPICU; PRAVITI SE SVETAC → **PRAVITI** SVECA [OD KOGA]; PRIMITI [ŠTO] NA SVOJA LEĐA → **STAVITI** [ŠTO] NA ČLJA LEĐA; PROĆI KROZ SITO I REŠETO → **STAVITI** [KOGA] NA SITO I REŠETO; STAJATI NA TANKOM LODU → **NAVUĆI** [KOGA] NA TANAK LED; STAJATI U SJENI → **STAVITI** U SJENU [KOGA]; STUPITI NA DRUŠTVENU POZORNICU → **SKINUTI** [KOGA] S DRUŠTVENE POZORNICE; UŽIVATI ZAO GLAS → **IZNOSITI** [KOGA] NA ZAO GLAS; VUĆI OKOVE → **BACITI** [KOGA] U OKOVE; ZAVITI SE U CRNO → **ZAVITI** [KOGA] U CRNO; ZAVUĆI SE U MIŠJU RUPU → **SABITI** / **SATERATI** [KOGA] U MIŠJU RUPU; ZBACITI JARAM S SEBE → **UPREGNUTI** U JARAM [KOGA]; ŽIVJETI NA PROSJAČKOM ŠTAPU → **DOTJERATI** / **DOVESTI** [KOGA] NA PROSJAČKI ŠTAP.

BYĆ KOZŁEM OFIARNYM → **ZROBIĆ** [Z KOGO] KOZŁA OFIARNEGO; BYĆ NA NOGACH → **POSTAWIĆ** [KOGO] NA NOGI; BYĆ W SZPONACH NAŁOGU → **WPĘDZIĆ** [KOGO] W SZPONY NAŁOGU; MIEĆ KSZTAŁT → **NADAWAĆ** KSZTAŁT [CZEMU]; MIEĆ MOŻLIWOŚĆ DZIAŁANIA → **DAĆ** [KOMU] MOŻLIWOŚĆ DZIAŁANIA; MIEĆ NÓŻ NA GARDLE → **PRZYKŁADAĆ** NÓŻ DO GARDŁA [KOMU]; MIEĆ PIETRA → **NAPĘDZIĆ** [KOMU] PIETRA; MIEĆ [DO CZEGO] WSTRĘT → **BUDZIĆ** [DO CZEGO] WSTRĘT; POŁKNAĆ BAKCYL → **ZARAZIĆ** [KOGO] BAKCYLEM; PÓJŚĆ DO ABRAHAMA NA PIWO → **POŚLAĆ** [KOGO] DO ABRAHAMA NA PIWO; PÓJŚĆ [DO KOGO] NA DYWANIK → **WEZWAĆ** [KOGO] NA DYWANIK; PÓJŚĆ NA ZIELONĄ TRAWKĘ → **POŚLAĆ** [KOGO] NA ZIELONĄ TRAWKĘ; SCHODZIĆ NA MANOWCE → **SPROWADZAĆ** [KOGO] NA MANOWCE; SIEDZIEĆ POD [CZYIM] PANTOFLEM → **TRZYMAĆ** [KOGO] POD PANTOFLEM; STAĆ POD ŚCIANĄ → **STAWIAĆ** [KOGO] POD ŚCIANĄ; STANAĆ PRZED FAKTEM DOKONANYM → **POSTAWIĆ** [KOGO] PRZED FAKTEM DOKONANYM; TONAĆ WE KRWI → **TOPIĆ** [KOGO] WE KRWI; WZIĄĆ [CO] NA BARKI → **ZRZUCIĆ** [CO] NA [CZYJE] BARKI; WYJŚĆ NA JAW → **WYDOBYĆ** [CO] NA JAW; ZNALEŻĆ SIĘ PO LUPĄ → **WZIĄĆ**

¹³⁹ Forma *tanji* to rzecz jasna komparatyw przymiotnika *tanak*.

[KOGO] *POD LUPE*; UCIEC *POD [CZYJE] SKRZYDŁA* → **WZIĄĆ** [KOGO] *POD SVOJE SKRZYDŁA*; ZNALEŹĆ SIĘ *NA MARGINESIE* → **ZEPCHNĄĆ** [KOGO] *NA MARGINES*; ZOSTAĆ *NA LODZIE* → **ZOSTAWIĆ** [KOGO] *NA LODZIE*.

Warto zauważyć, że biorące udział w procesie derywacji aloformanty cechują się stosunkowo dużą seryjnością i powtarzalnością — mowa tu zwłaszcza o materiale serbskim, w którym aloformant STAVITI pojawia się aż trzynastokrotnie, BACITI / BACATI sześciokrotnie, DOVESTI i DRŽATI czterokrotnie. W polskim materiale pewną powtarzalnością cechują się aloformanty WZIĄĆ, POSTAWIĆ, POSŁAĆ.

1.1.1.10. Formanty temporalne

Wśród pochodnych frazeologizmów mutacyjnych charakterystyczną grupę stanowią formy, które w procesie derywacji uzyskały inną charakterystykę czasową aniżeli motywująca je podstawa frazeologiczna¹⁴⁰. Do fundacji frazeologizmów tego typu stosowanych jest kilka rodzajów temporalnych formantów leksemowych — najczęściej spotykany jest formant inchoatywny, następnie terminatywny oraz duratywny. Mechanizm derywacji polega w tym przypadku na zamianie werbalnego komponentu podstawy na czasownik — aloformant — który nadaje pochodnemu frazeologizmowi znaczenie inchoatywne, terminatywne, ewentualnie duratywne.

Warto przy okazji zauważyć, że w przypadku omawianych tu szeregów derywacyjnych często dochodzi do rozbieżności pomiędzy charakterystyką czasową derywatu frazeologicznego a pierwotną charakterystyką czasową formy werbalnej, która pełni funkcję aloformantu. Pochodne frazeologizmy inchoatywne, terminatywne, duratywne bardzo rzadko są bowiem tworzone przez aloformanty będące czasownikami inchoatywnymi, terminatywnymi czy duratywnymi w ścisłym tego słowa rozumieniu (o temporalnych konstrukcjach słotwórczych zob. *Morfologia* 1998, 546–549)¹⁴¹. Zazwyczaj dochodzi do sytuacji, gdy czasowniki pełniące funkcję aloformantów aktywują swoje właściwe znaczenie temporalne (inchoatywne, terminatywne, duratywne itd.) dopiero w strukturze współtwo-

¹⁴⁰ Można wspomnieć, że w polskiej lingwistyce jako pierwszy różnicami w charakterystyce czasowej frazeologizmów zajął się Andrzej Maria Lewicki w pracy *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej* z 1976 r. (Lewicki 2003²). W pracy tej autor omawiał takie derywacyjne relacje międzyfrazeologiczne, jak: perfektywizacja, ingresywizacja, finalizacja, kontynuacja, iteratywizacja i kauzatywizacja (por. Lewicki 2003², 75–81).

¹⁴¹ Jako przykład tożsamości istniejącej pomiędzy znaczeniem leksykalnym aloformantu i znaczeniem globalnym derywatu frazeologicznego można podać kilka zestawień: inchoatywny derywat ZACIĄGNĄĆ DŁUG WDZIĘCZNOŚCI utworzony leksykalnym inchoatywem ‘zaciągnąć’; terminatywne IZGUBITI SNAGU, IZAĆI IZ FORME ufundowane terminatywnymi czasownikami ‘izgubiti’, ‘izaći’.

rzanego frazeologizmu. Jednostki tego typu można więc określić mianem „kontekstowych” aloformantów inchoatywnych, terminatywnych czy duratywnych¹⁴².

1.1.1.10.1. Formant inchoatywny

Pierwszym mutacyjnym formantem pozwalającym na zmianę charakterystyki czasowej podstawy jest leksemowy formant inchoatywny. Dzięki niemu tworzone są derywaty frazeologiczne nacechowane znaczeniem rozpoczynania określonej czynności, ewentualnie znaczeniem początku zachodzenia określonego stanu. Z przykładami tego rodzaju derywacji frazeologicznej można się spotkać w szeregu:

BITI MANJI OD MAKOVA ZRNA → **POSTATI** MANJI OD MAKOVA ZRNA; BITI NA AUTU → **NAĆI SE** NA AUTU; BITI NA GLASU → **IZAĆI** NA GLAS; BITI KOMU NA GRBAČI → **POPETI SE** KOMU NA GRBAČU; BITI NA GRDNOJ MUCI → **NAĆI SE** NA GRDNOJ MUCI; BITI NA KORMILU → **DOĆI** NA KORMILO; BITI NA [ČIJIM] LEĐIMA → **PADATI** NA [ČIJA] LEĐA; BITI NA NIŠANU → **NAĆI SE** NA NIŠANU; BITI NA POZORNICI → **STUPI-TI** NA POZORNICU; BITI NA [ČIJEM] ROVAŠU → **DOĆI** NA [ČIJI] ROVAŠ; BITI / STAJATI NA SNAZI → **DOBITI** SNAGU; BITI NA TAPETU → **DOĆI** NA TAPET; BITI [KOME] NA TERETU NEKOME → **PASTI** [KOME] NA TERET; BITI NA ULICI → **NAĆI SE** NA ULICI; BITI [KOME] NA VRATU → **PASTI** [KOME] NA VRAT; BITI [KOME] NA VRATU → **PO-PETI SE** [KOME] NA VRAT; BITI [KOME] NA VRATU → **SJESTI** [KOME] NA VRAT; BITI POD PLAŠTOM ZABORAVA → **PASTI** POD PLAŠT ZABORAVA; BITI U CENTRU PAŽNJE → **DOĆI** U CENTAR PAŽNJE; BITI U ČABRU → **NAĆI SE** U ČABRU; BITI U GODINAMA → **ZAĆI** U GODINE; BITI U MODI → **DOĆI** U MODU; BITI U DRUGOM PLANU → **DOĆI** U DRUGI PLAN; BITI U [ČIJIM] PANDŽAMA → **PASTI** U [ČIJE] PANDŽE; BITI U PITANJU → **DOĆI** U PITANJE; BITI U PRVOM PLANU → **DOĆI** U PRVI PLAN; BITI U [ČIJIM] RUKAMA → **PASTI** [KOME] U RUKE; BITI U SVOJA ČETIRI ZIDA → **ZATVORI-TI SE** U SVOJA ČETIRI ZIDA; BITI U ŠAHU → **NAĆI SE** U ŠAHU; BITI U ŠKRIPCU → **DOĆI** U ŠKRIPAC; BITI U ŠKRIPCU → **NAĆI SE** U ŠKRIPCU; NOSITI BREME → **ZAĆI** U BREME; DRŽATI KORAK → **UHVATITI** KORAK; DRŽATI KORAK Z VREMENOM → **UHVATITI** KORAK S VREMENOM; DRŽATI [KOGA] POD PAPUČOM → **STRPATI** [KOGA] POD PAPUČU; DRŽATI [ŠTO / KOGA] U RUKAMA → [KO / ŠTO] JE **DOSPE-LO** U RUKE; DRŽATI [KOGA] U ŠAKAMA → **DOPASTI** / **DOĆI** [KOME] ŠAKA; DRŽATI [KOGA] U ŠKRIPCU → **DOVESTI** [KOGA] U ŠKRIPAC; DRŽATI UZDE U RUKAMA → **UZETI** UZDE U SVOJE RUKE; DRŽATI SE KAO PIJAN PLOTA → **UHVATITI SE** KAO PIJAN PLOTA; IMATI [ŠTO] NA UMU → [ŠTO] **DOLAZI** [KOME] NA UM; IMATI [ŠTO] NA UMU → [ŠTO] **PADA** [KOME] NA UM; IMATI [KOGA] NA NIŠANU → **UZETI** [KOGA] NA NIŠAN; IMATI [KOGA] NA VRATU → **NAVUĆI SEBI** [KOGA] NA VRAT; IMATI SVOJE

¹⁴² Sygnalizowany tu problem łączy się dość ściśle z omawianym już w literaturze naukowej zagadnieniem rozbieżności, która może wystąpić pomiędzy znaczeniem kontekstowym (tekstowym) a systemowym (leksykalnym) określonej formy wyrazowej (zob. Lyons 1975, 494–496).

OGNIŠTE → **OSNOVATI** OGNJIŠTE; NE IZLAZITI IZ SVOJE LJUŠTURE → **ZATVARATI SE** U SVOJU LJUŠTURU; NOSITI [ŠTO] NA PLEĆIMA → **UZETI** [ŠTO] NA PLEĆA; OBLACI VISE [NAD KIM / ČIM] → **OBLACI SKUPLJAJU SE** [NAD KIM / ČIM]; SJEDITI NA PRIJESTOLJU → **POPETI SE** NA PRIJESTOLJE; SJEDITI NA OPTUŽENIČKOJ KLUPI → **NAĆI SE** NA OPTUŽENIČKOJ KLUPI; SPAVATI KAO TOP → **ZASPATI KAO TOP**; SPAVATI KAO ZAKLAN → **ZASPATI KAO ZAKLAN**; SPAVATI ZIMSKI SAN → **ZASPATI ZIMSKI SAN / ZIMSKIM SNOM**; STAJATI NA TANKOM LEDU → **IĆI** NA TANAK LED; STATI NA [ČIJOJ] STRANI → **PRIJEĆI** NA [ČIJU] STRANU; ŽIVETI U KULI OD SLONOVE KOSTI → **ZATVORITI SE** U KULU OD SLONOVE KOSTI; ŽIVJETI NA PROSJAČKOM ŠTAPU → **DOTJERATI** DO PROSJAČKOG ŠTAPA.

BYĆ NA BRUKU → **ZNALEŽĆ SIĘ** NA BRUKU; BYĆ NA CHOROBOWYM → **PÓJŚĆ** NA CHOROBOWE; BYĆ NA DNIE → **IŚĆ** NA DNO; BYĆ NA PIERWSZYM PLANIE → **WYBIĆ SIĘ** NA PIERWSZY PLAN; BYĆ NA PIERWSZYM PLANIE → **WYSUNĄĆ SIĘ** NA PIERWSZY PLAN; BYĆ NA PIERWSZYM PLANIE → **ZNALEŽĆ SIĘ** NA PIERWSZYM PLANIE; BYĆ NA TAPECIE → **ZNALEŽĆ SIĘ** NA TAPECIE; BYĆ [Z KIM] NA WOJENNEJ ŚCIEŻCE → **WEJŚĆ** [Z KIM] NA WOJENNĄ ŚCIEŻKĘ; BYĆ W POTRZASKU → **ZNALEŽĆ SIĘ** W POTRZASKU; BYĆ W OBIEGU → **WEJŚĆ DO OBIEGU**; BYĆ W SZPONACH NAŁOGU → **WPAŚĆ** W SZPONY NAŁOGU; BYĆ W TARAPATACH → **ZNALEŽĆ SIĘ** W TARAPATACH; MIEĆ [U KOGO] DŁUG WDZIĘCZNOŚCI → **ZACIĄGNAĆ** [U KOGO] DŁUG WDZIĘCZNOŚCI; MIEĆ DOBRĄ PRASĘ → **ZYSKAĆ** DOBRĄ PRASĘ; [CO] MA KSZTAŁT → **[CO] NABIERA** KSZTAŁTU; MIEĆ [CO] NA BARKACH → **BRAĆ / WZIĄĆ** [CO] NA BARKI; MIEĆ [CO] NA WARSZTACIE → **BRAĆ / WZIĄĆ** [CO] NA WARSZTAT; MIEĆ [KOGO] PO SVOJEJ STRONIE → **PRZECIĄGNAĆ** [KOGO] NA SWOJĄ STRONĘ; MIEĆ [CZYM] SPLAMIONE RĘCE → SPLAMIEĆ [CZYM] RĘCE; STAĆ NA ROZDROŻU → **ZNALEŽĆ SIĘ** NA ROZDROŻU; STAĆ W CIENIU → **CHOWAĆ SIĘ** W CIEN; TRZYMAĆ PANA BOGA ZA NOGI → **ZŁAPAC** PANA BOGA ZA NOGI; TRZYMAĆ [CZYJĄ] STRONĘ → **BRAĆ / WZIĄĆ** [CZYJĄ] STRONĘ.

Warto zwrócić uwagę, że choć formy inchoatywne tworzone są w większości przypadków za pomocą aloformantów kontekstowych, niektóre z nich cechują się wysoką frekwencją i powtarzalnością. W serbskim materiale szczególnie często używany jest aloformant DOĆI (10 pojawień), NAĆI SE (8), PASTI (5); w polskim zaś ZNALEŽĆ SIĘ (6) oraz BRAĆ / WZIĄĆ (3).

1.1.1.10.2. Formant terminatywny

Drugim temporalnym formantem leksemowym jest formant terminatywny. Realizowany jest przez grupę czasownikowych aloformantów, które fundują derywat nacechowany znaczeniem zakończenia czynności, zaprzestawania prowadzenia określonych działań bądź zanikania jakiegoś stanu. Frazelogizmy utworzone za pomocą tego formantu odnaleźć można w szeregach:

BITI [KOME] NA GRBAČI → **SKINUTI SE** KOME S GRBAČE; MRENA JE [KOME] NA OČIMA → **PADA** [KOME] MRENA S OČIJU; BITI NA KORMILU → **NAPUSTITI** KORMILO; BITI NA MRTVOJ TOČKI → **KRENUTI** S MRTVE TOČKE; BITI NA POZORNICI → **SIĆI** S POZORNICE; BITI U FORMI → **IZAĆI** IZ FORME; BITI U PELENAMA → **IZAĆI** IZ PELENA; DRŽATI KORAK → **IZGUBITI** KORAK; DRŽATI [KOGA] U RUKAMA → **ISPUSTITI** [KOGA] IZ RUKU; DRŽATI [KOGA] U ŠAKAMA → **ISPUSTITI** [KOGA] IZ ŠAKA; DRŽATI UZDE U RUKAMA → **ISPUSTITI** UZDE IZ RUKU; IĆI UTRTIM STAZAMA → **NAPUSTITI** UTRTE STAZE; IMATI BUBICE U GLAVI → **ISTERATI** BUBICE IZ GLAVE; IMATI DOBAR GLAS → **IZGUBITI** DOBAR GLAS; IMATI [KOGA / ŠTO] NA UMU → **SKINUTI** / [KOGA / ŠTO] S UMA; IMATI [KOGA / ŠTO] NA UMU → **SMETNUTI** [KOGA / ŠTO] S UMA; IMATI [KOGA / ŠTO] NA UMU → **ZBACITI** [KOGA / ŠTO] S UMA; IMATI [KOGA / ŠTO] NA VRATU → **SKINUTI** [KOGA / ŠTO] S VRATA; IMATI SVOJE OGNJIŠTE → **GASI SE** [ČIJE] OGNJIŠTE; IMATI U PAMETI → **IZBACITI** IZ PAMETI; IMATI ŽIVCE → **IZGUBITI** ŽIVCE; NOSITI BREME → **OSLOBODITI SE** BREMENA; NOSITI [ŠTO] NA PLEĆIMA → **SKINUTI** [ŠTO] S PLEĆA; STAJATI NA SNAZI → **IZGUBITI** SNAGU; STAJATI NA DNEVNOM REDU → **SIĆI** S DNEVNOG REDA; TJERATI [KOME] TRAG → **UHVATITI** [KOME] TRAG; TRAŽITI IGLU U PLAŠTU SIJENA → **PRONAĆI** IGLU U PLAŠTU SIJENA; VODITI [KOGA] NA LANCU → **PUSTITI** [KOGA] S LANCA; VUĆI OKOVE → **STRESTI** OKOVE.

ALKOHOL SZUMI W GŁOWIE → **ALKOHOL WIETRZEJE** Z GŁOWY; BYĆ NA AFISZU → **SCHODZIĆ** Z AFISZA; BYĆ NA DNIE → **ODBIJAĆ SIĘ** OD DNA; BYĆ W OBIEGU → **WYJŚĆ** Z OBIEGU; BYĆ W SZPONACH NAŁOGU → **WYZWOLIĆ SIĘ** ZE SZPONÓW NAŁOGU; IŚĆ PRAWĄ DROGĄ → **ZEJŚĆ** Z PRAWEJ DROGI; MIEĆ [U KOGO] DŁUG WDZIĘCZNOŚCI → **SPLACIĆ** [KOMU] DŁUG WDZIĘCZNOŚCI; MIEĆ [CZYM] SPLAMIONE RĘCE → **UMYWAĆ** [OD CZEGO] RĘCE; STAĆ [KOMU] NA DRODZE → **ZEJŚĆ** [KOMU] Z DROGI; STAĆ W CIENIU → **WYJŚĆ** Z CIENIA; SZUKAĆ DACHU NAD GŁOWĄ → **ZNALEŻĆ** DACH NAD GŁOWĄ; SZUKAĆ KOZŁA OFIARNEGO → **ZNALEŻĆ** KOZŁA OFIARNEGO; SZUKAĆ WSPÓLNY MIANOWNIK → **ZNALEŻĆ** WSPÓLNY MIANOWNIK¹⁴³; TRZYMAĆ [KOGO] W GARŚCI → **WYPUŚCIĆ** [KOGO] Z GARŚCI; [CO] ZNAJDUJE SIĘ W POWIAKACH → [CO] **WYCHODZI** Z POWIAKÓW.

Wśród wymienionych wyżej mutacyjnych derywatów terminatywnych odnaleźć można grupę aloformantów wyróżniających się stosunkowo wysoką frekwencją — mowa o serbskich formach **ISPUSTITI**, **IZGUBITI**, **SKINUTI** oraz polskich **ZNALEŻĆ**, **WYJŚĆ** / **WYCHODZIĆ**.

¹⁴³ W EWJP zestawienia typu *szukać* : *znaleźć* interpretuje się jako supletywne pary aspektowe (EWJP, 25).

1.1.1.10.3. Formant duratywny

Ostatnim formantem temporalnym, który znajduje zastosowanie w większej liczbie derywatów frazeologicznych jest formant duratywny. Pozwala on na nadanie formie pochodnej znaczenia kontynuacji, przedłużania czynności lub stanu wyrażonego we frazeologizmie bazowym. Aloformanty wprowadzające to znaczenie widoczne są w szeregach derywacyjnych typu:

BITI BEZ KROVA → **OSTAJATI** BEZ KROVA; BITI NA TAPETU → **OSTAJATI** NA TAPETU; BITI NA SNAZI → **OSTAJATI** NA SNAZI; BITI U PRVOM PLANU → **OSTAJATI** U PRVOM PLANU; BITI U SJENI → **OSTAJATI** U SJENI; BITI NA USTIMA → **NE SILAZITI** IZ USTA; BITI U ZAPEČKU → **OSTAJATI** U ZAPEČKU; DATI RIJEČ → **DRŽATI** RIJEČ; IMATI [KOGA / ŠTO] NA UMU → [KO / ŠTO] **NE SILAZI** S UMA; OSTATI NA DUŽNOSTI → **ISTRAJATI** NA DUŽNOSTI.

BYĆ NA POSTERUNKU → **POZOSTAWAĆ** NA POSTERUNKU; BYĆ W [CZYICH] RĘKACH → **POZOSTAWAĆ** W [CZYICH] RĘKACH; BYĆ NA AFISZU → **POZOSTAWAĆ** NA AFISZU; BYĆ NA BRUKU → **POZOSTAWAĆ** NA BRUKU; BYĆ NA FALI → **UTRZYMYWAĆ** SIĘ NA FALI; BYĆ NA SCENIE → **UTRZYMYWAĆ** SIĘ NA SCENIE; BYĆ NA STRACONEJ POZYCJI → **TRWAĆ** NA STRACONEJ POZYCJI; DAĆ [KOMU] SŁOWO → **DOTRZYMYWAĆ** [KOMU] SŁOWA; GRZĘŻNĄĆ W DŁUGACH → **TKWIĆ** W DŁUGACH.

Jak widać, w roli aloformantu duratywnego zazwyczaj występują formy OSTAJATI oraz POZOSTAWAĆ.

Oprócz formantów inchoatywnych, terminatywnych oraz duratywnych w badanym materiale odnaleziono też pojedyncze przykłady innych formantów, które zmieniają charakterystykę czasową derywatu, np. aloformant wnoszący znaczenie restytutywne: [CO] STOI [KOMU] W PAMIĘCI → [CO] **ODŽYWA** [KOMU] W PAMIĘCI; BYĆ NA SWOIM MIEJSCU → **WRÓCIĆ** NA SWOJE MIEJSCE.

1.1.2. Leksykalna derywacja zwrotów frazeologicznych poprzez addycję

Drugą, oprócz komutacji, metodą derywacji zwrotów, która wykorzystuje formant leksemowi, jest addycja leksykalna. Mechanizm leksykalnej addycji — z formalnego punktu widzenia — bliski jest słotwórczej derywacji postępowej. Trzeba jednak zauważyć, że o ile w obrębie klasycznego słotwórstwa derywacja postępowa stanowi najbardziej rozpowszechniony sposób tworzenia form pochodnych, o tyle w przypadku derywacji frazeologicznej addycja — choć często spotykana — frekwencją ustępuje technikom komutacyjnym (por. Buttler 1981a, 231). Derywacja addytywna zwrotów polega na uzupełnieniu struktury bazowego frazeo-

logizmu o formant leksemowy, który ze składniowego punktu widzenia stanowi okolicznik lub przydawkę. Każdy z tych formantów realizuje się w strukturze derywatu frazeologicznego poprzez dość różnorodną gamę aloformantów.

1.1.2.1. Formant okolicznikowy

Jako przykłady derywatów frazeologicznych utworzonych za pomocą formantu okolicznikowego można podać szereg:

BACITI PUŠKU → *BACITI PUŠKU U ŠAŠ*; BITI BEZ KROVA → *BITI BEZ KROVA NAD GLAVOM*; DAVITI SE U DUGOVIMA → *DAVITI SE U DUGOVIMA DO GUŠE*; DERATI KOŽU [KOME] → *DERATI KOŽU [KOME] S LEĐA*; DIĆI SVE CETIRI → *DIĆI SVE CETIRI U^{KR} ZRAK*; GORI KOLIBA → *GORI KOLIBA NAD GLAVOM*; GURNUTI GLAVU U PESAK → *GURNUTI GLAVU U PESAK KAO NOJ*; IĆI S KOKOSIMA SPAVATI → *IĆI S KOKOŠIMA SPAVATI U KREKET*; IMATI TVRDU GLAVU → *IMATI TVRDU GLAVU KAO KOČ*; ISPITI GORKU ČAŠU → *ISPITI GORKU ČAŠU DO DNA*; LETI [KOME] GLAVA → *LETI [KOME] GLAVA S RAMENA*; MUĆI SE KAO ĐAVO → *MUĆI SE KAO ĐAVO U PLITKOJ VODI*; NEMATI SVE DASKE → *NEMATI SVE DASKE U GLAVI*; NICATI KAO PEČURKE → *NICATI KAO PEČURKE POSLIJE KIŠE*; NISU KOME SVE KOZE NA BROJU → *NISU KOME SVE KOZE NA BROJU KOD KUĆE*; PEČENE ŠEVE LETE U USTA → *PEČENE ŠEVE LETE U USTA S NEBA*; POKUSATI SVE ZNANJE → *POKUSATI SVE ZNANJE OVOGA SVIJETA*; POSKIDATI ZVIJEZDE → *POSKIDATI ZVIJEZDE S NEBA*; RASTI KAO GLJIVE → *RASTI KAO GLJIVE POSLIJE KIŠE*; RAZVALITI USTA → *RAZVALITI USTA KAO VILICE*; SKIDATI ZVIJEZDE → *SKIDATI ZVIJEZDE S NEBA*; SVIJATI SE KAO PIŠKOR → *SVIJATI SE KAO PIŠKOR U LONCU*; TRAŽITI KROV → *TRAŽITI KROV NAD GLAVOM*; TRESTI SE KAO ŠIBA / PRUT → *TRESTI SE KAO ŠIBA / PRUT NA VODI*; TRESTI SE KAO TRSKA → *TRESTI SE KAO TRSKA NA VJETRU*; TROŠITI BARUT → *TROŠITI UZALUD BARUT*; USNUTI U GOSPODINU → *USNUTI BLAGO U GOSPODINU*; UVUĆI U SE → *UVUĆI U SE KAO PUŽ*; VIDJETI SVE SVECE → *VIDJETI SVE SVECE NA NEBU*.

MIEĆ POD GÓRĘ → *MIEĆ POD GÓRĘ DO SZKOŁY*; NIE KIWNAĆ PALCEM → *NIE KIWNAĆ PALCEM W BUCIE*; ODKRYĆ AMERYKĘ → *ODKRYĆ NA NOWO AMERYKĘ*; SIEDZIEĆ CICHU JAK MYŚ → *SIEDZIEĆ CICHU JAK MYŚ POD MIOTŁĄ*; SPAĆ JAK ZAJĄC → *SPAĆ JAK ZAJĄC POD MIEDZĄ*; SPAŚĆ Z OBŁOKÓW → *SPAŚĆ Z OBŁOKÓW NA ZIEMIĘ*; STRZĘPIĆ SOBIE JĘZYK → *STRZĘPIĆ SOBIE JĘZYK PO PRÓŻNICY*; UDERZYĆ JAK GROM → *UDERZYĆ JAK GROM Z JASNEGO NIEBA*; WŁOSY [KOMU] STAJĄ DĘBA → *WŁOSY [KOMU] STAJĄ DĘBA NA GŁOWIE*; WRÓBLE [O CZYM] ĆWIERKAJĄ → *WRÓBLE NA DACHU [O CZYM] ĆWIERKAJĄ*; WYRZUCAĆ PIENIĄDZE → *WYRZUCAĆ PIENIĄDZE W BŁOTO*; WYRZUCAĆ PIENIĄDZE → *WYRZUCAĆ PIENIĄDZE ZA OKNO*; WYWLEKAĆ RODZINNE BRUDY → *WYWLEKAĆ RODZINNE BRUDY NA ŚWIATŁO DNIA*.

1.1.2.2. Formant przydawkowy

Drugi z wymienionych aloformantów — przydawkowy — widoczny jest w szeregu derywacyjnych:

BACATI SE NA POSAO → *BACATI SE LUDO NA POSAO*; BITI U SOSU → *BITI U GAD-NOM SOSU*; BORITI SE DO ZADNJE KAPI → *BORITI SE DO ZADNJE KAPI KRVI*; GLEDATI U PASULJ → *GLEDATI U PRAZAN PASULJ*; ISPITI ČAŠU → *ISPITI GORKU ČAŠU*; ISPUSTITI DAH → *ISPUSTITI POSLEDNJI DAH*; KRCNULI [KOME] SVJETLACI → *KRCNULI [KOME] CRVENI SVJETLACI*; NAPRAVITI [KOME] NOS → *NAPRAVITI [KOME] DUGI NOS*; ^{KR}NE VRIJEDITI NI LULE DUHANA → *NE VRIJEDITI NI POLA LULE DUHANA*; OBLACI SE SKUPLJAJU [IZNAD KOGA] → *CRNI OBLACI SE SKUPLJAJU [IZNAD KOGA]*; OKRENUTI LIST → *OKRENUTI DRUGI LIST*; PAZITI KAO ZJENICU → *PAZITI KAO ZJENICU OKA*; POKAZATI KARTE → *POKAZATI SVOJE KARTE*; POKAZATI NOS → *POKAZATI SVOJ NOS*; POKISNUTI DO KOŽE → *POKISNUTI DO GOLE KOŽE*; POLAGATI ISPIT → *POLAGATI ISPIT ZRELOSTI*; PROĆI ŠKOLU → *PROĆI DOBRU ŠKOLU*; PROGUTATI PILULU → *PROGUTATI GORKU PILULU*; PROLITI KRV → *PROLITI MORE KRV*; PUSTITI DAH → *PUSTITI POSLEDNJI DAH*; SJEDITI KAO PANJ → *SJEDITI UKOČEN KAO PANJ*; SKOČITI NA POLICU → *SKOČITI NA VISOKU POLICU*; SVITI GNEZDO → *SVITI PORODIČNO GNEZDO*; TRPATI U DŽEP → *TRPATI U SVOJ DŽEP*; ZAPLAKATI KAO GODINICA → *ZAPLAKATI KAO LJUTA GODINICA*; ^{KR}ZAVLAČITI SE U KUT → *ZAVLAČITI SE U SVOJ KUT*.

BYĆ NA CHODZIE → *BYĆ NA DOBRYM CHODZIE*; DOCHODZIĆ DO SEDNA → *DOCHODZIĆ DO SEDNA SPRAWY*; LEŻEĆ BYKIEM → *LEŻEĆ MARTWYM BYKIEM*; POKAZAĆ PAZUR → *POKAZAĆ LWI PAZUR*; PRAĆ PIENIADZE → *PRAĆ BRUDNE PIENIADZE*; PRZEŁKNAĆ PIGUŁKĘ → *PRZEŁKNAĆ GORZKĄ PIGUŁKĘ*; ROZSTAWAĆ SIĘ ZE ŚWIATEM → *ROZSTAWAĆ SIĘ Z TYM ŚWIATEM*; RYCZEĆ JAK BAWÓŁ → *RYCZEĆ JAK ZARZYNANY BAWÓŁ*; STAĆ JAK POSĄG → *STAĆ JAK POSĄG ROZPACZY / BOLEŚCI / ŻALU / UDREKI*; STAĆ JAK NA WĘGLACH → *STAĆ JAK NA ROZŻARZONYCH WĘGLACH*; STAĆ NA POSTERUNKU → *STAĆ NA SWOIM POSTERUNKU*; TRAFIĆ W SEDNO → *TRAFIĆ W SAMO SEDNO*; URWAĆ SIĘ Z CHOINKI → *URWAĆ SIĘ Z CHOINKI WIELKANOCNEJ*; ZOSTAĆ NA PLACU → *ZOSTAĆ NA PLACU BOJU*.

Leksykalna derywacja frazeologiczna zwrotów przeprowadzana formantem addytywnym w zdecydowanej większości przypadków prowadzi do fundacji derywatów modyfikacyjnych. Jak widać w podanych wyżej przykładach, formy motywowane to frazeologizmy, które różnią się od podstaw jedynie większym stopniem ekspresji oraz / lub innym typem obrazowości. Na modyfikacyjne właściwości derywatów nie wpływa fakt, że użyte aloformanty — zarówno przydawkowe, jak i okolicznikowe — należą do różnych klas semantycznych (przydawki przymiotne, rzeczowne, okoliczniki miejsca, sposobu itd.).

Trzeba jednak zauważyć, że w zbadanym materiale odnaleziono kilka szeregów derywacyjnych, gdzie okolicznikowy formant addytywny w istotny sposób zmieniał treść wyrażaną przez podstawę. Tym samym w szeregach typu: *ÍĆI KAO GUSKE* → *ÍĆI KAO GUSKE U MAGLU*; *BACITI KARTE* → *BACITI KARTE NA STOL*; czy też *MIEĆ GŁOWĘ* → *MIEĆ GŁOWĘ JAK BANIA* użytemu aloformantowi należałoby przypisać nie znaczenie modyfikacyjne, lecz mutacyjne¹⁴⁴.

1.1.3. Nieleksykalna derywacja zwrotów frazeologicznych

W obrębie języka polskiego oraz serbskiego zwroty frazeologiczne motywowane innymi zwrotami można fundować nie tylko za pomocą formantów leksemowych, lecz także posługując się innymi typami formantów — zwykle afiksальnymi oraz paradygmatycznymi, wyjątkowo partytywno-tematowymi. Derywacja przeprowadzana z wykorzystaniem tego typu formantów prowadzi najczęściej do fundacji pochodnych zwrotów mutacyjnych, rzadziej modyfikacyjnych i tylko wyjątkowo tautologicznych.

1.1.3.1. Formanty afiksalne

Formanty afiksalne używane podczas derywacji zwrotów wyprowadzanych na podstawie innych frazeologizmów werbalnych mogą wnosić z sobą różne treści semantyczne. W wielu przypadkach ich funkcja polega na zmianie charakterystyki czasowej podstawy lub na innej modyfikacji przebiegu czynności denotowanej przez motywujący frazeologizm.

1.1.3.1.1. Formanty inchoatywne

W pierwszej kolejności można wymienić mutacyjne formanty temporalne o znaczeniu inchoatywnym. W obrębie polszczyzny w roli słowotwórczego formantu o znaczeniu inchoatywnym najczęściej używane są przedrostki *za-* oraz *po-*, dominujące w grupie tzw. fazowych derywatów czasownikowych (por. *Morfologia* 1998, 547–548). W serbszczyźnie analogiczną funkcję pełnią prefiksy *za-*, *po-*, *pro-*, *na-*, *uz-*, właściwe dla tzw. czasowników „inicjalno-finalnych” (‘početno-svršeni glagoli’ — por. Stanojčić-Popović 2002, 104–105; zob. też Mrazović, Vukadinović 2009, 94–100; SJ, 114; Stevanović 1964a, 335). Wymienione afiksy słowotwórcze wykorzystywane są również w obrębie derywacji frazeologicznej, stanowiąc prefiks formy werbalnej, która jest komponentem pochodnego frazeologizmu. Jako przykład tego rodzaju derywacji zwrotów można podać szeregi:

¹⁴⁴ Do tej samej grupy należałoby przypisać podawane przez Pajdzińską pary zwrotów: [KTO] MÓWI [CO] KOMU W OCZY → [KTO] MÓWI [CO] KOMU W CZTERY OCZY; BYĆ NA NOGACH → BYĆ NA OSTATNICH NOGACH (Pajdzińska 2006, 41).

ĆULITI UŠI → *NA-ĆULITI UŠI*; DIZATI NOS → *UZ-DIZATI NOS*; DRŽATI [ŠTO] U PAMETI → *ZA-DRŽATI [ŠTO] U PAMETI*; GLEDATI [KOME] KROZ PRSTE → *PRO-GLEDATI [KOME] KROZ PRSTE*; GOVORITI IZA ZUBA → *PRO-GOVORITI IZA ZUBA*; IĆI TRBUHOM ZA KRUHOM → *POĆI TRBUHOM ZA KRUHOM*; IGRATI MAČKE I MIŠA → *ZA-IGRATI MAČKE I MIŠA*; LETETI KAO MUVA BEZ GLAVE → *PO-LETETI KAO MUVA BEZ GLAVE*; LETETI NEBU POD OBLAKE → *PO-LETETI NEBU POD OBLAKE*; MIRISATI NA BARUT → *ZA-MIRISATI NA BARUT*; MUTITI VODU → *UZ-MUTITI VODU*; PLAKATI KAO LJUTA GODINA → *ZA-PLAKATI KAO LJUTA GODINA*; PLIVATI U IZOBILJU → *ZA-PLIVATI U IZOBILJU*; PRAVITI SE LUD → *NA-PRAVITI SE LUD*; ZVONITI NA UZBUNU → *ZA-ZVONITI NA UZBUNU*; RIJEČ STAJE [KOME] U GRLU → *RIJEČ ZA-STAJE [KOME] U GRLU*; SEŠTI ZA PRESTOLJE → *ZA-SEŠTI ZA PRESTOLJE*.

BECZEĆ JAK BARAN → *ZA-BECZEĆ JAK BARAN*; CHOROWAĆ NA LENIA → *ZA-CHOROWAĆ NA LENIA*; CZUĆ PISMO NOSEM → *PO-CZUĆ PISMO NOSEM*; CZUĆ SIĘ JAK W RAJU → *PO-CZUĆ SIĘ JAK W RAJU*; GRZMIEĆ JAK Z AMBONY → *ZA-GRZMIEĆ JAK Z AMBONY*; INTERES KWITNIE → *INTERES ZA-KWITA*; KOCHAĆ SIĘ [W KIM] NA UMÓR → *ZA-KOCHAĆ SIĘ [W KIM] NA UMÓR*; KURZY SIĘ [KOMU] ZE ŁBÓW → *ZA-KURZYŁO SIĘ [KOMU] ZE ŁBÓW*; MIESZKAĆ POD MOSTEM → *ZA-MIESZKAĆ POD MOSTEM*; POLICZKI KWITŁY RUMIEŃCEM → *POLICZKI ZA-KWITŁY RUMIEŃCEM*; SYPAC SIĘ JAK Z ROGU OBFITOŚCI → *PO-SYPAC SIĘ JAK Z ROGU OBFITOŚCI*; WIERZYĆ NA SŁOWO → *U-WIERZYĆ NA SŁOWO*; [GDZIE] WRZE JAK W ULU → *[GDZIE] ZA-WRZE JAK W ULU*.

1.1.3.1.2. Formanty perfektywne

Kolejną grupą frazeologizmów pochodnych tworzonych za pomocą formantów afiksalnych są mutacyjne, perfektywne formacje aspektowe. Frazeologiczne derywaty perfektywne to formy, które akcję denotowaną w bazie wyrażają jako dokonaną, kompletną, spełnioną. W tej odmianie derywacji frazeologicznej proces fundacji polega na przekształceniu werbalnego członu podstawy do postaci czasownikowego perfektum, czasownika dokonanego, „svršenog glagola”. W roli formantu frazeologicznego w obrębie języka serbskiego występują głównie czasownikowe prefiksy *u-*, *po-*, *s-*, podczas gdy w polszczyźnie dominuje prefiks *z-* / *s-*¹⁴⁵. Afiksalna perfektywizacja zwrotów to średnio produktywny sposób fundacji nowych form frazeologicznych, a jego przykłady można odnaleźć w szeregu typów:

BITI [ŠTO] U GLAVU → *U-BITI [ŠTO] U GLAVU*; BITI [KOD KOGA] ŽICU → *U-BITI [KOD KOGA] ŽICU*; ČITATI [KOME] [ŠTO] IZ OČIJU → *PRO-ČITATI [KOME] [ŠTO] IZ*

¹⁴⁵ Szerzej o serbskich przedrostkach pełniących funkcję perfektywne zob. Mrazović, Vukadinović 2009, 105–106.

OĆLIJU; GORJETI KAO BARUT → **IZ**-GORJETI KAO BARUT; HVATATI SE ZA TRBUH OD SMIJEHA → **U**-HVATITI SE ZA TRBUH OD SMIJEHA; JESTI LUDE GLJIVE → **PO**-JESTI LUDE GLJIVE; LETJETI KAO MUHA U ČORBU → **U**-LETJETI KAO MUHA U ČORBU; LOMITI [KOME] KIČMU → **S**-LOMITI [KOME] KIČMU; LOMITI [KOME] KOSTI → **S**-LOMITI [KOME] KOSTI; NABIJATI BANAK → **NA**-BITI BANAK; PISATI [ŠTO] NA [ČIJU] ADRESU → **NA**-PISATI [ŠTO] NA [ČIJU] ADRESU; PITI GORKU ČAŠU → **PO**-PITI GORKU ČAŠU; PITI [KOME] MOZAK → **PO**-PITI [KOME] MOZAK; TJERATI [KOGA] DO DUVARA → **S**-TJERATI [KOGA] DO DUVARA; TRČATI KAO BEZ DUŠE → **DO**-TRČATI KAO BEZ DUŠE.

CAŁOWAĆ Z DUBELTÓWKI → **WY**-CAŁOWAĆ Z DUBELTÓWKI; GNIĆ W WIEZIENIU → **Z**-GNIĆ W WIEZIENIU; HODOWAĆ ŻMIJĘ NA WŁASNYM ŁONIE → **WY**-HODOWAĆ ŻMIJĘ NA WŁASNYM ŁONIE; ŁAPAĆ BYKA ZA ROGI → **Z**-ŁAPAĆ BYKA ZA ROGI; ŁAPAĆ WIATR W ŻAGLE → **Z**-ŁAPAĆ WIATR W ŻAGLE; MIESZAĆ [KOGO] Z BŁOTEM → **Z**-MIESZAĆ [KOGO] Z BŁOTEM; PALIĆ ZA SOBĄ MOSTY → **S**-PALIĆ ZA SOBĄ MOSTY; PIĆ NA UMÓR → **U**-PIĆ SIĘ NA UMÓR; PŁATAĆ FIGŁA [KOMU] → **S**-PŁATAĆ FIGŁA [KOMU]; PROWADZIĆ WYWIAD → **PRZE**-PROWADZIĆ WYWIAD; STAWIAĆ WSZYSTKO NA JEDNĄ KARTĘ → **PO**-STAWIĆ WSZYSTKO NA JEDNĄ KARTĘ.

Kierunek motywacji — w przypadku tej odmiany derywacji frazeologicznej — wyznacza, rzecz jasna, większa złożoność formalna formacji perfektywnych (por. *Morfologia* 1998, 563–564).

Analizując przedstawione powyżej szeregi, należy też zwrócić uwagę na to, że w kilku przypadkach użyty przedrostek oprócz zmiany aspektu wnosi do derywatu frazeologicznego także inne, dodatkowe informacje semantyczne, związane z charakterystyką ilościową akcji, jej intensywnością, efektywnością, potencjalną rezultatywnością, anihilatywnością itd. (np. w formach: *WYCAŁOWAĆ Z DUBELTÓWKI*, *UPIĆ SIĘ NA UMÓR*, *IZGORJETI KAO BARUT*, *DOTRČATI KAO BEZ DUŠE*).

1.1.3.1.3. Formanty deminutywne i augmentatywne

Fundacja zwrotów dokonywana za pomocą formantów afiksalnych prowadzić też może do wykształcenia się derywatów modyfikacyjnych. Charakterystyczną grupą form pochodnych są frazeologiczne zwroty deminutywne. W procesie fundacji, której mechanizm polega na sufiksacji jednego z nominalnych członów podstawy, biorą zwykle udział deminutywne przyrostki — polskie: *ka*, *-ko*, *-ek* oraz serbskie *-ak*, *-ica*¹⁴⁶. Wnoszą one do derywatu nowy odcień stylistyczno-emocjonalny — hipokorystyczny, ironiczny, żartobliwy, familiarny, potoczny itd. Jako przykład tego rodzaju derywacji afiksalnej podać można szeregi:

¹⁴⁶ Te same sufiksy można odnaleźć w przykładach podawanych przez Dziamską-Lenart: *UPAŚĆ NA GŁOWĘ* → *UPAŚĆ NA GŁÓWKĘ*, *OSTRZYĆ SOBIE [NA KIM] ZĘBY* → *OSTRZYĆ SOBIE [NA KIM] ZĄBKİ*, *UMYWAĆ RĘCE* → *UMYWAĆ RĄCZKI* (Dziamska-Lenart 2004a, 75).

ČITATI IZMEĐU REDOVA → ČITATI IZMEĐU RED-**AKA**; IMATI BUBE U GLAVI → *IMATI BUB-ICE U GLAVI*; IMATI MUHE U GLAVI → *IMATI MUŠ-ICE U GLAVI*; JESTI KAO PTICA → *JESTI KAO PTIČ-ICA*; PITI [KOME] KRV NA SLAMKU → *PITI [KOME] KRV NA SLAMČ-ICU*; PODILAZE [KOGA] MRAVI → *PODILAZE [KOGA] MRAV-CI*; PRAVITI OD MUHE SLONA → *PRAVITI OD MUŠ-ICE SLONA*; RODITI SE U KOŠULJI → *RODITI SE U KOŠULJ-ICI*; SAVITI GNIJEZDO → *SAVITI GNIJEZD-AŠCE*; SISATI [KOME] KRV NA SLAMKU → *SISATI [KOME] KRV NA SLAMČ-ICU*; VISJETI O KONCU → *VISJETI O KONČ-ICU*; VRATITI [KOME] LOPTU → *VRATITI [KOME] LOPT-ICU*; ZAGLEDATI ČAŠI U DNO → *ZAGLEDATI ČAŠ-ICI U DNO*; ŽIVJETI KAO PAS → *ŽIVJETI KAO PAŠ-ČE*.

CHODZIĆ WOKÓŁ [KOGO] NA PALCACH → *CHODZIĆ WOKÓŁ [KOGO] NA PAL-USZKACH*; CHWYTAĆ [KOGO] ZA SŁOWA → *CHWYTAĆ [KOGO] ZA SŁÓW-KA*; DAWAĆ [CO] LEKKĄ RĘKĄ → *DAWAĆ [CO] LEKKĄ RĄCZ-KĄ*; MIEĆ [DOKĄD] POD GÓRĘ → *MIEĆ [DOKĄD] POD GÓR-KE*; MIERZYĆ [KOGO] JEDNĄ MIARĄ → *MIERZYĆ [KOGO] JEDNĄ MIAR-KĄ*; NIE PISNAĆ SŁOWA → *NIE PISNAĆ SŁÓW-KA*; NOGA SIĘ [KOMU] POWINĘŁA → *NOŻ-KA SIĘ [KOMU] POWINĘŁA*; OBROSNAĆ W PIÓRA → *OBROSNAĆ W PIÓR-KA*; OCZY SIĘ [KOMU] ŚWIECĄ → *OCZ-KA SIĘ [KOMU] ŚWIECĄ*; ODCEDZIĆ KARTOFLE → *ODCEDZIĆ KARTOFEL-KI*; OWIJAĆ [KOGO] DOKOŁA PALCA → *OWIJAĆ [KOGO] DOKOŁA PAL-USZKA*; POKAZAĆ [KOMU] PAZURY → *POKAZAĆ [KOMU] PAZUR-KI*; POZBYĆ SIĘ BRZUCHA → *POZBYĆ SIĘ BRZUSZ-KA*; PROWADZIĆ [KOGO] ZA RĘKĘ → *PROWADZIĆ [KOGO] ZA RĄCZ-KE*; PRZEBRAĆ MIARĘ → *PRZEBRAĆ MIAR-KE*; PRZYKŁADAĆ [DO CZEGO] JAKĄ MIARĘ → *PRZYKŁADAĆ [DO CZEGO] JAKĄ MIAR-KE*; PUSZCZAĆ [DO KOGO] OKO → *PUSZCZAĆ [DO KOGO] OCZ-KO*; ROBIĆ [DO KOGO] SŁODKIE OCZY → *ROBIĆ [DO KOGO] SŁODKIE OCZ-KA*; SPAĆ JAK ANIOŁ → *SPAĆ JAK ANIOŁ-EK*; SPIEC RAKA → *SPIEC RACZ-KA*; UBIERAĆ SIĘ NA CEBULĘ → *UBIERAĆ SIĘ NA CEBUL-KE*; UCIĄĆ ROZMOWĘ → *UCIĄĆ ROZMÓW-KE*; WIDZIEĆ ŚWIATŁO W TUNELU → *WIDZIEĆ ŚWIATEŁ-KO W TUNELU*; WYWRACAĆ KOZŁY → *WYWRACAĆ KOZIOŁ-KI*¹⁴⁷.

W zbadanym materiale odnaleziono też dwa serbskie derywaty frazeologiczne utworzone przez formant afiksalny, który wniósł modyfikacyjne znaczenie augmentatywne. Mowa o formach pochodnych, które składają się na szereg: LAGATI KAO PAS → *LAGATI KAO PS-ETO*, ODRŽATI GOVOR → *ODRŽATI GOVOR-ANCIJU*.

¹⁴⁷ Warto w tym miejscu zauważyć, że frazeologizmy deminutywne w wielu opracowaniach nie są traktowane jako samodzielne jednostki, lecz jako warianty form niedeminutywnych (zob. np. Giuľumianc 1977, 302; Buttler 1982a, 34–35). W niniejszej pracy odrzuca się jednak taką interpretację, uznając, że pomiędzy frazeologizmami składającymi się na pary typu: ZAGLEDATI ČAŠI U DNO : ZAGLEDATI ČAŠICI U DNO lub OCZY SIĘ [KOMU] ŚWIECĄ : OCZKA SIĘ [KOMU] ŚWIECĄ istnieją na tyle wyraźne rozbieżności stylistyczne oraz pragmatyczne, iż zestawianych form nie można uznać za warianty, odmiany jednego frazeologizmu (zob. szerz. Lachur 2004, 185; także Jarošević 2012, 515–516).

1.1.3.1.4. Formanty synonimiczne

Posługując się metodami afiksalnymi, można w obrębie derywacji frazeologicznej fundować specyficzny rodzaj pochodnych zwrotów — mowa o tautologicznych derywatach frazeologicznych, które są synonimami swoich podstaw. Użyte w procesie ich fundacji formanty są jednostkami, które pełnią wyłącznie funkcję strukturalną i są „puste pod względem znaczenia i aspektu” (szerzej *Morfologia* 1998; 375; 563). Mechanizm derywacji polega w tym przypadku na afiksalnej transformacji jednego z leksykalnych komponentów podstawy frazeologicznej do postaci bliskoznacznika, ewentualnie „współrzednego synonimu” (*Morfologia* 1998, 563–564, por. też Ćorić 1983). Transformacja ta zwykle przybiera postać derywacji wymiennej — nowa jednostka powstaje wskutek wymiany rzeczownikowego sufiksu lub czasownikowego prefiksu jednostki, która stanowi komponent podstawy frazeologicznej. W rzadszych przypadkach derywacja ma charakter postępowy i realizuje się poprzez prefiksację werbalnego członu jednostki motywującej.

W zbadanym materiale odnaleziono niewiele przykładów tego rodzaju fundacji zwrotów frazeologicznych. Derywaty znajdujące się w odnalezionych szeregach tworzone są przez różnorodne formanty tautologiczne, z których największą frekwencją cieszą się polskie prefiksy czasownikowe *po-* *u-* oraz serbski sufiks przymiotnikowy *-ji*. Omawianą tu odmianę derywacji afiksalnej obrazują przykłady:

DIRATI U OS-**JE** → *GNIEZDO DIRATI U OS-**INJE** GNIJEZDO*; ISTERATI NA ČIST-**AC** → *ISTERATI NA ČIST-**INU***; **O**-MERITI LEDINU → ***IZ**-MERITI LEDINU*; **O**-SOLITI [NEKOME] ČORBU → ***ZA**-SOLITI [NEKOME] ČORBU*; PODMETNUTI KUKAVIČ-**KO** JAJE ↔ PODMETNUTI KUKAVIČ-**JE** JAJE; **S**-TERATI DO ZIDA → ***DO**-TERATI DO ZIDA*; **S**-TJERATI KOGA DO DUVARA → ***PRI**-TJERATI [KOGA] DO DUVARA*; TAKNUTI U OS-**JE** GNIJEZDO → *TAKNUTI U OS-**INJE** GNIJEZDO*; **Z**-GURATI DO ZIDA → ***DO**-GURATI DO ZIDA*.

ŁYKAĆ ŁZY → ***PO**-ŁYKAĆ ŁZY*; **OD**-CISNAĆ SVOJE PIĘTNO [NA KIM] ↔ ***WY**-CISNAĆ SVOJE PIĘTNO [NA KIM]*; PÓJŚĆ NA TUŁ-**ACZKĘ** → *PÓJŚĆ NA TUŁ-**ACTWO***¹⁴⁸; RONIĆ KROKODYL-(E) ŁZY → *RONIĆ KROKODYL-**OWE** ŁZY*; SIĄŚĆ I PŁAKAĆ → ***U**-SIĄŚĆ I PŁAKAĆ*; SIĄŚĆ NA DUPIE → ***U**-SIĄŚĆ NA DUPIE*; SIĄŚĆ ZA KÓŁKIEM → ***U**-SIĄŚĆ ZA KÓŁKIEM*; SPUCHNAĆ JAK KARMELI-[C]-**KA** BANIA → *SPUCHNAĆ JAK KARMELIT-**AŃSKA** BANIA*¹⁴⁹; Ś-CISNAĆ PIĘŚCI → ***ZA**-CISNAĆ PIĘŚCI*; **U**-PIĆ SIĘ NA UMÓR ↔ ***S**-PIĆ SIĘ NA UMÓR*; **W**-PADAĆ W ROZPACZ → ***PO**-PADAĆ W ROZPACZ*; WRÓCIĆ NA STARE ŚMIECI → ***PO**-WRÓCIĆ NA STARE ŚMIECI*; [CO] **ZA**-SŁANIA OCZY → [CO] ***PRZE**-SŁANIA OCZY*; **Z**-BADAĆ GRUNT → ***WY**-BADAĆ GRUNT*; **Z**-ŁAPAĆ NA

¹⁴⁸ Za: PSR.

¹⁴⁹ W formie *karmelicki* znajduje się węzeł morfologiczny [c] = [-t+c-] (karmelit-+-cki).

GORĄCYM UCZYNKU → **PRZY-LAPĄĆ NA GORĄCYM UCZYNKU**; ZOSTAĆ PRZY ŻYCIU → **PO-ZOSTAĆ PRZY ŻYCIU**.

Wydaje się, że jako przykład użycia formantu synonimicznego można też podać formy: *PLAŠITI SE SVOJE SENE* → *PLAŠITI SE SVOJE SEN-KE* oraz *DAĆ NURA* → *DAĆ NUR-KA*. Choć wymienione wyżej frazeologizmy pochodne zawierają w swojej konstrukcji komponenty leksykalne genetycznie zdrobniałe ('senka', 'nurek'), trzeba jednak zauważyć, że we współczesnym języku serbskim i polskim ich znaczenie deminutywne uległo już całkowitemu zatarciu.

1.1.3.2. Formanty paradygmatyczne

W procesie fundacji zwrotów na bazie innych frazeologizmów werbalnych mogą też brać udział formanty paradygmatyczne. W takim przypadku nowe, mutacyjne znaczenie wprowadzane jest do derywatu wskutek użycia określonego przyrostka tematowego.

1.1.3.2.1. Formanty iteratywne

W procesie derywacji zwrotów, obok formantów inchoatywnych i perfektywnych, pojawić się też mogą inne formanty, które zmieniają charakterystykę przebiegu czynności denotowanej w podstawie frazeologicznej. Mowa tu o mutacyjnych formantach iteratywnych, a więc elementach frazeologicznych prymarnie wnoszących do derywatu znaczenie wielokrotnego odbywania się określonej czynności. Zgromadzony materiał pozwala stwierdzić, że w języku polskim w funkcji frazeologicznego formantu iteratywnego występują (wykorzystywane również w słowotwórstwie) przyrostki tematowe: *-ewa-*, *-ywa-*, *-a-*, w języku serbskim zaś przyrostki tematowe *-ka-*, *-ca-* oraz *-ucka-*. Jako przykłady derywacji iteratywnych zwrotów frazeologicznych można podać kilkanaście szeregów derywacyjnych:

GAZITI U KRVI → *GA-CA-TI U KRVI*; JURITI KAO LUD → *JUR-CA-TI KAO LUD*; PIPATI PO MRAKU → *PIP-KA-TI PO MRAKU*; PITI KRV NA SLAMČICU → *PIJ-UCKA-TI KRV NA SLAMČICU*; PLJUVATI U LICE → *PLJ-UCKA-TI U LICE*.

BYĆ NA GAZIE → *B-YWA-Ć NA GAZIE*; CHODZIĆ SWOIMI ŚCIEŻKAMI → *CHADZ-A-Ć SWOIMI ŚCIEŻKAMI*; MIEĆ HUMORY → *MI-EWA-Ć HUMORY*; PISAĆ JAK KURA PAZUREM → *PIS-YWA-Ć JAK KURA PAZUREM*; POGRAĆ [KOMU] NA NOSIE → *POGR-YWA-Ć [KOMU] NA NOSIE*; ŚWIŃ Z KIMŚ NIE PAŚĆ → *ŚWIŃ Z KIMŚ NIE PAS-A-Ć*¹⁵⁰.

¹⁵⁰ W procesie iteratywizacji zwrotów możliwe jest wystąpienie zjawiska supletywizmu, widocznego w szeregach: JEŚĆ AŻ SIĘ USZY TRZĘSĄ → *ZAJADAĆ AŻ SIĘ USZY TRZĘSĄ*; SPAĆ NA STOJĄCO → *SYPIAĆ NA STOJĄCO*; Z NIEJEDNEGO PIECA CHLEB JEŚĆ → *Z NIEJEDNEGO PIECA CHLEB JADAĆ*.

Iteratywizacja zwrotów jest modelem derywacyjnym cechującym się w obrębie frazeotwórstwa niewielką frekwencją. Wiąże się to oczywiście z faktem, że kontekstowo nieuwarunkowane czasowniki iteratywne — będące konstytutywnym komponentem frazeologizmu iteratywnego — stanowią zarówno w języku polskim, jak i serbskim mało liczną i rzadko używaną kategorię derywacyjną¹⁵¹. W obu językach znaczenie iteratywne wyrażane jest bowiem zazwyczaj poprzez inne formy werbalne. Zwykle rolę tę wypełniają czasowniki imperfektywne, z których każdy — użyty we właściwym kontekście zdaniowym — może oznaczać czynność wielokrotną (np. „W styczniu zwykle jedzie na narty do Szklarskiej Poręby”; „Svako jutro išao je rano na posao”). Zdecydowanie rzadziej aniżeli imperfekta funkcję iteratywną pełnią też czasowniki perfektywne (np. „Tomek wszedł do pokoju i przewracał krzesła”, albo „Kad ustane prvo se tušira, doručuje pa pročitā novine”). W niniejszej pracy stosuje się jednak wąskie rozumienie iteratywności, traktując jako iteratywa tylko te formacje czasownikowe, których znaczenie wielokrotności jest niezależne od kontekstu (szerzej *Morfologia* 1998, 550; EWJP 1994, 47; Klajn 2003, 332–337; Klajn 2005, 194).

1.1.3.2.2. Formanty imperfektywne

Procesowi derywacji frazeologizmów, który polega na perfektywizacji podstawy frazeologicznej, towarzyszy także transformacja semantycznie przeciwstawna — mowa tu naturalnie o imperfektywizacji zwrotów frazeologicznych. Imperfektywne zwroty tworzy się poprzez zastąpienie przyrostka tematowego obecnego w werbalnym komponencie podstawy nowym przyrostkiem, który ma znaczenie imperfektywne. W języku polskim w funkcji formantu najczęściej występują przyrostki: *-ywa-*, *-wa-*, *-a-*, podczas gdy w języku serbskim przyrostki: *-iva-*, *-ija-* oraz *-a-*. W przypadku omawianej tu odmiany derywacji frazeologicznej o kierunku motywacji decyduje większa złożoność formalna przyrostków imperfektywnych (*-i-* : *-owa-* w *‘kup-i-ć’* : *‘kup-owa-ć’*, *-u-* : *-uva-* w *‘nad-u-ti se’* : *‘nad-uva-ti se’*), ewentualnie większa złożoność samych form imperfektywnych, w których strukturze pojawiają się wstawne morfemy (np. *-j-* w *‘wbi-j-a-ć’* ← *‘wb-i-ć’*)¹⁵².

Imperfektywizacja zwrotów jest jedną z najbardziej frekwentownych odmian derywacji międzyfrazeologicznej. Jako jej przykłady można podać szeregi:

BAC-I-TI ANATEMU → *BAC-A-TI ANATEMU*; BAC-I-TI SIJENU → *BAC-A-TI SIJENU*;
DIR-NU-TI DO DNA DUŠE → *DIR-A-TI DO DNA DUŠE*¹⁵³; DOB-I-TI NA CIJENI → *DOB-*

¹⁵¹ Wymienione wcześniej iteratywa serbskie nie są notowane w żadnym zbadanym słowniku serbskim lub serbsko-chorwackim. Potwierdzenia odnaleziono jednak w kilkunastu serbskich tekstach literackich oraz publicystycznych dostępnych m.in. w sieci internetowej.

¹⁵² Szerzej o polskich tematowych przyrostkach imperfektywnych i kierunku motywacji w obrębie form imperfektywnych i perfektywnych zob. *Morfologia* 1998, 563–564. O serbskich przyrostkach pełniących funkcję imperfektywne zob. też Mrazović, Vukadinović 2009, 107–108.

¹⁵³ W części literatury formy czasownikowe zawierające serbski sufiks *-nu-* oraz jego polski odpowiednik *-ną-* interpretowane są jako wyjątkowe, perfektywne derywaty od formacji imper-

-IVA-TI NA CIJENI; *NAD-U-TI SE KAO ŽABA* → *NAD-UVA-TI SE KAO ŽABA*; *OSTAV-I-TI NA CJEDILU* → *OSTAVLJ-A-TI NA CJEDILU*; *POČI-NU-TI VJEČNIM SNOM* → *POČ-IVA-TI VJEČNIM SNOM*; *RAZV-I-TI BARJAK* → *RAZV-IJA-TI BARJAK*; *SAV-I-TI KIČMU* → *SAV-IJA-TI KIČMU*; *SKI-NU-TI SVETAČKU AUREOLU* → *SKID-A-TI SVETAČKU AUREOLU*; *STAV-I-TI [KOGA] PRED SVRŠEN ČIN* → *STAVLJ-A-TI [KOGA] PRED SVRŠEN ČIN*; *UDAR-I-TI NA NOS* → *UDAR-A-TI NA NOS*; *UDAR-I-TI GLAVOM O ZID* → *UDAR-A-TI GLAVOM O ZID*; *UZ-E-TI NA UM* → *UZIM-A-TI NA UM*; *VAG-NU-TI SVAKU RIJEČ* → *VAG-A-TI SVAKU RIJEČ*; *ZABRAV-I-TI SA SEDAM LOKOTA* → *ZABRAVLJ-IVA-TI SA SEDAM LOKOTA*; *ZAVIR-I-TI U ČAŠU* → *ZAVIR-IVA-TI U ČAŠU*.

DA-Ø-Ć SIĘ WE ZNAKI → *DA-WA-Ć SIĘ WE ZNAKI*; *DOTRZE-Ø-Ć DO SEDNA* → *DO-CIER-A-Ć DO SEDNA*; *FILM SIĘ [KOMU] URW-A-Ł* → *FILM SIĘ [KOMU] UR-YWA*; *KUP-I-Ć KOTA W WORKU* → *KUP-OWA-Ć KOTA W WORKU*; *NADSTAW-I-Ć GŁOWY* → *NADSTAWI-A-Ć GŁOWY*; *OWI-NA-Ć [KOGO] DOKOŁA PALCA* → *OWI-J-A-Ć [KOGO] DOKOŁA PALCA*; *PORW-A-Ć SIĘ Z MOTYKĄ NA SŁOŃCE* → *POR-YWA-Ć SIĘ Z MOTYKĄ NA SŁOŃCE*; *POSYP-A-Ć GŁOWĘ POPIOŁEM* → *POSYP-YWA-Ć GŁOWĘ POPIOŁEM*; *POTĘP-I-Ć [KOGO] W CZAMBUŁ* → *POTĘPI-A-Ć [KOGO] W CZAMBUŁ*; *PUSC-I-Ć W NIEPAMIĘĆ* → *PUSZCZ-A-Ć W NIEPAMIĘĆ*; *RZUC-I-Ć MIĘSEM* → *RZUC-A-Ć MIĘSEM*; *RZUC-I-Ć [KOGO] NA GŁĘBOKĄ WODĘ* → *RZUC-A-Ć [KOGO] NA GŁĘBOKĄ WODĘ*; *STA-NA-Ć [KOMU] OŚCIĄ W GARDLE* → *STAW-A-Ć [KOMU] OŚCIĄ W GARDLE*; *STAW-I-Ć CZOŁA* → *STAWI-A-Ć CZOŁA*; *STRZEL-I-Ć BEZ PROCHU* → *STRZEL-A-Ć BEZ PROCHU*; *WB-I-Ć [KOMU] [CO] DO GŁOWY* → *WBI-J-A-Ć [KOMU] [CO] DO GŁOWY*; *WB-I-Ć [KOMU] SZPILKĘ* → *WBI-J-A-Ć [KOMU] SZPILKĘ*; *WRÓC-I-Ć NICZYM BUMERANG* → *WRAC-A-Ć NICZYM BUMERANG*; *WRZUC-I-Ć DO JEDNEGO WORKA* → *WRZUC-A-Ć DO JEDNEGO WORKA*; *WYJŚĆ [Z CZEGO] OBRONNĄ RĘKĄ* → *WYCHODZIĆ [Z CZEGO] OBRONNĄ RĘKĄ*; *WYPŁY-NA-Ć NA SZEROKIE WODY* → *WYPŁY-WA-Ć NA SZEROKIE WODY*; *WZIĄĆ NOGI ZA PAS* → *BRAĆ NOGI ZA PAS*; *ZMIEN-I-Ć SKÓRĘ* → *ZMIENI-A-Ć SKÓRĘ*¹⁵⁴.

1.1.3.3. Formanty partytywno-tematowe

Ostatnim typem nieleksemowych formantów, które służą do fundacji zwrotów frazeologicznych na bazie innych zwrotów, są formanty partytywno-tematowe.

1.1.3.3.1. Formanty augmentatywne

W roli formantu występują tu — zachodzące w obrębie nominalnego komponentu podstawy — jakościowe oraz ilościowe alternacje morfonologiczne, którym

fektywnych (*kapati* → *kapnuti*, *kucati* → *kucnuti*, *lupati* → *lupnuti*, *krzyczeć* → *krzyknąć*, por. Mrazević, Vukadinović 2009, 106; EWJP, 44, 45).

¹⁵⁴ Rzecz jasna możliwe jest też wystąpienie par supletywnych typu: *WPAŚĆ W ROZPACZ* → *WPADAĆ W ROZPACZ*; *NAVUĆI BEDU NA VRAT* → *NAVLAĆITI BEDU NA VRAT*; *STEĆI KAIŠ* → *STEZATI KAIŠ*.

towarzyszyć może wtórna sufiksacja. Najczęstszymi alternacjami jest wymiana [k] : [ø] oraz [s] : [ch]. Efektem użycia tego typu formantów jest wykształcenie się augmentatywnego, modyfikacyjnego derywatu frazeologicznego. Za egzemplifikację tego modelu derywacji służyć mogą szeregi:

BIEC Z WYWIESZONYM JĘZYKIEM → *BIEC Z WYWIESZONYM JĘZ-Ø-OREM*; BYĆ NA BAŃCE → *BYĆ NA BAN-Ø-I*; CHLAPNĄĆ JĘZYKIEM → *CHLAPNĄĆ JĘZ-Ø-OREM*; JECHAĆ NA TYM SAMYM WÓZKU → *JECHAĆ NA TYM SAMYM WOZI-Ø-E*; JĘZYK [KOGO] ŚWIERZBI → *JĘZ-Ø-OR [KOGO] ŚWIERZBI*; MIEĆ PIASEK W RĘKAWACH → *MIEĆ PIACH-Ø W RĘKAWACH*; RZUCAĆ MIĘSEM → *RZUCAĆ MIĘ-CH-EM*; SKOCZYĆ NA KIELISZEK → *SKOCZYĆ NA KIELI-CH-Ø-A*; STRZĘPIĆ SOBIE JĘZYK → *STRZĘPIĆ SOBIE JĘZ-Ø-OR*; SZUKAĆ [CZEGO] ZE ŚWIECZKĄ → *SZUKAĆ [CZEGO] ZE ŚWIE-C-Ø-A*; WBIJAĆ [KOMU] SZPILKĘ → *WBIJAĆ [KOMU] SZPIL-Ø-E*; WYPRÓŻNIAĆ KIELISZKI → *WYPRÓŻNIAĆ KIELI-CH-Ø-Y*.

Na marginesie można wspomnieć, że w przypadku form typu: BYĆ NA BAŃCE → *BYĆ NA BAN-Ø-I*; SKOCZYĆ NA KIELISZEK → *SKOCZYĆ NA KIELI-CH-Ø-A*; WBIJAĆ [KOMU] SZPILKĘ → *WBIJAĆ [KOMU] SZPIL-Ø-E* kierunek pochodności wyznaczany jest na płaszczyźnie synchronicznej, zgodnie z obecnym poczuciem pochodności leksykalnej, nie zaś w zgodzie z pochodnością genetyczną. Jasne jest bowiem, że formy typu *bańka*, *kieliszek*, *szpilka* to historyczne deminutywa, zdrobnienia utworzone za pomocą sufiksów *-ka* / *-ek*. Ponieważ jednak ich deminutywne znaczenie nie jest na obecnym etapie rozwoju polszczyzny odczuwalne, a pierwotnie nienacechowane formy typu *bania*, *kielich*, *szpila* uzyskały wyraźnie augmentatywne znaczenie (*bania* = „wielka bańka”), w relacjach pomiędzy frazeologizmami typu BYĆ NA BAŃCE → *BYĆ NA BAN-Ø-I* wyznaczana będzie relacja augmentatywizacji, nie zaś deminutywizacji (szerzej o problemie historycznej i synchronicznej pochodności: Nagórko 1998, 166–167).

1.2. Model: [zwrot frazeologiczny] → [wyrażenie rzeczownikowe]

W modelu derywacji międzyfrazeologicznej, w którym dochodzi do fundacji wyrażen rzeczownikowych na bazie zwrotów, wykorzystywane są formanty leksykalne oraz afiksalne, a także złożone formanty afiksarno-paradygmatyczne. Proces fundacji prowadzi zwykle do wykształcenia się frazeologizmów mutacyjnych oraz transpozycyjnych. Warto podkreślić, że omawiany model derywacji frazeologicznej cechuje się niedużą liczbą odmian, ale te, które można wyznaczyć, mają stosunkowo dużą produktywność oraz regularność.

1.2.1. Leksykalna derywacja odzwrotowych wyrażeń rzeczownikowych poprzez subtrakcję

Frazologiczne wyrażenia rzeczownikowe można wyprowadzać od zwrotów, posługując się formantem leksykalnym. Mechanizm fundacji polega w tym przypadku na subtrakcji, usunięciu ze zwrotu (będącego podstawą frazeologiczną) komponentu werbalnego, co prowadzi do wykształcenia się pochodnego wyrażenia rzeczownikowego — frazeologicznego derywatu mutacyjnego, rzadziej transpozycyjnego. Jak już wspomniano, subtrakcja zwrotów do postaci wyrażeń, z formalnego punktu widzenia, jest transformacją analogiczną do słowotwórczej, paradygmatycznej derywacji rzeczowników odczasownikowych typu: *dźwig* ← ‘dźwigać’, *upis* ← ‘upisati’. Wyrażenia frazeologiczne utworzone z wykorzystaniem ujemnego, formantu leksykalnego [o] spotkać można w szeregach:

BACITI PEPEO U OČI → [o] PEPEO U OČI; BACITI PESAK U OČI → [o] PESAK U OČI; BACITI SJEME RAZDORA → [o] SJEME RAZDORA; BAVITI SE CRNIM MISLIMA → [o] CRNE MISLI; BITI ŽENSKJE PAMETI → [o] ŽENSKA PAMET; DATI ZELENO SVETLO → [o] ZELENO SVETLO; GRADITI KULE OD KARATA → [o] KULE OD KARATA; GRADITI KULE U VAZDUHU → [o] KULE U VAZDUHU; DATI ČASNU RIJEČ → [o] ČASNA RIJEČ; DATI POŠTENU RIJEČ → [o] POŠTENA RIJEČ; DATI ZELENO SVETLO → [o] ZELENO SVETLO; DOĆI DO KORICE KRUHA → [o] KORICA KRUHA; IGRATI NA POSLEDNJU KARTU → [o] POSLEDNJA KARTA; IGRATI NA ZADNJU KARTU → [o] ZADNJA KARTA; IMATI POGAN JEZIK → [o] POGAN JEZIK; IMATI POGANA USTA → [o] POGANA USTA; IMATI ZAO JEZIK → [o] ZAO JEZIK (1); IMATI ZAO JEZIK → [o] ZLI JEZICI (2)¹⁵⁵; IMATI ZLA USTA → [o] ZLA USTA; IMATI ZLATNE RUKE → [o] ZLATNE RUKE; JESTI GORAK HLJEB → [o] GORAK HLJEB; JESTI GORAK KRUH → [o] GORAK KRUH; KUKATI KAO SINJA KUKAVICA → [o] SINJA KUKAVICA; MLATITI PRAZNU SLAMU → [o] PRAZNA SLAMA; OGRADITI SE KINESKIM ZIDOM → [o] KINESKI ZID; OSTAVITI SLOBODNO POLJE → [o] SLOBODNO POLJE; OSTAVITI ŠIROKO POLJE → [o] ŠIROKO POLJE; POĆI PUTEM MANJEG OTPORA → [o] PUT MANJEG OTPORA; PRODAVATI KISELE KRASTAVCE → [o] KISELI KRASTAVCI; SPAVATI ZIMSKIM SNOM → [o] ZIMSKI SAN; TJERATI VODU NA [ČIJI] MLIN → [o] VODA NA [ČIJI] MLIN; UDA RIO TUK NA LUK → [o] TUK NA LUK; VRAĆATI ZUB ZA ZUB → [o] ZUB ZA ZUB.

BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE → [o] ZAMKI NA LODZIE; LAĆ WODĘ NA [ČYJ] MLYN → [o] WODA NA [ČYJ] MLYN; OBIECYWAĆ GRUSZKI NA WIERZBIE → [o] GRUSZKI NA WIERZBIE; ODDAĆ NIEDŹWIEDZIĄ PRZYŚLUGĘ → [o] NIEDŹWIEDZIA PRZYŚLU-

¹⁵⁵ IMATI ZAO JEZIK = ‘łoše, zlobno govoriti o kome, ogovarati’; ZAO JEZIK = ‘zajedljivo, pakosno ogovaranje’; ZLI JEZICI = ‘oni koji vole da loše govore o drugima’ (definicje za FRH).

GA; PLEŚĆ DUBY SMALONE → [o] DUBY SMALONE; PLEŚĆ KOSZAŁKI OPĄŁKI → [o] KOSZAŁKI OPĄŁKI¹⁵⁶; PŁAKAĆ KROKODYLOWYMI ŁZAMI → [o] KROKODYLOWE ŁZY; PODAĆ [KOMU] CZARNĄ POLEWKĘ → [o] CZARNA POLEWKA; POSTAWIĆ KROPKĘ NAD „I” → [o] KROPKA NAD „I”; PRZYPIĄĆ KWIATEK DO KOŻUCHA → [o] KWIATEK DO KOŻUCHA; STAĆ W MARTWYM PUNKCIE → [o] MARTWY PUNKT; WBIĆ NÓŻ W PLECY → [o] NÓŻ W PLECY; WYBRAĆ MNIEJSZE ZŁO → [o] MNIEJSZE ZŁO; WYLAĆ KUBEŁ ZIMNEJ WODY [NA KOGO] → [o] KUBEŁ ZIMNEJ WODY; WYRZUTY SUMIENIA [KOGO] GRYŻĄ → [o] WYRZUTY SUMIENIA; WYŚWIADCZYĆ NIEDŹWIEDZIĄ PRZYSŁUGĘ → [o] NIEDŹWIEDZIA PRZYSŁUGA

Zajmując się tym modelem leksykalnej derywacji, należy zwrócić szczególną uwagę na właściwe ustalenie kierunku motywacji. Jego poprawne wyznaczenie ułatwić może analiza semantycznych właściwości frazeologizmów współtworzących szereg derywacyjny. Pomocne może się też okazać przywołanie analogicznych procesów fundacyjnych, zachodzących w obrębie słowotwórstwa, których mechanizm został już w sposób wyczerpujący opisany i wyjaśniony. W przypadku podanych wyżej form frazeologicznych poprawność wyznaczonego kierunku motywacji (zwrot → wyrażenie) potwierdzają dwie przesłanki. Po pierwsze, na warstwę semantyczną zwrotów współtworzących ciąg motywacyjny nie składają się znaczenia perfektywne, anulatywne, kauzatywne, czyli te, które zdaniem Bąby (Bąba 2009, 187) w większości przypadków występują w formacjach pochodnych¹⁵⁷. Po drugie, charakter związku łączącego poszczególne zwroty i wyrażenia frazeologiczne — z funkcjonalnego punktu widzenia — stanowi frazeologiczną odmianę słowotwórczych wzorców derywacyjnych, w których na bazie czasownika wyodrębnia się pochodną formę imienną. Mowa tu między innymi o wzorcu ‘czynność’ → ‘efekt czynności’ (‘rysować’ → ‘rysunek’, mutacja), do którego można wpisać parę frazeologiczną: BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE → [o] ZAMKI NA LODZIE, wzorcu ‘stan’ → ‘nazwa stanu’ (‘cierpieć’ → ‘cierpienie’, transpozycja), którego reprezentantem byłby szereg STAĆ W MARTWYM PUNKCIE → [o] MARTWY PUNKT, w końcu modelu ‘czynność’ → ‘subiekt czynności’ (‘płakać’ → ‘płaczek’, mutacja), widocznym w parze KUKATI KAO SINJA KUKAVICA → [o] SINJA KUKAVICA (szerzej o nominalizacji zwrotów por. Bąba 2009, 187–192).

¹⁵⁶ W przypadku tej pary frazeologizmów kierunek motywacji inny jest na płaszczyźnie diachronicznej oraz synchronicznej. Warto przypomnieć bowiem jedną z prac Pajdzińskiej, w której badaczka, analizując dzieła leksykograficzne, dowiodła, że frazeologizm PLEŚĆ KOSZAŁKI OPĄŁKI jest — historycznie rzecz ujmując — formą pochodną, zwrotem będącym werbalizacją wcześniejszego istniejącego wyrażenia imiennego KOSZAŁKI OPĄŁKI (Pajdzińska 1994, 36).

¹⁵⁷ Właśnie odcień kauzatywny i anulatywny decyduje o tym, że np. w parze GORDIJSKI ČVOR (‘zapeťljana, zamršena stvar; teško rješiv problem’) oraz REŠITI GORDIJSKI ČVOR (‘riješiti zapeťten, težak problem’) kierunek motywacji przebiega od wyrażenia do zwrotu. Tym samym szereg taki trzeba sklasyfikować jako przykład werbalizacji wyrażenia, nie zaś — omawianej w tym miejscu — nominalizacji zwrotu (por. zjawisko werbalizacji wyrażen rzeczownikowych w niniejszej monografii, pkt I.1.6).

1.2.2. Nieleksykalna derywacja odzwrotowych wyrażen rzeczownikowych

Oprócz formantów leksykalnych, fundacja wyrażen rzeczownikowych przeprowadzana może być z wykorzystaniem innego rodzaju elementów frazeologicznych. Należą do nich głównie formanty afiksalne i paradygmatyczne, rzadziej formanty złożone (afiksalnie-paradygmatyczne itd.).

1.2.2.1. Formanty afiksalne

Afiksalne formanty wykorzystywane podczas tej odmiany derywacji frazeologicznej tworzyć mogą trzy zasadnicze grupy derywatów.

1.2.2.1.1. Formanty tworzące gerundium frazeologiczne

Na pierwszą grupę form pochodnych składają się wyrażenia rzeczownikowe będące derywatami transpozycyjnymi. Mechanizm derywacji frazeologicznej polega w tym przypadku na przekształceniu czasownika wchodzącego w skład podstawy frazeologicznej do postaci rzeczownika odsłownego — gerundium. W polskiej literaturze naukowej ten sposób fundacji nowych frazeologizmów zwykle był uznawany za jedną z najbardziej kategoryjnych i frekwencyjnych odmian całej derywacji frazeologicznej (szerzej Lubaś 2003, 459–463). Nietrudno się zgodzić z tą oceną, zwłaszcza jeśli zwróci się uwagę na fakt, że niemal od każdego polskiego czasownika (i ogromnej większości czasowników serbskich) można utworzyć formę gerundium (por. *Morfologia* 1998, 393–394; Klajn 2003, 167–175)¹⁵⁸.

W omawianym tu modelu derywacji frazeologicznej funkcję formantu pełnią polskie przyrostki *-anie*, *-enie*, *-cie* oraz serbskie sufiksy *-anje*, *-enje*, oraz *-će*¹⁵⁹. Produktowność tego modelu derywacji jest duża, z oczywistych więc względów podanych zostanie tylko kilkadziesiąt przykładowych szeregów derywacyjnych:

¹⁵⁸ Rzecz jasna trzeba pamiętać, że część takich derywatów może mieć wyłączne charakter potencjalny. Warto w tym miejscu przypomnieć wypowiedź Żmigrodzkiego, który tak pisał o gerundialnej nominalizacji multiwerbizmów: „Szukanie akceptowalnych kontekstów dla takich hipotetycznych połączeń, jak np. PAŁANIE // PŁONIĘCIE MIŁOŚCIĄ, TONIĘCIE W ROZMYŚLANIACH, NIESIENIE ZNISZCZEŃ, CZUCIE STRACHU, ODRAZY, CIESZENIE SIĘ SZACUNKIEM, ŻYWIENIE NADZIEI, wydaje się natomiast grą intelektualną bez perspektyw sukcesu” (Żmigrodzki 2000, 139).

¹⁵⁹ Wyznaczanie serbskich sufiksów gerundialnych *-anje*, *-enje*, *-će* jest skutkiem przeniesienia polskich rozwiązań teoretycznych w obręb serbskiego materiału językowego. Warto bowiem zauważyć, że w serbskiej tradycji słowotwórczej cząstki *-a* oraz *-e* składające się na formy typu *čit-a-nje*, *građ-e-nje* traktuje się zwykle jako pozostający poza sufiksem składnik podstawy. W innych serbskich opracowaniach, np. w popularnej gramatyce Stanojčića i Popovicia proponuje się jeszcze inną interpretację. Zgodnie z nią, jednostki gerundialne typu *čitanje*, *građenje* budowane są w oparciu o podstawę tożsamą formie imiesłowu biernego: *čitan-*, *građen-* oraz sufiks *-je* (por. Klajn 2003, 167–169 oraz Stanojčić, Popović 2002, 144–145).

CEPATI DLAKU NA ČETVERO → *CEP-ANJE DLAKE NA ČETVERO*; ČITATI S DLANA → *ČIT-ANJE S DLANA*; GOVORITI U VETAR → *GOVOR-ENJE U VETAR*; GRADITI KULE U OBLACIMA → *GRAD-ENJE KULA U OBLACIMA*; ISPRATI MOZAK → *ISPIR-ANJE MOZGA*; KIDATI ŽIVCE → *KID-ANJE ŽIVACA*; MLATITI PRAZNU SLAMU → *MLAĆ-ENJE PRAZNE SLAME*; MUTITI VODU → *MUĆ-ENJE VODE*; PRODAVATI MAGLU → *PRODAV-ANJE MAGLE*; RASKINUTI SA ŽIVOTOM → *RASKINU-ĆE SA ŽIVOTOM*; STAVITI NAGLASAK [NA ŠTO] → *STAVLJ-ANJE NAGLASKA [NA ŠTO]*; TRAŽITI DLAKU U JAJETU → *TRAŽ-ENJE DLAKE U JAJETU*; VADITI VRUĆE KESTENE IZ VATRE → *VAD-ENJE VRUĆIH KESTENA IZ VATRE*; VJENČATI SE OKO VRBE → *VJENČ-ANJE OKO VRBE*; ZABADATI TRN U ZDRAVU NOGU → *ZABAD-ANJE TRNA U ZDRAVU NOGU*; ZIDATI KULE U VAZDUHU → *ZID-ANJE KULA U VAZDUHU*.

DAWAĆ ZA WYGRANĄ → *DAW-ANIE ZA WYGRANĄ*; KLEPAĆ BIEDE → *KLEP-ANIE BIEDY*; KUPOWAĆ KOTA W WORKU → *KUPOW-ANIE KOTA W WORKU*; MAĆIĆ WODĘ → *MĄC-ENIE WODY*; MÓWIĆ OD RZECZY → *MÓWI-ENIE OD RZECZY*; PORYWAĆ SIĘ Z MOTYKĄ NA SŁOŃCE → *PORYW-ANIE SIĘ Z MOTYKĄ NA SŁOŃCE*; PRZECIĄĆ PĘPOWINĘ → *PRZECIĘ-CIE PĘPOWINY*; PRZYJŚĆ NA ŚWIAT → *PRZYJŚ-CIE NA ŚWIAT*; SKAKAĆ SOBIE DO GARDEŁ → *SKAK-ANIE SOBIE DO GARDEŁ*; SZUKAĆ DZIURY W CAŁYM → *SZUK-ANIE DZIURY W CAŁYM*; TRAKTOWAĆ [KOGO] JAK POWIETRZE → *TRAKTOW-ANIE [KOGO] JAK POWIETRZE*; WALIĆ GŁOWĄ W MUR → *WAL-ENIE GŁOWĄ W MUR*; WSTRZYMAĆ OGIEŃ ↔ *WSTRZYM-ANIE OGNI*; WYCHODZIĆ OBRONNĄ RĘKĄ [Z CZEGO] → *WYCHODZ-ENIE OBRONNĄ RĘKĄ [Z CZEGO]*; WYWAŻAĆ OTWARTE DRZWI → *WYWAŻ-ANIE OTWARTYCH DRZWI*; ZBIJAĆ BĄKI → *ZBIJ-ANIE BĄKÓW*.

1.2.2.1.2. Formanty tworzące nomen actionis frazeologiczne

Jak wiadomo, morfologiczne przekształcenie czasownika do postaci rzeczownika będącego nazwą czynności nie zawsze musi skutkować wykształceniem się regularnych transpozycji, gerundiów, takich jak *dawanie* (←*dawać*) lub *čitanje* (←*čitati*)¹⁶⁰. Nominalizacja może bowiem przebiegać w mniej regularny sposób, z użyciem szerszej gamy formantów, a fundowane derywaty słowotwórcze mogą uzyskiwać dodatkowe znaczenia, niewystępujące w formie motywowanej. Choć w niektórych przypadkach jednostki tego rodzaju stanowią już nie formacje transpozycyjne, lecz derywaty mutacyjne (por. *Morfologia* 1998, 394), fakt ten nie ma przełożenia na właściwości semantyczne pochodnego frazeologizmu, konstytuowanego takim właśnie rzeczownikiem odczasownikowym. Derywaty frazeologiczne, w których strukturze znajdzie się nomen actionis, zawsze bowiem zyskują status frazeologicznych derywatów transpozycyjnych, podobnie

¹⁶⁰ Oczywiście zdarzają się przypadki, gdy zwrot jednocześnie derywuje regularny derywat transpozycyjny będący nazwą czynności, jak też formę mutacyjną nazywającą czynność, np.: *PODRÓŻOWAĆ W CZASIE* → *PODRÓŻOW-ANIE W CZASIE* / *PODRÓŻ-Ń W CZASIE*.

jak w przypadku opisanych wcześniej frazeologicznych gerundiów typu *ČITANJE S DLANA*, *DAWANIE ZA WYGRANĄ*.

Omawiana tu odmiana derywacji frazeologicznej nie jest zbyt frekwentyczna, a pochodne, transpozycyjne frazeologiczne nomina actionis tworzone są zwykle za pomocą polskiego sufiksu *-ka* oraz serbskiego *-ba*. Przykłady tego rodzaju derywacji frazeologicznej można odnaleźć w szeregach:

BORITI SE NA SMRT I ŽIVOT → *BOR-BA NA SMRT I ŽIVOT*; BORITI SE PRSA O PRSA → *BOR-BA PRSA O PRSA*; BORITI SE S VETRENJAČAMA → *BOR-BA S VETRENJAČAMA*; DOLAZITI NA SVET → *DOLAZ-AK NA SVET*.

ODEZWAĆ SIĘ NI W PIĘĆ NI W DZIEWIEĆ → *ODZYW-KA NI W PIĘĆ NI W DZIEWIEĆ*; POMYLIĆ SIĘ W ADRESIE → *POMYL-KA W ADRESIE*; UCIEKAĆ OD ŚWIATA → *UCIECZ-KA OD ŚWIATA*.

1.2.2.1.3. Formanty tworzące wyrażenia rzeczownikowe z przymiotnikiem odczasownikowym biernym

Przedostatni, dość rzadki sposób afiksального fundowania wyrażen rzeczownikowych na bazie zwrotów wykorzystuje możliwość derywacji odczasownikowych przymiotników biernych, które w tradycyjnej terminologii opatrywane są mianem imiesłowów przymiotnikowych biernych. Proces derywacji frazeologicznej polega w tym przypadku na przekształceniu czasownika stanowiącego komponent podstawy frazeologicznej do postaci przymiotnika odczasownikowego biernego¹⁶¹. Wskutek tego wykształca się nowa, pochodna jednostka imienna — frazeologiczne wyrażenie rzeczownikowe, mające status derywatu transpozycyjnego. W serbskim materiale w roli formantu występują — mające transpozycyjne znaczenie — sufiksy *-en*, *-an*; w polskim materiale zaś przyrostek *-(o)n-*. Jako przykłady można podać ciągi:

BACATI KOCKU → *KOCKA (JE) BAČ-EN-A*^{PSR}; OTVORITI RANU → *OTVOR-EN-A RANA*; ZADATI RIJEČ → *ZAD-AN-A RIJEČ*.

¹⁶¹ Za sprawą regularności w tworzeniu, duża część polskich i serbskich badaczy uznaje przymiotniki typu *otvor-en* (← *otvoriti*), *pal-ony* i *pal-qcy* (← *palić*) za elementy przynależne do fleksji — imiesłowy przymiotnikowe bierne (serb. 'trpni glagolski pridev'), względnie imiesłowy przymiotnikowe czynne. W niniejszej pracy przyjmuje się jednak interpretację stosowaną przez Henryka Wróbla (Wróbel 2001, 195–196) czy Andrzeja M. Lewickiego (Lewicki 2003, 223), którzy ze względu na składniowo-fleksyjne właściwości wspomnianych jednostek uważają je za odczasownikowe derywaty przymiotnikowe, nie zaś formy fleksyjne czasownika. Biorąc pod uwagę pewne specyficzne właściwości semantyczne, warto zauważyć, że część polskich badaczy dzieli omawiane tu formy odwerbalne, zawierające w swojej strukturze część *-ny*, na przymiotniki odczasownikowe i imiesłowy przymiotnikowe bierne (zob. *Morfologia* 1998, 473–474). O trudnościach dotyczących wyznaczenia granicy pomiędzy zjawiskami fleksyjnymi i derywacyjnymi zob. też Heinz 1961, 344–345.

NISKO POSTAWIĆ POPRZECZKĘ [KOMU] → *NISKO POSTAWI-ON-A POPRZECZKA*; RZUCIĆ KOŚCI → *KOŚCI RZUC-ON-E^{PSR}*; RZUCIĆ SŁOWA / OBIETNICE NA WIATR → *SŁOWA / OBIETNICE RZUC-ON-E NA WIATR^{PSR}*; SPALIĆ MOSTY [ZA KIM] → *SPAL-ON-E MOSTY*; STAWIAĆ SPRAWĘ NA OSTRZU NOŻA → *SPRAWA STAWIA-N(A) NA OSTRZU NOŻA*; WYSOKO POSTAWIĆ POPRZECZKĘ [KOMU] → *WYSOKO POSTAWI-ON-A POPRZECZKA [KOMU]*¹⁶².

*

W badanym materiale odnaleziono pojedyncze przykłady innych frazeologicznych wyrażen rzeczownikowych fundowanych przez zwroty metodami afiksalnymi. Ich znikoma liczebność nie pozwala jednak na wyodrębnienie kolejnych typów odzwrotowej derywacji wyrażen rzeczownikowych. Mowa o ciągach: PRAC BRUDNE PIENIĄDZE → *PR-ALNIA BRUDNYCH PIENIĘDZY*, WYCISKAĆ ŁZY → *WYCISK-ACZ ŁEZ* oraz POCAŁOWAĆ [KOGO] Z DUBELTÓWKI → *POCAŁ-UNEK Z DUBELTÓWKI*. W pierwszym przypadku derywacja frazeologiczna opierała się na sufiksacji czasownika do postaci nominalnej nazwy miejsca, w drugim przypadku do postaci nazwy subiektu, w trzecim do postaci nazwy wytworu czynności.

1.2.2.2. Formanty paradygmatyczne

W procesach derywacyjnych, które prowadzą do wykształcenia się pochodnych wyrażen rzeczownikowych motywowanych zwrotami szersze zastosowanie może znaleźć także formant paradygmatyczny.

1.2.2.2.1. Formanty tworzące nomen actionis frazeologiczne

Podczas fundacji rzeczownikowych wyrażen odzwrotowych formanty paradygmatyczne wykorzystywane są niemal wyłącznie do tworzenia nomina actionis. W odróżnieniu od opisanej wyżej afiksalnej metody derywacji tej klasy form (por. pkt III.1.2.2.1.2.) formant paradygmatyczny znajduje zastosowanie w zdecydowanie szerszej grupie derywatów. W języku polskim w roli formantu zwykle występuje paradygmat rzeczownikowy męski na *-ø* oraz żeński na *-a*, w języku serbskim zaś męski paradygmat na *-ø*, żeński paradygmat na *-a* oraz na *-ø*. Użyty formant wprowadza do derywatu znaczenie transpozycyjne. Jako przykład tego typu transformacji można podać szereg:

DEBELO LAGATI → *DEBELA LAŽ (ø)*; IGRATI SE [S NEKIM] MAČKE I MIŠA → *IGR(A) MAČKE I MIŠA*; GOVORITI U VETAR → *GOVOR(ø) U VETAR*; LOVITI U MUTNOM →

¹⁶² W zbadanym materiale odnaleziono też szereg derywacyjny DIRNUTI RANU → *DIRNUT-(A) RANA*. W tym przypadku forma pochodna została wyjątkowo utworzona za pomocą formantu paradygmatycznego, nie zaś afiksального.

LOV(Ø) U *MUTNOM*; *PROPOVIJEDATI* U *PUSTINJI* → *PROPOVIJED(Ø)* U *PUSTINJI*; *ZVECKATI* *MAČEM* → *ZVEKET(Ø)* *MAČEVA*.

GRAĆ *CZYSTO* → *CZYSTA GR(A)*; *GRAĆ* *W CIEMNO* → *GR(A) W CIEMNO*; *GRAĆ* *W CIUCIUBABKĘ* → *GR(A) W CIUCIUBABKĘ*; *GRAĆ* *W KOTKA I MYSZKĘ* → *GR(A) W KOTKA I MYSZKĘ*; *GRAĆ* *ZNACZONYM KARTAMI* → *GR(A) ZNACZONYMI KARTAMI*; *LOS UŚMIECHA SIĘ [DO KOGO]* → *UŚMIECH(Ø) LOSU*; *OBRAZIĆ SIĘ NA AMEN* → *OBRAZ(A) NA AMEN*; *PODRÓŻOWAĆ W CZASIE* → *PODRÓŻ(Ø) W CZASIE*; *PRZYKŁADNIE KARAĆ* → *PRZYKŁADNA KAR(A)*; *WALCZYĆ O BYT* → *WALK(A) O BYT*; *WALCZYĆ O STOŁKI* → *WALK(A) O STOŁKI*; *WALCZYĆ Z WIATRAKAMI* → *WALK(A) Z WIATRAKAMI*; *WYBRAĆ MNIEJSZE ZŁO* → *WYBÓR(Ø) MNIEJSZEGO ZŁA*; *WYJECHAĆ NA ZIELONĄ TRAWKĘ* → *WYJAZD(Ø) NA ZIELONĄ TRAWKĘ*; *WYMIENIĆ MYŚLI* → *WYMIAN(A) MYŚLI*.

1.2.2.3. Formanty złożone tworzące odkomparatywne wyrażenia rzeczownikowe

Obok formantów prostych, podczas derywacji rzeczownikowych wyrażen odzwrotnowych wykorzystywane mogą być też formanty złożone: dwuafiksalne, afiksально-paradygmatyczne oraz dwuparadygmatyczne. Znajdują one zastosowanie niemal wyłącznie w procesie fundacji specyficznego rodzaju wyrażen rzeczownikowych, dla których podstawą jest komparatywny zwrot frazeologiczny. Proces derywacji realizowany jest w tym przypadku przez przekształcenie werbalnego określnika zwrotu do postaci gerundium lub nomen actionis oraz transformację rzeczownikowego nośnika zwrotu do postaci przymiotnika odrzeczownikowego (najczęściej posesywnego). Wtórny skutkiem fundacji i efektem zmiany globalnej struktury frazeologizmu (z komparatywnego na niekomparatywny) jest oczywiście usunięcie konektora *kao / jak* występującego w podstawie.

W tej odmianie derywacji frazeologicznej w roli formantu występuje dość zróżnicowana gama sufiksów rzeczownikowych i przymiotnikowych, a także paradygmatów. Użycie tych jednostek frazeologicznych w każdym przypadku prowadzi do fundacji derywatów transpozycyjnych. Jako przykład tworzenia odkomparatywnych wyrażen rzeczownikowych można podać szeregi:

ĆUTATI *KAO GROB* → *GROB-NO ĆUT-ANJE*; ^{KR}*ŠUTJETI* *KAO GROB* → *GROB-NA ŠUT-NJA*; *RADITI* *KAO ROB* → *ROP-SKI RAD(Ø)*; *SEĆATI* *SE KAO KROZ MAGLU* → *MAGL-OVITO SEĆ-ANJE*; *ŽIVETI* *KAO CAR* → *CAR-SKI ŽIV-OT*; *ŽIVETI* *KAO PAS* → *PAS-JI ŽIV-OT*; *ŽIVETI* *KAO VRAG* → *VRAŽ-JI ŽIV-OT*.

MILCZEĆ *JAK GRÓB* → *GROB-OWE MILCZ-ENIE*; *PRACOWAĆ* *JAK KOŃ* → *KOŃ-SKA PRAC(A)*; *ŚPIEWAĆ* *JAK SŁOWIK* → *SŁOWICZ-(Y) ŚPIEW-(Ø)*; *ŚPIEWAĆ* *JAK SYRENA* → *SYREN(I) ŚPIEW(Ø)*; *WYGLĄDAĆ* *JAK UPIÓR* → *UPIOR-NY WYGLĄD(Ø)*; *ZACHO-*

WAĆ SIĘ JAK SZTUBAK → SZTUBA-[C]-**KIE** ZACHOW-**ANIE**¹⁶³; ŻYĆ JAK PIES → PSI(**E**) ŻYCI(**E**); ŻYĆ JAK W RAJU → RAJ-**SKIE** ŻYCI(**E**).

W kontekście omawianej tu derywacji odkomparatywnych wyrażen rzeczownikowych można przywołać pary frazeologizmów typu: PISOVA TI KAO KOČIJAŠ / KOČIJAŠKI JEZIK; ^{KR}ŠUTJETI KAO RIBA / NIJEM KAO RIBA; KOCHAĆ SIĘ JAK BRACIA / BRATERSKA MIŁOŚĆ; PALIĆ SIĘ JAK SŁOMA / SŁOMIANY OGIEŃ; PAMIĘTAĆ JAK PRZEZ MGŁĘ / MGLISTE WSPOMNIENIA; POWOLNY JAK ŻÓŁW / ŻÓŁWIE TEMPO; SPAĆ JAK KAMIEŃ / KAMIENNY SEN. Choć pomiędzy członami wymienionych par frazeologizmów widoczny jest pewien związek formalno-semantyczny, zestawienia te nie będą interpretowane jako przykłady derywacji frazeologicznej. Przesądza o tym fakt, iż leksemy typu *wspomnienie* lub *nijem* nie stanowią derywatów (a przynajmniej derywatów synchronicznych) jednostek *pamiętać* czy *šutjeti*¹⁶⁴.

1.3. Model: [zwrot frazeologiczny] → [wyrażenie określające]

Zwroty frazeologiczne, oprócz innych zwrotów i wyrażen rzeczownikowych, mogą też fundować wyrażenia określające, czyli frazeologizmy, które funkcjonalnie są tożsame z takimi częściami mowy, jak przymiotniki czy przysłówki. Pochodne frazeologiczne wyrażenia określające tworzone są za pomocą formantów afiksalnych oraz leksykalnych.

1.3.1. Leksykalna derywacja odzwrotowych wyrażen określających poprzez subtrakcję

Zwroty czasownikowe mogą fundować mutacyjne wyrażenia określające przy użyciu derywatu leksykalnego. Mechanizm derywacji polega w tym przypadku na subtrakcji elementu werbalnego, wchodzącego w skład podstawy frazeologicznej. Pozostała, „usamodzielniona” część zdewerbalizowanego zwrotu zyskuje status nowego frazeologizmu — wyrażenia określającego o funkcji przysłówkowej, a wyjątkowo — przymiotnikowej. Jako przykład można podać szereg typu:

¹⁶³ W formie *štubackie* znajduje się węzeł morfologiczny [c] = [-k + c-] (*štubak*+*ckie*).

¹⁶⁴ Trzeba jednak zauważyć, że zgodnie z częścią ujęć badawczych możliwe jest traktowanie par typu: *šutjeti* / *nijem*, *wspomnienie* / *pamiętać* w kategoriach szeregów derywacyjnych. Całkowita formalna rozbieżność istniejąca pomiędzy poszczególnymi członami szeregów interpretowana jest jako przejaw supletywizmu słowotwórczego (Mieleczuk za: Nagórko 1998, 164–165).

BITI DUŠOM I TIJELOM [UZ KOGA] → [Ø] *DUŠOM I TIJELOM*; BITI NA TRI ČOŠKA → [Ø] *NA TRI ČOŠKA*; BITI U PUNOJ SNAZI → [Ø] *PUNOM SNAGOM*; BORITI SE PRSA O PRSA → [Ø] *PRSA O PRSA*; DRŽATI SE KAO POKISLA KOKOŠ → [Ø] *KAO POKISLA KOKOŠ*; GOVORITI NADUGAČKO I NAŠIROKO → [Ø] *NADUGAČKO I NAŠIROKO*; GOVORITI NADUGO I NAŠIROKO → [Ø] *NADUGO I NAŠIROKO*; IĆI S DUHOM VREMENA → [Ø] *U DUHU VREMENA*; NAČINITI [KOGA] KUSIM I REPATIM → [Ø] *KUSI I REPATI*; PRAVITI SE GLUH I SLIJEP → [Ø] *GLUH I SLIJEP*; PROMAŠITI ZA KONJSKI NOKAT → [Ø] *ZA KONJSKI NOKAT*; STAVITI U PRVI RED → [Ø] *U PRVOM REDU*; UDARITI U ZURLE I TALAMBASE → [Ø] *UZ ZURLE I TALAMBASE*; UZIMATI NA LAKU RUKU → [Ø] *NA LAKU RUKU*; VIDJETI KAKO STVARI STOJE → [Ø] *KAKO STVARI STOJE*; ZAPETI IZ PETNIH ŽILA → [Ø] *IZ PETNIH ŽILA*; ŽIVJETI O SVOM RUHU I KRUHU → [Ø] *O SVOM RUHU I KRUHU*.

IŚĆ Z DUCHEM CZASU → [Ø] *Z DUCHEM CZASU*; IŚĆ Z PODNIESIONYM CZOLEM → [Ø] *Z PODNIESIONYM CZOLEM*; MIEĆ WARIACKIE PAPIERY → [Ø] *NA WARIACKICH PAPIERACH*; [GDZIE] WRZE JAK W ULU → [Ø] *JAK W ULU*.

W podanych wyżej formach frazeologicznych kierunek motywacji wyznacza ny jest w głównej mierze przez analogię do relacji panujących w obrębie słowotwórstwa i — szerzej — fleksji. Szeregi frazeologiczne, na które składa się zwrot i wyrażenie określające, typu: GOVORITI NADUGAČKO I NAŠIROKO → *NADUGAČKO I NAŠIROKO* lub IŚĆ Z PODNIESIONYM CZOLEM → *Z PODNIESIONYM CZOLEM*, interpretuje się identycznie jak szeregi słowotwórcze: ‘milczeń’ → ‘*milcząc*’, ‘biegnąc’ → ‘*biegiem*’, gdzie kierunek motywacji przebiega od czasownika do przysłówka (*Morfologia* 1998, 525). Ponieważ w słowotwórstwie nie są znane formacje werbalne fundowane przysłówkami, tym samym w wymienionych wyżej szeregach frazeologicznych wyklucza się istnienie innego, niż przyjęty, wektora kierunku motywacji¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Jedynie w przypadku par NAČINITI [KOGA] KUSIM I REPATIM → *KUSI I REPATI* oraz PRAVITI SE GLUH I SLIJEP → *GLUH I SLIJEP* możliwe byłoby wskazanie przeciwnego wektora motywacji. Oba pochodne frazeologizmy stanowią bowiem wyrażenia określające, które mogą pełnić w zdaniu funkcję przymiotnika. Ponieważ w słowotwórstwie znane są czasownikowe formacje odprzymiotnikowe (‘zielony’ → ‘*zieteniti*’, ‘crven’ → ‘*crveniti*’), możliwe byłoby traktowanie podanych tu wyrażen określających (*KUSI I REPATI*, *GLUH I SLIJEP*) jako podstawy zwrotów (NAČINITI [KOGA] KUSIM I REPATIM, PRAVITI SE GLUH I SLIJEP). Taka interpretacja wymagałaby jednak stworzenia nowego modelu frazeologicznego (WYRAŻENIE OKREŚLAJĄCE → ZWROT), który realizowałby się zaledwie przez dwa wymieniane tu szeregi. Wydaje się, że dla ekonomii naukowego opisu korzystniejsze będzie jednak przyjęcie pierwotnego kierunku motywacji i traktowanie szeregów frazeologicznych typu: NAČINITI [KOGA] KUSIM I REPATIM → *KUSI I REPATI* analogicznie do popularnych szeregów słowotwórczych typu ‘klizati se’ → ‘*klizak*’, ‘powitać’ → ‘*powitalny*’, w których dochodzi do wytworzenia się odczasownikowych przymiotników.

1.3.2. Nieleksykalna derywacja odzwrotowych wyrażeń określających

Podczas derywacji odzwrotowych wyrażeń określających zdecydowanie większą frekwencją od metod wykorzystujących formant leksykalny cechują się modele fundacji bazujące na formantach nieleksykalnych.

1.3.2.1. Formanty afiksalne

W omawianym tu modelu derywacji międzyfrazeologicznej jako jedyne formanty nieleksykalne zastosowanie znajdują formanty afiksalne. Używane są w obrębie transformacji, którą można nazwać adiektywizacją frazeologiczną¹⁶⁶. Fundacja nowych frazeologizmów przebiega w tym przypadku dwutorowo, a jej skutkiem może być wykształcenie dwóch odmian derywatów: wyrażeń określających czynnych oraz wyrażeń określających biernych. W obu przypadkach mowa o derywatach transpozycyjnych.

1.3.2.1.1. Formanty tworzące wyrażenia określające z przymiotnikiem odczasownikowym czynnym

Pierwszy rodzaj pochodnych frazeologicznych wyrażeń określających wykształca się wskutek transformacji czasownika współtworzącego podstawę frazeologiczną do postaci przymiotnika odczasownikowego czynnego¹⁶⁷. W obrębie polszczyzny fundacja ta dokonuje się regularnie za pomocą formantu frazeologicznego *-qc-*. Jako przykład tej odmiany adiektywizacji frazeologicznej można podać kilkanaście szeregów derywacyjnych:

GRĄĆ JAK Z NUT → *GRAJ-AC(Y) JAK Z NUT*; KŁAŚĆ [CO] NA KARB [CZEGO] → *KŁAD-AC(Y) [CO] NA KARB [CZEGO]*; KUPOWAĆ KOTA W WORKU → *KUPUJ-AC(Y) KOTA W WORKU*; NOSIĆ [KOGO] NA RĘKACH → *NOSZ-AC(Y) NA RĘKACH*; OBRZUCACIĆ [KOGO] BŁOTEM → *OBZRZUCAJ-AC(Y) [KOGO] BŁOTEM*; ODSZTAWIĆ [CO] NA BOCZNY TOR → *ODSTAWIAJ-AC(Y) [CO] NA BOCZNY TOR*; PILNOWAĆ [KOGO / CO] JAK OKA W GŁOWIE → *PILNUJ-AC(Y) [KOGO / CO] JAK OKA W GŁOWIE*; PRZYWOŁYWAĆ [KOGO] DO PORZĄDKU → *PRZYWOŁUJ-AC(Y) [KOGO] DO PORZĄDKU*; ROBIĆ BOKAMI → *ROBI-AC(Y) BOKAMI*; ROBIĆ [KOGO] W KONIA → *ROBI-AC(Y) W KONIA [KOGO]*; RZUCAĆ [KOGO] NA KOLANA → *RZUCAJ-AC(Y) [KOGO] NA KOLANA*; STAWIAĆ SPRAWĘ NA OSTRZU NOŻA → *STAWIAJ-AC(Y) SPRAWĘ NA OSTRZU NOŻA*;

¹⁶⁶ Warto przypomnieć, że zjawiskiem adiektywizacji zwrotów zajmował się pobieżnie Andrzej M. Lewicki we *Wprowadzeniu do frazeologii syntaktycznej* (zob. Lewicki 2003², 59–70). O tej samej odmianie derywacji frazeologicznej, w komparatywnym ujęciu polsko-słowackim, pisała również Rejakowa (Rejakowa 1993, 205–206).

¹⁶⁷ Przez pojęcie „przymiotnik odczasownikowy czynny” rozumie się grupę form opatrywanych w części polskich gramatyk mianem ‘imiesłowu przymiotnikowego czynnego’, w serbskich zaś terminem ‘radni glagolski pridev’. Zob. też przyp. 158.

UKRYWAĆ [CO] POD KORCEM → *UKRYWAJ-AC(Y) [CO] POD KORCEM*; WRZUCAĆ [CO] DO JEDNEGO WORKA → *WRZUCAJ-AC(Y) [CO] DO JEDNEGO WORKA*.

1.3.2.1.2. Formanty tworzące wyrażenia określające z przymiotnikiem odczasownikowym biernym

Drugi rodzaj pochodnych frazeologicznych wyrażen określających wykształca się wskutek transformacji czasownika współtworzącego podstawę frazeologiczną do postaci przymiotnika odczasownikowego biernego¹⁶⁸. Formantami w tej odmianie derywacji frazeologicznej są polskie sufiksy *-n-*, *on-*, *-t-*, *-et* oraz przyrostki serbskie *-t-*, *n-*, *-en*. Jako przykłady omawianego tu modelu derywacji można podać szereg:

GRAĆ JAK Z NUT → *GRA-N(Y) JAK Z NUT*; KŁAŚĆ [CO] NA KARB [CZEGO] → *[CO] KŁADZI-ON(E) NA KARB [CZEGO]*; NOSIĆ NA RĘKACH [KOGO] → *[KTO] NOSZ-ON(Y) NA RĘKACH*; OBRZUCAĆ BŁOTEM [KOGO] → *[KTO] OBRZUCA-N(Y) BŁOTEM*; ODSAWIĆ [CO] NA BOCZNY TOR → *[CO] ODSAWI-ON(E) NA BOCZNY TOR*; PILNOWAĆ [CZEGO] JAK OKA W GŁOWIE → *[CO] PILNOWA-N(E) JAK OKO W GŁOWIE*; PRZYWOŁYWAĆ [KOGO] DO PORZĄDKU → *[KTO] PRZYWOŁYWA-N(Y) DO PORZĄDKU*; ROBIĆ W KONIA [KOGO] → *[KTO] ROBI-ON(Y) W KONIA*; RZUCAĆ [KOGO] NA KOLANA → *[KTO] RZUCA-N(Y) NA KOLANA*; UKRYWAĆ [CO] POD KORCEM → *[CO] UKRYWA-N(E) POD KORCEM*; WRZUCAĆ [CO] DO JEDNEGO WORKA → *[CO] WRZUCA-N(E) DO JEDNEGO WORKA*.

DOBIJATI [ŠTO] PREKO KREVETA → *[ŠTO] DOBIJ-EN(O) PREKO KREVETA*; DRŽATI [KOGA] U ŠAHU → *[KO] DRŽA-N U ŠAHU*; GLEDATI KROZ RUŽIČASTE NAOČARE → *GLEDA-N KROZ RUŽIČASTE NAOČARE*; NABITI [ŠTO] KAO SARDELE → *[ŠTO] NABIJ-EN(I) KAO SARDELE*; NAKITITI SE ŠLJIVOVOM GRANOM → *NAKIĆ-EN ŠLJIVOVOM GRANOM*; NAPITI SE KAO MAJKA → *PIJA-N KAO MAJKA*; OPITI (SE) KAO ČUSKIJA → *PIJA-N KAO ČUSKIJA*; PITI KAO DUGA → *PIJA-N KAO DUGA*; PITI KAO SMUK → *PIJA-N KAO SMUK*; PREMLATITI [KOGA] NA MRTVO IME → *[KO] PREMLAĆ-EN NA MRTVO IME*; PRIKAZATI [KOGA / ŠTO] U PRAVOJ BOJI → *[KO / ŠTO] PRIKAZA-N(O) U PRAVOJ BOJI*; RADITI KAO KRTICA → *RADI-N KAO KRTICA*; SRAVNATI [ŠTO] SA ZEMLJOM → *[ŠTO] SRAVNA-N(O) SA ZEMLJOM*; ZADUŽITI SE PREKO GLAVE → *ZADUŽE-N PREKO GLAVE*¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Przez pojęcie „przymiotnik odczasownikowy bierny” rozumie się grupę form opatrywanych w części polskich gramatyk mianem ‘imiesłowu przymiotnikowego biernego’, w serbskich zaś terminem ‘trpni glagolski pridev’. Zob. też przyp. 158.

¹⁶⁹ W serbskim materiale językowym odnaleziono — zbliżony do omówionych wyżej — szereg derywacyjny: POKISNUTI KAO MIŠ → *POKISA-O KAO MIŠ*. W tym przypadku mechanizm procesu derywacji również polegał na przekształceniu czasownika wchodzącego w skład podstawy do postaci przymiotnika odczasownikowego (w formie nieokreślonej).

W obrębie pochodnych wyrażen określających biernych szczególne miejsce zajmują derywaty pełniące w zdaniu funkcję przysłówkową. Fundacja takich form widoczna jest w kilku szeregach:

SLOMITI KRILA → *SLOMLJ-EN(IH) KRILA*; UZDIGNUTI ČELO → *UZDIGNU-T(A) ČELA*; DIGNUTI GLAVU → *UZDIGNU-T(E) GLAVE*; ZATVORITI OČI → *ZATVOR-EN(IH) OČIJU*.

PODNEŠĆ GŁOWĘ → *Z PODNIESI-ON(A) GŁOWĄ*, SPUŠĆIĆ GŁOWĘ → *ZE SPUSZCZ-ON(A) GŁOWĄ*.

Warto zauważyć, że w języku serbskim nowo ufundowane wyrażenie nie przyjmuje postaci wyrażenia przymkowego.

*

Fundowanie frazeologicznych wyrażen określających przez adiektywizację frazeologiczną jest w polszczyźnie i serbszczyźnie techniką derywacyjną dość produktywną i w dużej mierze kategorialną. W odróżnieniu od afiksальной nominalizacji zwrotów do postaci frazeologizmów gerundialnych (np. CZYTAĆ Z DŁONI → *CZYT-ANIE Z DŁONI*; MUTITI VODU → *MUĆ-ENJE VODE*) adiektywizacja napotyka jednak pewne dystrybucyjne ograniczenia, które wynikają z dwóch głównych przyczyn.

Pierwszą są fleksyjne właściwości form werbalnych, które stanowią konstytutywny komponent pochodnego zwrotu frazeologicznego. Ponieważ przymiotnik odczasownikowy czynny utworzyć można w polszczyźnie jedynie od czasowników niedokonanych, frazeologizmy zawierające w swojej strukturze czasownik dokonany (STRZELIĆ [KOGO] W PYSK, STŁUC [KOGO] NA KWAŚNE JABŁKO) nie mogą stanowić podstawy frazeologicznych wyrażen określających czynnych. Jako że słotwórcza kategoria odczasownikowych przymiotników czynnych w serbszczyźnie nie występuje, nie jest możliwe utworzenie jakichkolwiek serbskich frazeologicznych wyrażen określających z participium czynnym, analogicznych do polskich: *GRAJĄCA JAK Z NUT* ← *GRAĆ JAK Z NUT* (**DOBIJU-ĆA PREKO KREVETA* ← *DOBIJATI PREKO KREVETA* itd.)¹⁷⁰. Natomiast przymiotnik odczasow-

¹⁷⁰ Warto jednak zauważyć, że nowsze serbskie opracowania i gramatyki (np. Klajn 2003, 310–311; Klajn 2005, 189–190) warunkowo dopuszczają funkcjonowanie w serbskim standardzie niewielkiej liczby tego rodzaju form przymiotnikowych. Podkreśla się jednak, że jednostki takie weszły do serbszczyzny zupełnie niedawno (jako efekt wpływu języków obcych) i — co ważne — stanowią formy o skrajnie ograniczonej dystrybucji oraz znikomej frekwencji. Serbskie przymiotniki czynne, tworzone za pomocą sufiksu *-ći, -ća, -će*, pojawiać się mogą bowiem niemal wyłącznie jako składniki terminów naukowych i innych stałych połączeń wyrazowych, np.: *LETEĆA RIBA*, *NEIDENTIFIKOVANI LETEĆI OBJEKT*, *VISEĆI MOST*, *OLAKŠAVAJUĆE OKOLNOSTI*, *UVELIČAVAJUĆE STAKLO*. Wymienionego wcześniej serbskiego sufiksu *-ć(i)* nie należy rzecz jasna

nikowy bierny utworzyć można — zarówno w obrębie polszczyzny, jak i serbszczyzny — jedynie od czasowników przechodnich. Tym samym frazeologiczne podstawy zawierające w swojej strukturze czasowniki nieprzechodnie (np. IŚĆ [KOMU] NA REKĘ, SCHODZIĆ NA MANOWCE czy SJEDITI NA PARAMA, STAJATI KAO DRVENI SVETAC) nie mogą fundować wyrażen określających biernych.

Drugą przyczyną niższej produktywności procesu adiektywizacji są niesystemowe, semantyczne ograniczenia możliwości transformacyjnych pewnej części czasowników, będących komponentem zwrotu frazeologicznego. Konsekwencją tej blokady, widoczną zarówno w obrębie materiału polskiego, jak i serbskiego, jest niemożność utworzenia wyrażenia określającego biernego od stosunkowo licznej grupy zwrotów frazeologicznych, typu: BUJAĆ W OBŁOKACH (*BUJANY W OBŁOKACH), CAŁOWAĆ KLAMKĘ, GRAĆ PIERWSZE SKRZYPCE, ŁAPAĆ BYKA ZA ROGI, MYDLIĆ [KOMU] OCZY, ODDAWAĆ [KOMU] NIEDŹWIEDZIĄ PRZYSŁUGĘ, ODWRACAĆ KOTA OGONEM, PODBIJAĆ BĘBENKA, PRZYKRĘCAĆ [KOMU] ŚRUBĘ, ROBIĆ BOKAMI, STAWIAĆ CZOŁA, STAWIAĆ NA JEDNĄ KARTĘ, STRZĘPIĆ JĘZYK PO PRÓŻNICY, SZUKAĆ WIATRU W POLU, TRACIĆ GŁOWĘ oraz IZ MNOGO PEĆI HLJEBA JESTI (*HLJEB JEDEN IZ MNOGO PEĆI), ISKOPATI VOJNU SJEKIRU, DRŽATI KONCE U RUKAMA, PALITI VRAGU SVIJEĆU, UZETI ROG ZA SVEĆU, PRAVITI RAČUN BEZ KRČMARA, UDARITI U ZURLE itd.

1.4. Model: [wyrażenie rzeczownikowe] → [wyrażenie rzeczownikowe]

Choć analiza zgromadzonego materiału wskazuje, że w obrębie derywacji międzyfrazologicznej w roli jednostek motywujących zazwyczaj występują zwroty, funkcję podstawy pełnić mogą także innego rodzaju frazeologizmy — wyrażenia rzeczownikowe oraz wyrażenia określające. Stosunkowo często bazą dla frazeologicznego derywatu są wyrażenia rzeczownikowe, które mogą fundować inne wyrażenia rzeczownikowe, wyrażenia określające oraz zwroty frazeologiczne. W procesie derywacji, w którym jednostką motywującą jest wyrażenie rzeczownikowe, najczęściej wykorzystywane są formanty leksemowe lub afiksalne, rzadziej formanty złożone (afiksarno-paradygmatyczne itd.).

1.4.1. Leksykalna derywacja wyrażen rzeczownikowych przez komutację

Większość wyrażen rzeczownikowych, które tworzone są na bazie innych wyrażen rzeczownikowych, wyprowadza się w procesie leksykalnej komutacji. Trans-

mylić z innym sufiksem *-ći*, który służy tworzeniu kategorii „glagolski prilog sadašnji” (*dignući, držeći, pekući, videći* itd.), a więc odpowiednika polskiej kategorii imiesłowu przysłówkowego współczesnego (*podnosząc, trzymając, piekąc, widząc* itd.).

formacja ta prowadzi do powstania derywatów tautologicznych, modyfikacyjnych lub mutacyjnych.

1.4.1.1. Formant synonimiczny

Podczas derywacji wyrażen frazeologicznych stosunkowo często stosowany jest formant synonimiczny, realizowany w konkretnych frazeologizmach poprzez różnorakiego rodzaju aloformanty.

a) Do pierwszej kategorii aloformantów należą dublety, czyli leksemy o największym stopniu tożsamości semantycznej. Jak już wspomniano wcześniej (pkt III.1.1.1.1), do dubletów zalicza się synonimiczne pary wyrazowe, na które składa się rodzimy odpowiednik i zapożyczenie lub dwa zapożyczenia oraz serbsko-chorwackie formy spolaryzowane wariantowo. Przykładami derywacji wyrażen rzeczownikowych za pomocą formantu synonimicznego mogą być szeregi:

ATOMSKA SILA ↔ NUKLEARNA SILA; ČOVEK IZ SUSEDSTVA → ČOVEK IZ **KO-MŠILUKA**; GVOZDENA ZAVJESA ↔ ŽELJEZNA ZAVJESA; KANCELARIJSKI PACOV ↔ KANCELARIJSKI ^{KRŠ}**ŠTAKOR**; POKUSNI KUNIĆ ↔ OGLEDNI KUNIĆ; VRAG OD ČOVEKA → **ĐAVO OD ČOVEKA**.

AKT NAPAŚCI → **AKT AGRESJI**; BOHATERSKA ŚMIERĆ → **HEROICZNA ŚMIERĆ**; CAŁKOWITE FIASKO → **KOMPLETNE FIASKO**; CIĘTA ODPOWIEDŹ → **CIĘTA RIPOSTA**; KURACJA WSTRZĄSOWA → **KURACJA SZOKOWA**; POWAGA ŚMIERCI → **MAJESTAT ŚMIERCI**; POMOC SPOŁECZNA → **POMOC SOCJALNA**; STRAJK POWSZECHNY → **STRAJK GENERALNY**; STRZAŁA AMORA ↔ STRZAŁA **EROSA** ↔ STRZAŁA **KUPIDYNA**; TAJEMNICE ALKOWY → **SEKRETY ALKOWY**; TAJNIKI SZTUKI → **SEKRETY SZTUKI**; WYBRANIEC LOSU → **WYBRANIEC FORTUNY**; ZMIENNE SZCZĘŚCIE → **ZMIENNA FORTUNA**; ŻELAZNA PORCJA → **ŻELAZNA RACJA**; ŻELAZNY ZAPAS → **ŻELAZNA REZERWA**.

Stopień semantycznej tożsamości wyrażen składających się na wyżej wymienione szeregi sprawia, że znajdujące się w ich obrębie formy pochodne można uznać za derywaty tautologiczne.

b) Podczas derywacji wyrażen rzeczownikowych w roli aloformantów zdecydowanie częściej aniżeli dublety występują innego rodzaju synonimy: zakresowe, chronologiczne, ekspresywne itd. Użycie tych jednostek w procesie fundacji widoczne jest w ciągach:

BOŽJA KUĆA → **GOSPODNJA KUĆA**; BURE BEZ DNA ↔ **BAČVA BEZ DNA**; BRUKA I SRAMOTA ↔ BRUKA I **POKOR** ↔ BRUKA I **GRDILO**; CEO SVET ↔ **ČITAV SVET**; CIJELA VJEČNOST ↔ **ČITAVA VJEČNOST**; ČASNA REČ ↔ **POŠTENA REČ**; ČESTITA

DUŠA ↔ PLEMENITA DUŠA; ČOVEK ZLE KRVI ↔ ČOVEK OPAKE KRVI; ČOVEK VRELE KRVI ↔ ČOVEK VRUĆE KRVI; DEBELA ŠALA ↔ MASNA ŠALA; DUHOVNA HRANA ↔ DUŠEVNA HRANA; GOSPODAR SITUACIJE ↔ MAJSTOR SITUACIJE; GRADSKA KUĆA → *VAROŠKA KUĆA*; GUJSKO GNIJEZDO → *GUJSKO LEGLO*; KOZJA STAZA ↔ KOZJI PUT; KUČKIN SIN ↔ KUJIN SIN; MAGLA KAO TIJESTO → *TMUŠA KAO TIJESTO*; MATERINA MAZA → *MAMINA MAZA*; MOMAČKO VEČE → *BEČAR-SKO VEČE*; MRAČNE SILE ↔ TAMNE SILE; MRTVA TIŠINA ↔ SMRTNA TIŠINA; NARAVNA STVAR ↔ PRIRODNA STVAR; NARODNA KUHINJA → *PUČKA KUHINJA*; NEKRŠTENI DANI → *NEČASTIVI DANI*; NIKAKVA VERA ↔ NIJEDNA VERA; PASJI SIN → *PSEĆI SIN*; POSLEDNJA RUPA NA SVIRALI ↔ ZADNJA RUPA NA SVIRALI; OBIJELJEN GROB ↔ OKREČEN GROB; POSLEDNJI KRIK MODE ↔ ZADNJI KRIK MODE; PRAVI ČAS ↔ ZGODAN ČAS; SOLOMONSKA PRESUDA ↔ SOLOMONSKA RJEŠENJE ↔ SOLOMONSKA SUD; RASIPNI SIN → *RAZMETNI SIN*; SLABO MJESTO ↔ SLABA TOČKA; STARA DEVOJKA → *STARA FRAJLA*; USIJANA GLAVA ↔ UPALJENA GLAVA; ZABRANJEN DAN → *ZAVETOVNI DAN*.

BLADY ŚWIT ↔ BLADY RANEK; CIERPIENIA TANTALA ↔ MĘKI TANTALA; CIĘŻKI FRAJER ↔ CIĘŻKI IDIOTA; CZARCI POMIOT ↔ DIABELSKI POMIOT ↔ SZATAŃSKI POMIOT; CZUBEK GÓRY LODOWEJ ↔ WIERZCHOŁEK GÓRY LODOWEJ; DAREMNY LAMENT ↔ PRÓŻNY LAMENT; DIABEL WCIELONY ↔ SZATAN WCIELONY; DOLINA PŁACZU → *PADÓŁ PŁACZU*; DOWCIP Z BRODĄ → *KAWAŁ Z BRODĄ*; DUŻY ZNAK ZAPYTANIA ↔ WIELKI ZNAK ZAPYTANIA; DWA PRZECIWNE BIEGUNY ↔ DWA PRZECIWLEGŁE BIEGUNY; DZIECINNA ZABAWKA → *DZIECINNA IGRASZKA*; DZIECKO WIEKU ↔ DZIECKO EPOKI; GŁOWA RODZINY ↔ GŁOWA RODU; GŁOS KRWI → *ZEW KRWI*; GŁUPIEC DO KWADRATU → *DUREŃ DO KWADRATU*; ISTNA MATKA ↔ PRAWDZIWA MATKA; KAINOWE PIĘTNO ↔ KAINOWE ZNAMIE; KAWAŁ ŁOBUZA ↔ KAWAŁ DRANIA; KOMIN PŁACOWY ↔ KOMIN ZAROBKOWY; KRAINA MLEKIEM I MIODEM PŁYNĄCA ↔ KRAJ MLEKIEM I MIODEM PŁYNĄCY; KUDŁATE MYŚLI ↔ WŁOCHATE MYŚLI; KWESTIA ŻYCIA I ŚMIERCI ↔ SPRAWA ŻYCIA I ŚMIERCI; LEPKIE SPOJRZENIE ↔ LEPKI WZROK; NIEWYPARZONA BUZIA → *NIEWYPARZONA GĘBA*; NOS JAK ZIEMNIAK → *NOS JAK KARTOFEL*; ODGRZEWANY DOWCIP ↔ ODGRZEWANY ŻART; OGIEŃ POLEMIKI ↔ OGIEŃ DYSKUSJI; OSTRY DOWCIP ↔ CIĘTY DOWCIP; PIEPRZNY ŻART → *PIEPRZNY KAWAŁ*; PŁEĆ PIĘKNA → *PŁEĆ NADOBNA*; POKARM DUCHOWY → *STRAWA DUCHOWA*; POŻERACZ DAMSKICH SERC → *POŻERACZ NIEWIEŚCICH SERC*; PRZYJAZNA DŁOŃ ↔ POMOCNA DŁOŃ; PSI LOS → *SOBACZY LOS*; PSIE ŻYCIE → *SOBACZE ŻYCIE*; PUSTA GŁOWA → *PUSTY ŁEB*; RAJSKIE ŻYCIE → *RAJSKI ŻYWOT*; ROZLEW KRWI ↔ PRZELEW KRWI; SŁABY PUNKT ↔ SŁABE MIEJSCE; SPLOT WYDARZEŃ ↔ SPLOT WYPADKÓW; SPIRALA TERRORU ↔ AGRESJI ↔ NIECHĘCI; SPOJRZENIE ZIMNE JAK STAL ↔ WZROK ZIMNY JAK STAL; ŚCIANA ŚMIERCI ↔ MUR ŚMIERCI; UCIŚNIONA NIEWINNOŚĆ ↔ UCIŚNIONA CNOTA; UOSOBNIENIE ZŁA ↔ WCIELE-

NIE ZŁA; ZDOBYWCA SERC ↔ POGROMCA SERC; ZAKŁĘTY KRAĞ ↔ ZACZAROWANY KRAĞ; ZAKŁĘTY KRAĞ ↔ ZAKŁĘTE KOŁO; ZŁOŚLIWOŚĆ RZECZY MARTWYCH ↔ ZŁOŚLIWOŚĆ PRZEDMIOTÓW MARTWYCH; ZŁOTE CZASY ↔ ZŁOTY OKRES; ZWYKŁY ZJADACZ CHLEBA ↔ PRZECIĘTNY ZJADACZ CHLEBA.

Omówiony wyżej rodzaj derywacji wykorzystującej zjawisko synonimii częściowej prowadzi do wykształcenia się derywatów modyfikacyjnych, które różni od podstawy częściowo inny zakres pola semantycznego, zmieniony typ obrazowości, inny stopień intensywności denotowanej cechy, większa ekspresja itp.

1.4.1.2. Formant hiponimiczny

Podczas derywacji wyrażen rzeczownikowych wyprowadzanych od innych wyrażen dość często wykorzystywany jest formant hiponimiczny. Jako przykład można podać szeregi:

BAČVA BEZ DNA ↔ VREĆA BEZ DNA; BREZOVA MAST ↔ DRENOVA MAST ↔ LJESKOVA MAST; ČELIČNA RUKA ↔ ŽELJEZNA RUKA; ČOVEK RIBLJE KRVI ↔ ČOVEK ŽABLJE KRVI; DESETA BRIGA ↔ DEVETA BRIGA ↔ SEDMA BRIGA ↔ ŠESTA BRIGA; DOGAĐAJ GODINE → DOGAĐAJ *DANA*; GOLUB IZ VRANINA GNIJEZDA ↔ SOKOL IZ VRANINA GNIJEZDA; HILJADU STVARI ↔ STO STVARI ↔ TISUĆU STVARI ↔ TRISTA STVARI; KNJIGA SA SEDAM PEČATA ↔ PISMO SA SEDAM PEČATA; KOKOŠJI KAŠALJ ↔ MAČJI KAŠALJ; KRMSKI SIN ↔ PASJI SIN → KUČKIN SIN; METALNA PTICA → ČELIČNA PTICA; PUT POSUT CVIJEĆEM → PUT POSUT RUŽAMA; ROĐAK U SEDMOM KOLJENU ↔ ROĐAK U DEVETOM KOLJENU; VUK U OVČJOJ KOŽI → VUK U JANJEĆOJ KOŽI; ZAKON DŽUNGLE ↔ ZAKON PRERIJE; ŽENSKA POSLA → BAPSKA POSLA.

BARANIA GŁOWA ↔ OŚLA GŁOWA; BEZGRANICZNA ROZPACZ → BEZBRZEŻNA ROZPACZ ↔ BEZDENNA ROZPACZ; KROWIE OCZY → CIEŁĘCE OCZY; CIOS PONIŻEJ PASA ↔ CHWYT PONIŻEJ PASA; DZIESIĄTA WODA PO KISIELU ↔ DZIEWIĄTA WODA PO KISIELU; GŁOS WOŁAJĄCEGO NA PUSTYNI ↔ GŁOS WOŁAJĄCEGO NA PUSZCZY; HECA NA CZTERNAŚCIE FAJEREK ↔ HECA NA DWADZIEŚCIA CZTERY FAJERKI; JASKINIA GRY → JASKINIA *HAZARDU*; JASKINIA GRZECHEU → JASKINIA *ROZPUSTY*; JASTRZĘBI NOS ↔ ORLI NOS; KAWALERSKA FANTAZJA ↔ UŁAŃSKA FANTAZJA; KLAPA BEZPIECZEŃSTWA ↔ WENTYL BEZPIECZEŃSTWA ↔ ZAWÓR BEZPIECZEŃSTWA; LEKTURA DO PODUSZKI → KSIĄŻKA DO PODUSZKI; OSTATNI DZWONEK ↔ OSTATNI GWIZDEK; PSIE PIENIĄDZE → PSIE *GROSZE*; PTASI MÓŹDZEK → KURZY MÓŹDZEK; JASTRZĘBI WZROK ↔ ORLI WZROK ↔ SOKOLI WZROK; SZPONY NAŁOGU → SZPONY *HAZARDU*; SZATA DEJANIRY → KOSZULA DEJANIRY ↔ SUKNIA DEJANIRY; ŚLEPA ULICZKA → ŚLEPY ZAULEK;

WDZIĘK HIPOPOTAMA ↔ WDZIĘK SŁONIA; ZBRODNIA DOSKONAŁA → **MORDERSTWO DOSKONAŁE**.

Wyrażenia rzeczownikowe, które zostały ufundowane na bazie innych wyrażen rzeczownikowych przy użyciu formantu hiponimicznego, stanowią frazeologiczne derywaty modyfikacyjne.

1.4.1.3. Formant metonimiczny

Podczas fundacji nowych wyrażen rzeczownikowych może być też wykorzystany formant metonimiczny. Jego realizacją są różnego rodzaju aloformanty widoczne w szeregach derywacyjnych typu:

ČOVEK OD ČASTI → ČOVEK OD **OBRAZA** (Z)¹⁷¹; DOLINA PLAČA → **DOLINA SUZA** (WT); KULE U OBLAKU → **KULE U ZRAKU** (PO); TOPOVSKO MESO → **TOPOVSKA HRANA** (M).

CZTERY KĄTY → **CZTERY ŚCIANY** (PO); GORĄCY UMYŚL → **GORĄCA GŁOWA** (PO); KAMIENNA CISZA → **GROBOWA CISZA** (M); LISI CHÓD → **LISI KROK** (WT); MELODIA PRZYSZŁOŚCI → **MUZYKA PRZYSZŁOŚCI** (PO); NIĆ ARIADNY → **KŁĘBEK ARIADNY** (PO); OCZY BAZYLISZKA → **WZROK BAZYLISZKA** (DZ); PADÓŁ PŁACZU → **PADÓŁ ŁEZ** (WT); PIEŚŃ PRZYSZŁOŚCI → **MUZYKA PRZYSZŁOŚCI** (PO); PRZEPĄŚCIŁ OCZY → **PRZEPĄŚCIŁE SPOJRZENIE** (DZ); SUMIENIE LUDZKOŚCI → **SUMIENIE ŚWIATA** (MJ); SYRENI GŁOS → **SYRENI ŚPIEW** (N); SZKLANE OCZY → **SZKLANY WZROK** (DZ); TĘGI UMYŚL → **TĘGA GŁOWA** (PO); WILGOTNE OCZY → **WILGOTNE SPOJRZENIE** (DZ); WYMIANA MYŚLI → **WYMIANA ZDAŃ** (PO); ZMAĆCONE OCZY → **ZMAĆCONY WZROK** (DZ).

Derywaty frazeologiczne powstałe wskutek zastosowania formantu metonimicznego stanowią konstrukcje modyfikacyjne. Nowo ufundowane wyrażenia rzeczownikowe charakteryzują się bowiem jedynie innym typem obrazowości aniżeli ich podstawa.

1.4.1.4. Formant synekdochowy

Kolejnym formantem leksemowym wykorzystywanym podczas derywacji wyrażen jest formant synekdochowy. Wyprowadzane za pomocą formantu synekdochowego wyrażenia odnaleźć można w szeregach:

NI EWYPARZONA BUZIA → **NI EWYPARZONY JĘZYK** (PR)¹⁷²; POMOCNA RĘKA → **POMOCNA DŁOŃ** (PR); PRZEPĄŚCIŁ OCZY → **PRZEPĄŚCIŁE ŻRENICE** (PR); RĘKA

¹⁷¹ Stosuje się skróty użyte w przyp. 128.

¹⁷² Stosuje się skróty użyte w przyp. 130.

SPRAWIEDLIWOŚCI → **RAMIĘ** SPRAWIEDLIWOŚCI (PR); SPOKOJNA GŁOWA → **SPOKOJNA CZASZKA** (PR); WYMIANA ZDAŃ → **WYMIANA SŁÓW** (PR); ZMAĆCONE OCZY → **ZMAĆCONE ŻRENICE** (PR).

W serbskim materiale odnaleziono tylko jeden przykład wyrażenia rzeczownikowego utworzonego za pomocą formantu synekdochowego: PASJE VRIJEME → **PASJI DAN** (PR).

Wszystkie przedstawione tu derywaty stanowią formacje modyfikacyjne.

1.4.1.5. Formant metaforyczny

Derywacja pochodnych wyrażen frazeologicznych prowadzona jest także z wykorzystaniem komutacyjnego formantu metaforycznego. Jego realizacją jest grupa aloformantów widoczna w podanych niżej przykładach:

ČOVJEK HLADNE KRVÍ → ČOVJEK **RIBLJE** KRVÍ; ČOVEK JUŽNJAČKE KRVÍ → ČOVEK **VRELE** KRVÍ; GLUVO DOBA → **MRTVO** DOBA; MUKLA TIŠINA → **MRTVA** TIŠINA; NIJEMA ^{KR}ŠUTNJA → **GROBNA** ^{KR}ŠUTNJA; PRAZNA GLAVA → **PRAZNA TIKVA**; PRAZNO SLOVO NA PAPIRU → **MRTVO** SLOVO NA PAPIRU; PUT NAJMANJEGA OTPORA → **LINIJA** MANJEGA OTPORA; SKOK U NEPOZNATO → **SKOK U MRAK**; TEŽAK PUT → **TRNOVIT** PUT; ZAGROBNI SVIJET → **DRUGI** SVIJET / **ONAJ** SVIJET.

GLUCHA CISZA → **MARTWA** CISZA; GLUPIEC DO KWADRATU → **OSIOŁ** DO KWADRATU; KAWAŁ DRANIA → **KAWAŁ ŚWINI**; MILCZĄCY ŚWIADEK → **NIEMY** ŚWIADEK; PATENTOWANY DUREŃ → **PATENTOWANY OSIOŁ**; POŁUDNIOWY TEMPERAMENT → **GORĄCY** TEMPERAMENT; PUSTA GŁOWA → **PUSTA PAŁA**; SŁOMIANY ZAPAŁ → **SŁOMIANY OGIEŃ**; SPÓŹNIONY REFLEKS → **SPÓŹNIONY ZAPŁON**; SZALONA GŁOWA → **SZALONA PAŁA**; WYDEPTANE ŚCIEŻKI → **UTARTE** ŚCIEŻKI.

Pochodne wyrażenia rzeczownikowe utworzone z wykorzystaniem formantu metaforycznego są oczywiście derywatami modyfikacyjnymi.

1.4.1.6. Formant antonimiczny

Kolejnym formantem wykorzystywanym do fundacji wyrażen rzeczownikowych jest formant antonimiczny. Jego użycie widoczne jest w ciągach derywacyjnych:

DEBELA KESA → **TANKA** KESA; DOBRI GENIJ → **ZLI** GENIJ; GOLEMA ZVJERKA → **SITNA** ZVJERKA; JAKA TOČKA → **SLABA** TOČKA; MASNA KESA → **MRŠAVA** KESA; ŠIROK POGLED → **UZAK** POGLED; VELIKA ZVJERKA → **MALA** ZVJERKA.

CZŁOWIEK WIELKIEGO DUCHA → CZŁOWIEK **MAŁEGO** DUCHA; CZŁOWIEK WIELKIEGO SERCA → CZŁOWIEK **MAŁEGO** SERCA; DOBRA WOLA → **ZŁA** WOLA; DUŻY EKRAŃ → **MAŁY** EKRAŃ; KSIĄŻKA WYSOKIEGO LOTU → KSIĄŻKA **NISKIEGO** LOTU; MOCNA GŁOWA → **SŁABA** GŁOWA; SILNA WOLA → **SŁABA** WOLA; WCZESNA GODZINA → **PÓŻNA** GODZINA; WIELKI CZŁOWIEK → **MAŁY** CZŁOWIEK; WYSOKIE PROGI → **NISKIE** PROGI.

W odróżnieniu od wcześniej zaprezentowanych odmian fundacji wyrażen rzeczownikowych, omówiony tu mechanizm derywacyjny prowadzi do wykształcenia się derywatów mutacyjnych.

1.4.1.7. Formant komplementarny

W procesie derywacji wyrażen frazeologicznych może też zostać zastosowany formant komplementarny. Egzemplifikacje jego użycia odnaleźć można w niedużej liczbie przykładów:

BRAĆA PO MLIJEKU → **SESTRE** PO MLIJEKU; EVINA KĆI → EVIN **SIN**; KORAK NAPRED → KORAK **NATRAG**; ONAJ SVET → **OVAJ** SVET; PRAVI PUT → **KRIVI** PUT.

CZYSTA GRA → **NIECZYSTA** GRA; CZYSTE SUMIENIE → **NIECZYSTE** SUMIENIE; GRA WARTA ŚWIECZKI → GRA **NIEWARTA** ŚWIECZKI; KROK NAPRZÓD → KROK **WSTECZ**; PEWNE ŹRÓDŁO → **NIEPEWNE** ŹRÓDŁO; SVOJE PODWÓRKO → **CUDZE** PODWÓRKO; TEN ŚWIAT → **TAMTEN** ŚWIAT.

Podobnie jak w przypadku derywacji z wykorzystaniem formantu antonimicznego, pochodne formy tworzone za pomocą formantu komplementarnego stają się derywatami mutacyjnymi.

1.4.1.8. Formant konwersowy

Ostatnim komutacyjnym formantem leksemowym, który służyć może derywacji wyrażen rzeczownikowych wyprowadzanych od innych wyrażen rzeczownikowych, jest formant konwersowy. To bardzo rzadko spotykana jednostka frazeologiczna, za sprawą której fundowane są derywaty mutacyjne. W zbadanym materiale odnaleziono jedynie dwa przykłady tego typu transformacji derywacyjnej: DUHOVNI OTAC → DUHOVNI **SIN**; OJCIEC CHRZESTNY → **SYN** CHRZESTNY.

1.4.2. Leksykalna derywacja wyrażen rzeczownikowych przez addycję

Formant leksemowy pozwala na tworzenie wyrażen rzeczownikowych nie tylko w procesie komutacji, lecz także addycji. Mechanizm addytywnej fundacji wy-

rażenia rzeczownikowego polega na uzupełnieniu struktury podstawy o formant przydawkowy. Przykłady pochodnych wyrażeń utworzonych za pomocą addytywnego formantu przydawkowego można odnaleźć w szeregach:

BOG I VERA → *BOG I **BOŻJA** VERA*; KAP U MORU → *KAP U MORU **POTREBA***; KOST I KOŻA → ***SAMA** KOST I KOŻA*; LICE I NALIČJE → *LICE I NALIČJE **MEDALJE***; OSMO ČUDO → *OSMO **SVETSKO** ČUDO*; ŽIVA ENCIKLOPEDIJA → *ŽIVA **JEDNA** ENCIKLOPEDIJA*.

DWA BIEGUNY → *DWA **PRZECIWNE** BIEGUNY*; MAŁE PIWKO → *MAŁE PIWKO **PRZED ŚNIADANIEM***; FIGA Z MAKIEM → *FIGA Z MAKIEM **Z PASTERNAKIEM***; GORZKA PI-GUŁKA → *GORZKA PI-GUŁKA **DO PRZELKNIĘCIA***; GWÓDŹ DO TRUMNY → ***OSTATNI** GWÓDŹ DO TRUMNY*; KROPLA W MORZU → *KROPLA W MORZU **POTRZEB***; MARTWA LITERA → *MARTWA LITERA **PRAWA***; ORZECH DO ZGRYZIENIA → ***TWARDY** ORZECH DO ZGRYZIENIA*; POGODA POD PSEM → *POGODA POD **ZDECHŁYM** PSEM*; POŻERACZ SERC → *POŻERACZ **DAMSKICH** SERC*; ZJADACZ CHLEBA → ***PRZECIĘTNY** ZJADACZ CHLEBA*; ZNAK ZAPYTANIA → ***DUŻY** ZNAK ZAPYTANIA*¹⁷³.

Użycie formantu przydawkowego konstituuje rzecz jasna derywat modyfikacyjny. Pochodne wyrażenie rzeczownikowe różni się bowiem od swojej podstawy jedynie drugorzędnymi cechami semantycznymi — wyższym stopniem konkretności denotowanego obiektu, „odświeżoną” obrazowością, natężeniem denotowanej cechy itd.¹⁷⁴

1.4.3. Nieleksykalna derywacja wyrażeń rzeczownikowych

Podczas fundacji wyrażeń rzeczownikowych, oprócz formantu leksemowego, posłużyć się też można rozmaitymi formantami afiksalnymi i partytywno-tematowymi. Choć liczba modeli derywacyjnych nie jest tak duża, jak w przypadku derywacji leksemowej, wyróżnić można kilka względnie produktywnych odmian afiksальной oraz partytywno-tematowej fundacji rzeczownikowych wyrażeń frazeologicznych.

¹⁷³ Gdyby kierować się czysto synchronicznym ujęciem, można by wyznaczyć również szereg derywacyjny: ROZPAD POŻYCIA → *ROZPAD POŻYCIA **MAŁŻEŃSKIEGO***. Wydaje się jednak, że w przypadku tej pary frazeologizmów motywacja ma przeciwny kierunek — formą motywującą jest ROZPAD POŻYCIA MAŁŻEŃSKIEGO, podczas gdy motywowaną eliptyczne wyrażenie *ROZPAD POŻYCIA*. Tym samym szereg ROZPAD POŻYCIA MAŁŻEŃSKIEGO → *ROZPAD POŻYCIA [ø]* stanowiłby przykład derywacji subtrakcyjnej, nie zaś addytywnej.

¹⁷⁴ Addycja leksykalna w rzadkich przypadkach może prowadzić do wykształcenia się derywatów mutacyjnych: KORA HLJEBA → ***TVRDA** KORA HLJEBA*; OVAJ SVIJET → *OVAJ **GURAVI** SVIJET*.

1.4.3.1. Formanty afiksalne

Wśród derywatów utworzonych za pomocą środków nieleksemowych dominują formacje z formantami afiksalnymi. Wyróżnić tu można dwie główne klasy jednostek pochodnych: wyrażenia powstałe przy użyciu modyfikacyjnych formantów deminutywnych oraz wyrażenia z tautologicznymi formantami synonimicznymi.

1.4.3.1.1. Formanty deminutywne

Deminutywne wyrażenia rzeczownikowe to derywaty modyfikacyjne, które w obrębie języka serbskiego najczęściej tworzy się za pomocą sufiksu *-ica*, podczas gdy w polszczyźnie zastosowanie znajdują głównie przyrostki *-ka* oraz *-ek*. Przykładami afiksальной deminutywizacji wyrażen rzeczownikowych są szeregi:

FINA PTICA → FINA PTIĆ-**ICA**; GORAK KRUH → GORAK KRUŠ-**AC**; KORA HLJEBA → KOR-**ICA** HLJEBA; KORA ^{KR}KRUHA → KOR-**ICA** ^{KR}KRUHA; PAMETNA GLAVA → PAMETNA GLAV-**ICA**; PASJA CAPA → PASJA CAP-**ICA**; SITNA RIBA → SITNA RIB-**ICA**; SMOKVIN LIST → SMOKVIN LIST-**IĆ**; ŠAKA LJUDI → ŠAĆ-**ICA** LJUDI; ZALUTALA OVCA → ZALUTALA OVČ-**ICA**.

BAJKI DLA GRZECZNYCH DZIECI → BAJECZ-**KI** DLA GRZECZNYCH DZIECI; CAPIA BRODA → CAPIA BRÓD-**KA**; CHODZĄCA CNOTA → CHODZĄCA CNOT-**KA**; DOBRY WUJEK → DOBRY WUJ-**ASZEK**; DROBNE ŚWIŃSTWO → DROBNE ŚWINSTEW-**KO**; ELEGANT Z MORSKIEJ PIANY → ELEGANC-**IK** Z MORSKIEJ PIANY; ELEGANT Z MORSKIEJ PIANY → ELEGANT Z MORSKIEJ PIAN-**KI**; KAMYK DO CZYJEGOŚ OGRÓDKA → KAMYCZ-**EK** DO CZYJEGOŚ OGRÓDKA; KRZYŻ NA DROGĘ → KRZYŻ-**YK** NA DROGĘ; KULA W ŁEB → KUL-**KA** W ŁEB; LATAJĄCE OCZY → LATAJĄCE OCZ-**KA**; LIŚĆ FIGOWY → LIST-**EK** FIGOWY; MAŁE PIWO → MAŁE PIW-**KO**; NIEBIESKI PTAK → NIEBIESKI PTASZ-**EK**; OKO W GŁOWIE → OCZ-**KO** W GŁOWIE; OKRĄGŁA SUMA → OKRĄGŁA SUM-**KA**; PARSZYWA OWCA → PARSZYWA OWIECZ-**KA**; STARE GRZECHY → STARE GRZESZ-**KI**; ŚWIDROWATE OCZY → ŚWIDROWATE OCZ-**KA**; ZIELONY STÓŁ → ZIELONY STOL-**IK**.

1.4.3.1.2. Formanty synonimiczne

Specyficznym modelem afiksальной fundacji wyrażen rzeczownikowych jest metoda wykorzystująca formanty synonimiczne. Jej zastosowanie skutkuje wykształceniem się synonimicznych wobec swoich podstaw pochodnych frazeologizmów, będących derywatami tautologicznymi. Wyróżnić można dwie odmiany tego procesu.

a) W pierwszym przypadku mechanizm derywacji polega na sufiksальnym przekształceniu przymiotnikowego członu bazowego wyrażenia do postaci innego, bliskoznacznego, współrzedzennego przymiotnika. Derywacja frazeologiczna

ma w tym wypadku charakter komutacyjny, a w roli formantów najczęściej występują przymiotnikowe sufiksy o znaczeniu symilarnym, subiektywnym, obiektowym, materiałowym lub posesywnym (szerzej *Morfologia* 1998, 485–494)¹⁷⁵. Oto przykłady tego typu ciągów derywacyjnych:

ARGUS-OVE OČI → *ARGUS-OVSKE* OČI; BAB-LJE LJETO → *BAB-INO* LJETO; BAB-LJE PRIČE → *BAP-SKE* PRIČE; CAR-EV DAN → *CAR-SKI* DAN; ĐAVO-LJA POSLA → *ĐAVOL-SKA* POSLA; GORDIJ-EV ČVOR → *GORDIJ-SKI* ČVOR; LABUD(A) PJESMA → *LABUD-OVA* PJESMA; LAV-LJI DEO → *LAV-OVSKI* DEO; PAS-JI DANI → *PS-EĆI* DANI; TANTAL-OVE MUKE → *TANTAL-OVSKE* MUKE; ZAVET-NI DAN → *ZAVET-OVNI* DAN.

BABI(E) LATO → *BAB-SKIE* LATO; BAZYLISZK-OWE SPOJRZENIE → *SPOJRZENIE BAZYLISZK-OWATE*; BRAT-NIA DŁOŃ → *BRAT-ERSKA* DŁOŃ; DIABEL-NE SZCZĘŚCIE → *DIABEL-SKIE* SZCZĘŚCIE; DROGA CIERNI-OWA → *DROGA CIERN-ISTA*; HOMER-YCKI ŚMIECH → *HOMER-YCZNY* ŚMIECH; JUDASZ-OWY POCAŁUNEK → *JUDASZ-OWSKI* POCAŁUNEK; JUDASZ-OWE SREBRNIKI → *JUDASZ-OWSKIE* SREBRNIKI; KAMIEŃ PROBIER-CZY → *KAMIEŃ PROBIER-SKI*; KROKODYL(E) ŁZY → *KROKODYL-OWE* ŁZY; PRZEPAST-NE SPOJRZENIE → *PRZEPAŚCI-STE* SPOJRZENIE; PSI(Ø) LOS → *PIES-KI* LOS; PSI(A) POGODA → *PIES-KA* POGODA; PSI(E) ŻYCIE → *PIES-KIE* ŻYCIE.

b) W drugim przypadku mechanizm derywacji wyrażeń polega na addytywnym, sufiksalnym przekształceniu rzeczownikowego członu bazy do postaci przymiotnika odrzeczownikowego — zwykle materiałowego, lokatywnego, subiektywnego, obiektowego lub posesywnego¹⁷⁶. Tak powstały odrzeczownikowy przymiotnik konstytuuje istnienie nowego frazeologizmu. W funkcji formantu występują tu różnego rodzaju sufiksy przymiotnikowe, wśród nich najczęściej spotykane są pol. *-ow(y)* oraz serb. *-n(i)*. Przykładami obrazującymi ten typ derywacji frazeologicznej są szeregi typu:

ČAŠA ŽUČI → *ŽUČ-NA* ČAŠA; DEVOJKA S ULICE → *ULIČ-NA* DEVOJKA; DUH JEZIKA → *JEZIČ-KI* DUH; HRANA ZA TOPOVE → *TOPOV-SKA* HRANA.

¹⁷⁵ Jasne jest, że przymiotniki będące komponentami frazeologizmów — wyjęte z kontekstu derywacji frazeologicznej i struktury współkonstituowanych form analitycznych — można uznać za słowotwórcze derywaty odrzeczownikowe (*argusove* / *argusovske* ← ‘Argus’, *babie* / *babskie* ← ‘baba’ itd.). W przypadku omawianych tu transformacji wspomniane pochodne przymiotniki traktuje się jednak jako formy podlegające derywacji wymiennej, połączone nieukierunkowanym związkiem motywacji (por. przyp. 85).

¹⁷⁶ W pojedynczych przypadkach derywacja frazeologiczna zasadzać się może na fundacji rzeczownika odprzymiotnikowego, jak w przykładzie *GORKA ČAŠA* → *ČAŠA GORČ-INE*.

POSLEDNJI KRIK MODE → *POSLEDNJI MOD-NI KRIK*; VIC S BRADOM → *BRAD-ATI VIC*; ZADNJI KRIK MODE → *ZADNJI MOD-NI KRIK*.

BAŃKI Z MYDŁA → *BAŃKI MYDL-ANE*; IGRASZKI SŁÓW → *IGRASZKI SŁOW-NE*; KALECTWO DUCHA → *KALECTWO DUCH-OWE*; LINIA PARTII → *LINIA PART-YJ-NA*; ŁOŻE ŚMIERCI → *ŁOŻE ŚMIERT-ELNE*; MĘKI TANTALA → *TANTAL-OWE MĘKI*; MIASTO BOHATER → *MIASTO BOHATER-SKIE*; MIECZ DAMOKLESA → *MIECZ DAMOKLES-OWY*; NAMIESTNIK CHRYSYSTUSA → *NAMIESTNIK CHRYSYSTUS-OWY*; PIĘTA ACHILLESA → *PIĘTA ACHILLES-OWA*; PRÓBA OGNI → *PRÓBA OGNI-OWA*; SIŁY PORZĄDKU → *SIŁY PORZĄDK-OWE*; STAJNIA AUGIASZA ↔ *STAJNIA AUGIASZ-OWA*; STRAWA DLA DUCHA → *STRAWA DUCH-OWA*; WIEK MATUZALEMA → *WIEK MATUZALEM-OWY*.

W rzadszych przypadkach rzeczownikowy komponent podstawy transformowany jest w procesie prefiksacji lub sufiksacji do postaci bliskoznacznej, współrdennej formy nominalnej. Widoczne jest to w serbskich szeregach derywacyjnych:

HRAM BOŽ-ICE ATENE → *HRAM BOG-INJE ATENE*; KAMEN MUDR-ACA → *KAMEN MUDR-OSTI*; LAVLJI DIO → *LAVLJI U-DIO*; ROG OBILJA → *ROG IZ-OBILJA*.

Jako polski przykład można podać parę frazeologizmów: KRZYK ROZPACZY → *O-KRZYK ROZPACZY*.

1.4.3.2. Formanty partytywno-tematowe

Oprócz opisanej wyżej metody fundowania nowych wyrażeń rzeczownikowych formantami afksalnymi, wspomnieć należy także inną, rzadko spotykaną możliwość derywacji pochodnych wyrażeń — mowa o procesie augmentatywizacji, przeprowadzanym za pomocą formantów partytywno-tematowych. W roli formantu występują tu jakościowe oraz ilościowe alternacje morfonologiczne, którym towarzyszyć może wtórna sufiksacja. Najczęstszymi alternacjami jest wymiana [k] : [ø] oraz [s] : [ch]. Użycie formantu partytywno-tematowego prowadzi do wykształcenia się derywatów modyfikacyjnych. W zbadanym materiale odnaleziono jedynie polskie przykłady tej odmiany derywacji międzyfrazologicznej:

CIEPŁE KLUSKI → *CIEPŁE KLU-CH-Ø-Y*; NIEWYPARZONY JĘZYK → *NIEWYPARZONY JĘZ-Ø-OR*; OŚLA ŁAWKA → *OŚLA ŁAW-Ø-A*¹⁷⁷; SZALONA PAŁKA → *SZALONA PAŁ-Ø-A*; WIEŚ ZABITA DESKAMI → *WIEŚ ZABITA DE-CH-Ø-AMI*; WIEŚ ZABITA DECHAMI → *WIO-CH-A ZABITA DECHAMI*.

¹⁷⁷ O kierunku motywacji w formach typu ‘ława’ → ‘ławka’ zob. pkt III.1.1.3.3.

1.5. Model: [wyrażenie rzeczownikowe] → [wyrażenie określające]

W obrębie derywacji frazeologicznej dość rzadko można odnaleźć szeregi, w których dochodzi do fundacji wyrażen określających na bazie wyrażen rzeczownikowych. W oparciu o zbadany materiał frazeologiczny można wymienić tylko jedną, mało liczebną grupę wyrażen określających motywowanych wyrażeniami rzeczownikowymi. Są to derywaty transpozycyjne, tworzone przy użyciu addytywnego formantu leksemowego, a dokładniej — formantu prepozycyjnego. Mechanizm fundacji polega bowiem w tym przypadku na addycji przyimka, co skutkuje składniową transformacją bazowego wyrażenia rzeczownikowego do postaci wyrażenia określającego o składniowej strukturze wyrażenia przyimkowego. Nowo ufundowana jednostka frazeologiczna, której paradygmat fleksyjny ulega radykalnemu zawężeniu (do rekcji narzędnikowej, biernikowej czy miejscownikowej), może pełnić w zdaniu wyłącznie funkcje przysłówkowe. Przykłady tego rodzaju derywacji frazeologicznej widoczne są w szeregach:

CHŁOPSKI ROZUM → *NA CHŁOPSKI ROZUM*; CZYSTE SUMIENIE → *Z CZYSTYM SUMIENIEM*; OCZY ŚWIATA → *NA OCZACH ŚWIATA*; ZIMNA KREW → *Z ZIMNĄ KRWIĄ*.

Egzemplifikacją pochodzącą z serbskiego materiału mogą być dwa ciągi derywacyjne: DUH VREMENA → *U DUHU VREMENA*; HUKA I BUKA → *BEZ HUKE I BUKE*¹⁷⁸.

Nowo ufundowane jednostki są oczywiście derywatami transpozycyjnymi, albowiem formant użyty przy ich tworzeniu zmienił jedynie właściwości syntaktyczne formy pochodnej. O słuszności przyjmowanego w tym modelu derywacji kierunku motywacji (WYRAŻENIE RZECZOWNIKOWE → WYRAŻENIE OKREŚLAJĄCE) decyduje przede wszystkim większa złożoność formalno-semantyczna wyrażen określających. Nie bez znaczenia jest też fakt, że w obrębie słotwórstwa nie występują rzeczowniki odprzysłówkowe, podczas gdy można wyznaczyć kategorię pochodnych przysłówków (pośrednio) odrzeczownikowych (szerzej *Morfologia* 1998, 526).

¹⁷⁸ Jak nietrudno dostrzec, derywacja frazeologiczna wyrażen określających za pomocą formantu prepozycyjnego przebiega bardzo podobnie do procesu słotwórczej fundacji przysłówków odrzeczownikowych typu: *wylot* → *na wylot*, *krzyż* → *na krzyż*, *noc* → *co noc*, *godzina* → *za godzinę* (por. *Morfologia* 1998, 533).

1.6. Model: [wyrażenie rzeczownikowe] → [zwrot frazeologiczny]

W obrębie derywacji frazeologicznej istnieje możliwość fundowania zwrotów frazeologicznych na bazie wyrażen rzeczownikowych. Pochodne frazeologizmy derywowane są w tym przypadku z wykorzystaniem addytywnego, leksemowego formantu werbalizującego, który realizuje się poprzez dość heterogenną grupę aloformantów. Mechanizm procesu fundacji najczęściej polega na uzupełnieniu struktury nominalnej podstawy o czasownik, co skutkuje derywacyjną transformacją wyrażenia do postaci zwrotu. Niejednokrotnie wymogi rekcyjne użytego aloformantu wiążą się z koniecznością wprowadzenia do derywatu elementu przyimkowego lub konektorów *jak* lub *kao*. Przykładami tworzenia zwrotów frazeologicznych z wykorzystaniem formantu werbalizującego mogą być szeregi derywacyjne typu:

BIJELI SVIJET → **BJEŽATI** U BIJELI SVIJET; BREZOVA MAST → **MAZATI** [KOGA] BREZOVU MAŠĆU; BURE BARUTA → **SEDETI** NA BURETU BARUTA; DRUGE GUSLE → **UDARATI** U DRUGE GUSLE; DUH VREMENA → **IĆI S** DUHOM VREMENA; GORDIJEV ČVOR → **REŠITI** GORDIJEV ČVOR; GORKA ČAŠA → **POPITI** GORKU ČAŠU; GORKA PILULA → **PROGUTATI** GORKU PILULU; KORA HLJEBA → **ŽIVJETI** O KORI HLJEBA; KORA KRUHA^{KR} → **ŽIVJETI** O KORI KRUHA^{KR}; KROV NAD GLAVOM → **IZGUBITI** KROV NAD GLAVOM; KROV NAD GLAVOM → **TRAŽITI** KROV NAD GLAVOM; KUKA I MOTIKA → **DIĆI** KUKU I MOTIKU; KULA OD KARATA → **SRUŠITI SE KAO** KULA OD KARATA; KULA OD SLONOVAČE^{RIII} → **ŽIVETI** U KULI OD SLONOVE KOSTI; MEHUR OD SAPUNICE → **RASPRSNUTI SE KAO** MEHUR OD SAPUNICE; MIŠJA RUPA → **KRITI SE** U MIŠJU RUPU; MUŠKA SNAGA → **OPASATI SE** MUŠKOM SNAGOM; NI ŠUPLJEGA BOBA → **NE VRIJEDITI** NI ŠUPJLA BOBA; ONAJ SVIJET → **OTIĆI** NA ONAJ SVIJET; OSINJE GNIJEZDO → **DIRATI** U OSINJE GNEZDO; POSLJEDNJA KARTA → **IGRATI** NA POSLJEDNJU KARTU; POSLJEDNJI PUT → **OTPRATITI** NA POSLJEDNJI PUT; PRVA VIOLINA → **SVIRATI** PRVU VIOLINU; PRVI KORAK → **UČINITI** PRVI KORAK; SLIKA I PRILIKA → **BITI** NA SLIKU I PRILIKU; STARO ŽELJEZO → **BACITI** U STARO ŽELJEZO; SUHO ZLATO → **PLATITI** SUHIM ZLATOM; ZADNJA KARTA → **IGRATI** NA ZADNJU KARTU; ZADNJA URA^{KR} → **KUCA** [KOME] ZADNJA URA^{KR}; ŽIVA MUKA → **NAĆI SE** NA ŽIVOJ MUCI.

BECZKA PROCHU → **SIEDZIEĆ** NA BECZCE PROCHU; BRUDNE PIENIĄDZE^{SPLP} → **PRAC** BRUDNE PIENIĄDZE; BRZĘCZĄCA MONETA → **ZAMIENIĆ** [CO] NA BRZĘCZĄCĄ MONETĘ; CZTERY ŚCIANY → **ZAMKNAĆ SIĘ** W CZTERECH ŚCIANACH; DACH NAD GŁOWĄ → **ZNALEŻĆ** DACH NAD GŁOWĄ; DOMEK Z KART → **ROZSYPAĆ SIĘ JAK** DOMEK Z KART; FAKT DOKONANY → **POSTAWIĆ PRZED** FAKTEM DOKONANYM; FARBOWANY LIS → **POZNAĆ SIĘ** NA FARBOWANYCH LISACH; GORZKA PIGUŁKA

→ **PRZELKNAĆ** GORZKĄ PIGUŁKĘ; GWÓZDŹ DO TRUMNY → **WBIĆ** GWÓZDŹ DO TRUMNY; KAMIEŃ WĘGIELNY → **POŁOŻYĆ** KAMIEŃ WĘGIELNY; KOZIOŁ OFIARNY → **ZNALEŹĆ** KOZŁA OFIARNEGO; KROKODYLE ŁZY → **PLAKAĆ** KROKODYLIMI ŁZAMI; KUKUŁCZE JAJO → **PODRZUCIĆ** [KOMU] KUKUŁCZE JAJO; LWI PAZUR → **POKAZAĆ** LWI PAZUR; MIEJSCE WIECZNEGO SPOCZYNKU → **ODPROWADZIĆ** [KOGO] NA MIEJSCE WIECZNEGO SPOCZYNKU; MYDLANA BAŃKA → **PRYSNAĆ** JAK MYDLANA BAŃKA; MYDLANA BAŃKA → **ZNIKNAĆ** JAK MYDLANA BAŃKA; MARGINES SPOŁECZNY → **ZNALEŹĆ SIĘ** NA MARGINESIE SPOŁECZNYM; OKO CYKLONU → **ZNALEŹĆ SIĘ** W OKU CYKLONU; OSTATNIA POSŁUGA → **ODDAĆ** OSTATNIĄ POSŁUGĘ; PUSZKA PANDORY → **OTWORZYĆ** PUSZKĘ PANDORY; SENNE MARZENIE → **ZNIKAĆ** JAK SENNE MARZENIE; STAJNIA AUGIASZA → **OCZYŚCIĆ** STAJNIĘ AUGIASZA; SZPONY NAŁOGU → **WPAŚĆ** W SZPONY NAŁOGU; ŚWIATEŁKO W TUNELU → **WIDZIEĆ** ŚWIATEŁKO W TUNELU; TAMTEN ŚWIAT → **PRZENIEŚĆ SIĘ** NA TAMTEN ŚWIAT; UTARTA DROGA → **IŚĆ** UTARTĄ DROGĄ; UTARTA ŚCIEŻKA → **IŚĆ** UTARTĄ ŚCIEŻKĄ; WĘZEL GORDYJSKI → **PRZECIĄĆ** WĘZEL GORDYJSKI; WIEŻA Z KOŚCI SŁONIOWEJ → **ZAMKNAĆ SIĘ** W WIEŻY Z KOŚCI SŁONIOWEJ; WILCZY BILET → **DOSTAĆ** WILCZY BILET; WSPÓLNY MIANOWNIK → **ZNALEŹĆ** WSPÓLNY MIANOWNIK; ZIEMSKI PADÓŁ → **OPUSZCZAĆ** ZIEMSKI PADÓŁ.

Jak nietrudno zauważyć, werbalizacja wyrażen rzeczownikowych to model derywacji będący odwrotnością omawianej wcześniej techniki leksykalnego nominalizowania zwrotów (zob. pkt III.1.2.1). Podobnie jak w przypadku wspomnianego modelu derywacyjnego także w odniesieniu do procesu werbalizacji wyrażen kierunek motywacji wyznacza się w oparciu o analizę formalno-semantycznych relacji istniejących pomiędzy frazeologizmami tworzącymi szereg derywacyjny, wykorzystując przy tym informacje dotyczące analogicznych procesów fundacyjnych, zachodzących w obrębie klasycznego słowotwórstwa.

Tym samym o pochodności wymienionych wyżej zwrotów typu: *PROGUTATI GORKU PILULU* czy *PRZECIĄĆ WĘZEL GORDYJSKI* świadczy obecność w ich semantycznej strukturze elementu anulatywnego, terminatywnego, kauzatywnego, perfektywnego, instrumentalnego itd., który traktowany jest jako dowód znaczeniowej wtórności (por. Bąba 2009, 183). Semantyczna pochodność zwrotów uwidacznia się wyraźnie podczas analizy słownikowych definicji badanych frazeologizmów, np. *WĘZEL GORDYJSKI* = ‘bardzo zawila, trudna do rozwiązania sprawa’ oraz *PRZECIĄĆ WĘZEL GORDYJSKI* = ‘rozwiązać trudną sprawę jakimś radykalnym posunięciem’ czy *GORKA PILULA* = ‘velika neprijatnost, neugodnost’ oraz *PROGUTATI GORKU PILULU* = ‘*podnositi, doživjeti neugodnost*’ (definicje za WSF2 oraz FR SJ).

Co więcej, relacje występujące pomiędzy analizowanymi frazeologizmami — z funkcjonalnego punktu widzenia — tożsame są z relacjami, które zachodzą pomiędzy czasownikami i rzeczownikami w słowotwórczych procesach fundacji czasowników odrzeczownikowych. Nietrudno odnaleźć analogię pomiędzy pa-

rami frazeologizmów typu: STAJNIA AUGIASZA → **OCZYŚCIĆ STAJNIĘ AUGIASZA**, GORDIJEV ČVOR → **PRESEĆI GORDIJEV ČVOR** a parami leksemów ‘grzyb’ → ‘odgrzybić’; szeregami frazeologicznymi WIEŻA Z KOŚCI SŁONIOWEJ → **ZAMKNAĆ SIĘ W WIEŻY Z KOŚCI SŁONIOWEJ**, DACH NAD GŁOWĄ → **ZNALEŻĆ DACH NAD GŁOWĄ**; BREZOVA MAST → **MAZATI [KOGA] BREZOVU MAŠĆU** i parami leksemów ‘dom’ → ‘zadomowić się’; ‘łyżeczka’ → ‘łyżeczkować’ czy też frazeologizmem SŁOŃ W SKŁADZIE PORCELANY → **ZACHOWYWAĆ SIĘ JAK SŁOŃ W SKŁADZIE PORCELANY** i ciągiem słowotwórczym ‘król’ → ‘królować’ (szerzej o werbalizacji wyrażen w języku polskim por. Bąba 2009, 183–187). Omawiane tu zwroty frazeologiczne funkcjonalnie są tożsame z czasownikowymi derywatami odrzeczownikowymi, co znowu potwierdza poprawność kierunku pochodności wyznaczonego w zaprezentowanych szeregach frazeologicznych.

1.7. Model: [wyrażenie określające] → [wyrażenie określające]

W obrębie derywacji międzyfrazeologicznej — oprócz zwrotów i wyrażen rzeczownikowych — funkcję podstawy mogą pełnić także wyrażenia określające. Szczególnie często w roli bazy występują wyrażenia komparatywne typu: *MARLJ-IV KAO PČELA*, *GORZKI JAK PIOLUN*. Frazeologizmy będące wyrażeniami określającymi zazwyczaj fundują inne wyrażenia określające, rzadziej wyrażenia rzeczownikowe¹⁷⁹. W omawianych tu procesach derywacji wykorzystywane są formanty zarówno leksemowe, jak i nieleksemowe.

1.7.1. Derywacja leksykalna wyrażen określających przez komutację

Podstawową techniką fundowania wyrażen określających wyprowadzanych od wyrażen określających jest komutacja. Podobnie jak w obrębie derywacji zwrotów i wyrażen rzeczownikowych, wśród technik komutacyjnych zastosowanie znajduje dość szeroka gama formantów.

1.7.1.1. Formant synonimiczny

Fundowanie pochodnych wyrażen określających najczęściej przeprowadzane jest z wykorzystaniem formantu synonimicznego. Zazwyczaj w roli aloformantu wy-

¹⁷⁹ Pomijając kilka pojedynczych szeregów derywacyjnych, w zbadanym materiale nie odnaleziono zwrotów motywowanych wyrażeniami określającymi. Serbsko-chorwackim wyjątkiem jest notowana w słowniku Matešića forma *IS-KRIV-ITI SE KAO PARAGRAF*, którą można wyprowadzać od *KRIV KAO PARAGRAF* (brak formy **KRIV-ITI SE KAO PARAGRAF*). W obrębie języka polskiego można natomiast wskazać istnienie kilku niepotwierdzonych leksykograficznie, choć funkcjonujących w uzusie językowym (i potwierdzonych źródłami internetowymi) zwrotów komparatywnych typu: *ŁYSIEĆ JAK KOLANO*, *GŁODNIEĆ JAK WILK*, bez wątpienia motywowanych wyrażeniami określającymi: *ŁYSY JAK KOLANO*, *GŁODNY JAK WILK*.

stępuje synonim zakresowy, który konstituuje pochodne wyrażenie określające jako derywat modyfikacyjny. Przykładami tej odmiany derywacji mogą być szeregi:

BJESAN KAO ZMIJA ↔ LJUT KAO ZMIJA; ČITAVOM DUŠOM ↔ PUNOM DUŠOM; DOTJERAN KAO IZ KUTIJE ↔ LIJEP KAO IZ KUTIJE; DRZAK KAO VRABAC ↔ BEZOBRAZAN KAO VRABAC; HLADAN KAO KAMEN ↔ HLADAN KAO STIJENA; HLADAN KAO ZMIJA ↔ LEDEN KAO ZMIJA; KAO GROM IZ VEDRA NEBA ↔ KAO MUNJA IZ VEDROG NEBA; OD JUTRA DO MRAKA ↔ OD ZORE DO MRAKA; MARLJIV KAO PČELA ↔ RADIN KAO PČELA; MRAČNO KAO U ROGU ↔ TAMNO KAO U ROGU; PROVIDAN KAO KRISTAL ↔ BISTAR KAO KRISTAL; STALAN KAO KAMEN ↔ STALAN KAO STIJENA; TVRD KAO PEĆINA ↔ POSTOJAN KAO PEĆINA; ŽIV SAHRANJEN ↔ ŽIV ZAKOPAN; ŽUT KAO VOSAK ↔ BLIJED KAO VOSAK.

AŽ DRZAZGI LEČA ↔ AŽ WIÓRY LEČA; CHUDY JAK SZCZAPA ↔ CHUDY JAK DRZAZGA; DZIURAWY JAK RZESZOTO ↔ DZIURAWY JAK SITO; JAK Z BATA TRZASNAŁ ↔ JAK Z BICZA TRZASNAŁ; JAK ZA DOTKNIĘCIEM RÓŻDŹKI ↔ JAK ZA SKINIENIEM RÓŻDŹKI; NA ŁADNE OCZY ↔ NA PIĘKNE OCZY; OD BLADEGO RANKA ↔ OD BLADEGO ŚWITU; OD KOŁYSKI ↔ OD KOLEBKI; POŻAŁOWANIA GODNY ↔ UBOLEWANIA GODNY; TWARDY JAK GŁAZ ↔ TWARDY JAK KAMIEŃ; ZIMNY JAK GŁAZ ↔ ZIMNY JAK KAMIEŃ.

W zbadanym materiale odnaleziono kilka rzadkich przykładów, w których komutacji podlegały nie synonimy przedmiotowe, lecz synonimy stylistyczne: CHUDY JAK KOŚĆ → *CHUDY JAK GNAT*; KROPKA W KROPKĘ → *TOCZKA W TOCZKĘ* lub dublety: SIŁĄ BEZWŁADU → *SIŁĄ INERCJI*, NA ŁONIE PRZYRODY → *NA ŁONIE NATURY*. W przypadku szeregów derywacyjnych, w których w funkcji aloformantu wystąpił dublet, można mówić o fundacji frazeologicznych derywatów tautologicznych.

1.7.1.2. Formant hiponimiczny

Drugą co do liczebności grupą pochodnych wyrażeń określających są derywaty fundowane z wykorzystaniem formantu hiponimicznego¹⁸⁰. Realizuje się one poprzez różnego rodzaju aloformanty widoczne w ciągach:

GLADAN KAO VUK ↔ GLADAN KAO PAS; HLADAN KAO KAMEN → HLADAN KAO MRAMOR; LUKAV KAO LISICA ↔ LUKAV KAO ZMIJA; MEKAN KAO PAMUK ↔

¹⁸⁰ Liczne przykłady derywacji wyrażeń określających, w których elementem komutującym są hiponimy nazywające rośliny, zwierzęta, a także minerały, zjawiska atmosferyczne, typy pożywienia itp., podawał Krajewski w pracy *Synonimia porównań doprzymiotnikowych* (Krajewski 1982). Przykłady zaczerpnięte z jego pracy i cytowane w niniejszym rozdziale zostały oznaczone kwalifikatorem ^{KRAJ}.

MEKAN KAO SVILA; U ADAMOVU KOSTIMU ↔ U EVINU KOSTIMU; U JEDNU RIJEČ ↔ U DVIJE RIJEČI; ZBIJENI KAO SARDINE ↔ ZBIJENI KAO SARDELE.

BRUDNY JAK ŚWINIA → BRUDNY JAK **PROSIĘ**; CO DO GROSZA ↔ CO DO CENTA; CZERWONY JAK RÓŻA ↔ CZERWONY JAK PIWONIA ↔ CZERWONY JAK GOŹDZIK; GŁODNY JAK WILK ↔ GŁODNY JAK PIES^{NOW}; GORZKI JAK CHMIEL ↔ GORZKI JAK PIOLUN ↔ GORZKI JAK CYKORIA; NAPISANE JAK BYK → NAPISANE JAK WÓŁ; NI W PIĘĆ NI W DZIESIEĆ ↔ NI W PIĘĆ NI W DZIEWIĘĆ; PIJANY W CZTERY ↔ TRZY DUPY; PROSTY JAK JODŁA ↔ PROSTY JAK SOSNA ↔ PROSTY JAK ŚWIERK ↔ PROSTY JAK TOPOLA^{KRAJ}; SILNY JAK KOŃ ↔ SILNY JAK NIEDŹWIEDŹ ↔ SILNY JAK SŁOŃ; WESOŁY JAK PTASZEK → WESOŁY JAK SZCZYGIEL; WYSOKI JAK SOSNA ↔ WYSOKI JAK TOPOLA^{NOW181}.

1.7.1.3. Formant metonimiczny

W zbadanym materiale odnaleziono też niedużą liczbę derywatów utworzonych za pomocą innego rodzaju komutywnych derywatów leksykalnych. Pierwsza grupa to formy pochodne wykształcone za sprawą formantu metonimicznego:

IZ SVEGA GRILA → IZ SVEGA **GLASA** (N)¹⁸²; NA DNU DUŠE → NA DNU **SRCA** (PO); ZDRAV KAO DRENOVINA → ZDRAV KAO **DREN** (M).

CZYSTY JAK SZKLANKA → CZYSTY JAK **SZKŁO** (M); JAK OKIEM SIĘGNAĆ → JAK **WZROKIEM SIĘGNAĆ** (N); W GŁĘBI DUSZY → W GŁĘBI **SERCA** (PO).

1.7.1.4. Formant metaforyczny

Dla formantu metaforycznego znaleziono tylko jeden serbski przykład użycia: KAO MUNJA IZ VEDROG NEBA → KAO **STRIJELA** IZ VEDROG NEBA.

1.7.1.5. Formant synekdochowy

Użycie formantu synekdochowego prezentują polskie egzemplifikacje:

BEZ ZMRUŻENIA OKA → BEZ ZMRUŻENIA **POWIEK**; DO BIAŁEGO DNIA → DO BIAŁEGO **RANA**; GŁUPI JAK BUT → GŁUPI JAK **CHOLEWA**^{KRAJ}; Z BIEGIEM CZASU → Z BIEGIEM **LAT**; Z PODNIESIONĄ GŁOWĄ → Z PODNIESIONYM **CZOŁEM**; ZDROWY JAK RYBA → ZDROWY JAK **RYBIE OKO**^{KRAJ}.

1.7.1.6. Formant antonimiczny

Formant antonimiczny widoczny jest w szeregach derywacyjnych:

¹⁸¹ Formy oznaczone kwalifikatorem ^{NOW} wykscerpowane zostały z pracy A. Nowakowska 2010b.

¹⁸² Rozwinięcie skrótów zob. przyp. 130.

GRUBY JAK DIABLI → **CIENKI JAK DIABLI**; W DOBRYM TONIE → W **ZŁYM** TONIE; WYSOKO URODZONY → **NISKO** URODZONY; Z CIĘŻKIM SERCEM → Z **LEKKIM** SERCEM¹⁸³.

1.7.1.7. Formant konwersowy

Wyrażenia określające utworzone za pomocą formantu konwersowego odnaleźć można w przykładach:

FUNTA KŁAKÓW WART → FUNTA KŁAKÓW **NIEWART**; PRZY DRZWIACH OTWARTYCH → PRZY DRZWIACH **ZAMKNIĘTYCH**.

*

W przypadku zastosowania formantów metonimicznych, metaforycznych i synekdochowych dochodzi do wykształcenia się pochodnych wyrażen określających, które mają status derywatów modyfikacyjnych. Użycie formantu antonimicznego lub komplementarnego sytuuje zaś pochodną formę w obrębie derywatów mutacyjnych.

1.7.2. Derywacja leksykalna wyrażen określających przez addycję

Mechanizm fundacji nowych wyrażen określających polegać może również na leksykalnej addycji, czyli na włączeniu do podstawy elementu konstytuującego istnienie nowego, pochodnego frazeologizmu¹⁸⁴. W takiej odmianie derywacji frazeologicznej występuje formant przydawkowy, który realizuje się pod postacią różnego rodzaju aloformantów. Z gramatycznego punktu widzenia są to zazwyczaj przydawki przymiotne, rzadziej rzeczowne. Oto przykłady tej odmiany fundowania wyrażen określających:

BEZ CEREGIELI → BEZ **ŻADNYCH** CEREGIELI; BEZ GADANIA → BEZ **ŻADNEGO** GADANIA; BLADY JAK ŚMIERĆ → BLADY JAK ŚMIERĆ NA **CHORAĞWI**; BRZYDKI JAK GRZECH → BRZYDKI JAK GRZECH **ŚMIERTELNY**; BRZYDKI JAK SIEDEM GRZECHÓW → BRZYDKI JAK SIEDEM GRZECHÓW **GLÓWNYCH**^{KRAJ}; CHYTRY JAK WĄŻ → CHYTRY JAK **STARY** WĄŻ; CIEMNO JAK W DUPIE → CIEMNO JAK W DUPIE **U MURZYNA**; CO DO CENTA → CO DO **OSTATNIEGO** CENTA; CZYSTY JAK ROSA → CZYSTY

¹⁸³ Warto przypomnieć, że zjawisku antonimii frazeologizmów porównawczych Alicja Nowakowska poświęciła rozprawę *Relacja przeciwieństwa w porównaniach frazeologicznych* (Nowakowska A. 2010b). Badaczka dzieliła tam antonimy porównawcze na trzy grupy: porównania różniące się nośnikiem i określnikiem (TWARDY JAK KAMIEŃ : MIĘKKI JAK MASŁO), różniące się tylko nośnikiem (SŁODKI JAK MIÓD : SŁODKI JAK CHRZAN) oraz różniące się tylko określnikiem (GRUBY JAK DIABLI : CIENKI JAK DIABLI).

¹⁸⁴ W polskim językoznawstwie nawet ci językoznawcy, którzy pojęcie wariacji rozumieją dość szeroko, wykluczają istnienie zjawiska wariacji w ciągach typu BLADY JAK ŚMIERĆ → BLADY JAK ŚMIERĆ NA **CHORAĞWI** (por. np. Nowakowska A. 2011, 29).

JAK **KROPLE** ROSY^{KRAJ}; DŁUGI JAK LITANIA → DŁUGI JAK LITANIA **LORETAŃSKA-KRAJ**; DO GROBU → DO **SAMEGO** GROBU; DO POTĘGI → DO **TRZECIEJ** POTĘGI; DO POTĘGI → DO **DZIESIĄTEJ** POTĘGI; GŁUPI JAK BUT → GŁUPI JAK BUT **Z LEWEJ NOGI**; JAK ZA DOTKNIĘCIEM RÓŻDŻKI → JAK ZA DOTKNIĘCIEM **CZARODZIEJSKIEJ** RÓŻDŻKI; JAK ZEGAREK → JAK **SZWAJCARSKI** ZEGAREK; NA CHŁOPSKI ROZUM → NA **ZDROWY** CHŁOPSKI ROZUM; NA ZAWOŁANIE → NA **KAŻDE** ZAWOŁANIE; O WŁOS → O **MALY** WŁOS; PROSTO JAK STRZELIŁ → PROSTO JAK **W MORDE** STRZELIŁ; W OCZY → W **ŻYWE** OCZY; Z BIEDĄ → Z **WIELKĄ** BIEDĄ; Z ŁEZKĄ → Z **ŁEZKĄ W OKU**; Z WŁASNEJ WOLI → Z **WŁASNEJ I NIEPRZYMUSZONEJ** WOLI; ZA CHINY → ZA **CHINY LUDOWE**; ZA NIC → ZA **NIC W ŚWIECIE**; ZA ŻADNE SKARBY → ZA **ŻADNE** SKARBY **ŚWIATA**.

W serbskim materiale odnaleziono zaledwie jeden przykład: O SVOM RUHU I KRUHU → O **SVOM VLASTITOM** RUHU I KRUHU.

Opisane wyżej procesy addycyjne zazwyczaj prowadzą do wykształcenia się derywatów modyfikacyjnych, które od podstawy różni jedynie inny typ obrazowości, zmieniona ekspresja, nacechowanie stylistyczne. W bardzo rzadkich przypadkach użycie formantu przydawkowego prowadzi do wykształcenia się wyrażenia określającego, które można uznać za derywat mutacyjny. W zbadanym materiale odnaleziono tylko dwa takie przykłady: MLAD KAO ROSA → **MLAD KAO ROSA U PODNE** oraz Z GŁOWĄ → Z **GŁOWĄ W CHMURACH**.

1.7.3. Nieleksykalna derywacja wyrażen określających

Oprócz technik leksykalnych podczas fundacji wyrażen określających motywowanych innymi wyrażeniami określającymi mogą być też wykorzystywane morfologiczne techniki derywacyjne.

1.7.3.1. Formanty deminutywne

W roli formantu frazeologicznego może zostać użyty sufiksalny, modyfikacyjny formant deminutywny. Jego obecność widoczna jest w szeregach:

DOBAR KAO KRUH → **DOBAR KAO KRUŠ-AC**; LAK KAO PERO → **LAK KAO PER-CE**; TVRDOGLAV KAO MARAGAC → **TVRDOGLAV KAO MAGAR-E**¹⁸⁵.

BIAŁY JAK GOŁĄB → **BIAŁY JAK GOŁĄB-EK**; LEKKI JAK MGŁA → **LEKKI JAK MGIEL-KA**; PRACOWITY JAK PSZCZOŁA → **PRACOWITY JAK PSZCZÓŁ-KA**; RUMIANY JAK JABŁKO → **RUMIANY JAK JABŁ-USZKO**; WESOŁY JAK PTAK → **WESOŁY JAK PTASZ-**

¹⁸⁵ O problemie granicy morfemu słowotwórczego w formie pochodnej *magare* zob. Klajn 2003, 73.

-EK; WESOŁY JAK SZCZYGIEL → *WESOŁY JAK SZCZYGIEL-EK*; W KOŁO MACIEJU → *W KÓŁ-KO MACIEJU*; ZE ŁŻĄ W OKU → *Z ŁEZ-KĄ W OKU*.

1.7.3.2 Formanty synonimiczne

Derywacja wyrażeń określających może być dokonana także w procesie addytywnej, sufiksальной synonimizacji. W zbadanym materiale odnaleziono jedynie kilka tautologicznych derywatów, będących przykładami tego modelu fundacji:

JAK POD SZNUR → *JAK POD SZNUR-EK*; NA MIARĘ FIDIASZA → *NA FIDIASZ-OWĄ MIARĘ*; STRONA PO STRONIE → *STRON-ICA PO STRON-ICY*; W STROJU ADAMA → *W STROJU ADAM-OWYM*.

Jako serbski przykład można podać szereg: NADUGO I NAŠIROKO → *NADUG-AČKO I NAŠIROKO*.

Część leksykalnych komponentów, które składają się na podane wyżej pochodne frazeologizmy, z diachronicznego punktu widzenia stanowią jednostki deminutywne. Ponieważ współcześnie znaczenie to uległo zatarciu, jednostki tego typu traktowane są jako formacje tautologiczne (zob. Klajn 2003, 257; *Morfologia* 1998, 375).

1.7.3.3. Formanty augmentatywne

W ostatnim modelu fundowania wyrażeń określających na bazie innych wyrażeń określających funkcję formantu pełni augmentatywny formant partytywno-tematowy. Jego realizacją są najczęściej alternacje morfonologiczne widoczne w polskich przykładach:

GRUBY JAK BECZKA → *GRUBY JAK BE-Ø-KA*¹⁸⁶; NA KRESKĘ → *NA KRE-CH-Ø-E*; NI Z GRUSZKI NI Z PIETRUSZKI → *NI Z GRUCH-Ø-Y NI Z PIETRUCH-Ø-Y*; PROSTY JAK ŚWIECZKA → *PROSTY JAK ŚWIEC-Ø-A*.

1.8. Model: [wyrażenie określające] → [wyrażenie rzeczownikowe]

W obrębie derywacji międzyfrazeologicznej występują dwa modele fundacji, w których funkcję podstawy pełni wyrażenie określające (komparatywne), a w roli derywatu pojawia się wyrażenie rzeczownikowe. W pierwszym modelu wykorzystywany jest formant leksemowy (subtrakcyjny), w drugim zaś nieleksemowy formant złożony (dwuafiksalny, afiksально-paradygmaticzny, dwuparadygmaticzny). Obie grupy nowo utworzonych derywatów mają status formacji

¹⁸⁶ O kierunku motywacji w parach typu *beka / beczka, krecha / kreska* zob. pkt III.1.1.3.3.

transpozycyjnych, oznaczają bowiem to samo co baza derywacyjna, różniąc się od niej jedynie funkcją składniową.

1.8.1. Leksykalna derywacja wyrażeń rzeczownikowych poprzez subtrakcję

W pierwszej ze wspomnianych grup fundacja jest dokonywana za pomocą subtrakcyjnego formantu leksemowego. Mechanizm procesu derywacji polega w tym przypadku na transformacji komparatywnego wyrażenia określającego do postaci wyrażenia rzeczownikowego, co odbywa się przez usunięcie bazowego określnika wraz z konektorem. Warto zauważyć, że treść semantyczna niesiona przez usunięty przymiotnikowy określnik implicytnie zostaje zawarta w strukturze znaczeniowej pochodnego wyrażenia rzeczownikowego. Jako przykład tego modelu transformacji można podać kilka polskich szeregów:

KWAŚNY JAK OCET SIEDMIU ZŁODZIEI → **[ø]** OCET SIEDMIU ZŁODZIEI; NAGLE / NIESPODZIEWANIE JAK GROM Z JASNEGO NIEBA → **[ø]** GROM Z JASNEGO NIEBA; NUDNY JAK FLAKI Z OLEJEM → **[ø]** FLAKI Z OLEJEM; POTRZEBNE JAK PIĄTE KOŁO U WOZU → **[ø]** PIĄTE KOŁO U WOZU.

W języku serbskim trudno odszukać podobne przykłady. Warunkowo można tu wymienić ciąg derywacyjny: IZNENADA KAO GROM IZ VEDRA NEBA^{INT} → GROM IZ VEDRA NEBA.

1.8.2. Derywacja afiksalna i paradygmaticzna wyrażeń rzeczownikowych

Mechanizm drugiego modelu derywacji ma charakter morfologiczny i polega na transformacji bazowego, przymiotnikowego określnika do postaci rzeczownika abstrakcyjnego oraz nominalnego nośnika do postaci przymiotnika odrzeczownikowego¹⁸⁷. Wtórą konsekwencją procesu derywacji jest oczywiście wspomniana elipsa konektora KAO / JAK, wchodzącego w skład bazowego wyrażenia komparatywnego. W omawianej tu odmianie derywacji międzyfrazologicznej występuje formant złożony — dwuafiksalny, afiksarno-paradygmaticzny, rzadziej dwuparadygmaticzny. Składają się na niego najczęściej sufiksy rzeczownikowe: pol. *-ość*, serb. *-ina*, sufiksy przymiotnikowe pol. *-ski*, serb. *-(e)n* lub polski paradygmat przymiotnikowy. W roli podstawy zazwyczaj występują wyrażenia określające, które mogą pełnić funkcję przymiotnikową. Zdecydowanie rzadziej jednostką motywującą są wyrażenia określające o charakterze przysłówkowym. Jako przy-

¹⁸⁷ W zebranym materiale odnaleziono trzy szeregi, w których morfologiczne zmiany objęły tylko jeden komponent leksykalny podstawy: VRUĆE KAO U PAKLU → VRUĆ-*INA* KAO U PAKLU, CI-CHO JAK MAKIEM ZASIAŁ → CISZ-*A* JAK MAKIEM ZASIAŁ, VERAN DO GROBA → VERN-*OST* DO GROBA. Co ciekawe, w ostatnim szeregu podstawą nie jest wyrażenie o konstrukcji komparatywnej.

kład omawianej tu odmiany derywacji wyrażen rzeczownikowych można podać szeregi:

DOBAR KAO ANĐEO → *ANĐEO-SKA DOBR-OTA*; GLADAN KAO VUK → *VUČ-JA GLAD(Ø)*; GLADAN KAO PAS → *PAS-JA GLAD(Ø)*; LEP KAO ANĐEO → *ANĐEO-SKA LEP-OTA*; TIH KAO GROB → *GROB-NA TIŠ-INA*; TIHO KAO U CRKVI → *CRKV-ENA TIŠ-INA*; VERAN KAO PAS → *PAS-JA VERN-OST*; VJERAN DO GROBA → *VJERN-OST DO GROBA*; VRUĆE KAO U PAKLU → *PAKL-ENA VRUĆ-INA*.

BLADY JAK TRUP → *TRUPI(A) BLAD-OŠĆ*; CICHÓ JAK W GROBIE → *GROB-OWA CISZ(A)*; CIEMNO JAK W GROBIE → *GROB-OWE CIEMN-OŠĆI*; CIERPLIWY JAK ANIOŁ → *ANIEL-SKA CIERPLIW-OŠĆ*; DOBRY JAK ANIOŁ → *ANIEL-SKA DOBR-OĆ*; GŁODNY JAK WILK → *WILCZ(Y) GŁÓD(Ø)*; GORĄCO JAK W PIEKLE → *PIEKIEL-NY GORĄC(Ø)*; ^{INT}ODWAŻNY JAK LEW → *LWI(A) ODWAG(A)*; PIĘKNY JAK ANIOŁ → *ANIEL-SKA PIĘKN-OŠĆ*; PRACOWITY JAK MRÓWKA → *MRÓWCZ(A) PRAC(A)*; PRZEBIEGLY JAK LIS → *LISI(A) PRZEBIEGL-OŠĆ*; SZYBKÍ JAK BŁYSKAWICA → *BŁYSKA-WICZ-NA SZYBK-OŠĆ*; UPARTY JAK KOZIOŁ → *KOŹL(I) UPÓR(Ø)*; UPARTY JAK OSIOŁ → *OŚL(I) UPÓR(Ø)*; WIERNY JAK PIES → *PSI(A) WIERN-OŠĆ*; ZDROWY JAK KOŃ → *KOŃ-SKIE ZDROWI(E)*; ZIMNY JAK LÓD → *LOD-OWATE ZIMN(Ø)*; ^{INT}ZWINNY JAK KOT → *KOCI(A) ZWINN-OŠĆ*.

W pewnym związku z omówionym wyżej modelem derywacji pozostają także wyrażenia frazeologiczne typu: GLADAN KAO VUK : VUČJI APETIT; SLIJEP KAO KRTICA : KRTIČJI POGLED; GŁODNY JAK WILK : WILCZY APETYT; POWOLNY JAK ŚLIMAK : ŚLIMACZE TEMPO; POWOLNY JAK ŻÓŁW : ŻÓŁWIE TEMPO; ŚLEPY JAK KRET : KRECI WZROK. Frazeologizmy składające się na wymienione pary bez wątpienia łączą ściśle związki semantyczne, trudno jednak jednostki te uznać za człony szeregu derywacyjnego. Decyduje o tym brak formalnego związku pomiędzy odpowiednimi komponentami wymienionych frazeologizmów (np. ‘gladan’ w: GLADAN KAO VUK z ‘apetit’ w: VUČJI APETIT, ‘powolny’ w: POWOLNY JAK ŚLIMAK z ‘tempo’ w: ŚLIMACZE TEMPO).

2. Derywacja odfrazeologiczna (derywacja frazeologiczna w modelu F→L)

Wzbogacanie systemu słownikowego nowymi leksemami, które są derywowane na bazie frazeologizmów, to zjawisko bardzo często spotykane zarówno w obrębie języka polskiego, jak i serbskiego. Analizując prace naukowe polskich czy serbskich lingwistów, nietrudno jednak zauważyć, że procesowi wykształcania się leksemów motywowanych związkami frazeologicznymi nie poświęcano do-

tąd należytej uwagi. Jeżeli nawet zajmowano się obszerniej tego rodzaju zjawiskami derywacyjnymi, zazwyczaj produkty derywacji odfrzeologicznej uznawano za klasyczne złożenia słowotwórcze lub uniwerbizmy. Tym samym ewidentnie odfrzeologiczne formy typu ‘*moczymorda*’, ‘*czarnorynkowy*’, ‘*kieszonkowiec*’ oraz ‘*mutivoda*’, ‘*sitnoseljački*’, ‘*saobraćajka*’ traktowano analogicznie do złożów typu: ‘*rybołówstwo*’, ‘*suncokret*’, które wyprowadza się od niefrzeologicznych syntagm ‘*ŁOWIĆ RYBY*’, ‘*KRETATI SE PREMA SUNCU*’. Takie właśnie ujęcie badawcze, w którym nie dostrzegano różnicy pomiędzy frazeologicznym i niefrzeologicznym statusem baz derywacyjnych analizowanych złożów, można było spotkać między innymi w wielu — skądinąd bardzo ważnych — monografiach poświęconych słowotwórstwu (zob. np. Kurkowska 1954, Kurzowa 1976, Klajn 2002, 2003).

2.1. Polskie i serbskie badania nad zjawiskiem derywacji odfrzeologicznej

Wydaje się, że w polskiej literaturze naukowej klasę złożów motywowanych frazeologizmami jako pierwsza dostrzegła Renata Grzegorzczkova. W swojej monografii *Czasowniki odimienne we współczesnym języku polskim* (Grzegorzczkova 1969) badaczka uznawała uniwerbizmy typu *dunderować*, *figlować*, *drałować*, *baraszkować*, *głowić się* za „skrótów połączeń frazeologicznych”, takich jak NIECH TO DUNDER ŚWIŚNIE, PŁATAĆ FIGLE, DAĆ DRAŁA, STROIĆ BARASZKI, ZACHODZIĆ W GŁOWĘ. Sygnalizowała tym samym eksplicytnie, że w obrębie polszczyzny podstawą derywacyjną złożów mogą być nie tylko swobodne grupy składniowe, lecz także inne składniki leksykonu — frazeologizmy (Grzegorzczkova 1969, 77).

Pierwszą rozprawą, w której szerzej zajęto się rolą frazeologizmu jako podstawy derywacyjnej, była jednak praca Danuty Buttler zatytułowana *O zjawiskach derywacji we frazeologii* (Buttler 1981a). W swojej rozprawie badaczka posłużyła się terminem ‘derywacja odfrzeologiczna’, odnosząc go do procesu przekształcania frazeologizmu w pojedynczy leksem — derywat prosty lub złożony. Zdaniem Buttler derywaty odfrzeologiczne tworzone są w języku polskim systemowo, jednak w oparciu o mało liczne modele słowotwórcze. W obrębie pierwszego z nich fundowane miały być kompozyty rzeczownikowe z interfiksem -i- (-y-), zawierające w swojej strukturze oba człony motywującego zwrotu frazeologicznego: werbalny i nominalny (np. STRZĘPIĆ GĘBĘ → *strzępigęba*). Drugi model byłby stosowany w przypadku derywacji uniwerbizowanych czasowników odrzeczownikowych, tworzonych za pomocą sufiksu -ować, na bazie nominalnego — zwykle semantycznie dominującego — członu frazeologizmu (np. WOŁAĆ O POMSTĘ DO NIEBA → *pomstować*). Ostatni, trzeci model, cechujący się największą produktywnością, znajdować miał zastosowanie w przypadku fundacji przymiotników złożonych zawierających interfiks -o-. Zdaniem badacz-

ki mogły one być motywowane dość niejednorodną grupą frazeologizmów: zwrotami, wyrażeniami rzeczownikowymi, wyrażeniami określającymi itd. (np. BÓG I OJCZYŻNA → *'bogoojczyźniany'*, BYĆ JEDNEJ MYŚLI → *'jednomysłny'*; BYĆ NA PIERWSZYM PLANIE → *'pierwszoplanowy'*, DAŻYĆ DO CELU → *'celodążny'*; GORĄCA GŁOWA → *'gorącogłowy'*). Dużą produktywność ostatniego modelu Buttler wiązała z istnieniem szerokiej grupy zestawień frazeologicznych, stanowiących — lub potencjalnie mogących stanowić — bazę derywacyjną odfrazeologicznych derywatów przymiotnikowych. Warto jednak nadmienić, że ostateczną konkluzją omawianej pracy była teza, iż 'derywacja odfrazeologiczna' to zjawisko, które we współczesnym języku polskim stopniowo zanika.

W kolejnych latach temat derywatów odfrazeologicznych dość rzadko przyciągał uwagę polskich badaczy. Istnienie tego typu jednostek zasygnalizowano w akademickiej *Morfologii* (1998), w której, w rozdziale poświęconym słowotwórstwu czasownika, Henryk Wróbel klasyfikował formy *'pietruszkować'*, *'bzikować'*, *'głowić się'*, *'raczkować'*, *'wagarować'* jako „ściągnięcia związków frazeologicznych złożonych z czasownika i rzeczownika” typu: SIAC PIETRUSZKĘ, MIEĆ BZIKA, ZACHODZIĆ W GŁOWĘ, CHODZIĆ RACZKIEM, CHODZIĆ NA WAGARY (*Morfologia* 1998, 575).

Wydaje się, że ostatnią pracą, w której poświęcono więcej uwagi odfrazeologicznym złożeniom była rozprawa Jerzego Tredera *Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza* (Treder 2004). Badacz interpretował tam zjawisko 'derywacji odfrazeologicznej' identycznie jak Buttler, odrzucał jednak tezę lingwistki, jakoby proces ten miał we współczesnej polszczyźnie charakter zanikający. Zdaniem gdańskiego badacza tworzenie odfrazeologicznych uniwerbizmów to wciąż żywy proces słowotwórczy, zwłaszcza w obrębie środowiskowych i terytorialnych odmian współczesnego języka polskiego. Jako przykłady badacz podawał liczne polskie potoczmy typu: DAĆ DRAPAKA → *'drapnąć'*, ROBIĆ JAJCA → *'jajcarz'*, MIEĆ PIETRA → *'pietrąć się'*, czy też kaszubskie formy BRAC [KOGO] NA WISK ('kogoś swędzi skóra') → *'wiskac' [kogo]* ('odwszawiać'), DOSTAC [KOGO] NA OBSZÔL ('wystrychnąć na dudka') → *'obszalëc'* ('oszukać'), JIC Z GAPAMI ('zejść na dziady') → *'zgapić'* ('chudnąć') itd. (szerzej Treder 2004, 143–145).

W serbsko-chorwackim językoznawstwie odfrazeologiczne złożenia typu: *'mutivoda'*, *'sitnoseljački'*, *'saobraćajka'* powszechnie uznaje się za zwykłe derywaty słowotwórcze — złożenia przymiotnikowe lub rzeczownikowe, należące do tej samej klasy jednostek co motywowane niefrazeologicznymi syntagmami formy *'suncokret'*, *'parobrod'*, *'crvenoplavi'*¹⁸⁸. Nie może więc dziwić, że w tamtejszej lingwistyce najwięcej informacji dotyczących odfrazeologicznych złożen

¹⁸⁸ Wyjątek stanowi jedna z najnowszych prac Dragany Ratković *O leksičko-semantičkim i stilskim osobenostima imperativnih složenica u srpskom jeziku* (Ratković 2014), w której serbska badaczka przyznaje, iż jednostki typu: *'mutivoda'*, *'gulikoža'*, *'derikoža'*, *'mutikaša'*, *'vrtirep'* mogą być interpretowane jako derywaty wyprowadzone od frazeologizmów MUTITI VODU, GULITI KOŽU, DERATI KOŽU, MUTITI KAŠU, VRTETI REPOM (Ratković 2014).

odnaleźć można w rozprawach z zakresu słowotwórstwa i rozdziałach gramatyk poświęconych tej samej części morfologii. Ze względu na tematykę poruszaną w niniejszej monografii, najbardziej przydatne wydają się rozważania serbskich i chorwackich badaczy, którzy zajmowali się trzema grupami derywatów słowotwórczych: „złożeniami imperatywnymi” (*imperativna složenica*), interfiksalnymi złożeniami przymiotnikowymi i rzeczownikowymi oraz uniwerbizmami. W obrębie tych klas można bowiem odnaleźć wiele serbskich form pochodnych, motywowanych zwrotami oraz wyrażeniami frazeologicznymi.

Przez pojęcie „złożenia imperatywne” w serbsko-chorwackiej literaturze rozumiano złożenia rzeczownikowe typu *‘mutivoda’*, *‘secikesa’*, *‘palikuća’*, w których człon werbalny kompozytu tradycyjnie był interpretowany jako forma trybu rozkazującego czasownika (stąd zresztą sama nazwa złożen)¹⁸⁹. Biorąc pod uwagę właściwości składniowe członów podstawy derywacyjnej — a pośrednio członów samego kompozytu — „złożenia imperatywne” zwykle dzielono na dwie grupy. Do pierwszej zaliczano te jednostki, w których element nominalny pełnił funkcję dopełnienia, samo zaś złożenie stanowiło nomina agens o nacechowaniu pejoratywnym (np. *‘cepidlaka’*, *‘mutikaša’*, *‘mutivoda’*), rzadziej nomina instrumenti (np. *‘vadičep’*). Do drugiej grupy złożen włączano natomiast te formy, których człon nominalny pełnił funkcję podmiotu — na kompozyty tego rodzaju składać się miały głównie zoonimy (np. *‘skočibuba’*, *‘visibaba’*), rzadziej rzeczowniki odnoszące się do różnego rodzaju nazw istot ludzkich (np. *‘plačidrug’*). Obszerne i szczegółowe studia poświęcone tego rodzaju derywatom wychodziły spod pióra licznych serbskich i chorwackich lingwistów, poczynawszy od Tomy Mareticia, Aleksandra Belicia, Mihaila Stevanovicia, Stjepana Babicia, Branka Tošovicia, Živojina Stanojčicia aż po Ivana Klajna i Draganę Ratković¹⁹⁰ (szerzej zob. Maretić 1963, 389–392; Belić 1949; Stevanović 1964a, 428–432; Babić 1991, 344–345; Tošović 1998; Stanojčić, Popović 2002, 148–161; Klajn 2002, 83–87; Ratković 2009, 223–234; 2010a; 2010b).

Oprócz „złożen imperatywnych” serbscy i chorwaccy badacze poświęcali sporo uwagi innej kategorii derywatów, w której obrębie gros form także stanowiły złożenia motywowane frazeologizmami. Mowa tu o kompozytach rzeczownikowych i przymiotnikowych, tworzonych za pomocą interfiksu *-o-* typu: *‘crnoberzi-*

¹⁸⁹ W niektórych, zwłaszcza nowszych serbskich pracach podważano pogląd o „imperatywnym” charakterze werbalnego członu omawianych tu złożen — w składniku tym dostrzegano bowiem formę czasu teraźniejszego, formę imiesłowową (Simić 2004, 46) lub „polisemantyczną strukturę czasownikową” (*‘polisemantična glagolska struktura’* — Tošović 1998, 40). W części artykułów zastanawiano się też nad samym morfologicznym statusem „złożenia imperatywnego”: niektórzy badacze widzieli w kompozytach typu *‘mutivoda’* złożenie z interfiksem *-i-*, inni zaś złożenie czyste, bezinterfiksalne (por. szerzej Klajn 2002, 83–84; Ratković 2009, 224–225).

¹⁹⁰ Warto zauważyć, że Ratković można zawdzięczać zinventoryzowanie serbskich „złożen imperatywnych”. Badaczka w swojej cennej pracy *Reči sa interfiksima u srpskom jeziku* (Ratković 2009) zebrała bowiem blisko 900 serbskich złożen imperatywnych, dokonując szczegółowej analizy słowotwórczej tego typu derywatów.

janski’, *‘hladnoratovski*’, *‘štrajkolomac*’. Formy te szczegółowo analizowano i klasyfikowano na łamach przywoływanych wcześniej gramatyk i monografii, nie sygnalizując jednak przy tym, że podstawą części kompozytów nie są niefrazologiczne syntagmy, lecz zwroty i wyrażenia frazeologiczne (szerzej zob. Maretić 1963, 393–396; Stevanović 1964a, 421–428; Babić 1991, 337–344, 412, 436, 462; Stanojčić, Popović 2002, 148–150, 157–158; Klajn 2002, 51–83, 92–109).

W ostatnim czasie szczególną uwagę serbskich lingwistów przyciągają uniwerbizmy, czyli motywowane syntagmami werbalnymi i nominalnymi formy typu: *‘buvljak*’, *‘crtać*’, *‘čabrirati*’. Wśród tej klasy form można odnaleźć także wiele produktów derywacji frazeologicznej. Problematyką uniwerbizacji w języku serbskim zajmują się zwłaszcza Ranko Bugarski i Đorđe Otašević, autorzy licznych studiów i rozpraw poświęconych serbskim uniwerbizacjom (szerzej zob. Bugarski 2005, 221–241; 2006, 43–148; 2010, 241–264; Otašević 1988; 1996; 1997)¹⁹¹.

*

Przegląd polskiej i serbskiej literatury wskazuje jednoznacznie, że do tej pory nie dokonano jeszcze syntetycznego opisu różnorodnych modeli derywacji odfrazologicznej. Niewielkie zainteresowanie tą problematyką odczuwalne jest zwłaszcza w obrębie serbskiego językoznawstwa, gdzie możliwość derywacji leksemów w oparciu o jednostki frazeologiczne jest zagadnieniem niemal całkowicie pomijanym. Choć polska lingwistyka poświęciła odfrazologicznym złożeniom nieporównanie więcej uwagi niż serbska, nie można oprzeć się wrażeniu, że rodzimi badacze zwykle tylko sygnalizowali istnienie tego typu form, nie podejmując prób gruntowniejszej analizy procesu derywacji odfrazologicznej¹⁹².

W niniejszym rozdziale podjęto próbę klasyfikacji leksemów motywowanych przez frazeologizmy, a także w zwięzły sposób opisano metody derywacji odfrazologicznej. Pozwoli to bez wątpienia na poszerzenie wiedzy o potencjale derywacyjnym frazeologizmów i o samej strukturze złożzeń odfrazologicznych.

¹⁹¹ Warto dodać, że blisko trzydzieści frekwentownych uniwerbizmów typu: *anonimac*, *diskać*, *pornić*, *slobodnjak*, *tenisice*, *hulahopke*, *švajcarac* notuje już Klajn w swoim *Rečniku novih reči* z 1992 r. [RNR].

¹⁹² Na marginesie można zauważyć, że w obrębie rosyjskiej lingwistyki problematyka derywacji odfrazologicznej cieszyła się zdecydowanie większym zainteresowaniem. Na szczególną uwagę zasługuje wydany w 2003 r. *Slovar' otfrazeologičeskoj leksiki sovremennogo russkogo ŗzyka* autorstwa M.A. Alekseenko, T.R. Belousovej i O.I. Litvinnikovej [SOL], w którym zgromadzono blisko 700 derywatów wyprowadzonych od frazeologicznych zwrotów i wyrażeń, np. *BEZ ŗZYKA* → *bez"ŗzykij*, *MARAT' BUMAGU* → *bumagomarka*; *VYTĀNUT'SĀ W STRUNU* → *vystrunit'sĀ*. Innym rosyjskim badaczem, który zajmował się derywatami odfrazologicznymi był V.M. Mokienko. W pracy *SlavĀnskaĀ frazeologiĀ* (Mokienko 1989), szeregiem typu: *GUBIT' DUŠU* → *dušegub*; *SKALIT' ZUBY* → *zuboskal*; *VERTET' HVOSTOM* → *vertihvostka* lingwista poświęcił kilka stron tekstu (Mokienko 1989, 107–110).

2.2. Złożenia motywowane zwrotami i wyrażeniami frazeologicznymi

W języku polskim oraz serbsko-chorwackim jedną z najbardziej charakterystycznych grup leksemów odfrzeologicznych są złożenia motywowane dwuczłonowymi zwrotami frazeologicznymi lub wyrażeniami rzeczownikowymi. W procesie kompozycji powstają najczęściej rzeczowniki złożone, rzadziej przymiotniki, wyjątkowo czasowniki. Biorąc pod uwagę stosowaną w polskiej lingwistyce klasyfikację złożeń (*Morfologia* 1998, 457–458), a także proponowane wcześniej rozstrzygnięcia terminologiczne, wśród kompozytów odfrzeologicznych wyróżniane będą złożenia czyste, złożenia sufiksalne (bezinterfiksalne), złożenia interfiksalnie-sufiksalne oraz złożenia interfiksalnie-paradygmatyczne. Powstające w procesie derywacji pochodne złożenia to derywaty mutacyjne, tworzone najczęściej przez formant złożony (interfiksalnie-sufiksalny lub interfiksalnie-paradygmatyczny), rzadziej zaś formant prosty (interfiksalny lub sufiksalny).

2.2.1. Rzeczowniki złożone

W obrębie polszczyzny i serbszczyzny odfrzeologiczne rzeczowniki złożone fundowane są bezwyjątkowo na bazie zwrotów.

2.2.1.1 Formant interfiksalny

W języku polskim odfrzeologiczne rzeczowniki mogą być fundowane interfiksalnym formantem prostym *-i-* (*-y-*) jako jedynym wykładnikiem procesu frazeologicznego. Za jego pomocą tworzone są nazwy wykonawców czynności, formy, które ze składniowego punktu widzenia stanowią egzocentryczne nadrzędno-podrzędne złożenia czyste o strukturze subiekto-objektowej, gdzie formant jest wykładnikiem subiekta, człon pierwszy wykładnikiem predykatu, a człon drugi wykładnikiem obiektu. Jako przykład tego rodzaju derywacji można podać szeregi typu:

KLECIĆ WIERSZE → *klec-i-wiersz*^{SJPD}; LIZAĆ ŁAPĘ → *liż-y-łapa*; ŁAMĄC STRAJK → *lam-i-strajk*; MAĆCIE WODĘ → *mąc-i-woda*; MOCZYĆ KIJ → *mocz-y-kij*^{SPLP}; STRZĘPIĆ GĘBĘ → *strzęp-i-gęba*.

Analogiczne, odfrzeologiczne jednostki obecne są też w języku serbskim — mowa o części form należących do wspominanych już „złożeń imperatywnych” typu:

CEPATI DLAKU → *cep-i-dlaka*; DERATI KOŽU → *der-i-koža*; GULITI KOŽU → *gul-i-koža*; MUTITI KAŠU → *mut-i-kaša*; MUTITI VODU → *mut-i-voda*; VRTETI REPOM → *vrt-i-rep*.

W zbadanym materiale można odnaleźć wiele analogicznie zbudowanych derywatów typu: *dzierzymorda*, *liczykrupa*, *męczydusza*, *moczygęba*, *pasibrzuch*, *wiercipięta*, *wydrwigrosz* lub *ispičutura*, *nabiguzica*, *palikuća*, *plačidrug*, *prišipe-tlja*, *secikesa*, *skočibuba*, *skočidevojka*, *smrdibuba*, *smrdivrana*, *strižibuba*, *svrzi-mantija*, *visibaba*, *vucibatina*. Nie traktuje się jednak tych form jako przejawów derywacji frazeologicznej, albowiem motywujące je syntagmy typu: ‘DZIERŻYĆ ZA MORDE’, ‘LICZYĆ KRUPY’, ‘MĘCZYĆ [KOMU] DUSZĘ’ czy ‘ISPITI ČUTURU’, ‘NABITI GUZICU’, ‘PALITI KUĆU’ trudno uznać za jednostki frazeologiczne występujące we współczesnym języku serbskim czy polskim¹⁹³.

2.2.1.2. Formant sufiksalny

Zarówno w polskim, jak i serbskim materiale językowym niezmiernie trudno odnaleźć przykłady odfrzeologicznych rzeczowników utworzonych bezinterfiksalnie, a więc rzeczownikowych złożów sufiksalnych. W serbszczyźnie za przykład takiej derywacji sufiksalnej może być uznany szereg DOBRO DOŠLI → *dobro-do-šl-ica*, w którym w roli podstawy występuje formuła powitalna¹⁹⁴.

2.2.1.3. Formant interfiksarno-sufiksalny

W polszczyźnie odnaleźć można odfrzeologiczne kompozyty rzeczownikowe ufundowane złożonym formantem interfiksarno-sufiksальnym. W języku polskim na formant ten regularnie składa się interfiks *-o-* oraz sufiksy *-c(a)*, *-ec*. Nowo powstałe formy pochodne to złożenia podrzędno-nadrzędne o strukturze subiekto-objektowej. Jako egzemplifikację tej odmiany derywacji można podać szeregi:

SPLP_{BIĆ KONIA} → SPLP_{koni-o-bij-ca}; SPLP_{DAĆ DUPY} → SPLP_{dup-o-daj-ec}; LAĆ WODE → SJP_{wod-o-lej-ca}; PIĆ KREW [CZYJĄ] → *krwi-o-pij-ca*.

¹⁹³ Część wymienionych form bez wątpienia należy do frazeologii historycznej i dawnych etapów rozwojowych języka polskiego czy też serbskiego. Te warstwy języka nie zostały jednak wzięte pod uwagę w niniejszej monografii. O zmniejszającej się żywotności złożów typu *liżylapa*, *dzierzymorda*, *liczykrupa* zob. szerzej Kurzowa 1976, 20–21; Buttler 1981a, 236–237.

¹⁹⁴ Być może za szereg derywacyjny tego rodzaju można też uznać parę, na którą składają się rzeczownik *ranoraniłac* oraz frazem ‘RANO RANITI’. Trzeba jednak zauważyć, że zwrot RANO RANITI, wyprowadzony z przysłowia ‘*ko rano rani, dve sreće grabi*’ nie uległ jeszcze stabilnej leksykalizacji. Mimo że stosunkowo często występuje w mowie potocznej, a także w dziełach literackich i prasie, jego istnienia wciąż jeszcze nie odnotowują żadne serbskie ani serbsko-chorwackie słowniki.

W języku serbskim podczas derywacji analogicznych złożów wykorzystywane są interfiks *e-/o-* oraz dość różnorodna grupa sufiksów: *-j(a)*, *-ć(e)*, *-k(a)*, *-lac*. W zbadanym materiale odnaleziono przykłady:

LOMITI [KOME] SRCE → ^{INT}*src-e-lom-ka*; PITI [KOME] KRV → *krv-o-pi-ja*; PITI [KOME] KRV → *krv-o-pi-lac*; PROLIVATI KRV → *krv-o-proli-će*.

2.2.1.4. Formant interfiksarno-paradygmatyczny

Ostatnią grupą odfrzeologicznych złożów rzeczownikowych są kompozyty nominalne utworzone za pomocą formantu interfiksarno-paradygmatycznego. W języku polskim wyznacznikami procesu kompozycji jest interfiks *-o-* oraz zmiana paradygmatu z czasownikowego na rzeczownikowy męski na (*o*). Produktami derywacji ponownie są złożenia egzocentryczne, nadrzędno-podrzędne, o konstrukcji subiekto-objektowej. Wykładnikiem subiektu jest formant, wykładnikiem obiektu pierwszy składnik kompozytu, a wykładnikiem predykatu komponent drugi. Jako przykład podać można formy:

SPLP^{CIĄGAĆ} [KOMU] LACHE → SPP^{lach-o-ciąg-(o)}; KLECIĆ WIERSZE → *wiersz-o-klet-(a)*; SPLP^{LIZAĆ} [KOMU] DUPE → SPPW^{liz-o-dup-(o)}; MRZEĆ Z GŁODU → *głód-o-mór-(o)*; ROBIĆ [KOMU] DZIECKO → *dzieci-o-rób(o)*; TLUC BRUKI → *bruk-o-tłuk-(o)*; SPP^{WŁAZIĆ} [KOMU] DO DUPY → SPP^{dup-o-właz-(o)}; WODZIĆ REJ → *wodz-i-rej-(o)*.

Podobne jednostki leksykalne występują również w języku serbskim. W tym przypadku wyznacznikami procesu derywacji jest interfiks *-o-* oraz zmiana paradygmatu czasownikowego na rzeczownikowy męski na (*o*). Za przykład mogą posłużyć formy:

DERATI KLUPU → *klup-o-der-(o)*^{RMS}; KLIMATI GLAVOM → *klim-o-glav-(o)*^{RMS}; LOMITI VRAT → *vrat-o-lom-(o)*.

2.2.2. Przymiotniki złożone

Odfreologiczne przymiotniki złożone powstają w języku polskim i serbskim na bazie zwrotów oraz wyrażeń rzeczownikowych. Są to derywaty mutacyjne fundowane złożonym formantem interfiksarno-paradygmatycznym lub interfiksarno-sufiksarnym.

2.2.2.1. Formant interfiksarno-paradygmatyczny

W języku serbskim podczas derywowania przymiotników formantem interfiksarno-paradygmatycznym wykorzystywany jest interfiks *-o-* oraz zamiana paradyg-

matu rzeczownikowego żeńskiego zakończonego na (*a*) na paradygmat przymiotnikowy zakończony na (*o*). Model ten realizuje grupa form typu:

KRATKA DLAKA → *kratk-o-dlak(o)*; PRAZNA GLAVA → *prazn-o-glav(o)*; SLAB VID → *slab-o-vid(o)*; ^{KL}SREBRN LUK → ^{KL}*srebr-o-luk(o)*; ŠUPLJA GLAVA → *šuplj-o-glav(o)*; IMATI TVRDU GLAVU → *tvrđ-o-glav(o)*; ^{KL}TVRD SAN → ^{KL}*tvrđ-o-san(o)*; IMATI USKE GRUDI → *usk-o-grud(o)*; ^{KL}ZLATNO RUNO → ^{KL}*zlat-o-run(o)*¹⁹⁵.

W obrębie języka polskiego odnaleziono tylko jeden przykład omawianej tu odmiany derywacji od frazeologicznej: TWARDA GŁOWA → *tward-o-głow(y)*. Na formant składa się w tym przypadku interfiks *-o-* oraz paradygmat przymiotnikowy (*y*).

2.2.2.2. Formant interfiksarno-sufiksalny

Odfrazeologiczne przymiotniki tworzone za pomocą złożonego, interfiksarno-sufiksального formantu to szczególna grupa jednostek występujących w języku polskim oraz serbskim. Derywaty tego rodzaju tworzyć można bowiem zarówno w oparciu o zwroty, jak i wyrażenia rzeczownikowe. Co istotne, w obrębie tego typu jednostek występuje klasa derywatów cechujących się wyjątkowo dużą produktywnością.

2.2.2.2.1. Derywaty odzwrotowe

W języku polskim formy bazujące na zwrotach funduje się z wykorzystaniem interfiks *-o-* oraz sufiksów *-n(y)*, *-ow(y)*. Są to derywaty przymiotnikowe, których wewnętrzna struktura semantyczno-syntaktyczna ma charakter werbalno-nominalny lub — zdecydowanie częściej — nominalno-adiiektywny. Jako przykład podać można jednostki typu:

BIĆ [PRZED KIM] CZOLEM → *czoł-o-bit-ny*; BYĆ NA DRUGIM PLANIE → *drug-o-plan-owy*; DAĆ [KOMU] ŻYCIE → *życi-o-daj-ny*; MIEĆ GRUBĄ SKÓRĘ → *grub-o-o-skór-ny*; ŁAMAĆ [KOMU] KARK → *kark-o-lom-ny*; NIEŚĆ [KOMU] ŚMIERĆ → *śmierci-o-noś-ny*.

Analogiczne formy pochodne występują również w języku serbskim. Przy ich tworzeniu wykorzystywany jest zwykle interfiks *-o-* oraz sufiks *-an*. Przykładem służyć mogą złożenia:

BES [KOGA] MUČI → *bes-o-muč-an*; BITI BISTRA UMA → *bistr-o-um-an*; BITI ŽEDAN [ČIJE] KRVI → *krv-o-žed-an*; ODNETI POBEDU → *pobed-o-nos-an*; BITI ŠIROKI GRUDI → *širok-o-grud-an*; BITI NA ZLU GLASU → *zl-o-glas-an*.

¹⁹⁵ Formy oznaczone kwalifikatorem ^{KL} wyekscerpowane zostały z pracy Klajn 2002.

Jak można zauważyć, procesowi kompozycji może w niektórych polskich i serbskich przykładach towarzyszyć elipsa werbalnego komponentu podstawy.

2.2.2.2.2. Derywaty odwyrażeniowe

Oprócz stosunkowo wąskiej klasy przymiotników złożonych motywowanych zwrotami, w języku polskim oraz serbskim funkcjonuje bardzo liczna grupa kompozytów przymiotnikowych wywodzonych od frazeologicznych wyrażen rzeczownikowych. Jej liczebność sprawia, że niektórzy badacze słusznie uznawali, iż fundowanie złożonych przymiotników na podstawie wyrażen rzeczownikowych jest najbardziej produktywnym modelem odfrzeologicznej derywacji leksemów (por. Buttler 1981a, 237).

Podczas kompozycji przymiotników złożonych motywowanych wyrażeniami rzeczownikowymi w obrębie języka polskiego wykorzystuje się interfiks *-o-* oraz sufiksy *-ski*, *-ow(y)* lub *-n(y)*. Jako przykłady tego typu form można wymienić złożenia:

BOŻE NARODZENIE → *boż-o-narodzeni-owy*; CZARNY RYNEK → *czarn-o-rynk-owy*; DALEKI WSCHÓD → *dalek-o-wschod-ni*; DOBRA DUSZA → *dobr-o-dusz-ny*; GRUBA KRESKA → *grub-o-kresk-owy*; KRÓTKI WZROK → *krótk-o-wzroc-ny*; KRÓTKIE FALE → *krótk-o-fal-owy*; LEKKA ATLETYKA → *lekk-o-atletycz-ny*; MAŁY LITRAŻ → *mał-o-litraż-owy*; MŁODA POLSKA → *młod-o-pol-[sk]i*; POLITYKA SPOŁECZNA → *społecz-n-o-politycz-ny*; PRAWE SKRZYDŁO → *praw-o-skrzydł-owy*; SŁODKA WODA → *słodk-o-wod-ny*; STARA PANNA → *star-o-panień-ski*; WCZESNE ŚREDNIOWIECZE → *wczesn-o-średniowiecz-ny*; WĘGIEL KAMIENNY → ^{KURZ}*kamienn-o-węgl-owy*; WIELKI PAN → *wielk-o-pań-ski*; WIELKI PIĄTEK → *wielk-o-piątk-owy*; WODA MINERALNA → ^{KURZ}*mineraln-o-wod-ny*; WOLNY RYNEK → *woln-o-rynk-owy*; ZDROWY ROZSĄDEK → *zdrow-o-rozsądk-owy*; ZIMNA WOJNA → *zimn-o-wojen-ny*¹⁹⁶.

Pobieżna analiza zebranego materiału wskazuje, że produktywność omawianego modelu derywacji jest w języku serbskim większa aniżeli w polszczyźnie. Dowodzić tego może fakt, że liczne polskie odpowiedniki serbskich wyrażen rzeczownikowych — które w obrębie serbszczyzny pełnią funkcję podstawy — cechują się blokadą możliwości derywacyjnych (por. np. CRNI HUMOR i ‘*crnohumoran*’ oraz CZARNY HUMOR i ‘**czarnohumorowy*’; PLAVA KRV i ‘*plavokrvan*’ oraz BŁĘKITNA KREW i ‘**błękitnokrwisty*’, VELIKI SVET i ‘*velikosvetski*’ oraz WIELKI ŚWIAT i ‘**wielkoświatowy*’).

Derywacja przymiotników złożonych, wyprowadzanych z wyrażen rzeczownikowych zachodzi w języku serbskim z wykorzystaniem interfiksów *-o-* (*-e-*) oraz przyrostków *-an*, *-en*, *-ni*, *-sk(i)*, *-čk(i)*. Jako serbskie przykłady można podać formy:

¹⁹⁶ Formy oznaczone kwalifikatorem ^{KURZ} wyekscerpowane zostały z pracy Kurzowa 1976.

BELI SVET → *bel-o-svet-ski*; CRNA BERZA → *crn-o-berz-ijanski*; CRNI HUMOR → *crn-o-humor-an*; DALEKI ISTOK → *dalek-o-istoč-ni*; DONJI GRAD → *donj-o-grad-ski*; DRUŠTVENA POLITIKA → *društven-o-politi-čki*; DUBOKA MISAO → *dubok-o-misl-en*; GODIŠNJI ODMOR → *godišnj-e-odmor-ski*; HLADNI RAT → *hladn-o-rat-ovski*; ISTORIJA KULTURE → *kulturn-o-istorij-ski*; KASNI BAROK → *kasn-o-barok-ni*; KAZNENO PRAVO → *kaznen-o-prav-ni*; KLASNA SVEST → *klasn-o-svest-an*; KNJIŽEVNI JEZIK → *književn-o-jezi-čki*; KRATKI TALASI → *kratk-o-talas-ni*; LAKA ATLETIKA → *lak-o-atlet-ski*; MALI TIRAŽ → *mal-o-tiraž-an*; NOVA GODINA → *nov-o-godišn-ji*; PLAVA KRV → *plav-o-krv-an*; PREDNJE NEPECE → *prednj-o-nepč-ani*; PROST NAROD → *prost-o-narod-ni*; PROSTA DUŠA → *prost-o-duš-an*; RATNI HUŠKAČ → *ratn-o-huška-čki*; SITNA BORŽAZIJA → *sitn-o-boržoa-ski*; SITNI SELJAK → *sitn-o-selja-čki*; SLATKA VODA → *slatk-o-vod-ni*; SPOLJNA POLITIKA → *spoljn-o-politi-čki*; SREDNJA ŠKOLA → *srednj-o-škol-ski*; STARI ZAVET → *star-o-zavet-ni*; UNUTRAŠNJA POLITIKA → *unutrašnj-o-politi-čki*; VELIKI SVET → *velik-o-svet-ski*; VISOKI NAPON → *visok-o-napon-ski*; ZDRAV RAZUM → *zdrav-o-razum-ski*.

*

Pisząc o omawianym tu modelu derywacji od frazeologicznych złożeniach przymiotnikowych, trzeba zauważyć, że ostateczna ocena jego produktywności w dużej mierze jest uzależniona od przyjmowanych przez konkretnego badacza poglądów na granice frazeologii. Nie ulega bowiem wątpliwości, że większość form motywujących wspomniane złożenia to frazemy, a więc frazeologizmy w sensie largo. Wśród nich centralne miejsce zajmują nazwy złożone i inne zestawienia frazeologiczne, często stanowiące składową część różnorodnego rodzaju terminologii (technicznej, ekonomicznej, politycznej, historycznej, socjologicznej, prawnej, publicystycznej, literackiej, sportowej itd.). Mowa więc o jednostkach motywujących, którym w części ujęć teoretycznych — zwłaszcza serbskich i chorwackich — odmawia się statusu frazeologizmów. Jasne jest więc, że jeśli z obszaru form mogących stanowić podstawę derywatów przymiotnikowych wykluczy się frazemy, produktywność omawianego modelu derywacji od frazeologicznej wyraźnie się zmniejszy¹⁹⁷.

2.2.3. Czasowniki złożone

Czasowniki złożone są formami bardzo rzadkimi zarówno w obrębie polszczyzny, jak i języka serbskiego. Warto zauważyć, że w polskich gramatykach (*Morfologia*

¹⁹⁷ Na marginesie można zauważyć, że Robert Bońkowski bez większych zastrzeżeń włącza do frazeologii liczną grupę analizowanych znajdujących się w obrębie chorwackiej terminologii sportowej, typu: BESMRTNA PARTIJA, DUGI KORNER, FER IGRA, KAZNENI UDARAC, KRATKO POKRIVANJE, KUP PRVAKA, MUHA SKUPINA, OBONOŽNI NOGOMETAŠ, SKOK UDALJ, ŽIVI ZID (Bońkowski 2002, 495–500).

1998; Wróbel 2001) w działach poświęconych słowotwórstwu nie wyróżnia się nawet odrębnego podrozdziału poświęconego czasownikom złożonym. W serbskich opracowaniach z zakresu słowotwórstwa rezerwuje się co prawda dla kategorii „složeni glagoli” przynajmniej mały podpunkt, fakt ten jednak nie zmienia marginalnej pozycji tego typu kompozytów na tle innych złożów języka serbskiego (por. Klajn 2002, 123–125)¹⁹⁸. Niewielka liczba czasownikowych kompozytów funkcjonujących w obrębie polszczyzny i serbszczyzny z oczywistych względów przekłada się na wyjątkowo niską frekwencję czasowników fundowanych w procesie derywacji odfrzeologicznej. W języku serbskim za odfrzeologiczne czasowniki złożone można uznać następujące formy tworzone za pomocą formantu interfiksarno-paradygmatycznego:

BOGA RADİ → ^{KL}*bog-o-rad(i-ti)*; KOČITI PERJE → ^{KL}*koč-o-per(i-ti) se*; MIR BOŽJI → ^{KL}*mir-bož(a-ti) se*; PRAZNO SLOVO NA PAPIRU → *prazno-slov(i-ti)*; S DOBRE VOLJE → *odobr-o-volj(i-ti)*; USRED SREDE → ^{KL}*usred-sred(i-ti)*.

Analogiczne przykłady odfrzeologicznych kompozytów czasownikowych nie zostały odnalezione w polskim materiale językowym.

W obrębie języka polskiego i serbskiego znajdują się też czasownikowe zrosty, czyli kompozyty utworzone formantem prozodycznym. Mowa o jednostkach takich, jak *zmarłychwstać*, *wniebowstąpić* czy też *dangubiti*, które pozostają w związku formalno-semantycznym z syntagmami GUBITI DANE oraz Z MARTWYCH WSTAĆ i W NIEBO WSTĄPIĆ. Biorąc pod uwagę fakt, że tylko serbski analityzm może być uznany za element przynależny do frazeologii współczesnego języka, jako przykład prozodycznej fundacji odfrzeologicznego zrostu można podać jedynie szereg GUBITI DAN(E) → *dangubiti*.

*

Zajmując się odfrzeologicznymi złożeniami, trzeba zwrócić uwagę na kilka szczególnych właściwości tych jednostek oraz specyfikę samych procesów derywacyjnych, w których obrębie dochodzi do ich fundacji. Mimo stosunkowo dużej formalnej różnorodności, większość przedstawionych wyżej modeli derywacji jest już obecnie mało produktywna. Dla części omówionych wzorców

¹⁹⁸ Warto zauważyć, że w najobszerniejszej serbskiej monografii słowotwórczej *Tvorba reči u srpskom jeziku* (Klajn 2002; 2003) wymienia się mniej niż trzydzieści złożów czasownikowych, z czego większość to jednostki wyjątkowo rzadko używane we współczesnej serbszczyźnie (archaizmy, neologizmy). Co więcej, wydaje się, że w wielu przypadkach bardziej trafne byłoby interpretowanie tychże złożów czasownikowych jako derywatów sufiksalnych, zbudowanych ze złożonych przymiotników, rzeczowników czy przysłówków (por. Klajn 2002, 123–125). Można przy okazji nadmienić, że Stjepan Babić w swojej *Tvorbie riječi u hrvatskom književnom jeziku* (Babić 1991) pisał, że w chorwackim standardzie „występuje piętnaście złożonych czasowników” („složeni glagola ima petnaestak — Babić 1991, 513).

derywacyjnych odnaleziono zaledwie kilka realizacji — mowa tutaj głównie o odfrazeologicznych złożeniach czasownikowych, a także o rzeczownikach tworzonych formantem sufiksalnym. Pośród odfrazeologicznych derywatów wyróżniają się co prawda złożenia przymiotnikowe, które tworzą stosunkowo liczną klasę form i fundowane są w dość produktywnym modelu derywacyjnym, jednak — jak już wspomniano — w większości przypadków podstawą derywacyjną tych złożów są frazemy, czyli jednostki o dyskusyjnej przynależności do obszaru frazeologii.

2.3. Uniwerbizacje motywowane związkami frazeologicznymi

Oprócz opisanych wyżej afiksalnych i afiksarno-paradygmatycznych technik kompozycyjnych, do tworzenia nowych jednostek leksykalnych motywowanych przez frazeologizmy może zostać wykorzystana także inna metoda słowotwórcza. Mowa o uniwerbizacji, a więc procesie formalno-semantycznej kondensacji ustabilizowanych struktur analitycznych do postaci syntetycznych leksemów. Efektem uniwerbizacji jest wykształcenie się leksemu cechującego się tymi samymi funkcjami składniowymi i tym samym znaczeniem przedmiotowym, co motywująca go struktura analityczna¹⁹⁹. Rzecz jasna, w niniejszej monografii

¹⁹⁹ Uniwerbizacja to pojęcie, którego obszar — w językoznawstwie zarówno polskim, jak i serbskim — nie jest jednoznacznie wyznaczony. Z jednej strony, w ujęciu minimalistycznym, mianem uniwerbizacji określa się wyłącznie przekształcanie dwuczłonowych, ustabilizowanych syntagm rzeczownikowo-przymiotnikowych do postaci syntetycznych, sufiksalnych derywatów. Tak czyni Kazimierz Polański (hasło ‘uniwerbizacja’ w EJP), podając jako przykłady uniwerbizacji szeregi: ‘statek parowy’ → *parowiec*, ‘złodziej kieszonkowy’ → *kieszonkowiec*, ‘łódź motorowa’ → *motorówka*. Z drugiej strony Danuta Buttler (Buttler 1981b, 215), Jolanta Miturska-Bojanowska (Miturska-Bojanowska 2002) oraz Walery Pisarek (hasło ‘uniwerbizacja’ w EWJP) za przejaw uniwerbizacji uznają zdecydowanie szerszą gamę procesów prowadzących do semantycznoformalnej kondensacji wyrażen analitycznych — począwszy od transformacji afiksalnej (derywacji) typu ‘izba porodowa’ → *porodówka*, ‘lampa odbłaskowa’ → *odblaskówka*, poprzez dezintegrację ‘befsztyk tatarski’ → *tatar*, kompozycję ‘godzina robocza’ → *roboczegodzina*, ‘odporność na mróz’ → *mrozoodporność*, elipsę (substancywizację) ‘rzut karny’ → *karny* lub ‘milicja obywatelska’ → *milicja* (deadiektywizację), aż po abrewiację: ‘Polska Akademia Nauk’ → *PAN*. W serbskim językoznawstwie uniwerbizacją zajęto się dość późno, albowiem dopiero u schyłku lat 80. (zob. Otašević 1988). Serbscy badacze (Đorđe Otašević, Stana Ristić, Ranko Bugarski, Božo Čorić) dość zgodnie zaliczali do uniwerbizmów te syntetyczne formy, które wytworzyły się wskutek zastosowania technik afiksacyjnych i które zawierały w swojej strukturze podstawę tylko jednego z członów motywującej syntagmy, typu: ‘portabilni računar’ → *portabilac*, ‘izvođač narodne muzika’ → *narodnjak*, ‘saobraćajna nesreća’ → *saobraćajka*, ‘godišnji odmor’ → *godišnjak*, ‘fizički radnik’ → *fizikalac*. Podobnie jak miało to miejsce w przypadku polskiego językoznawstwa, także serbscy lingwiści byli podzieleni w interpretacji części procesów uniwerbizacyjnych. Najwięcej kontrowersji pojawiało się przy ocenie statusu form syntetycznych, które zawierały w sobie dwie podstawy słowotwórcze, typu ‘puška malog kalibra’ → *malokalibarka*, ‘igrač prve lige’ → *prvoligaš*, ‘godišnji odmor’ → *godišnjedmorac*. O ile Stana Ristić nie widział większych przeszkód, aby wliczać te kompozyty w poczet uniwerbizmów (Ristić 1995,

uwaga zostanie poświęcona tylko tym procesom uniwerbizacyjnym, w których w funkcji analitycznej struktury podlegającej semantycznoformalnej kondensacji wystąpi frazeologizm. Wspomniany analityzm traktowany będzie jako podstawa derywacyjna, podczas gdy utworzony na jego podstawie uniwerbizm zyska status derywatu frazeologicznego.

W procesie uniwerbizacji frazeologicznej wykorzystywana jest szczególna odmiana formantu — mowa o złożonym formancie leksykalno-morfologicznym, który oprócz omawianej tu odmiany derywacji frazeologicznej znajduje jeszcze zastosowanie w przypadku derywacji odleksemowej (por. rozdz. 3). Fundacja w procesach uniwerbizacji frazeologicznej polega na równoczesnej leksemowej subtrakcji oraz morfologicznej afiksacji lub paradygmatyzacji odpowiednich członów podstawy, będącej frazeologizmem. Tym samym w przykładowych szeregach: DOM POPRAWCZY → *poprawczak*, POLJUBITI ĆORKU → *ćorkirati* formantu upatrywać się będzie nie tylko w sufiksie *-ak* czy przyrostku tematowym *-ira-*, lecz także w subtrakcji komponentów: DOM- czy POLJUBITI-. Uniwerbizmy odfrzeologiczne stanowią derywaty modyfikacyjne, użyty podczas ich tworzenia formant wnosi bowiem jedynie odmienne nacechowanie stylistyczne, zwykle potoczne.

127), o tyle Đorđe Otašević zachowywał więcej rezerwy, uznając wspomniane złożenia za owoce uniwerbizacji jedynie „w najszerszym rozumieniu” (‘u najširem smislu’) tego pojęcia (Otašević 1997, 52). Różnica stanowisk badawczych uwidoczniła się też w stosunku serbskich badaczy do technik, które można było potencjalnie wykorzystywać w trakcie procesu uniwerbizacji. Zdaniem Ristić, uniwerbizacja mogłaby być dokonywana wyłącznie poprzez kompozycję lub elipsę połączoną z afiksacją jednej z podstaw. Otašević skłonny był natomiast włączać w obręb technik uniwerbizacyjnych znacznie szerszy zasób transformacji: tworzenie skrótowców (Srpska akademija znanosti i umetnosti’ → *SANU*), czystą, kontekstowo nieuwarunkowaną elipsę (np. ‘razredni starešina’ → *starešina*), elipsę uwarunkowaną kontekstowo i wykorzystującą mechanizm synekdochy (‘vlada SRJ’ → *Vlada*) lub mechanizm metonimii (‘predmet od srebra’ → *srebro*, szerz. Otašević 1997, 53–54). W niniejszej monografii przyjmuje się minimalistyczne rozumienie zjawiska uniwerbizacji, zbliżone do tego, jakie prezentował Kazimierz Polański. Przez pojęcie „uniwerbizm” rozumiane będą więc wyłącznie syntetyczne leksemy, jednowyrazowe kondensacje analitycznych, wielowyrazowych wyrażeń, zawierające w swojej strukturze niepełny zestaw tematów słowotwórczych bazowej syntagmy. Tym samym za uniwerbizmy uważane będą formy typu ‘statek parowy’ → *parowiec*, ‘crtani film’ → *crtać*, ‘laureat Nagrody Nobla’ → *noblista*, ‘puška malog kalibra’ → *malokalibarka*. Wychodzi się z założenia, że zbytne rozszerzanie pojęcia uniwerbizacji może rozmyć granicę pomiędzy procesem uniwerbizacji a kompozycją, afiksacją czy też konwersją. W związku z tym jednostki typu ‘godišnji odmor’ → *godišnjeadmorac*, ‘godzina robocza’ → *roboczogodzina* wyłączane będą z zakresu uniwerbizacji i interpretowane jako kompozyty interfiksarno-sufiksalne. Do kategorii uniwerbizmów nie zostaną również zaliczone neosemantyzmy typu: *noga*, *arab*, *mechanik*, *polski*, *trwała*, *ekspresywizm*, *zlato*, *razredni*, które traktowane są czasem jako dezintegralne lub eliptyczne kondensacje syntagm: ‘piłka nożna’, ‘koń krwi arabskiej’, ‘technikum mechaniczne’, ‘język polski’, ‘trwała ondulacja’, ‘wyrażenie ekspresywne’, ‘predmet od złata’, ‘razredni starešina’ (por. Nagórko 1998, 192–193, 211–212; por. Otašević 1997, 53).

2.3.1. Uniwerbizowane rzeczowniki

Odfrazeologiczne uniwerbizmy rzeczownikowe to najliczniejsza grupa wśród produktów uniwerbizacji frazeologicznej²⁰⁰. Wytworzone w tym procesie derywacyjnym pochodne formy nominalne zazwyczaj są motywowane przez dwuczłonowe frazeologiczne wyrażenia rzeczownikowe o strukturze rzeczownikowo-przymiotnikowej. Mechanizm fundacji polega w tym przypadku na subtrakcji komponentu rzeczownikowego frazeologizmu i równoczesnym, afiksальnym przekształceniu składnika przymiotnikowego do postaci rzeczownika. Gdy w roli podstawy występuje zwrot, proces derywacji sprowadza się do subtrakcji komponentu werbalnego i afiksальной transformacji składnika rzeczownikowego do postaci innego rzeczownika. Wśród wykorzystywanych polskich sufiksów najbardziej popularny jest *-ka*²⁰¹, *-ec*, *-ówka*, w języku serbskim zaś *-ić* oraz *-jak / -ak*. Wszystkie uniwerbizmy rzeczownikowe można uznać za derywaty modyfikacyjne. Mowa bowiem o formach pochodnych, które od swojej podstawy różnią się jedynie innym — potocznym czy też kolokwialnym — nacechowaniem stylistycznym. Jako przykład można podać następujące szeregi derywacyjne:

BRĄĆ [KOGO] ZA MORDE → [Ø] *za-mord-ym*; BYĆ POD PANTOFLEM → [Ø] *pan-tofl-arz*; BYĆ [Z KIM] ZA PAN BRAT → [Ø] *za-pan-brac-two*; DOM AKADEMICKI → [Ø] *akadem-ik*; DOM POPRAWCZY → [Ø] *poprawcz-ak*; GAZETA BRUKOWA → [Ø] *brukowi-ec*; IZBA PORODOWA → [Ø] *porodów-ka*; KLASA ZEROWA → [Ø] *zerów-ka*; KUCHENKA MIKROFALOWA → [Ø] *mikrofalów-ka*; LAMPA JARZENIOWA → [Ø] *jarzeniów-ka*; LAMPA KARBIDOWA → [Ø] *karbidów-ka*; LAUREAT NAGODY NOBLA → [Ø] *nobl-ista*; LICEUM OGÓLNOSZTAŁCĄCE → [Ø] *ogólni-ak*; LIGA OKRĘGOWA → [Ø] *okręgów-ka*; NARTY BIEGOWE → [Ø] *biegów-ki*; PIŁKA

²⁰⁰ Warto przypomnieć, że uniwerbizmy rzeczownikowe początkowo traktowano jako wyłączny produkt zjawiska uniwerbizacji (por. Dokulił 1979, 164–169; Klajn 2003, 9; por. hasło ‘uniwerbizacja’ w: EJP; por. też Miodek 1976, 8). Choć obecnie odrzuca się ten pogląd, dostrzegając możliwość fundowania uniwerbizmów czasownikowych, przymiotnikowych, a nawet przysłówkowych, uniwerbizmy rzeczownikowe zachowują jednak centralne miejsce w korpusie form uniwerbalnych. Na taki ich status w głównej mierze wpływa fakt, że mowa jest o klasie jednostek cieszących się względnie dużą frekwencją zarówno w obrębie języka polskiego, jak i serbskiego (por. Szczepańska 1994, 24; Ristić 1995, 131–132; Ćorić 1991).

²⁰¹ Jak zauważyła Miturska-Bojanowska, uniwerbalny sufiks *-ka* cechuje się w polszczyźnie wyjątkową frekwencją, czego pośrednim dowodem jest homonimia wielu form tworzonych za jego pomocą (np. *angielka* = „kobieta narodowości angielskiej”, „klacz rasy angielskiej”, „angielska szklanka do piwa”, „kuchnia angielska”, „angielska pszenica”, „angielskie łyżwy” — por. Miturska-Bojanowska 2002, 587). Na homonimii tego samego sufiksu w obrębie języka serbskiego zwracał uwagę Ćorić (np. *generalka* = ‘generalna proba’, ‘generalna popravka’, ‘generalna karta’ — Ćorić 1991, 331–332; 2008 162–163). Warto dodać, że serbski badacz uniwerbizmy posiadające wspomniany formant, np. *generalka*, *masovka*, *motorka*, *nuklearnka*, *neonka*, *totalka*, włączał do jednego typu słotwórczego (‘tvorbeni tip’). Wskazywał, że wymienione derywaty przynależą do tej samej części mowy, mają tę samą bazę derywacyjną i ten sam sufiks (Ćorić 2008, 162).

SIATKOWA → [Ø] *siatków-ka*; POLICJA DROGOWA → [Ø] *drogów-ka*; PRZEMYSŁ ZBROJENIOWY → [Ø] *zbrojeniów-ka*; ROWER DAMSKI → [Ø] *dam-ø-ka*; RZUT KARNY → [Ø] *karni-ak*; SAMOCHÓD WYŚCIGOWY → [Ø] *wyścigów-ka*; SAMOLOT ODRZUTOWY → [Ø] *odrzutowi-ec*; SPODNIIE BIODROWIE → [Ø] *biodr-ówki*; STATEK FLAGOWY → [Ø] *flagowi-ec*²⁰²; STATEK KONTENEROWY → [Ø] *kontenerowi-ec*; SZKOŁA PODSTAWOWA → [Ø] *podstawów-ka*; SZKOŁA WIECZOROWA → [Ø] *wieczorów-ka*; TECHNIKUM KOLEJOWE → [Ø] *kolejów-ka*; TELEWIZJA KABLOWA → [Ø] *kablów-ka*; WODA DESZCZOWA → [Ø] *deszcz-ówka*; WÓDKA CYTRYNOWA → [Ø] *cytrynów-ka*; ŻŁODZIEJ KIESZONKOWY → [Ø] *kieszonkowi-ec*; ZUPA POMIDOROWA → [Ø] *pomidorów-ka*.

Spośród serbskich form nominalnych fundowanych w procesie uniwerbizacji wymienić można:

BUVLJA PIJACA → [Ø] *buvlj-ak*; CRTANI FILM → [Ø] *crt-ø-ić*^{RSJ} / *crt-ø-ać*; ČARA PA OD NAJLONA → [Ø] *najlon-ka*; DISKO KLUB → [Ø] *disk-ac*^{RNR}; DOBITNIK NOBELOVE NAGRADE → [Ø] *nobelov-ac*; DOKUMENTARNI FILM → [Ø] *dokumentar-ø-ac*^{RNR}; FIZIČKI RADNIK^{RSJ} → [Ø] *fizik-ø-alac*^{RSJ}; MOBILNI TELEFON → [Ø] *mobiln-jak*; GRUPNI SEKS^{RNR} → [Ø] *grupn-jak*^{RNR203}; KAUBOJSKI FILM^{RNR} → [Ø] *kauboj-ø-ac*^{RNR}; KRASTAVA ŽABA → [Ø] *krast-ø-ača*; KULTURNI RADNIK → [Ø] *kulturn-jak*^{RSJ}; LEBRNJI PROZOR → [Ø] *lebrnj-ak*^{RMS}; LOJANA SVEĆA → [Ø] *lojan-ica*; LJUBAVNI ROMAN → [Ø] *ljub-ø-ić*^{RSJ}; MASOVNA SCENA → [Ø] *masov-ø-ka*^{RSJ}; MATIČNI BROJ → [Ø] *matičn-jak*; IZVOĐAČ NARODNE MUZIKE^{RSJ} → [Ø] *narodn-jak*^{RSJ}; NASLOVNA STRANA → [Ø] *naslovn-ica*^{RNR}; POLOVNI AUTOMOBIL → [Ø] *polovn-jak*^{RNR}; PORNOGRAFSKI FILM → [Ø] *porn-ø-ić*^{RSJ}; REALNA GIMNAZIJA → [Ø] *real-ø-ka*^{RMS}; SAOBRAĆAJNA NESREĆA / NEZGODA → [Ø] *saobraćaj-ø-ka*; SEVERNI VETAR → [Ø] *sever-ø-ac*; SLOBODNI UDARAC → [Ø] *slobodn-jak*^{RSJ}; SLONOVA KOST → [Ø] *slonov-ača*; SNAJPERSKA PUŠKA → [Ø] *snajper-ø-ka*^{RSJ}; SPAVAČA KOŠULJA → [Ø] *spavać-ica*; STUDENTSKO NASELJE^{RNR} → [Ø] *studen-ø-jak*^{RNR}; ŠTITNA ŽLEZDA → [Ø] *štitn-jača*; TOTALNA

²⁰² W literaturze formy typu: *kontenerowiec*, *odrzutowiec*, *drogówka*, *karbidówka* zwykle wyprowadza się od podstaw rzeczownikowych (*kontener*, *odrzut*, *droga*, *karbid*) za pomocą sufiksów *-owiec*, *-ówka* (por. *Morfologia* 1998, 433–434, 444–446). W niniejszej monografii uznaje się jednak wspomniane leksemy za uniwerbizmy wyprowadzone na bazie frazeologicznych wyrażen rzeczownikowych o konstrukcji nominalno-adiektywnej. Tym samym bezpośrednią podstawą form typu *kontenerowiec*, *odrzutowiec* będzie przymiotnikowy komponent bazowego frazeologizmu (STATEK KONTENEROWY, SAMOLOT ODRZUTOWY itp.). Taka interpretacja narzuca konieczność wyróżnienia w omawianych tu uniwerbizmach jako współformantu sufiksu *-ec*, nie zaś *-owiec*, *-ówka*.

²⁰³ W formach typu *grupnjak*, *narodnjak*, *studenjak* z czysto strukturalnego punktu widzenia wyodrębnia się istnienie sufiksu *-jak* (Klajn 2003, 31). Sonantyczne *-j-* wskutek zjawiska jotacji połączyło się jednak z wygłosem tematu, dając palatalny fonem *-nj-*.

ŠTETA → [Ø] *total-Ø-ka*²⁰⁴; UČENIK USMERENOG OBRAZOVANJA → [Ø] *usmeren-jak*^{RSJ}; VIZIT KARTA → [Ø] *vizit-ka*; VOŠTANA SVEĆA → [Ø] *voštan-ica*; ŽIVA OGRADA → [Ø] *živ-ica*.

*

Jak już wcześniej wspomniano, centralne miejsce w procesach uniwerbizacji od frazeologicznej zajmują derywaty nominalne, fundowane na bazie wyrażen rzeczownikowych. Trzeba jednak podkreślić, że choć we współczesnych słownikach ogólnych języka polskiego czy też serbskiego wiele jednostek uniwerbizowanych pozbawionych jest już jakiegokolwiek stylistycznego kwalifikatora, to gros omawianych tu uniwerbizmów stanowią formy charakterystyczne dla potocznej warstwy języka, zwłaszcza dla żargonu młodzieżowego (por. np. Butler 1981b, 215; Szczepańska 1994, 19; Otašević 1997, 54)²⁰⁵. Frekwencja tego rodzaju form w obrębie wspomnianych odmian języka ogólnego jest tak duża, że — zdaniem Ranka Bugarskiego — uniwerbizowane rzeczowniki stają się jednym z najważniejszych leksykalnych wyróżników serbskiego języka potocznego (por. np. Bugarski 2009a; 2009b; 2010). Warto też dodać, że — podobnie jak w przypadku od frazeologicznych kompozytów przymiotnikowych — w procesie tworzenia uniwerbizowanych rzeczowników funkcję motywującej jednostki dość często spełnia frazeologizm w sensie largo: formuła frazematyczna, wyrażenie terminologiczne, zestawienie itp. Obie te kwestie — stylistyczne nacechowanie pochodnych uniwerbizmów oraz frazematyczny status ich podstaw derywacyjnych — należy wziąć pod uwagę przy ocenie rzeczywistej roli, jaką odgrywają od frazeologiczne uniwerbizmy rzeczownikowe w ogóle procesów składających się na derywację frazeologiczną.

2.3.2. Uniwerbizowane czasowniki

Od frazeologiczne uniwerbizmy czasownikowe to mniejsza, w porównaniu z uniwerbizmami nominalnymi, klasa derywatów. Werbalne uniwerbizmy odróżnia od uniwerbizmów rzeczownikowych nie tylko mniejsza frekwencja, lecz także fakt, że dość często motywowane są idiomami. W języku polskim uniwerbizowane czasowniki wyprowadzane są w większości przypadków od zwrotów frazeologicznych, w tym zwrotów komparatywnych za pomocą złożonego formantu leksykalno-morfologicznego. Mechanizm fundacji polega zwykle na subtrakcji czasownikowego składnika podstawy i werbalizacji nominalnego komponentu za pomocą czasownikowych przyrostków tematowych *-owa-* lub *-i-* / *-y-*. W rzadkich przypadkach na formant składa się też postfiks *-się* lub określony prefiks cza-

²⁰⁴ Przykład za: Ćorić 1991, 329.

²⁰⁵ Na szybkie wchłanianie tych form przez język ogólny zwracali już uwagę w literaturze Szczepańska i Otašević (Szczepańska 1994, 75; por. też Otašević 1995, 55–56).

sownikowy. Tę odmianę derywacji odfrzeologicznej zobrazować można przykładami:

BRĄĆ SIĘ ZA BARY → [Ø] *bar(owa-ć) się*; CHODZIĆ NA WAGARY → [Ø] *wagar(owa-ć)^{MOR}*; CHODZIĆ RACZKIEM → [Ø] *raczk(owa-ć)^{MOR}*; CUCHNAĆ JAK CAP → [Ø] *cap(i-ć)^{SPP}*; DAĆ DRAŁA → [Ø] *drał(owa-ć)*; DAĆ [KOMU] RĘKĘ → [Ø] *ręcz(y-ć)*; FIKAĆ / WYWRACAĆ KOZIOŁKI → [Ø] *koziółk(owa-ć)*; FIKAĆ / WYWRACAĆ KOZŁY → [Ø] *koziółk(owa-ć)*; KLEPAĆ BIEDE → [Ø] *bied(owa-ć)*; KNUĆ / ZAWIĄZAĆ SPISEK → [Ø] *spisk(owa-ć)*; LEŻEĆ BYKIEM → [Ø] *bycz(y-ć) się*; MIEĆ BZIKA → [Ø] *bzik(owa-ć)^{MOR}*; MIEĆ PIETRA^{SPP} → [Ø] *pietr(a-ć) się^{SJPint}*; ODWALIĆ KITE → [Ø] *wy-kit(owa-ć)*; PŁATAĆ FIGLE → [Ø] *figl(owa-ć)*; PODNOSIĆ DO POTĘGI → [Ø] *potęg(owa-ć)*; PRACOWAĆ GŁOWĄ / ŁAMAĆ SOBIE GŁOWĘ / ZACHODZIĆ W GŁOWĘ → [Ø] *głow(i-ć) się²⁰⁶*; ROBIĆ PIEKŁO / NIECH TO PIEKŁO POCHŁONIE! → [Ø] *piekl(i-ć) się*; ROBIĆ PIEKŁO / NIECH TO PIEKŁO POCHŁONIE! → [Ø] *piekl(owa-ć)*; ROBIĆ Z SIEBIE PAJACA → [Ø] *pajac(owa-ć)*; RZĄDZIĆ SIĘ JAK SZARA GĘŚ → [Ø] *szar-o-gęs(-i-ć) się*; RZUCAĆ KLIMKIEM → [Ø] *klimk(owa-ć)*; RZUCAĆ KURWAMI^{SPP} → [Ø] *kurw(owa-ć)^{SPP}*; SADZIĆ DIABŁAMI → [Ø] *diabl(owa-ć)²⁰⁷*; SIAĆ / SKROBAĆ / SPRZEDAWAĆ PIETRUSZKĘ → [Ø] *pietruszk(owa-ć)*; SPAĆ NA WALETA → [Ø] *walet(owa-ć)*; STROIĆ BARASZKI → [Ø] *baraszk(owa-ć)*; STROIĆ / ROBIĆ CEREGIELE → [Ø] *ceregiel(i-ć) się*; STROIĆ / ROBIĆ CEREGIELE → [Ø] *ceregiel(owa-ć) się*; SZUKAĆ RÓŻNICZKI²⁰⁸ → [Ø] *różniczk(owa-ć)*; WCISKAĆ [KOMU] KIT^{WSFJP} → [Ø] *kit(owa-ć)^{SPLP}*; [CO] WOŁA O POMSTĘ DO NIEBA → [Ø] *pomst(owa-ć)*; WYCIĄGAĆ PIERWIASTEK → [Ø] *pierwiastk(owa-ć)*; WLEC SIĘ JAK ŚLIMAK^{DOR} → [Ø] *ślimacz(y-ć) się*; ZEJŚĆ NA DZIADY → [Ø] *z-dziadzi(e-ć)²⁰⁹*.

Uniwerbizmy czasownikowe, czyli „glagolski univerbi” (zob. Ristić 1995), są w obrębie języka serbskiego rzadziej spotykane aniżeli w polszczyźnie²¹⁰. Me-

²⁰⁶ W badanym materiale odnaleziono formalnie bliską wymienionemu tu szeregowi parę: GŁÓWKA PRACUJE i ‘główkować’. Jednostek tych nie można jednak włączyć w jeden szereg derywacyjny i traktować jako egzemplifikację procesu derywacji odfrzeologicznej, ponieważ potencjalna podstawa, czyli analityzm GŁÓWKA PRACUJE nie jest frazeologizmem, lecz frazą.

²⁰⁷ Czasowniki ‘kurwować’ i ‘diablować’ traktuje się w niniejszej monografii jako formacje pochodne od zwrotów RZUCAĆ KURWAMI i SADZIĆ DIABŁAMI, ale możliwe jest także postrzeganie tych jednostek jako form pochodnych, wyprowadzonych od frazematycznych wykrzyknień KURWA MAC! oraz DO DIABŁA! W kontekście obu tych czasowników warto przywołać podobną formę: ‘psioczyć’, którą można chyba interpretować jedynie jako derywat powstały na bazie wykrzyknienia PSIA KREW! (por. derywaty typu: ‘achać’ ← ‘ach’, ‘cholerować’ ← ‘cholera’, ‘tykać’ ← ‘ty’ w: *Morfologia* 1998, 580).

²⁰⁸ Przykład za: Grzegorzczkova 1969, 78.

²⁰⁹ Formy oznaczone kwalifikatorem^{MOR} wykscerpowane zostały z pracy *Morfologia* 1998.

²¹⁰ Uniwerbizacja zwrotów do postaci syntetycznych czasowników wydaje się w języku rosyjskim zjawiskiem bardziej popularnym aniżeli w języku polskim czy serbskim. Mokienko zajmując się procesem nazywanym ‘affiksál’noe slovoobrazovanie’ podawał liczne przykłady uniwerbizacji zwrotów frazeologicznych, np: BIT’ BAKLUŚI → *baklušničat’*; BIT’ SAČKA → *sačkovat’*; NAHOH-

chanizm fundacji tych jednostek zachodzi jednak identycznie jak w języku polskim — werbalny komponent podstawy ulega subtrakcji, a składnik nominalny zostaje przekształcony do formy czasownikowej za pomocą przyrostków tematowych *-ira-*, *-i-*. W części przypadków na formant składa się również postfiks *se*, ewentualnie prefiks czasownikowy. Jako przykład odfrzeologicznej uniwerbizacji serbskich czasowników można wymienić szeregi typu:

BITI U SOSU^{RSJ} → [Ø] *u-sos(i-ti) se*^{DRS}; BITI ŽICU → [Ø] *žic(ari-ti)*; DOŽIVLJAVATI KRIZU^{RNR} → [Ø] *kriz(ira-ti)*^{RNR}; DRŽATI MITING → [Ø] *miting(ova-ti)*^{RSJ}; IĆI NA ŽIVCE [KOME] → [Ø] *živc(ira-ti)* [KOGA]²¹¹; IZNETI NA BELI DAN → *o-bel-o-dan(i-ti)*; NAĆI SE U ČABRU^{RSJ} → [Ø] *čabr(ira-ti)*^{RSJ}; POLJUBITI ČORKU^{DRS} → [Ø] *čork(ira-ti)*^{DRS}; PRAVITI MAJMUNA OD SEBE → [Ø] *majmun(isa-ti)*; PRODAVATI BURGJE → [Ø] *burgij(a-ti)*; PRODAVATI MAGLU²¹² → [Ø] *magl(i-ti)*; TERATI ŠEGU → [Ø] *šeg(a-ti) se*; UHVATITI ČISTAC → [Ø] *čist(i-ti) se*.

*

Analizując przytoczone przykłady uniwerbizmów czasownikowych, warto zwrócić uwagę na problem związany z ustaleniem składu komponentów wchodzących do szeregu derywacyjnego i na specyficzne właściwości stylistyczne części tychże składników. Nietrudno dostrzec, że w przypadku pewnej grupy polskich form pochodnych trudno jednoznacznie wskazać podstawę — niektóre uniwerbizmy (np. *ceregielić się*, *głowić się*, *pietruszkować*) mogły bowiem powstać na podstawie jednej z kilku różnych, przedstawionych jednostek frazeologicznych (STROIĆ / ROBIĆ CEREGIELE; PRACOWAĆ GŁOWĄ / ŁAMAĆ SOBIE GŁOWĘ / ZACHODZIĆ W GŁOWĘ; SIAC / SKROBAĆ / SPRZEDAWAĆ PIETRUSZKĘ). Trzeba też zauważyć, że część derywatów czasownikowych (jak też pewna grupa motywujących je zwrotów) to jednostki przynależne do specyficznych warstw polszczyzny — mowa w głównej mierze o potocyzmach, wulgaryzmach i archaizmach (MIEĆ BZIKA, *wykitaować*, *klimkować*). W niektórych przypadkach zwroty, które motywują odfrzeologiczne derywaty, pełnią funkcję swoistego rodzaju „archiwum” przestarzałej leksyki: jednostki leksykalne typu *baraszk*, *drał* występują bowiem w języku polskim wyłącznie jako komponent frazeologizmu (zob. też Kozarzewska 1970, 303–304).

LIT' PIERÂ → *nahohlit'sâ*; POTUPIT' GOLOVU → *potupit'sâ*; SKALIT' ZUBY → *skalit'sâ*; SMATYVAT' UDOČKI → *smatyvat'sâ*; TARAŠČIT' GLAZA → *taraščit'sâ*; TÂNUT' KANITEL' → *kanitelit'sâ*. Zwracał przy tym uwagę na szczególną produktywność sufiksu *-sâ* (Mokienko 1989, 111–113).

²¹¹ Tworzenie metodą uniwerbizacji form czasownikowych na podstawie zwrotów frazeologicznych występuje również w języku chorwackim. O formach typu BITI U KOMI → *skomirati se* (por. Menac, Fink 2002, 305–306).

²¹² Mršević-Radović formy typu: *magliti*, *čistiti se* uznaje za klasyczne derywaty odrzeczownikowe, powstałe od *magla*, *čistac* (Mršević-Radović 1987, 50–51).

Na marginesie rozważań o werbalnych uniwerbizacjach czasownikowych warto przywołać badania przeprowadzone przez Jana Miodka w monografii *Syntetyczne konstrukcje leksykalne w języku polskim* (Miodek 1976). Badacz podaje w niej liczne przykłady czasowników motywowanych związkami frazeologicznymi, widoczne w szeregach typu: ROBIĆ [CO] BYLE JAK → *bylejaczyć*; STRZELIĆ BOMBĘ → *bombować*; DAWAĆ NOGĘ → *nogować*; MIEĆ PIETRA → *pietrować*; RANNY PTASZEK → *ptaszковать*; ZAJŚĆ [KOMU] ZA SKÓRĘ → *zaskórzyć*; DUMNY JAK PAW → *pawić się*; ZAŻYĆ Z MAŃKI → *zamanić* (Miodek 1976, 30, 35, 51, 107, 109). Nie ulega jednak wątpliwości, że uniwerbizmy podawane przez Miodka to formy efemeryczne, być może indywidualizmy. Podobną opinię można wydać na temat złożzeń typu *pobógzapłacić* czy *zglupiafrancić*, które Miodek wywodzi od frazeologizmów BÓG ZAPŁAĆ! oraz Z GŁUPIA FRANT (Miodek 1976, 91, 94).

3. Derywacja odleksemowa (derywacja frazeologiczna w modelu [L→F])

3.1. Multiwerbizacja — multiwerbizmy właściwe i pozorne

Oprócz mechanizmów derywacyjnych, które prowadzą do wykształcenia się leksemu syntetycznego na podstawie frazeologizmu, zarówno w obrębie polszczyzny, jak i serbszczyzny istnieją metody derywacji o przeciwnym wektorze motywacji. Mowa o derywacji odleksemowej, a więc o modelu derywacji frazeologicznej, w której to syntetyczny leksem motywuje nowo powstałą jednostkę frazeologiczną. Derywacja związków frazeologicznych wyprowadzanych od pojedynczej formy leksykalnej realizowana jest w obrębie języka polskiego i serbskiego poprzez proces, który można nazwać multiwerbizacją frazeologiczną²¹³. Przez pojęcie multiwerbizacji frazeologicznej rozumiane będzie rozłożenie pojedynczej predykcji — wyrażanej syntetycznym leksemem czasownikowym — do postaci multiwerbizmu, a więc analitycznego zwrotu frazeologicznego o budowie werbalno-imiennej. Rzecz jasna, nowo ukształtowana analityczna jednostka nie jest słowotwórczą parafrazą nadrzędnego, syntetycznego czasownika. Przesądza o tym fakt, że multiwerbizm — prócz oczywistej formalnej wtórności wobec bazy — odznacza się także semantyczną wtórnością, zmieniając lub modyfikując treść semantyczną motywującego go syntetycznego czasownika²¹⁴.

²¹³ Wydaje się, że w polskim językoznawstwie terminów „multiwerbizm” i „multiwerbizacja” jako pierwsza użyła Buttler w pracy *Procesy multiwerbizacji we współczesnej polszczyźnie* (Buttler 1978b).

²¹⁴ Wyjątkiem są wyłącznie tautologiczne multiwerbizmy typu: DAĆ POŻYCZKĘ (←*pożyczyć*), IĆI GALOPOM (← *galopirati*, por. III.3.10.3.).

W niniejszej monografii przyjmuje się, że multiwerbizacja frazeologiczna tożsama jest z pojęciem derywacji odleksemowej. Tym samym poza obręb multiwerbizacji frazeologicznej wyłącza się nie tylko zjawisko „derywacji frazeologicznej” w rozumieniu Pajdzińskiej, ilustrowane przykładami typu: *figa* → FIGA Z MAKIEM Z PASTERNAKIEM, *guzik* > GUZIK Z PĘTELKĄ, *wtrącać* > WTRĄCAĆ TRZY GROSZE (Pajdzińska 1994, 33–35), lecz także „ekspansję frazeologiczną”, której przykładami są podawane przez Mršević-Radović szeregi typu: *magla* > UHVATITI MAGLU, *tutanj* > UHVATITI TUTANJ, *šišnjava* > UHVATITI ŠIŠNJAVU (Mršević-Radović 1987, 50–52). W podobny sposób traktowane są seryjne szeregi nominalne typu: KWESTIA NASTROJU, KWESTIA STOSUNKU, KWESTIA ZDOLNOŚCI lub szeregi adiektywne typu: NATURY SPOŁECZNEJ, NATURY MATERIALNEJ, NATURY WOJSKOWEJ (Anusiewicz 1978, 34–47; 104–109), które część badaczy uważa za analizmy utworzone w procesie derywacji odleksemowej (multiwerbizacji), z wykorzystaniem formantów substantywizujących lub atrybutywizujących (Lewicki 1988, 29–30). Wymienione tu formy analityczne uznaje się jednak nie za efekt procesu multiwerbizacji, lecz za produkty derywacji międzyfrazeologicznej, frazeologizacji semantycznej, frazeologizacji składniowej lub polisemantyzacji odfrazeologicznej (szerzej por. pkt I.7).

Aby mówić o procesie multiwerbizacji należy wykazać, że pomiędzy motywującym, syntetycznym czasownikiem a motywowanym, analitycznym zwrotem frazeologicznym istnieje związek na płaszczyźnie genetycznej i formalno-semantycznej²¹⁵. Warunkiem wystarczającym będzie stwierdzenie morfologicznej współrzędności istniejącej pomiędzy motywującym czasownikiem a nominalnym członem motywowanego zwrotu. Jest ona widoczna w parach typu: *odlučiti* → DONETI ODLUKU (odluk- / odluč-) czy też *rozmawiać* → PROWADZIĆ ROZMOWĘ (rozmow- / rozmaw-)²¹⁶. Wspomniany związek istniejący pomiędzy motywującym leksemem a motywowanym multiwerbizmem bywa jednak w niektórych przypadkach zaburzony. Dla części multiwerbizmów można bowiem odnaleźć syntetyczne odpowiedniki wyłącznie na płaszczyźnie językowej diachronii,

²¹⁵ W niektórych pracach pochodność multiwerbizmów wobec syntetycznych odpowiedników rozumiana jest tylko w sensie generatywnym (por. Radovanović 1977, 61).

²¹⁶ Na współrzędność tę zwracali już uwagę zarówno Anusiewicz, piszący: „W analitycznych strukturach czasownikowych morfem leksykalny wyrazu podrzędnego jest identyczny z morfem leksykalnym odpowiadających im jednowyrazowych czasowników, np.: *czynić star-ania* — *star-ać się*, *dać rozkaz* — *rozkaz-ać*, *dokonać włam-ania* — *włam-ać się*, *dokonać zwrot-u* — *zwróc-ić*, *prowadzić sprzed-aż* — *sprzed-awać*” (Anusiewicz 1978, 71), jak i Buttler, która notowała: „Zarówno uniwerbizmy, jak i multiwerbizmy są semantycznie motywowane przez swoje odpowiedniki: w pierwszym przypadku przez konstrukcję, w drugim przez leksem [...]. Można też mówić o zależności strukturalnej i genetycznej multiwerbizmów względem nazwy prostej, jeśli tylko [...] się za nie uzna [tj. multiwerbizmy] dwuwyrazowe (rzadko — wielowyrazowe) struktury nominatywne stanowiące ze składniowego punktu widzenia syntagmę determinacyjną o członie podrzędnym, którego morfem główny jest identyczny pod względem znaczeniowym i leksykalnym z morfemem głównym nazwy prostej” (Buttler 1978b, 55–56).

w niektórych zaś przypadkach związek semantyczny istniejący pomiędzy motywującym czasownikiem a motywowanym analityzmem uległ daleko idącemu zatarciu (POPEŁNIĆ BŁĄD ← *blądzić*, ULEC WYPADKOWI ← *wypadać*; STOSOWAĆ PRZEMOC ← *przemóc*, CZYNIĆ ZACHODY ← *zachodzić*, NALAZITI IZGOVOR ← *izgovarati*, PRUŽATI UTOČIŠTE ← *utočiti*, IZRAZITI POGLED ← *pogledati*, DONETI PRIHOD ← *prihoditi*, UVESTI RED ← *redati* itd).

Nietrudno również zauważyć, że obok wymienionych wyżej multiwerbizmów, które posiadają syntetyczne bliskoznaczniki, funkcjonują — zarówno w języku polskim, jak i serbskim — analogicznie zbudowane analizmy, dla których trudno wskazać istnienie jakiegokolwiek współrzednego, syntetycznego, motywującego ekwiwalentu. Za przykład mogą służyć serbskie formy VRŠITI TRANSAKCIJU, IMATI INTENCIJU, UNETI SVOTU czy też polskie analizmy DOKONAĆ ZBRODNI, RZUCAĆ OSZCZERSTWA, OTWIERAĆ OGIEŃ. Co ważne, choć sporej grupie tego rodzaju analizmów można przyporządkować strukturalnie odmienne, lecz semantycznie bliskie, syntetyczne równoznaczniki (IMATI INTENCIJU < **intencionovati*, ale *nameravati*, UNETI SVOTU < **svotiti* ale *naplatiti* czy też RZUCAĆ OSZCZERSTWA < **oszczerzać*, ale *oskarżać*, OTWIERAĆ OGIEŃ < **ogniować*, ale *strzelać*), to w przypadku niektórych analizmów trudno wskazać istnienie jakiegokolwiek, także niewspółrzednego syntetycznego równoważnika (VRŠITI TRANSAKCIJU < *sporazumeti se?*, *dogovoriti se?*, DOKONAĆ ZBRODNI < *zabić?*, *skrzywdzić?*)²¹⁷.

W związku z tym, że analizmy typu VRŠITI TRANSAKCIJU oraz DOKONAĆ ZBRODNI nie mają syntetycznego, współrzednego ekwiwalentu, jednostki te nie będą w niniejszej pracy interpretowane jako formy odleksemowe powstałe wskutek multiwerbizacji. Uznaje się je za produkty komutacyjnej derywacji międzyfrazologicznej, wykorzystującej w większości przypadków synonimiczne oraz hiponimiczne formanty leksemowe²¹⁸. Analizmy te będą jednak określane mianem **multiwerbizmów pozornych** ze względu na swoje formalne podobieństwo do multiwerbizmów mających współrzedny, syntetyczny odpowiednik, jak też ze względu na to, że często współtworzą z nimi dość liczne serie — np. VRŠITI TRANSAKCIJU i VRŠITI PRETICANJE (← *preticati*), VRŠI PROCENU (← *procenjivati*), VRŠITI PRIPREME (← *pripremiti*), VRŠITI NADZOR (← *nadzirati*), VRŠITI MERENJA (← *meriti*) oraz DOKONAĆ ZBRODNI i DOKONAĆ WYNALAZKU (← *wynaleźć*), DOKONAĆ WŁAMANIA (← *włamać się*), DOKONAĆ ODKRYCIA (← *od-*

²¹⁷ Szerzej o relacjach formalno-semantycznych istniejących pomiędzy multiwerbizmem i jego potencjalnymi syntetycznymi ekwiwalentami zob. Lazić-Konjik 2006, 250–251 oraz Jakić 2011, 159–161).

²¹⁸ Część polskich badaczy uznaje, że niektóre przynajmniej formy — traktowane w niniejszej pracy jako multiwerbizmy pozorne — powstają wskutek mechanizmu analogii językowej. Danuta Buttler w jednej ze swoich prac analizmy, takie jak POPEŁNIĆ MANKO, PODJĄĆ KROKI, eksplicytnie traktowała jako derywaty analogiczne, wyprowadzone od podstaw: POPEŁNIĆ PRZESTĘPSTWO oraz PODJĄĆ DZIAŁANIA (Buttler 1981a, 232; zob. też 1988, 73).

kryć), DOKONAĆ ZABÓJSTWA ($\leftarrow$ *zabić*), DOKONAĆ ZMIANY ($\leftarrow$ *zmienić*). Wobec jednostek typu DONETI ODLUKU oraz PROWADZIĆ ROZMOWĘ, a więc form pozostających w niekwestionowanym związku formalno-semantycznym ze współrzdennym, syntetycznym czasownikiem, używany będzie w tej pracy termin **multiwerbizm właściwy**²¹⁹.

Warto w tym miejscu zauważyć, że w innych ujęciach badawczych nie dokonuje się podziału na multiwerbizmy właściwe i pozorne. Mianowicie, Lewicki obie wyróżnione tu grupy analizyzyzmów traktuje jako pojedynczy lub homogeny zbiór predykatów złożonych, a brak syntetycznego, współrzednego bliskoznacznika — cechujący część form analitycznych — tłumaczy występowaniem zjawiska supletyvizmu. Zgodnie bowiem z jego interpretacją temat nominalnego komponentu multiwerbizmu może być tożsamy z tematem syntetycznego bliskoznacznika (WYWIERAĆ WPLYW oraz *wpływać*) albo pozostawać z nim w związku supletywnym (MIEĆ OCHOTĘ oraz *chci-eć*, por. Lewicki 1988, 21–22). Z drugiej strony warto jednak wskazać, że dla proponowanego w niniejszej monografii podziału multiwerbizmów na właściwe i pozorne odnaleźć można dość bliską analogię w klasyfikacji stosowanej już w obrębie serbskiej lingwistyki. Autorzy obszernego dzieła *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica* (Sintaksa 2005) w rozdziale poświęconym sposobom predykcji wyróżniają bowiem dwie główne grupy predykatów analitycznych — są to predykaty powstałe wskutek dekompozycji, np. BITI U OPADANJU ($\leftarrow$ *opadati*) oraz analizyzyzmy niedekomponowane, np. POČETI UTAKMICU ($\leftarrow$ **utakmičiti*; *ibidem*, 315). Pierwsza z grup predykatów analitycznych wyodrębniana w *Sintaksie* pokrywałaby się z proponowaną tu kategorią multiwerbizmów właściwych, drugą grupę zaś można oczywiście uznać za tożsamą z multiwerbizmami pozornymi.

*

Multiwerbizacja frazeologiczna, rozumiana jako proces transformacji czasownika do postaci analitycznego, werbalno-imiennego bliskoznacznika (*gratulować* → SKŁADAĆ GRATULACJE, *napadati* → VRŠITI NAPAD) jest niemal identycznie postrzegana w polskiej i serbskiej literaturze naukowej²²⁰. Zarówno serbscy,

²¹⁹ Takie, dość restrykcyjne ujęcie zjawiska multiwerbizacji pozostaje w pewnej sprzeczności z dotychczasową praktyką badawczą. Jak już w 1978 r. pisała Buttler, przez pojęcie „multiwerbizacji” rozumiano bowiem zwykle „związek funkcjonalno-synchroniczny leksemu i konstrukcji wyrazowej” (Buttler 1978b, 55), rozciągając tym samym znaczenie słowa multiwerbizm na analizyzyzm cechujący się tylko „semantyczną równoważnością” wobec syntetycznego bliskoznacznika. Konsekwencją takiej interpretacji było np. traktowanie analizyzyzmu MIEĆ MIEJSCE w kategoriach multiwerbizmu, będącego skutkiem multiwerbizacji leksemu *zdarzyć się* (Buttler 1978b, 55).

²²⁰ W polskim językoznawstwie przyjął się termin ‘multiwerbizacja’ (Anusiewicz 1978, 16), podczas gdy w literaturze serbskiej funkcjonuje pojęcie ‘dekomponowanie predykatu’ (‘dekomponovanje predikata’, por. np. Radovanović 1977, 53; Ivić 1988, 1; Tanasić 1995, 157). Można dodać, że w chorwackim językoznawstwie używa się obecnie terminu „rašćlanjenji predikat” (Silić, Pranjeković 2005, 292–293). Mokienko, badając rosyjski materiał językowy, transformacje typu: be-

jak i polscy badacze łączą multiwerbizację z ogólnymi procesami nominalizacji językowej, a ponadto zgodnie interpretują ją jako transformację przebiegającą w dwóch etapach. Pierwszym ma być nominalizacja predykcji przez przekształcenie czasownika w formę rzeczownikową, drugim zaś dołączenie do odczasownikowego rzeczownika werbalizatora, co ostatecznie prowadzi do ukonstytuowania się werbalnego analizmu — multiwerbizmu (*preticati* → 1. *pretic-anje* + 2. *vršiti* = VRŠITI PRETICANJE, kraść → 1. *kradzi-ež* + 2. *dokonać* = DOKONAĆ KRA-DZIEŻY itp). Jako dowód tej zbieżności stanowisk można przytoczyć wypowiedź Radovanovicia, który o mechanizmie multiwerbizacji pisał następująco:

Dekomponowany predykat jest w rzeczywistości efektem dwukrotnego, syntaktycznego procesu derywacyjnego (rzecz jasna na płaszczyźnie generatywnej, nie genetycznej), a jego podstawowe elementy można zrekonstruować następująco: 1. nominalizacja predykcji; 2. ekstrakcja elementu werbalnego ze znominalizowanej predykcji (pod postacią orzeczenia imiennego lub czasownika semikopulatywnego)²²¹ (Radovanović 1977, 61).

oraz podobnie brzmiący fragment jednej z prac polskiej badaczki, Ewy Jędrzejko, która tak postrzegała proces multiwerbizacji:

Mechanizm generujący można [...] ujmować jako dwustopniowy proces wtórnej werbalizacji (analitycznej strukturalizacji) predykatu uprzednio nominalizowanego. [...] W pierwszym etapie strukturalizacji predykat podlega nominalizacji, ‘obleczony’ najpierw w formę rzeczownika, nazywającego zdarzenie (czynność, stan, cechę) i następnie dopiero jest poddany powtórnej werbalizacji (werbalizacja funkcjonalna) (SPZ, 26, 27).

Warto też przypomnieć, że właściwości derywacyjne przypisywali multiwerbizacji również autorzy serbskiej *Sintaksy* (Sintaksa 2005). W pracy tej konstrukcje analityczne typu BITI U RATU, VRŠITI PRENOS eksplicytnie wywodzą się od syntetycznych czasowników *ratovati* oraz *prenositi*, uznając wspomniane multiwerbizmy za produkt działań derywacyjnych, „rezultat derywacji syntaktycznej” („rezultat sintaksičke derivacije”, *Sintaksa* 2005, 315).

Przedstawione wyżej poglądy badaczy potwierdzają przyjęte w niniejszej monografii założenie teoretyczne, zgodnie z którym multiwerbizacja uznawana jest za proces o właściwościach derywacyjnych, a same multiwerbizmy traktowane są jako jednostki językowe tożsame z derywatami. Multiwerbizacja rozumiana jako proces zachodzący pomiędzy analitycznymi i syntetycznymi jednostkami języka cechuje się specyficznymi właściwościami, które wyróżniają tę odmianę derywa-

žat' → DAT' BEŽKA; čistit' → NAVODIT' ČISTOTU; sovetovat' → DAVAT' SOVET; pobedit' → ODERŽAT' POBEDU; porot' → ZADAT' PORKU; rešat' → PRINÁT' REŠENIE; vystrelit' → DAT' VYSTREL opatrywał zaś mianem: „rozłożenie” słowa vo frazeologizm (Mokienko 1989, 137).

²²¹ „Dekomponovani predikat rezultat je, u stvari, dvostrukog sintaksičkog derivacionog procesa (naravno, u generativnom, a ne u genetičkom smislu), a njegovi osnovni elementi mogu se rekonstruisati na sledeći način: 1. *nominalizovanje predikacije*; 2. *ekstrakcija verbalnog elementa* iz nominalizovane predikacije (u vidu glagolske kopule ili semikopulativnog glagola)”. O czasownikach ‘semikopulatywnych’ (niewłaściwych czasownikach kopulatywnych) zob. II.5.1.5.c.

cji frazeologicznej od klasycznej derywacji słowotwórczej i innych odmian derywacji frazeologicznej. Cechą charakterystyczną multiwerbizacji jest występowanie w jej obrębie złożonego formantu morfologiczno-leksemowego, który choć spotykany jest również w procesach derywacji odleksemowej (por. pkt III.3.8.) w przypadku multiwerbizacji stanowi jedyny środek służący fundacji form pochodnych. Jeśli przyjąć, że formant to część różnicująca podstawę i derywat, formantem występującym w procesie multiwerbizacji będzie czasownik pomocniczy wchodzący w skład multiwerbizmu oraz sufix rzeczownikowy (lub paradygmat), który współtworzy człon nominalny multiwerbizmu. Zgodnie z takimi założeniami należy przyjąć, że np. serbski multiwerbizm *IZVUĆI ZAKLJUČAK* został utworzony w oparciu o bazę *zaključiti* za pomocą współformantu leksemowego *IZVUĆI* oraz współformantu afiksального *-ak*, polski multiwerbizm *PODNIEŚĆ LAMENT* zaś wyprowadzony od bazy *lamentować* za sprawą współformantu leksemowego *PODNIEŚĆ* oraz współformantu paradygmatycznego *-(ø)*.

3.2. Polskie i serbskie badania nad zjawiskiem multiwerbizacji

Jak wskazują badania, procesy multiwerbizacyjne nie są specyfiką wyłącznie ostatnich dekad funkcjonowania języka polskiego czy serbskiego. Analizmy tego rodzaju odnajdywane są już bowiem w polskich słownikach i dziełach literackich pochodzących z XIX wieku, a nawet w XVIII-wiecznych utworach serbskich pisarzy (Buttler 1988, 74–75; Jędrzejko 1998, 39–40; 2002, 143; Stojanović 2006, 234–235, Tanasić 1996, 305). Pośrednio o funkcjonowaniu multiwerbizmów we wcześniejszych epokach rozwojowych polszczyzny świadczy także to, że analizmy te stawały się obiektem zainteresowania rodzimych badaczy już w rozprawach naukowych wydawanych u schyłku XIX wieku²²². Nie ulega jednak wątpliwości, że zakrojone na szerszą skalę prace badawcze dotyczące multiwerbizmów — i ogólnie analizmów werbalnych — rozpoczęły się w Polsce i Serbii dopiero w drugiej połowie XX wieku. Lewicki w następujący sposób tłumaczył niewielkie zainteresowanie badaczy zjawiskiem analizmów:

Analizyczne jednostki języka stanowią najsłabiej zbadany typ frazeologizmów. Wynika to z kilku czynników. Po pierwsze, analizyczne jednostki języka tworzone są w większości przez realizację produktywnych modeli w seriach o niewyraźnym zakresie, a jednocześnie nie ma tak wyraźnej, jak w wypadku neologizmów wyrazowych, społecznej kontroli tych jednostek. Po drugie, w procesie utrwalenia analizycznych jednostek języka niewielką rolę odgrywa metaforyzacja lub metonimizacja członów nominalnych. Nie charakteryzują się one wobec tego tzw. obrazowością, nie budziły więc większego zainteresowania retoryków, teoretyków literatury i w ogóle badaczy ekspresywnej, poetyckiej i emocjonalnej funkcji środków językowych (Lewicki 1988, 19).

²²² Jako przykład można podać studium Jana Bystronia z 1893 r., zatytułowane *Drobne przyczynki do składni polskiej z uwzględnieniem składni języków klasycznych: Przyczynki do składni polskiej* (za: Anusiewicz 1978, 12).

Pierwsze polskie prace poświęcone temu zagadnieniu pojawiły się w latach 60. Należy wymienić przede wszystkim artykuł Anny Wierzbickiej *Hipotaksa i konstrukcje nominalne w języku polskim* (Wierzbicka 1962), studium Marii Kniaginowej *Struktury opisowe — znamienne cecha stylu dziennikarskiego* (Kniaginowa 1963) oraz cykl rozpraw Danuty Buttler, który ukazał się u schyłku lat 60. na łamach „Języka Polskiego” (m.in. Buttler 1967; 1968a). Duży wkład do badań nad omawianymi tu analizami wniósł również frazeolog Andrzej Maria Lewicki, autor monografii i licznych artykułów, w których podejmowana była problematyka tzw. orzeczeń peryfrastycznych (Lewicki 1976; zob. też 1981, 1994). Bardzo ważną pozycją w badaniach nad zjawiskiem analizy językowej — w tym multiwerbizmów — była wydana pod koniec lat 70. monografia Janusza Anusiewicza zatytułowana *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim* (Anusiewicz 1978). Jeden z rozdziałów publikacji w całości poświęcony był analitycznym konstrukcjom czasownikowym, w głównej mierze multiwerbizmom frazeologicznym (Anusiewicz 1978, 67–101). W tym samym roku opublikowana została kolejna bardzo cenna praca Buttler *Procesy multiwerbizacji we współczesnej polszczyźnie* (Buttler 1978b), w której badaczka zajęła się analogiami istniejącymi pomiędzy procesem multiwerbizacji i uniwerbizacji. Cenne studium poświęcone multiwerbizmom, zatytułowane *O pewnych typach werbalnych związków wyrazowych* opublikowała też w 1982 r. Emilia Kozarzewska (Kozarzewska 1982). W ostatnich latach intensywne prace nad multiwerbizmami prowadziła Grażyna Vetulani, autorka monografii pt. *Rzeczowniki predykatywne języka polskiego* (Vetulani 2000) oraz para górnośląskich badaczy: Ewa Jędrzejko, redaktorka m.in. *Słownika polskich związków werbo-nominalnych* (SPZ 1998) i autorka *Problemów predykcji peryfrastycznej* (Jędrzejko 2002), a także Piotr Źmigrodzki, autor monografii *Właściwości składniowe analitycznych konstrukcji werbo-nominalnych w języku polskim* (Źmigrodzki 2000).

W serbskiej lingwistyce początki badań nad analizmem werbalnym, w tym nad multiwerbizmami frazeologicznymi, sięgają schyłku lat 70. XX wieku. Jako pierwszy uwagę na występowanie tego rodzaju jednostek językowych w obrębie języka serbsko-chorwackiego zwrócił Milorad Radovanović w pracy z 1977 r. zatytułowanej *Dekomponovanje predikata (na primerima iz srpskohrvatskog jezika)* (Radovanović 1977). W późniejszym czasie kontynuował swoje badania nad wspomnianymi analizmami, poświęcając im liczne, obszerne studia, m.in.: *Imenica u funkciji kondenzatora* (1978), *Još o pojavi dekomponovanja jezičkih jedinica* (2002), *Dekompozicija i univerbacija* (2004). Kolejną pracą, która w serbskiej przestrzeni naukowej odegrała istotną rolę w badaniach zjawiska analizy werbalnego, był artykuł *Perifrastični predikatski izrazi na međuslovenskim relacijama* autorstwa Zuzanny Topolińskiej (Topolińska 1982). Zainicjowane przez Radovanovicia i Topolińską badania kontynuowały w późniejszych latach Ivona Žibreg w pracy *Dekomponovani predikat i jeziku sredstava javnog informisanja* (Žibreg 1987) oraz Milka Ivić w artykule *Još o dekomponovanju predikata* (Ivić

1988). Swoistego rodzaju rekapitulacją pierwszego okresu serbskich badań nad zjawiskiem multiwerbizacji było obszerne studium poświęcone „glagolskiej perfrazie” włączone do *Gramatiki srpskohrvatskog jezika za strance* P. Mrazović i Z. Vukadinović (Mrazović, Vukadinović 1990, II wyd. 2009). Spośród najnowszych prac poświęconych omawianym tu analizom należy wymienić dwa artykuły Srety Tanasicia *Dekomponovanje glagola i struktura proste rečenice* (Tanasić 1995) oraz *Dekomponovanje glagola u književnoumjetničkom stilu* (1996), w których badano multiwerbizmy z pozycji stylistyczno-językowej. Zjawisku „dekomponowanego predikata” został też poświęcony krótki rozdział w obszernej monografii *Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica* (Sintaksa 2005, 315–321). Za szczególnie wartościowe dla badań nad zjawiskiem multiwerbizacji trzeba uznać stosunkowo nowe, obszerne, kilkudziesięciostronicowe studium Iwany Lazić-Konjik *Struktura, funkcija i leksikografska obrada perifrastičkih predikata* (Lazić-Konjik 2006).

3.3. Multiwerbizm a frazeologizm w polskiej i serbskiej lingwistyce

Analizując polską i serbską literaturę naukową, nietrudno zauważyć, że na temat (potencjalnej) frazeologiczności multiwerbizmów i stosunku tych jednostek do frazeologizmów istniały dość podzielone opinie badawcze.

3.3.1. Multiwerbizm jako jednostka niefrazeologiczna

W dużej części prac multiwerbizmy w żaden sposób nie były kojarzone ani z procesami derywacyjnymi zachodzącymi w obrębie frazeologii, ani nawet z samym obszarem frazeologii. Odmawianie multiwerbizmom statusu frazeologizmów zazwyczaj argumentowano tym, że jednostki te nie są ekspresywne, nie cechują się obrazowością, ponadto odznaczają się sumarycznością znaczeniową, a także powtarzalnością oraz seryjnością. Poglądy takie reprezentowali głównie serbscy badacze, choć praktyka polegająca na wykluczaniu multiwerbizmów z obszaru frazeologii spotykana była też w przypadku części polskich lingwistów.

W obrębie polskiego językoznawstwa najbardziej sceptyczny stosunek do frazeologiczności multiwerbizmów cechował wrocławską badaczkę Alicję Nowakowską. Lingwistka w jednej ze swoich monografii formom typu UDZIELAĆ INFORMACJI, POPEŁNIĆ SAMOBÓJSTWO odmawiała statusu frazeologizmu, pisząc:

Konstrukcje analityczne będące ustalonymi połączeniami wyrazów charakteryzują się brakiem obrazowości i ekspresywności i na ogół ich znaczenie jest sumą znaczeń poszczególnych komponentów. Brak wspomnianych właściwości decyduje o wyłączeniu analityzmów z zakresu objętego pojęciem jednostki frazeologicznej (Nowakowska A. 2005, 31).

Jak już wspomniano, w obrębie serbskiego i serbsko-chorwackiego językoznawstwa multiwerbizmy niemal powszechnie wykluczano spośród jednostek

frazeologicznych. Za przykład mogą tu służyć poglądy Dragany Mršević-Radović, która w jednej ze swoich prac jednoznacznie odrzucała tezę mówiącą o frazeologiczności multiwerbizmów. Argumentem przemawiającym za takim stanowiskiem był dla badaczki brak ekspresywności form typu: DATI SAGLASNOST, PODNETI TUŽBU. Mršević-Radović konstatowała:

Peryfrazy czasownikowe tego typu pozostają poza naszym oglądem, jako że nie mogą wypełniać podstawowej, ekspresywnej funkcji właściwej jednostkom frazeologicznym. Zgodnie z tym kryterium, czyli brakiem ekspresywności, za frazeologizmy nie uznajemy [...]: 1. peryfrastycznych syntagm — zdekomponowanych predykatów (*dati saglasnost* → *saglasiti se*) [...] 4. peryfrastycznych syntagm o charakterze terminologicznym, jak też warunkowo terminologicznych syntagm o ustalonej strukturze i składzie leksykalnym [...]. Mowa o wyrażeniach terminologicznych z denotatywnym znaczeniem komponentu — *podneti žalbu* (*molbu, tužbu*) lub z zanikającą metaforycznością — *padati u vetar*²²³ (Mršević-Radović 1987, 48–49).

Serbska badaczka dodawała też, że multiwerbizmy stanowić mogą jedynie „potencjalną bazę dla wykształcenia się frazeologizmu”²²⁴ (Mršević-Radović 1987, 49).

W identyczny sposób jak Mršević-Radović multiwerbizmy interpretował inny serbski badacz, Miloš Luković. W jednym z rozdziałów pracy zbiorowej *Srpski jezik* (Srpski 1996) lingwista ten jednoznacznie wykluczał wspomniane formy poza obręb frazeologii, uznając je jedynie za „fundament” („osnov”), na którym może się wykształcić frazeologizm:

Fundamentem dla wykształcania się frazeologizmów, w sensie strukturalnym i leksykalno-semantycznym, są ustalone połączenia wyrazowe: zdekomponowane predykaty, peryfrastyczne wyrażenia predykatywne (*pasti u očajanje* = *početi očajavati*; *izgubiti nadu* = *prestatu nadati se* itp.), syntagmy metaforyczne (*svedok stoleća, točak istorije, poluga razvoja, hit sezone* itp.)²²⁵ (Luković 1996, 150).

Co ciekawe, nawet Živojin Stanojčić, czyli językoznawca, który nie wahał się włączać w obręb frazeologii takich analityzmów, jak terminy naukowe oraz klisze właściwe stylowi administracyjnemu (Stanojčić, Popović 2002, 185–187), podzielał poglądy Mršević-Radović oraz Lukovicia. Dla wspomnianego badacza multiwerbizmy pełniły bowiem jedynie funkcję swoistego rodzaju „półproduktu”, z któ-

²²³ „Ovakve glagolske perifreze budući da ne mogu ispunjavati osnovnu ekspresivnu funkciju svojstvenu frazeološkim jedinicama, ostaju izvan našeg posmatranja. Po ovom kriteriju, odsustvu ekspresivnosti, ne smatramo frazeologizmama [...]: 1. perifrastičke sintagme — dekomponovane predikate (*dati saglasnost* → *saglasiti se*) [...] 4. perifrastične sintagme terminološkog karaktera, kao ni uslovno terminološke sintagme, ustaljene strukture i leksičkog sastava [...]. Takvi su terminološki izrazi s denotativnim značenjem komponenta — *podneti tužbu* (*molbu, žalbu*), ili s izbledelem metaforičnošću — *padati u vetar* (nap. imati padavicu) i sl.”

²²⁴ „Ovakve sintagme samo su potencijalna baza za nastanak frazeoloških jedinica”.

²²⁵ „Osnovi za nastajanje frazeologizama, u strukturnom i leksičko-semantičkom smislu, predstavljaju vezani skupovi reči: dekomponovani predikati, perifrastički predikatski izrazi (*pasti u očajanje* = *početi očajavati*; *izgubiti nadu* = *prestatu nadati se* i sl.), metaforičke sintagme (*svedok stoljeća, točak istorije, poluga razvoja, hit sezone* i sl.)”.

rego dopiero może zostać wyprowadzony pełnoprawny frazeologizm. Stanojčić notował:

Lingwistyka [...] zasadnie poświęca znaczną uwagę tzw. syntaktycznej frazeologizacji, analizując i inwentaryzując — przede wszystkim w charakterze *potencjalnego materiału* — występujące w jej obszarze przykłady zdekomponowanego predykatu, typu: UZETI UČEŠĆE, VRŠITI ANALIZU, DATI OCENU, a także peryfrastycznych syntagm o charakterze terminologicznym, typu: PODNETI TUŽBU (MOLBU, ŽALBU)²²⁶ (Stanojčić 1996, 138–139).

3.3.2. Multiwerbizm jako jednostka z pogranicza frazeologii i składni

W części polskich i serbskich ujęć badawczych lingwiści powstrzymywali się przed jednoznacznym kategoryzowaniem omawianych tu jednostek. Charakterystyczna jest postawa Janusza Anusiewicza, który uznawał multiwerbizmy („konstrukcje opisowe”) za analityzmy funkcjonujące na pograniczu frazeologii oraz składni. Badacz tak formułował swoje poglądy:

W grupie analityzmów leksykalnych niezmiernie ważną sprawą jest odróżnienie analityzmów od luźnych, doraźnie tworzonych grup syntaktycznych z jednej strony i od frazeologizmów z drugiej. Nie ulega wątpliwości, że konstrukcje opisowe stanowią ogniwo pośrednie między tymi dwoma typami jednostek wielowyrazowych (Anusiewicz 1978, 27).

Zdaniem tego językoznawcy multiwerbizmy od frazeologizmów odróżnia powtarzalność i stabilność modeli ich tworzenia, a także fakt sumaryczności znaczeniowej, czyli tożsamości znaczenia globalnego analityzmu i sumy znaczeń jego elementów składowych (Anusiewicz 1978). Za cechę, która nie pozwala uznać multiwerbizmu za konstrukcję syntaktyczną, Anusiewicz przyjmował desemantyzację podstawowego członu analityzmu (Anusiewicz 1978, 27).

Podobne stanowisko wobec multiwerbizmów („orzeczeń peryfrastycznych”) prezentowała także Danuta Buttler, która unikała jednoznacznej klasyfikacji tej grupy form. Uznawała bowiem, że multiwerbizmy mają „pośredni, leksykalno-gramatyczny charakter” (Buttler 1988, 72) lub też, że są „konstrukcjami zajmującymi pozycję pośrednią między złożonymi formami morfologicznymi [...] a frazeologizmami — idiomami” (Anusiewicz 1978). W jednej z prac autorka precyzowała różnice i podobieństwa łączące multiwerbizmy z frazeologizmami i grupami składniowymi:

Multiwerbizmy stanowią więc w pewnym sensie kategorię przejściową między luźnymi grupami syntaktycznymi a klasą frazeologizmów. Z pierwszym typem jednostek łączy je cecha rozdzielnosci znaczenia, z drugim — zjawisko desemantyzacji, przy czym w multiwerbi-

²²⁶ „Lingvistika [...] s pravom znatnu pažnju posvećuje tzv. sintaksičkoj frazeologizaciji, analizirajući i inventarišujući, kao *potencijal*, pre svega, u njenim okvirima fenomene dekomponovan-ja predikata — tip: *uzeti učeše, vršiti analizu, dati ocenu*, sa ukazivanjem na *perifrastične sintagme terminološkog karaktera* — tip: *podneti tužbu (molbu, žalbu)*”.

zmach ogranicza się ono tylko do członu nadrzędnego i tylko do jego wartości kategorialnej; zachowuje on natomiast określone znaczenie kategorialne (Buttler 1978b, 59).

Jak widać, choć Buttler zauważała semantyczną nieregularność multiwerbizmów, uznawała, że jej stopień jest zbyt niski, aby jednostki te uznać za frazeologizmy²²⁷.

W obrębie serbskiej lingwistyki zbliżone stanowisko do poglądów Anusiewicza i Buttler cechowało prace Radovanovicia. Badacz ten sytuował multiwerbizmy („dekomponovane predikate”) na styku frazeologii i składni, uznając procesy prowadzące do ich wytworzenia za bliskie zjawisku frazeologizacji, derywacji frazeologicznej. Choć nie określał omawianych tu analizmów mianem „frazeologizmów”, dostrzegał jednak w nich cechę właściwą wszystkim jednostkom frazeologicznym — mowa o względnie ustalonej strukturze elementów składowych. Radovanović pisał:

Modele składniowe z dekomponowanym predykatem w stylach funkcjonalnych, w których cechują się największą frekwencją, prezentują tendencję do *frazeologizacji*, a dokładniej rzecz biorąc — dochodzi w tym przypadku do tworzenia się relatywnie stałych związków pomiędzy określonymi dewaterbitywnymi rzeczownikami a czasownikami kopulatywnymi lub semikopulatywnymi czasownikami (Radovanović 1977, 65)²²⁸.

3.3.3. Multiwerbizm jako frazeologizm

Obok wyżej opisanych stanowisk badaczy, którzy z większym lub mniejszym sceptycyzmem podchodzili do traktowania multiwerbizmów w kategoriach jednostek frazeologicznych, w polskiej lingwistyce istniał dość rozpowszechniony pogląd, zgodnie z którym przyjmowano, że multiwerbizmy to pełnoprawne frazeologizmy. Argumentami przemawiającymi za taką właśnie interpretacją miały być specyficzne właściwości semantyczno-składniowe tychże analizmów — odtworzalność, asumaryczność znaczeniowa, desemantyzacja składników i wysoki stopień zespolenia komponentów. Ten sposób interpretowania multiwerbizmów jest obecnie dominujący w polskiej lingwistyce, podczas gdy w językoznawstwie serbskim występuje incydentalnie.

²²⁷ Warto przy okazji dodać, że poglądy Buttler na status omawianych tu analizmów ewoluowały. Choć w swoich późnych pracach badaczka sytuowała już multiwerbizmy na styku frazeologii i składni, to w swoich wcześniejszych rozprawach traktowała analizmy typu PRZEPROWADZIĆ ANALIZĘ, DOKONAĆ OBLICZENIA jeszcze jako „kategorię konstrukcji, której przynależność do dziedziny frazeologii jest więcej niż wątpliwa” (Buttler 1982b, 56).

²²⁸ „Ovakvi sintaksički modeli s dekomponovanim predikatom, u funkcionalnim stilovima u kojim se frekventnije pojavljuju, pokazuju i tendenciju frazeologiziranja, tačnije, obrazuju se relativno stalne veze određenih deverbativnih imenica sa odgovarajućim kopulativnim ili semikopulativnim glagolima, koje, na taj način, postaju i važan distinktivan sintaksički elemenat — sa ulogom indiciranja funkcionalnih stilova čija su osobenost”.

Pierwszym polskim lingwistą, który jednoznacznie lokował multiwerbizmy („analizmy predykatywne”) w obrębie frazeologii, był Stanisław Skorupka. Badacz klasyfikował te formy jako zwroty frazeologiczne i — biorąc pod uwagę stopień zespolenia tworzących je składników — uznawał je za związki łączliwe. Skorupka w swojej pracy poświęconej klasyfikacji frazeologizmów pisał następująco:

Łączliwy charakter mają zwroty WYKONAĆ SKOK = *skoczyć*, DOKONAĆ PRZEKŁADU = *przełożyć*, WYCIĄGNAĆ WNIOSEK = *wywnioskować*, WYSUNĄĆ ŻĄDANIE = *zażądać* itp. (Skorupka 1969, 222).

Drugim badaczem obok Skorupki, który jednoznacznie uznawał multiwerbizmy („orzeczenia peryfrastyczne”) za jednostki frazeologiczne, był Andrzej Maria Lewicki. Omawiane przez siebie analizmy typu: DOKONAĆ WŁAMANIA, PRZEPROWADZAĆ AKCJĘ, RUSZAĆ DO ATAKU, WPADAĆ W GNIEW lubelski badacz uznawał za przykłady „związków frazeologicznych, wyodrębnianych przy pomocy kryteriów nieregularności” (Lewicki 2003, 162). Przez pojęcie wspomnianej „nieregularności” Lewicki rozumiał rozbieżność istniejącą pomiędzy znaczeniem globalnym analizmy a sumą znaczeń jego składników. Choć semantyczny dystans nie był w przytoczonych wyżej multiwerbizmach tak duży jak w przypadku idiomów typu: SIEDZIEĆ NA WALIZKACH, MACHNAĆ RĘKĄ itp., autor uznawał cechujący je stopień znaczeniowej asumaryczności za wystarczający, aby — w odróżnieniu od Danuty Buttler — uznawać te multiwerbizmy za jednostki frazeologiczne (Lewicki 2003, 163)²²⁹.

Kolejnym polskim badaczem, który nie wahał się włączać multiwerbizmów w obręb jednostek frazeologicznych, był Wojciech Chlebda. Jak wiadomo, dla opolskiego lingwisty jedynym kryterium wyodrębniania frazemów (a więc także frazeologizmów) z całości materiału językowego była odtwarzalność, a tę cechę — jego zdaniem — miały bez wątpienia multiwerbizmy typu PRZEPROWADZIĆ ANALIZĘ. Można też dodać, że choć dla Chlebdy takie właściwości, jak: obrazowość, ekspresyjność czy asumaryczność znaczeniowa, stanowiły jedynie fakultatywne cechy frazemu, nie zaś kryteria służące wyodrębnianiu frazemów spośród innych jednostek języka, badacz jednak dowodził, że w przypadku multiwerbizmów typu PRZEPROWADZIĆ ANALIZĘ niepodważalnym faktem jest istnienie roz-

²²⁹ Lewicki miał świadomość, że w niektórych przypadkach trudno jest intuicyjnie odróżnić konstrukcję składniową od frazeologizmu, który przyjął postać multiwerbizmu („orzeczenia peryfrastycznego”). Lingwista opracował więc metodę selekcji analizmów, która wykorzystując określone transformacje składniowe, pozwalała dostrzec zaburzoną łączliwość członów badanego analizmy (a pośrednio jego semantyczną nieregularność). W wypadku stwierdzenia istnienia tychże zaburzeń badany analizm włączany był w obręb frazeologii, jeśli zaś zaburzeń łączliwości nie stwierdzano, analizowana forma uznawana była za niefrazeologiczną, swobodną konstrukcję składniową (szerzej zob. Lewicki 2003, 223–224, 246).

bieżności między znaczeniem globalnym analityzmu a sumą znaczeń jego składników (por. Chlebda 2003, 150–151).

Omawiane tu analityzmy w obręb jednostek frazeologicznych włączała również Ewa Jędrzejko. Swoją decyzję katowicka lingwistka — podobnie jak część wymienionych wcześniej badaczy — uzasadniała, przywołując takie cechy multiwerbizmów, jak: asumaryczność znaczeniowa, metaforyczność i nieciągłość. Jędrzejko pisała:

Z pewnego punktu widzenia interesujące nas tu struktury analityczne należą do frazeologii, bo w istocie większość z nich ma charakter dobrze utrwalonych w języku jednostek nieciągłych, których globalne znaczenie nie zawsze jest sumą swoich składników, ma natomiast charakter metafor pojęciowych (SPZ 1998, 42).

Można przypomnieć, że także Piotr Müldner-Nieckowski uznawał multiwerbizmy („orzeczenia peryfrastyczne”) za jednostki frazeologiczne. Jego zdaniem o przynależności multiwerbizmów do frazeologii decydować miało utrwalenie tych form w języku, ich metaforyczność i — wspominana przez wielu cytowanych wcześniej badaczy — znaczeniowa asumaryczność. Müldner-Nieckowski notował:

Prawie wszystkie orzeczenia peryfrastyczne (predykaty analityczne, orzeczenia analityczne), a więc złożenia wyrazowe zbudowane z czasownika posiłkowego (inne nazwy: pomocniczego, funkcyjnego, podporowego, synsemantycznego, operatorowego) i rzeczownika lub jego odpowiednika (V + N), mają semantykę metaforyczną, są też utrwalone w języku, dlatego traktuje się je jako związki frazeologiczne (Müldner-Nieckowski 2007, 141).

*

W obrębie serbsko-chorwackiej literatury naukowej odosobnione miejsce zajmuje stanowisko popularyzowane przez Zuzannę Topolińską i Anticę Menac. Polska badaczka, na stałe mieszkająca w Macedonii, multiwerbizmy nie tylko postrzegała w kategorii składników leksykonu, ale też traktowała je jako pełnoprawne jednostki frazeologiczne:

Peryfrastyczne wyrażenia predykatywne stanowią szczególną odmianę jednostek słownikowych — są nieprzewidywalne w tym samym sensie co prawdziwe leksemy, dlatego każdego z tych wyrażen trzeba się osobno nauczyć. Innymi słowy: choć posiadają one kształt konstrukcji składniowych, peryfrastyczne wyrażenia predykatywne nie są ‘otwartymi’ syntagmami, ale utartymi frazami, które stanowią część leksykalnego bogactwa określonego języka (Topolińska 1982, 39)²³⁰.

Chorwatka Antica Menac — choć unikała eksplicytniej klasyfikacji multiwerbizmów — w jednej ze swoich rozpraw jako przykłady frazeologizmów podawa-

²³⁰ „PPI predstavljaju posebnu vrstu rečničkih jedinica — nepredvidljivi su u onom istom smislu u kojem su to prave lekseme, te ih stoga treba svakog pojedinačno izučavati. Drugim rečima: mada imaju oblik sintaksičkih konstrukcija, PPI nisu ‘otvorene’ sintagme nego uhodani frazemi koji predstavljaju deo leksičkog blaga odgovarajućeg jezika”.

ła ewidentne multiwerbizmy typu: PRUŽITI OTPOR, OBASIPATI PAŽNJOM, PASTI U ZABORAV (Menac 1978, 221, 222).

3.3.4. Multiwerbizmy jako heterogeniczna grupa frazeologizmów i konstrukcji składniowych

Na tle wszystkich wymienionych wcześniej stanowisk badawczych — spotykanych zarówno w polskiej, jak i serbskiej literaturze naukowej — wyróżnia się postawa Andrzeja Bogusławskiego. Badacz ten nie włączał bowiem całej klasy multiwerbizmów („orzeczeń peryfrastycznych”) w obręb frazeologii, składni czy pogranicza obu tych obszarów. Posługując się oryginalnymi, składniowo-semantycznymi kryteriami klasyfikacji, wyznaczał cezurę dzielącą multiwerbizmy na „jednostki języka” — a więc frazeologizmy — oraz na „produkty języka”, czyli niefrazeologiczne konstrukcje składniowe (Bogusławski 1976, 359). Za produkty języka, a więc niefrazeologiczne konstrukcje składniowe uznawał multiwerbizmy („orzeczenia peryfrastyczne”) tworzące regularne serie cechujące się wysokim stopniem kategorialności i mające wspólną strukturę semantyczno-składniową. Do nich zaliczał m.in. formy konstytuowane werbalizatorem *popelnić*, składające się na szereg POPELNIĆ ZBRODNIĘ, POPELNIĆ BŁĄD, POPELNIĆ PRZESTĘPSTWO. Zdaniem Bogusławskiego użyty w tym szeregu werbalizator nie wprowadzał w przypadku poszczególnych analizyzmów relacji czynnościowej między agensem a jakimkolwiek obiektem, koncentrując się jedynie na negatywnym wartościowaniu świadomego działania agensa. Oprócz tego, każdy z multiwerbizmów współtworzących wspomnianą serię cechować miała „achroniczność”, czyli brak bezpośredniego oznaczania wydarzeń stanowiących punkty orientacji czasowej. Dowodem tego ograniczenia składniowego miał być fakt, że połączenia wspomnianych analizyzmów z przysłówkami temporalnymi typu: *potem*, *następnie*, tworzyłyby dziwne, niecodzienne struktury składniowe. W przypadku jednak analizyżu POPELNIĆ SAMOBÓJSTWO, który ze względów formalnych można uznać za człon wymienionego wcześniej szeregu, Bogusławski zajmował odmienne stanowisko. Uznawał tę formę nie za produkt języka, lecz za jednostkę języka („gotową i niepodzielną jednostkę”), czyli za frazeologizm. Zdaniem lingwisty moment oceniający czasownika *popelnić* jest w tym przypadku bardzo nikły, czasownik opisuje ponadto relację konkretną (z obiektem), a sam analizyżm nie jest „achroniczny”, ponieważ może się pojawiać w sekwencjach temporalnie ściśle określonych (Bogusławski 1978, 26).

*

Choć w obrębie polskiej lingwistyki przeważa pogląd o frazeologiczności multiwerbizmów, nie do końca znajduje to odzwierciedlenie w praktyce leksykograficznej. Spośród popularnych polskich słowników frazeologicznych, większą grupę multiwerbizmów zawiera jedynie klasyczny już *Słownik frazeologiczny języka*

polskiego Stanisława Skorupki z lat 1967–1968 [SFJ] oraz obszerny *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* Piotra Müldnera-Nieckowskiego z 2003 r. [WSF]. W innych polskich słownikach frazeologicznych, takich jak: *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego* S. Bąby, G. Dziamskiej i J. Liberka z 1995 r. [PSFJP], *Słownik frazeologiczny* A. Nowakowskiej z 2007 r. [SF], *Słownik frazeologiczny* A. Kubiak-Sokół i E. Sobol z 2007 r. [SF2] czy też *Wielki słownik frazeologiczny PWN* pod red. A. Kłosińskiej, E. Sobol i A. Stankiewicz z 2010 r. [WSF2] spotkać się można w najlepszym przypadku jedynie z pojedynczymi przykładami omawianych tu analityzmów²³¹. Pewną grupę multiwerbizmów gromadzi oczywiście *Słownik polskich zwrotów werbo-nominalnych. Zeszyt próbny* pod red. E. Jędrzejko z 1998 r. [SPZ] oraz *Słownik typowych połączeń wyrazowych* pod red. M. Bańki z 2007 r. [STP]. Ograniczona liczba multiwerbizmów zawarta jest także w słownikach ogólnych języka polskiego — wydaje się, że najwięcej włączono ich do *Słownika współczesnego języka polskiego* pod red. B. Dunaja z 1996 r. [SWJP].

Jak już wspomniano, w serbskim i serbsko-chorwackim językoznawstwie pogląd o frazeologiczności multiwerbizmów praktycznie nie jest spotykany, a tamtejsze słowniki frazeologiczne takich analityzmów praktycznie nie gromadzą. W dwóch do tej pory wciąż najobszerniejszych słownikach frazeologicznych języka serbskiego i serbsko-chorwackiego — *Frazeološkim rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* Josipa Matešicia z 1982 r. [FRH] oraz *Frazeološkim rečniku srpskog jezika* Đorđa Otaševića z 2012 r. [FRSJ] można odnaleźć tylko pojedyncze przykłady jednostek, które w niniejszej monografii interpretowane są jako multiwerbizmy (np. DATI VERU w FRSJ czy IMATI SLUH w FRH)²³². Badacz zajmujący się serbskimi multiwerbizmami zmuszony jest więc sięgnąć po

²³¹ We wstępie do słownika Bąby, Dziamskiej i Liberka autorzy wprost wyjaśniali, że ze swego dzieła „eliminują związki luźne, wyrażenia gatunkujące, zestawienia i wszelkie konstrukcje o charakterze terminologicznym” typu: DOKONAĆ PODBOJU, ULEC ZNISZCZENIU ponieważ formy te — ich zdaniem — cechują się brakiem semantycznych „nieregularności na poziomie idiomu lub frazemu” (PSFJP, 10).

²³² Choć zarówno Otašević, jak i Matešić nie wyjaśniali wprost takiego sposobu selekcji form włączanych do swoich słowników, to w przypadku Matešicia można domyślać się przyczyn pominięcia multiwerbizmów w *Frazeološkim rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Wykluczenie przez chorwackiego językoznawcę „zdekomponowanych predykatów” z obszaru serbsko-chorwackiej frazeologii wynikać mogło z faktu, iż — zgodnie z jego ujęciem teoretycznym — multiwerbizmy nie cechują się „idiomatycznością”, która dla Matešicia stanowiła jedną z czterech konstytutywnych cech każdego frazeologizmu [FRH, VI]. Na marginesie można dodać, że multiwerbizmy pomijane były również w *Hrvatskosrpsko-poljskim frazeološkim rječniku* Anticy Menac i Nedy Pintarić z 1986 r. [HPFR]. Poza obrębem frazeologii stawiano multiwerbizmy także we współczesnych słownikach frazeologicznych, które opisują poszczególne korpusy języków post-serbsko-chorwackich. Jako przykład można podać *Hrvatski frazeološki rječnik* Anticy Menac, Željki Fink-Arsovske i Radomira Venturina z 2003 r. [HFR] czy też bośniacki słownik frazeologizmów, dołączony do pracy Senahida Halilovića *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik* (Halilović 2009, 261–308).

innego rodzaju źródła. Bardzo pomocny okazuje się w tym przypadku obszerny, liczący przeszło 3500 stron *Poljsko-srpski rečnik* pod red. Đorđa Živanovicia [PSR]. Zawarte w nim artykuły hasłowe są dość rozbudowane, zawierają liczne serbskie (i polskie) frazeologizmy, w tym multiwerbizmy. Słownik ten bez wątpienia stanowi najobszerniejsze źródło tego rodzaju analizów występujących w języku serbskim. Mniejszą liczbę multiwerbizmów zawiera też inny dwujęzyczny serbski słownik: *Srpsko-engleski rečnik idioma, izraza i izreka* Živojina Kovačevicia [SER]. Niewiele form multiwerbalnych można odnaleźć w największych, ogólnych słownikach języka serbskiego i serbsko-chorwackiego: *Rečniku srpskoga jezika* pod red. M. Nikolicia [RSJ] oraz sześciotomowym *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* Macierzy Serbskiej i Macierzy Chorwackiej [RSK].

3.4. Korpus multiwerbizmów i werbalizatorów

Wspomniany wcześniej *Poljsko-srpski rečnik* — za sprawą swojego dwujęzycznego układu, liczby artykułów hasłowych i ich budowy — stał się podstawowym źródłem polskich i serbskich form multiwerbalnych omawianych i analizowanych w niniejszej pracy. Na jej potrzeby ze wspomnianego dzieła leksykograficznego wyekscerpowano 1966 polskich multiwerbizmów (w tym 657 multiwerbizmów pozornych) oraz 1764 serbskie formy multiwerbalne (w tym 590 multiwerbizmów pozornych). Zgromadzony materiał nie objął wszystkich multiwerbizmów, które znajdują się w tym słowniku. Do polskiego korpusu multiwerbizmów trafiły bowiem tylko te formy, które konstituowane są przez jeden z 340 wybranych werbalizatorów. Listę polskich werbalizatorów utworzyły zaś te jednostki, które — według badań przeprowadzonych przez Jędrzejko, Loewe oraz Żmigrodzkiego [SPZ], Anusiewicza (1978), Bartmińskiego (1973) i Kniaginową (1963) — najczęściej wypełniają funkcję werbalnego składnika polskich multiwerbizmów. Oprócz nich pod uwagę wzięto też wybrane werbalizatory wymieniane w innych polskich opracowaniach dotyczących zjawiska multiwerbizacji (m.in. w: Bogusławski 1978, Buttler 1988, Jędrzejko 1998, Lewicki 1994, Żmigrodzki 2000). Ostatecznie listę polskich werbalizatorów uzupełniono o jednostki, które udało się odnaleźć podczas pracy nad serbskim materiałem zawartym w [PSR]²³³.

²³³ Pełną listę objętych uwagą polskich werbalizatorów tworzą: BIEGAĆ / BIEĆ, BRAĆ / WZIAĆ, BUDZIĆ / OBUDZIĆ, BYĆ, CHOWAĆ / SCHOWAĆ, CIĄGAĆ, CIERPIEĆ, CZUĆ / POCZUĆ, CZYNIĆ / UCZYNIĆ, DARZYĆ, DAWAĆ / DAĆ, DEKLAROWAĆ, DOJŚĆ / DOCHODZIĆ, DOKONYWAĆ / DOKONAĆ, DOPROWADZAĆ / DOPROWADZIĆ, DOPUSZCZAĆ / DOPUŚCIĆ, DOSTAĆ / DOSTAWAĆ, DOWODZIĆ / DOWIEŚĆ, DOZNAWAĆ / DOZNAĆ, DUSIĆ / ZDUSIĆ, FORMUŁOWAĆ / SFORMUŁOWAĆ, GASIĆ / UGASIĆ / ZGASIĆ, GASNAĆ / ZGASNAĆ, GRZEŻNAĆ / UGRZEŻNAĆ, INICJOWAĆ, IŚĆ / PÓJŚĆ, KONTYNUOWAĆ, KRĘPOWAĆ / SKRĘPOWAĆ, KRZEWIĆ, ŁAPAĆ / ZŁAPAĆ, MIEĆ, NABIERAĆ / NABRAĆ, NADAWAĆ / NADAĆ, NARAŻAĆ / NARAZIĆ, NASTAĆ / NASTAWAĆ, NOSIĆ / NIEŚĆ, OBDARZAĆ /

Choć w literaturze bez trudu można odnaleźć listy najczęściej używanych serbskich werbalizatorów (zob. pkt IV. 3.8.1), to w związku z formalnymi ograniczeniami *Poljsko-srpskiego rečnika* oraz *Słownika serbsko-chorwacko-polskiego* Vilima Frančicia korpus serbskich multiwerbizmów nie mógł zostać utworzony analogicznie do korpusu polskiego²³⁴. Na serbski korpus złożyły się więc ostatecznie odnalezione w [PSR] multiwerbizmy będące tłumaczeniami polskich multiwerbizmów i innych polskich analityzmów, konstytuowanych jednym ze wspomnianych 340 werbalizatorów, np. *USVOJITI* ODLUKU (= *PODJAĆ* UCHWAŁĘ), *UVODITI* U UPOTREBU (= *WPROWADZAĆ* DO UŻYCIA), *UZIMATI* MERU (= *BRAĆ* MIA-

OB DARZYĆ, OBEJMOWAĆ / OBJAĆ, OBRYWAĆ / OBERWAĆ, OBRZUCIĆ / OBRZUCAĆ, OBSYPAC / OBSYPYWAĆ, ODBIERAĆ / ODEBRAĆ, ODBYWAĆ / ODBYĆ, ODCHODZIĆ / ODEJŚĆ, ODCZUWAĆ / ODCZUĆ, ODDAWAĆ / ODDAĆ, ODNOSIĆ / ODNIEŚĆ, OGARNIAĆ / OGARNAĆ, OKAZYWAĆ / OKAZAĆ, OPANOWYWAĆ / OPANOWAĆ, ORZEKAĆ / ORZEC, OSIAGAĆ / OSIĄGNAĆ, OTACZAĆ / OTOCZYĆ, OTRZYMAĆ / OTRZYMYWAĆ, OTWIERAĆ / OTWORZYĆ, OWŁADNAĆ, PALIĆ / SPALIĆ, PAŁAĆ, PEŁNIĆ / SPEŁNIĆ, PŁAWIĆ SIĘ, PŁONAĆ / SPŁONAĆ, PLYNAĆ / DOPLYNAĆ, PODDAWAĆ / PODDAĆ, PODEJMOWAĆ / PODJAĆ, PODLEGAĆ / PODLEC, PODNOSIĆ / PODNIEŚĆ, POGLĘBIĆ, POKONYWAĆ / POKONAĆ, PONOSIĆ / PONIEŚĆ, POPELNIAC / POPEŁNIĆ, PORYWAĆ / PORWAĆ, POSTAWIĆ, POWZIĄĆ, POŚWIECAĆ / POŚWIECIĆ, POTWIERDZAĆ / POTWIERDZIĆ, POZOSTAĆ / POZOSTAWAĆ, POZOSTAWIAĆ / POZOSTAWIĆ, POŻERAĆ / POŻREĆ, PROWADZIĆ, PRZECHODZIĆ / PRZEJŚĆ, PRZEJAWIAĆ / PRZEJAWIĆ, PRZEJMOWAĆ / PRZEJAĆ, PRZEPROWADZAĆ / PRZEPROWADZIĆ, PRZERWAĆ / PRZERYWAĆ, PRZEŻYWAĆ / PRZEŻYĆ, PRZYJMOWAĆ / PRZYJAĆ, PRZYŁĄCZAĆ / PRZYŁĄCZYĆ, PRZYNOSIĆ / PRZYNIEŚĆ, PRZYSTĄPIĆ, ROBIĆ / ZROBIĆ, ROZDAĆ / ROZDAWAĆ, ROZPALAĆ / ROZPALIĆ, ROZWLEKAĆ / ROZWLEC, ROZWODZIĆ / ROZWIEŚĆ, RUSZAĆ / RUSZYĆ, RZUCAĆ / RZUCIĆ, SKŁADAĆ / ZŁOŻYĆ, SMAGAĆ / SMAGNAĆ, SPALAĆ / SPALIĆ, SPELNIAC / SPEŁNIĆ, SPORZĄDZAĆ / SPORZĄDZIĆ, SPOTYKAĆ / SPOTKAĆ, SPOWODOWAĆ, SPRAWIAĆ / SPRAWIĆ, SPRAWOWAĆ, STANOWIĆ, STAWIAĆ / STAWIĆ, STUDZIĆ / OSTUDZIĆ, STWARZAĆ / STWORZYĆ, STYGAĆ / OSTYGAĆ, SYGNALIZOWAĆ, SZALEĆ / OSZALEĆ, SZERZYĆ, TKWIĆ / UTKWIĆ, TOCZYĆ, TONAĆ / UTONAĆ, TOPIĆ / UTOPIĆ, TRACIĆ / STRACIĆ, TRAWIĆ / STRAWIĆ, TRWAĆ / WYTRWAĆ, TRYSKAĆ / TRYŚNAĆ, TRZYMAĆ, UCISZAĆ / UCISZYĆ, UDERZAĆ / UDERZYĆ, UDZIELAĆ / UDZIELIĆ, UGRUNTOWYWAĆ / UGRUNTOWAĆ, UJAWNIAĆ / UJAWNIĆ, ULEGAĆ / ULEC, UPRAWIAĆ, USYPIAĆ / UŚPIĆ, UTWIERDZAĆ / UTWIERDZIĆ, UWALNIAĆ / UWOLNIĆ, UZYSKIWAĆ / UZYSKAĆ, WARIOWAĆ / ZWARIOWAĆ, WCHODZIĆ / WEJŚĆ, WLEC, WŁADAĆ, WŁACZAĆ / WŁĄCZYĆ, WNOSIĆ / WNIEŚĆ, WODZIĆ / WIEŚĆ, WPADAĆ / WPAŚĆ, WPRAWIAĆ / WPRAWIĆ, WPROWADZAĆ / WPROWADZIĆ, WSZCZYNAĆ / WSZCZAĆ, WYBUCHAĆ / WYBUCHNAĆ, WYCHODZIĆ / WYJŚĆ, WYCIAGAĆ / WYCIĄGNAĆ, WYDAWAĆ / WYDAĆ, WYKAZYWAĆ / WYKAZAĆ, WYKONYWAĆ / WYKONAĆ, WYPADAĆ / WYPAŚĆ, WYPALAĆ / WYPALIĆ, WYPELNIAC / WYPEŁNIĆ, WYRAZAĆ / WYRAZIĆ, WYRZĄDZAĆ / WYRZĄDZIĆ, WYRZEKAĆ SIĘ / WYRZEC SIĘ, WYSLUCHIWAĆ / WYSLUCHAĆ, WYSTĘPOWAĆ / WYSTĄPIĆ, WYSUWAĆ / WYSUNĄĆ, WYWIERAĆ / WYWRZEĆ, WYWOŁYWAĆ / WYWOŁAĆ, WZBUDZAĆ / WZBUDZIĆ, WZMAGAĆ / WZMÓC, WZMOCNIĆ, WRYĆ, WZRSTAĆ / WZROSNAĆ, ZACIEŚNIĆ, ZADAWAĆ / ZADAĆ, ZAJMOWAĆ / ZAJAĆ, ZAKOSZTOWAĆ, ZAŁATWIAĆ / ZAŁATWIĆ, ZAMYKAĆ / ZAMKNAĆ, ZAPRZESTAWAĆ / ZAPRZESTAĆ, ZAPUSZCZAĆ SIĘ / ZAPUŚCIĆ SIĘ, ZASYPYWAĆ / ZASYPAĆ, ZAZNAWAĆ / ZAZNAĆ, ZDOBYWAĆ / ZDOBYĆ, ZGŁOSIĆ / ZGŁASZAĆ, ZJEDNAĆ / ZJEDNYWAĆ, ZMIENIAĆ / ZMIENIĆ, ZNAJDOWAĆ / ZNALEŹĆ, ZNOSIĆ / ZNIEŚĆ, ZOSTAWAĆ / ZOSTAĆ, ZOSTAWIAĆ / ZOSTAWIĆ, ZYSKIWAĆ / ZYSKAĆ, ŻYWIĆ.

²³⁴ *Słownik serbsko-chorwacko-polski* Vilima Frančicia zawiera w swoich artykułach hasłowych bardzo małą liczbę serbskich frazeologizmów oraz innych stałych połączeń wyrazowych, w *Poljsko-srpskim rečniku* zaś językiem wejściowym jest język polski.

RE), *DATI SE U BEGSTVO* (= *BRAC NOGI ZA PAS*), *TERATI NA POSAO KOGA* (= *BRAC DO GALOPU KOGO*), *PROMENITI MIŠLJENJE* (= *ZMIENIĆ FRONT*)²³⁵.

²³⁵ Zastosowana metodologia badawcza pozwoliła na odnalezienie w materiale serbskim łącznie 502 werbalizatorów: BACATI (SE) / BACITI (SE); BAVITI SE / POZABAVITI SE; BESNITI / POBESNITI; BITI; BRATI / POBRATI; BRIZGATI / BRIZNUTI; BUDITI (SE) / PROBUDITI (SE); ČINITI / NAČINITI / POČINITI / SAČINITI / UČINITI; ČUVATI (SE) / SAČUVATI (SE); DAVATI (SE) / DATI (SE); DELITI / PODELITI; DIZATI / DIĆI; DOBIJATI / DOBIVATI / DOBITI; DODELJIVATI / DODELITI; DOKAZIVATI / DOKAZATI; DOLAZITI / DOĆI; DONOSITI / DONETI; DOSEZATI / DOSEGNUTI; DOVODITI / DOVESTI; DRŽATI / ODRŽATI; FORMULISATI; GAJITI / ODGAJITI; GASITI / UGASITI; GORETI / IZGORETI; GREZNUTI / UGREZNUTI; GUBITI / IZGUBITI; GUŠITI / UGUŠITI; HITATI / POHITATI; HLADITI / OHLADITI; HVATATI / HVATITI; ĆI / POĆI / NAĆI; IGRATI / ZAIGRATI; IMATI; ISKALJATI / ISKALITI; ISPADATI / ISPASTI; ISPOLJAVATI / ISPOLJITI; ISPUNJAVATI / ISPUNITI; ISPUŠTATI / ISPUSTITI; ISTICATI (SE) / ISTAĆI (SE); ISTRAJAVATI / ISTRAJATI; ISTUPATI / ISTUPITI; IZAZIVATI / IZAZVATI; IZBIJATI / IZBITI; IZDATI / IZDAVATI; IZDRŽAVATI / IZDRŽATI; IZGARATI / IZGORETI; IZJAVLJIVATI / IZJAVITI; IZLAGATI / IZLOŽITI; IZLAZITI / IZAĆI / IZIĆI; IZLETATI / IZLETETI; IZNOSITI / IZNETI; IZRAŽAVATI / IZRAZITI; IZRICATI / IZREĆI; IZVLAČITI / IZVUĆI; IZVODITI / IZVESTI; IZVOJEVATI / VOJEVATI; JAČATI / POJAČATI; JESTI / IZJESTI; KRETATI / KRENUTI; LETETI / POLETETI; LEŽATI / PRELEŽATI; LUDETI / POLUDETI; LUDETI / POLUDETI; MAMITI / IZMAMITI / NAMAMITI; MERITI / ODMERITI; MUČITI / IZMUČITI; NADATI; NAGRIZATI / NAGRISTI; NALAZITI / NAĆI; NANOSITI / NANETI; NAPUŠTATI / NAPUSTITI; NASEDATI / NASESTI; NASTAJATI / NASTATI; NASTAVLJATI / NASTAVITI; NAVODITI / NAVESTI; NESTAJATI / NESTATI; NOSITI SE; NUDITI / PONUDITI; OBASIPATI / OBASUTI; OBAVLJATI / OBAVITI; OBEZBEĐIVATI / OBEZBEDITI; OBJAVLJIVATI / OBJAVITI; OBRAČATI / OBRATITI; OBUHVATATI / OBUHVATITI; OBUSTAVLJATI / OBUSTAVITI; OBUZDAVATI / OBUZDATI; OBUZIMATI / OBUZETI; ODAVATI / ODATI; ODLAZITI / OTIĆI; ODNOSITI / ODNETI; ODREĐIVATI / ODREDITI; ODRICATI SE / ODREĆI SE; ODRŽAVATI / ODRŽATI; ODUZIMATI / ODUZETI; ODVIJATI SE / ODVITI SE; OKAZIVATI / OKAZATI; OKONČAVATI / OKONČATI; OKRUŽAVATI / OKRUŽITI; OMOGUĆIVATI / OMOGUĆITI; OPORAVLJATI SE / OPORAVITI SE; OPRAVDAVATI / OPRAVDATI; ORGANIZOVATI; OSEĆATI / OSETITI OŠINUTI; OSLABLJIVATI / OSLABITI; OSLOBAĐATI / OSLOBODITI; OSTAJATI / OSTATI; OSTAVLJATI / OSTAVITI; OSTVARIVATI / OSTVARITI; OSVAJATI / OSVOJITI; OTVARATI / OTVORITI; PADATI / PASTI; PILJITI / UPILJITI; PLAMTETI / RASPLAMTETI; PODILAZITI / PODIĆI; PODIZATI / PODIĆI; PODLEGATI / PODLEĆI; PODNOSITI / PODNETI; PODRŽAVATI / PODRŽATI; PODSTICATI / PODSTAĆI; PODVRGAVATI / PODVRĆI; POJAČAVATI / POJAČATI; POKAZIVATI / POKAZATI; POKLANJATI / POKLONITI; POKORAVATI SE / POKORITI SE; POLAGATI / POLOŽITI; POSTAVLJATI / POSTAVITI; POSTIĆI / POSTIZATI; POSVEĆIVATI / POSVETITI; POTČINJAVATI SE / POTČINITI SE; POTERATI / TERATI; POVEĆATI / POVEČAVATI / POVEĆIVATI; POVERITI; POVESTI / POVODITI; POZDRAVITI / POZDRAVLJATI; PRASKATI / PRASNUTI; PRAVITI / NAPRAVITI; PREBRODITI / BRODITI; PREĆI / PRELAZITI; PREDATI (SE) / PREDAVATI (SE); PREDLOŽITI / PREDLAGATI; PREDSTAVLJATI / PREDSTAVITI; PREDUZETI / PREDUZIMATI; PREKINUTI / PREKIDATI; PRENOSITI SE / PRENETI SE; PREPUŠTITI / PRERPUŠTATI; PRESTATI; PREUZIMATI / PREUZETI; PRIČINJAVATI / PRIČINITI; PRIDAVATI / PRIDATI; PRIDOBIVATI / PRIDOBITI; PRIHVATATI / PRIHVATITI; PRIMATI / PRIMITI; PRIMENJIVATI / PRIMENITI; PRIPADATI / PRIPASTI; PRIREĐIVATI / PRIREDITI; PRISTUPATI / PRISTUPITI; PRITICATI / PRITEĆI; PRODUBLJIVATI / PRODUBITI; PROLAZITI / PROĆI; PROMENJIVATI / PROMENITI; PROVODITI / PROVESTI; PROŽIMATI / PROŽETI; PRUŽATI / PRUŽITI; PUCATI / PUĆI; PUNITI / POPUNITI; PUŠTATI / PUSTITI; RASPALJIVATI / RASPALJITI; RASPREDATI / RASPRESTI; RASTI / IZRASTI; REZATI SE / UREZATI SE; SASTAVLJATI / SASTAVITI; SAVLAĐIVATI / SAVLADATI; SEĆI / ISEĆI; SHVATATI / SHVATITI; ŠIKATI / ŠIKNUTI; ŠILJITI / UŠILJITI; SIPATI / ZASIPATI; ŠIRITI / KAŠIRITI; SKIDATI / SKINUTI; SLABITI / OSLABITI; SLUŠATI / SASLUŠATI; SNAŁAZITI / SNAĆI; SNOSITI / SNETI; SPLAŠNJAVATI / SPLASNUTI; SPOPADATI / SPOPASTI; SPROVODITI / SPROVESTI; SPUTAVATI / SPUTATI; SRLJATI / DOSRLJATI; STAJATI; STAVLJATI / STAVITI; STICATI / STEĆI; STIŠAVATI (SE) / STIŠATI (SE); STUPATI / STUPITI; STVARATI / STVORITI; SUTI / OSUTI;

3.5. Multiwerbizmy a inne analityczne jednostki werbalne

Jak można zauważyć na podstawie przedstawionego w poprzednich podrozdziałach chronologicznego zarysu, badania nad zjawiskiem multiwerbizacji podejmowane są na szerszą skalę w polskim i serbskim językoznawstwie już od kilku dekad. Warto jednak zauważyć, że nie udało się do tej pory dokonać terminologicznego ujednolicenia nawet podstawowych, używanych pojęć. Wskutek tego te same multiwerbizmy poszczególni badacze określali mianem „dekomponovani predykat” (Radovanović; Ivić; *Sintaksa*), „glagolska perifraza” (Mrazović, Vukadinović), „perifrastički predikati” (Lazić-Konjik), „glagolsko-imenička perifraza” (Mršević-Radović), „analitički struktuirani predykat” (Ivić) lub też „struktura opisowa” (Kniaginina), „orzeczenie peryfrastyczne” (Bogusławski, Lewicki), „konstrukcja peryfrastyczna”, „analityczna jednostka języka” (Lewicki), „stelaż grup nominalnych” (Honowska), „analityczna konstrukcja czasownikowa (Anusiewicz), „analityzm werbo-nominalny” (Jędrzejko, Żmigrodzki) itd.²³⁶ Wskazana terminologiczna heterogeniczność w dużej mierze wynikała z faktu, że badania prowadzone nad multiwerbizmami często łączono z rozważaniami poświęconymi innym typom analityzmów spotykanych w języku. Taka forma naukowego oglądu powodowała zaś częstokroć rozmycie granic istniejących pomiędzy poszczególnymi rodzajami analitycznych rodzajów predykcji i — ze zrozumiałych względów — skutkowała wtórnym, nazewniczym nieładem²³⁷.

Za bardzo użyteczny można uznać podział analitycznych jednostek czasownikowych zaproponowany przez Ewę Jędrzejko (Jędrzejko 2002, 84–88), który

SVODITI / SVESTI; SVRŠAVATI / SVRŠITI; TEĆI / ISTEĆI; TERATI / ISTERATI; TONUTI / UTONUTI; TRAJATI; TRAŽITI / POTRAŽITI; TREZNITI SE / OTREZNITI SE; TRPETI / PRETRPETI; TRPETI / PRETRPETI; UČESTVOVATI; UČVRŠĆIVATI / UČVRSTITI; UDALJIVATI / UDALJITI; UDARATI / UDARITI; UGOVARATI / UGOVORITI; UKAZIVATI / UKAZATI; UKIDATI / UKINUTI; UKLANJATI / UKLONITI; UKLUČIVATI (SE) / UKLUČITI (SE); ULAGATI / ULOŽITI; ULAZITI / UĆI; ULIVATI / ULITI; UNOSITI / UNETI; UPADATI / UPASTI; UPIRATI / UPRETI; UPRAŽNJAVATI; UPUŠTATI SE / UPUSTITI SE; USLIŠITI; USPAVLJIVATI / USPAVATI; USPOSTAVLJATI / USPOSTAVITI; USTAJATI / USTATI; USVAJATI / USVOJITI; UTAPATI / UTOPITI; UTIŠAVATI / UTIŠITI; UTOLJIVATI / UTOLITI; UVALJIVATI (SE) / UVALJITI (SE); UVAŽIVATI / UVAŽITI; UVODITI / UVESTI; UZDRŽAVATI SE / UZDRŽATI SE; UZIMATI / UZETI; UŽIVATI; UZVRAĆATI / UZVRATITI; VLADATI / ZAVLADATI; VODITI; VRŠITI / IZVRŠAVATI / IZVRŠITI; VUĆI / NAVUĆI; VUĆI / RAZVUĆI; ZADAVATI / ZADATI; ZADOBIVATI / ZADOBITI; ZADOVOLJAVATI / ZADOVOLJITI; ZAHVATATI / ZAHVATITI; ZAKLUČIVATI / ZAKLUČITI; ZAPADATI / ZAPASTI; ZAPOČETI / ZAPOČINJATI / ZAPOČINJAVATI; ZAPODETI / ZAPODENUTI; ZATVARATI / ZATVORITI; ZAUZIMATI / ZAUZETI; ZBIJATI / ZBITI; ŽIVETI / DOŽIVETI.

²³⁶ W chorwackim językoznawstwie używa się terminu „rašćlanjenji predikat” (Silić, Pranjković, 2005, 292–293).

²³⁷ Warto zauważyć, że Stanisław Szober w swoich pracach poświęconych analityzmom werbalnym rozpatrywał na tej samej płaszczyźnie multiwerbizmy typu DAWAĆ ROZKAZ (←*rozkazywać*), MIEĆ WSTYD (←*wstydić się*), jak też klasyczne orzeczenia imienne typu: BYĆ WIELBICIELEM (za: Anusiewicz 1978, 68–70). Z drugiej strony poza obręb zainteresowania niektórzy lingwiści wyłączali zwroty frazeologiczne typu PRZYNIEŚ OWOCE, zawierające w swojej strukturze rzeczownik o znaczeniu metaforycznym (Żmigrodzki 2000, 15).

pozwała na uporządkowanie i skategoryzowanie wszelkich odmian językowej predykcji wyrażanej za pomocą niesyntetycznych form werbalnych. Dzięki tej klasyfikacji i wykorzystaniu przyjętych w niniejszej monografii kryteriów frazeologiczności (por. pkt I.3) możliwe jest wyodrębnienie — spośród szerokiej gamy analizmów werbalnych — klasy multiwerbizmów, a więc frazeologizmów będących efektem procesu dekompozycji syntetycznego czasownika.

Katowicka badaczka, podejmując próbę uporządkowania przestrzeni predykcji analitycznej, wprowadziła termin „orzeczenie złożone” (*complex predicates*), któremu przydała funkcję hiperonimu obejmującego różnorakie — z formalnego i semantycznego punktu widzenia — przejawy predykcji analitycznej. Biorąc pod uwagę stopień synsemantyczności czasownika współtworzącego orzeczenie złożone, sposób kombinacji treści znaczeniowych niesionych przez każdy człon orzeczenia oraz stopień wzajemnej integracji tychże jednostek, Jędrzejko wyróżniła sześć kategorii orzeczeń złożonych. Na pierwszą składać się miały formy funkcjonujące w powszechnej świadomości gramatycznej jako „klasyczne” orzeczenia imienne”, czyli analizmy zawierające czasownik posiłkowy *być, mieć, stawać się, zostać*, typu: BYĆ DYREKTOREM, STAWAĆ SIĘ ARTYSTĄ, JEST CISZA. Do drugiej kategorii należą „orzeczenia modalne”, czyli formy analityczne zawierające czasowniki modalne funkcjonujące w roli metapredykatu, typu: MUSIAŁ WRACAĆ, TRZEBA SIĘ SPIESZYĆ. Kolejną kategorię tworzyły „orzeczenia fazowo-aspektowe” typu: ZACZĘŁO SIĘ KWITNIENIE, SKOŃCZYŁA SIĘ AWANTURA, konstytuowane obecnością czasowników fazowych, takich jak *zacząć, trwać, przestać* itd. Czwartą odmianą orzeczeń złożonych miały być „analizmy werbo-nominalne typu: CZUĆ WSTYD, DOZNAĆ CIERPIENIA, ROBIĆ PRANIE, czyli kategoria form najczęściej pojawiających się w pracach, które omawiają zjawisko „dekomponovanih predikata”, „glagolskich perifraza”, „orzeczeń peryfrastycznych”, „struktur opisowych” itp. Zdaniem Jędrzejko mowa tu o jednostkach zasadniczo synonimicznych wobec swoich syntetycznych równoważników (*wstydzić się, cierpieć, prać*). Człony czasownikowe tych analizmów pełnić miały bowiem jedynie funkcję werbalizującą, nie wprowadzając żadnych dodatkowych treści semantycznych ponad te, które niesie z sobą nominalny orzecznik. Do kolejnej grupy orzeczeń złożonych należą „predykaty peryfrastyczne” typu: WPAŚĆ W SZAL, TRYSKAĆ RADOŚCIĄ, RZUCIĆ POMYSŁ. Wspomniana klasa form od analizmów werbo-nominalnych różnić się miała tym, że zawarty w „predykanie peryfrastycznym” składnik czasownikowy — zwykle o znaczeniu przenośnym, metaforycznym — wykracza poza wąskie ramy funkcjonalne werbalizatora. Zdaniem Jędrzejko czasownik ten niesie z sobą istotne treści semantyczne, modyfikując „konceptualny profil” całości predykatu i wnosząc rozmaitego rodzaju informacje o czynności denotowanej przez całe orzeczenie złożone (faza czynności, tempo, sposób trwania itd.). Ostatnią, szóstą odmianą orzeczenia złożonego miało być „orzeczenie frazeologiczne”, a więc analizm przyjmujący postać taką, jak: PLEŚĆ ANDRONY, ZADZIERAĆ NOSA, POLYKAĆ ŁZY. W opinii Jędrzejko mowa tu

o analityzmach mających strukturę idiomu, tworzonych w sposób nieregularny i nieseryjny, których znaczenie globalne nie stanowi sumy znaczeń jego składników (Jędrzejko 2002, 84–88).

Analizując przedstawioną wyżej klasyfikację zaproponowaną przez Jędrzejko, należy stwierdzić, że hiperonimu „orzeczenie złożone” nie można utożsamiać z pojęciem multiwerbizmu. Brak tej tożsamości wynika z formalno-semantycznych właściwości jednostki multiwerbalnej, uznawanej w niniejszej monografii za frazeologizm, który powstał na podstawie syntetycznego leksemu, w trakcie procesu o charakterze derywacyjnym. Wielu odmianom „orzeczenia złożonego” brakuje cech właściwych frazeologizmom, wiele „orzeczeń złożonych” nie wyodrębniło się też w trakcie procesów derywacyjnych. Wydaje się jednak, że można podjąć próbę wskazania, w których odmianach „orzeczeń złożonych” najczęściej można odnaleźć jednostki multiwerbalne.

Spśród sześciu wymienionych przez badaczkę rodzajów *complex predicates* do kategorii frazeologizmów — zgodnie z przyjętym w niniejszej monografii rozumieniem frazeologiczności — z pewnością nie można zaliczyć „klasycznych” orzeczeń imiennych”, „orzeczeń modalnych” oraz „orzeczeń fazowo-aspektowych”. Są to analityczne konstrukcje gramatyczne, które nie mają cech odtwarzalności lub / i znaczeniowej niesumaryczności ani leksykalności. Jasne jest więc, że w trzech wymienionych kategoriach orzeczeń złożonych nie można odnaleźć żadnego przykładu multiwerbizmu, czyli frazeologizmu odleksemowego. Nie wydaje się też możliwe, aby jakiegokolwiek multiwerbizmy mogły wchodzić w obręb wyznaczanej przez Jędrzejko kategorii „orzeczeń frazeologicznych”. Decyduje o tym specyfika samego procesu multiwerbizacji, który musi się cechować określonym stopniem powtarzalności i katedralności oraz faktem wykorzystania w roli bazy derywacyjnej syntetycznego czasownika. Dla zdecydowanej większości orzeczeń frazeologicznych nie można natomiast wskazać istnienia syntetycznego, współrzedzennego bliskoznacza, a poszczególne orzeczenia frazeologiczne z reguły nie wchodziły w skład jakichkolwiek serii analityzmów o podobnej budowie formalnej. Można zatem sądzić, że właściwiej będzie traktować orzeczenia frazeologiczne jako frazeologizmy, które wykształciły się wskutek frazeologizacji strukturalnej lub frazeologizacji semantycznej (zob. pkt I.7.1. oraz I.7.2.), nie zaś jako efekty procesu multiwerbizacji.

Spśród sześciu kategorii orzeczeń złożonych, które wymienia Jędrzejko, multiwerbizmy najczęściej występują wśród „analityzmów werbo-nominalnych”. Nie ulega bowiem wątpliwości, że zdecydowana większość form należących do tej odmiany orzeczeń złożonych — w tym podawane przez Jędrzejko jako przykład: CZUĆ WSTYD, DOZNAĆ CIERPIENIA, ROBIĆ PRANIE — to konstrukcje formalno-semantycznie wtórne wobec swoich syntetycznych, współrzedzennych bliskoznaczy i tworzące z nimi ciągi derywacyjne (*wstydz-ić się* → CZUĆ **WSTYD**-ø; *cierpi-eć* → DOZNAĆ **CIERPI**-ENIA, *pr-ac* → ROBIĆ **PR**-ANIE itd.) oraz wchodzące w skład regularnych serii typu: CZUĆ PRAGNIENIE (←*pragnąć*), CZUĆ GNIEW

(←*gniewać się*), CZUĆ POTRZEBĘ (←*potrzebować*); DOZNAĆ ODMIANY (←*odmienić*), DOZNAĆ OLSNIENIA (←*olśnić*), DOZNAĆ ZASPOKOJENIA (←*zaspokoić*), DOZNAĆ USZKODZENIA (←*uszkodzić*), DOZNAĆ ZŁAMANIA (←*złamać*); ROBIĆ OPATRUNEK (←*opatrywać*), ROBIĆ PRZEŚWIECZENIE (←*przeświecić*), ROBIĆ KRZYWDĘ (←*krzywdzić*), ROBIĆ OBIETNICĘ (←*obiecać*) itd.

Gdy weźmie się pod uwagę „predykaty peryfrastyczne”, nietrudno zauważyć, że i w tej odmianie orzeczeń złożonych odnaleźć można multiwerbizmy. W przypadku niemałej liczby predykatów peryfrastycznych można bowiem wskazać istnienie szeregów derywacyjnych, na które składa się określony predykat i bliskoznaczny wobec niego, syntetyczny, współrzdenny odpowiednik werbalny (*szal-eć* → WPAŚĆ W SZAL-Ø, *pomyśl-eć* → RZUCIĆ POMYSŁ-Ø). Bez wątpienia istnieją też serie formalnie bliskich sobie predykatów peryfrastycznych, współtworzonych za pomocą tego samego werbalizatora, typu: WPAŚĆ W CHOROBE (←*chorować*), WPAŚĆ W DRZEMKĘ (←*drzemać*), WPAŚĆ W ROZPACZ (←*rozpaczać*), RZUCIĆ ODPOWIEDŹ (←*odpowiedzieć*), RZUCIĆ OSKARŻENIE (←*oskarżyć*), RZUCIĆ PYTANIE (←*pytać*). Nietrudno jednak zauważyć, że w odróżnieniu od analizmów werbo-nominalnych, wśród predykatów peryfrastycznych występuje zdecydowanie mniej multiwerbizmów. Co ważne, bardzo często są to multiwerbizmy pozorne, a więc analizmy niebędące efektem derywacji odleksemowej (np. TRYSKAĆ RADOŚCIĄ, TRYSKAĆ ZDROWIEM, TRYSKAĆ ENERGIĄ itd.). Trzeba też dodać, że liczebność szeregów, na które składają się formalnie sobie bliskie predykaty frazeologiczne, jest wyraźnie mniejsza aniżeli liczebność szeregów tworzonych przez analizmy werbo-nominalne.

Powyższe rozważania pozwalają jednoznacznie stwierdzić, że podczas badań nad zjawiskiem multiwerbizacji uwagę warto poświęcić tym analizmom werbalnym, które Jędrzejko klasyfikuje jako „analizmy werbo-nominalne” oraz „predykaty peryfrastyczne”.

3.6. Podstawa procesu multiwerbizacji

W literaturze naukowej, zarówno serbsko-chorwackiej, jak i polskiej, od samego początku badań nad multiwerbizmami dowodzone, że w funkcji podstawy przeważnie występują czasowniki o dość ogólnym znaczeniu, zazwyczaj werbalizujące sem egzystencji, stawania się, zdarzeniowości, faktywności, denotujące jakieś abstrakcyjne działanie (np. *procenjivati* → VRŠI PROCENU, ale nie: *kopati* → *VRŠI KOPANJE — zob. Radovanović 1977, 59; por. też Anusiewicz 1978, 71; SPZ, 38–39; Bartmiński 1973, 94; Mrazović, Vukadinović 2009, 205; Stojanović 2006, 236). W konsekwencji przyjmowano, że multiwerbizmy to formy szczególnie charakterystyczne dla języka administracji, sądownictwa, polityki oraz nauki, rzadziej publicystyki (Radovanović 1977, 58; Žibreg 1987, 63–64; Anusiewicz 1978, 83–85). Późniejsze badania dowiodły jednak, że multiwerbizacji podlegać mogą

także czasowniki nieabstrakcyjne, cechujące się wysokim stopniem konkretności — i to nawet wtedy, gdy występują w tekstach naukowych (szerzej Stojanović 2006, 225). Okazało się ponadto, iż ograniczanie użycia multiwerbizmów jedynie do wspomnianych wcześniej stylów i obszarów językowej komunikacji jest błędne, albowiem duża ich liczba występuje zarówno w języku ogólnym, jak i w stylu potocznym, beletrystyce, a nawet w języku poezji (Loewe 2000; Jędrzejko 2002, 143; Tanasić 1996).

Stylistyczną różnorodność form werbalnych mogących stanowić podstawę procesu derywacji odleksemowej, a także zróżnicowany poziom ich „abstrakcyjności” potwierdza analiza materiału językowego zgromadzonego w *Poljsko-srpskim rečniku* [PSR]. Wśród 568 polskich czasowników podlegających multiwerbizacji formy denotujące konkretną czynność stanowią dość liczną grupę, na którą składa się 105 czasowników typu: *mówić* (WYPALIĆ MOWĘ), *pisać* (ODDAĆ SIĘ PISANIU), *złamać* (DOZNAĆ ZŁAMANIA), *pocałować* (ZŁOŻYĆ POCAŁUNEK), *krzyczeć* (UDERZYĆ W KRZYK), *plakać* (PODNIEŚĆ PŁACZ). Zbliżone proporcje występują w obrębie języka serbskiego — na łączną liczbę 410 czasowników uczestniczących w procesie multiwerbizacji odnaleźć można 90 form nazywających konkretną czynność, na przykład: *zagrliti* (BACITI SE U ZAGRLJAJ), *udariti* (ZADATI UDARAC), *plakati* (BRIZNUTI U PLAĆ), *krasti* (IĆI U KRAĐU), *kašljati* (SPOPADATI [KOGA] KAŠALJ), *dremati* (PASTI U DREMEŽ). Większość form czasownikowych biorących udział w procesach multiwerbizacyjnych to jednak jednostki prymarnie denotujące bardziej abstrakcyjne czynności i stany, typu: *działać* (PRZYSTĄPIĆ DO DZIAŁANIA), *funkcjonować* (SPRAWOWAĆ FUNKCJĘ), *przeszkodzić* (STAWIAĆ PRZESZKODY), *oferować* (SKŁADAĆ OFERTĘ), *postanowić* (TRWAĆ W POSTANOWIENIU) lub *uticati* (PASTI POD UTICAJ), *upravljati* (DATI POD UPRAVLJANJE), *razmatrati* (STAVITI U RAZMATRANJE), *primetiti* (STAVITI PRIMEDBU), *predložiti* (IZNETI PREDLOG).

W oparciu o zbadany materiał można stwierdzić, że w języku polskim podstawą dla procesu multiwerbizacji najczęściej są czasowniki: *walczyć* (14 derywatów: PODJĄĆ WALKĘ; PROWADZIĆ WALKĘ; PRZYJĄĆ WALKĘ; RZUCAĆ [CO] DO WALKI; SZALEJE WALKĄ; TOCZYĆ WALKĘ; TRWAJĄ WALKI; ULEC W WALCE; WCHODZIĆ DO WALKI; WŁĄCZYĆ SIĘ W WALKĘ; WYDAĆ WALKĘ; WYTRWAĆ W WALCE; WZMAGAĆ WALKĘ; ZAPRZESTAĆ WALKI), *boleć* (12 derywatów: CZUĆ BÓL; CIERPIEĆ BÓL; DOZNAĆ BÓLU; ŁAPIE [KOGO] BÓL; OBEJMUJE [KOGO] BÓL; ODCZUĆ BÓL; OGARNIA [KOGO] BÓL; POKONAĆ BÓL; SPRAWIĆ [KOMU] BÓL; SZALEĆ Z BÓLU; ZADAĆ [KOMU] BÓL; ZNIEŚĆ BÓL), *żyć* (12 derywatów: BUDZIĆ [CO] DO ŻYCIA; DOKONAĆ ŻYCIA; IŚĆ W ŻYCIE; PŁYNIE ŻYCIE; POŚWIECIĆ [CZEMU] ŻYCIE; PROWADZIĆ ŻYCIE; STRACIĆ ŻYCIE; WCHODZIĆ W ŻYCIE; WLEC ŻYCIE; WNIEŚĆ [DO CZEGO] ŻYCIE; WPROWADZAĆ [CO] W ŻYCIE; ZOSTAĆ PRZY ŻYCIU), następnie *pracować* (11), *rozmawiać* (11), *spojrzeć* (11), *władać* (11), *myśleć* (10), *pamiętać* (10), *planować* (10). W języku serbskim funkcję podstawy multiwerbizmów zwykle pełnią formy: *boleti* (20 derywatów: IZJEDA [KOGA] BOLEST;

LUDETI OD BOLA; NAGRIZA [KOGA] BOLEST; NANETI [KOME] BOL; NAPUŠTA [KOGA] BOLEST; NAVUĆI BOLEST; OPORAVLJATI SE IZ BOLESTI; OSETITI BOL; PASTI U BOLEST; PODNETI BOL; PREDATI SE BOLESTI; PRELEŽATI BOLEST; PRETRPETI BOL; PRIČINITI [KOME] BOL; PROŽIMA [KOGA] BOL; SAVLADATI BOL; TRPETI BOL; UHVATIO JE [KOGA] BOL; ZADATI [KOME] BOL; ZAHVATA [KOGA] BOL), *raditi* (18 derywatów: ISTAĆI SE RADOM; ISTRAJATI U RADU; IZVODITI RADOVE; IZVRŠITI RADNJU; NASTAVLJATI RADOVE; OBAVLJATI RADOVE; POČETI S RADOM; POČINJATI RAD; POJAČAVATI RAD; POSVETITI SE RADU; POTERATI [KOGA] NA RAD; PREDUZIMATI RAD; PRIHVATATI RAD; PUŠTATI U RAD; RAZVUĆI RADNJU; UKLJUČITI SE U RAD; ULAZITI U RAD; ZAPOČINJAVATI RAD); *misлити* (15 derywatów: BITI U MISLIMA; DAVATI MIŠLJENJE; DOĆI NA MISAO; IZNETI MIŠLJENJE; IZRAZITI MIŠLJENJE; IZREĆI MIŠLJENJE; NAVESTI NA MISAO; NOSITI SE MIŠLJU; OBUZELA GA JE MISAO; OSTATI PRI SVOM MIŠLENJU; PRENOSITI SE MIŠLJU; PROBUDILA SE MISAO; PROMENITI MIŠLJENJE; SINULA MISAO KOGA; UČVRŠĆIVATI U MIŠLJENJU), następnie *oduševiti* (14); *planirati* (14); *boriti se* (14); *razgovarati* (13); *pogledati* (13); *živeti* (12); *poslovati* (11). Warto przy okazji zauważyć, że choć w funkcji podstawy procesu multiwerbizacji zwykle występują czasowniki o uogólnionym, abstrakcyjnym znaczeniu, to wśród podstaw tworzących najliczniejsze szeregi derywatów czasowniki nazywające czynności konkretne występują bardzo często²³⁸.

Różnorodność i stosunkowo duża liczebność czasowników mogących wystąpić w funkcji podstawy oraz to, że pojedyncza forma werbalna może motywować kilka multiwerbizmów, sprawiają, iż omawiana tu odmiana derywacji frazeologicznej cechuje się wysoką produktywnością zarówno w języku polskim, jak i serbskim.

3.7. Temat w multiwerbizmach frazeologicznych

Za temat występujący w multiwerbizacjach frazeologicznych uznaje się element morfologiczny wspólny dla nominalnego członu multiwerbizmu oraz dla werbalnego, syntetycznego bliskoznacznika multiwerbizmu. Z czysto formalnego punktu widzenia temat może być w pełni tożsamy z morfemem leksykalnym, który występuje w czasowniku motywującym multiwerbizm: *analiz/owa/ć* → PROWADZIĆ *ANALIZ*/E; *kritik/ova/ti* → UPUŠTITI SE U *KRITIK*/U. Częściej jednak spotyka się częściową tożsamość, która jest skutkiem występowania różnorakiego rodzaju alternacji morfonologicznych pomiędzy tematem multiwerbizmu a mor-

²³⁸ Wśród czasowników podlegających procesowi multiwerbizacji odnaleźć można stosunkowo dużą reprezentację form polisemantycznych, typu: *opierać się*, *posłuchać*, *przyjąć*, *wykładać*, *wyzywać*, *zarządzać*, *zgubić* lub *častiti*, *istraživati*, *naložiti*, *odlučiti*, *pregledati*, *pritisnuti*, *sijati*, *vezati*, *zanositi* itd.

femem leksykalnym motywującego czasownika. Dostrzec to można w szeregach: *rozmawi/a/ć* → PROWADZIĆ **ROZMOW**/Ę (a : o), *zwróć/i/ć* → DOKONAĆ **ZWROT**/U (ó : o, c : t), *pomył/i/ć się* → ZROBIĆ **POMYL**/KĘ (l : ł), *zmieni/a/ć* → DOKONNYWAĆ **ZMIAN**/Y (e : a), *pregovar/a/ti* → VODITI **PREGOVOR**/E (a : o); *podrż/a/ti* → DATI **PODRŠ**/KU (ž : š), *misl/i/ti* → BITI **MIŠLJ**/ENJ/A (s : š, l : lj), bądź też przykładach częściowego supletywizmu *vlad/a/ti* → BITI NA **VLAST**/I, *učestv/ova/ti* → UZETI **UČEŠ**/ĆE, *wyjech/a/ć* → DOKONAĆ **WY/JAZD**/U, *chci/e/ć* → WYRAZIĆ **CHEĆ**(Ø).

3.8. Formant w multiwerbizmach frazeologicznych

Jak już wcześniej wspomniano, derywację odleksemową charakteryzuje występowanie złożonego formantu morfologiczno-leksemowego. Pierwszym komponentem jest współformant leksemowy reprezentowany w konkretnych multiwerbizmach przez stosunkowo szeroką gamę aloformantów — czasownikowych werbalizatorów. Drugim składnikiem jest współformant morfologiczny, który realizuje się pod postacią afiksu lub paradygmatu fleksyjnego.

3.8.1. Współformant leksemowy

Współformant leksemowy to jeden z elementów, które różnicują na płaszczyźnie strukturalnej pochodny multiwerbizm od motywującego go czasownika syntetycznego. Mowa o formie werbalnej, która określana jest w polskiej literaturze naukowej mianem „czasownikowej podstawy struktur opisowych” (Anusiewicz 1978, 97), „formantu werbalizującego” (Lewicki 1988, 21), „leksykalnego czasownika posiłkowego” (Buttler 1994, 31), „semantycznie pustego czasownika łącznikowego” (Jędrzejko 1998, 44), „czasownika operatorowego, funkcyjnego” (SPZ, 19), „czasownika podporowego” (Vetulani 2000, 56), „werbalizatora” lub „czasownika posiłkowego” (Żmigrodzki 2002, 182). W literaturze serbsko-chorwackiej na określenie współformantu leksemowego używa się podobnych terminów: „czasownik funkcjonalny” (‘funkcionalni glagol’ — Mrazović, Vukadinović 2009, 204), „czasownik synsemantyczny” (‘sinsemantički glagol’ — Topolińska 1982, 36), „czasownik-operator” lub „czasownik operatowy” (‘glagol-operator’, ‘operatorski glagol’ — Lazić-Konjik 2006, 223).

Jak pośrednio wskazuje sama forma wymienionych wyżej terminów, współformant leksemowy uznawany jest zwykle za nadrzędny — z gramatycznego punktu widzenia — składnik multiwerbizmu, który rządzi formą fleksyjną członu nominalnego, a ponadto zawiera informacje o takich kategoriach gramatycznych całości multiwerbizmu, jak: czas, strona, aspekt, tryb, liczba czy też osoba (por. SPZ, 23). Jego obecność decyduje także o przynależności całego analizyzy do kategorii zwrotów, czyli do frazeologizmów, które pełnią w zdaniu funkcje cza-

sownikowe²³⁹. Co istotne, a fakt ten chyba umyka uwadze większości badaczy tego zagadnienia, to właśnie werbalizator w głównej mierze decyduje o tym, czy multiwerbizm — jako forma motywowana — nieść będzie z sobą wtórny sem inchoatywności, terminatywności, kauzacji itd. Od użycia określonego werbalizatora zależy więc to, czy nowo utworzony multiwerbizm będzie klasyfikowany jako derywat mutacyjny, modyfikacyjny czy tautologiczny.

Z drugiej strony w dostępnej literaturze zwraca się uwagę, że czasownik będący współformantem leksemowym odgrywa drugorzędną rolę w wyrażaniu globalnego potencjału znaczeniowego określonego multiwerbizmu. Uważa się bowiem, że z semantycznego punktu widzenia prymarnym członem multiwerbizmu jest człon nominalny, podczas gdy człon werbalny — współformant leksemowy „pełni jedynie funkcję ‘usługową’, jest elementem koniecznym do zwербalizowania treści predykatywnej, ‘ubrania’ jej w formę zdania” (Żmigrodzki 2000, 185). Podrzędność werbalnego komponentu multiwerbizmu wynikać ma oczywiście z częściowej desemantyzacji tej jednostki²⁴⁰. Choć bowiem w roli werbalizatora zwykle występują czasowniki mające samodzielne znaczenie, wchodząc w skład struktury multiwerbizmu, podlegają one procesowi daleko idących semantycznych przekształceń — pierwotne, leksykalne znaczenie określonej formy werbalnej zostaje częściowo zniesione, za czym zwykle idzie uwypuklenie innych, posiadanych przez nią, drugorzędnych cech semantycznych. Omawiany tu proces desemantyzacji niektórzy polscy badacze wiązali z metaforyczną kategoryzacją czasownika, który występuje w funkcji werbalizatora — jak pisała Jędrzejko:

Zdolność do metaforycznej kategoryzacji sprawia, że czasownik prymarnie pełnoznacznym stopniowo staje się synsemantyczny — jako znak sposobu, tempa, intensywności działań lub zdarzeń, konceptualizowanych na podobieństwo innych, bardziej prototypowych (SPZ, 35)²⁴¹.

Dla Anusiewicza istotą znaczeniowej transformacji czasowników konstytuujących multiwerbizm była natomiast polisemantyzacja tychże komponentów:

Istotną sprawą jest leksykalizacja czasownikowych podstaw struktur opisowych. Dokonuje się tu bowiem zmiana stosowności tych wyrazów, polegająca na rozdźwięku między znaczeniem pierwotnym, etymologicznym, a realnym, współczesnym, np. *podjąć pieniądze z kasy, podjąć czapkę* — *podjąć starania, podjąć uchwałę*. Słowa te pełnią po prostu inną funkcję, odmienną od tej, która wynika z ich budowy słotwórczej. Czasownik traci tu swo-

²³⁹ Być może te właściwości werbalizatora sprawiły, że czasownikowy komponent multiwerbizmu Lewicki uznawał za jedyny wykładnik derywacji i określał mianem „formantu frazeologicznego” (Lewicki 2003, 248).

²⁴⁰ Niektórzy badacze uważali, że czasem dochodzi do całkowitej desemantyzacji werbalizatora. Ich zdaniem pierwotne znaczenie czasownika może bowiem w całości zostać przekazane członowi nominalnemu multiwerbizmu, a tym samym temat formy werbalnej staje się „po prostu znaczeniowo pusty” (Anusiewicz 1978, 71; por. też Mindak 1983, 6).

²⁴¹ Warto zauważyć, że część badaczy uznaje, iż pierwotne znaczenie czasownika w całości przekazywane jest członowi nominalnemu multiwerbizmu, a tym samym temat czasownika pełniący funkcję werbalizatora staje się „po prostu znaczeniowo pusty” (Anusiewicz 1978, 71). Por. też Mindak 1983, 6.

ją zwykłą leksykalną wartość, rozpoczyna się tym samym proces jego ewolucji semantycznej, której efektem jest zwykle poszerzenie pierwotnego, etymologicznego znaczenia odnośnego wyrazu (Anusiewicz 1978, 97–98).

Na semantyczne transformacje czasownikowego składnika multiwerbizmu oraz proces jego desemantyzacji zwracano też uwagę w obrębie serbskiego językoznawstwa. Warto tu zacytować fragment gramatyki Mrazović i Vukadinović:

W czasownikowej peryfrazie samodzielny czasownik częściowo traci swoje pierwotne znaczenie. Nośnikiem znaczenia staje się rzeczownik, a czasownik funkcyjny pełni jedynie gramatyczną funkcję oznaczania osoby, rodzaju i liczby, czasu i aspektu, stąd też sama jego nazwa *czasownik funkcyjny* (Vukadinović, Mrazović 2009, 204)²⁴²

czy też jedno ze zdań zawartych w rozprawie Lazić-Konjik:

Czasownikowe składniki [multiwerbizmów] to niepełnoznaczące czasowniki (czasowniki synsemantyczne), czyli czasowniki o ogólnej, nieokreślonej lub niepełnej semantyce (kopulatywne i semikopulatywne) lub też pełnoznaczące czasowniki, które — gdy staną się częścią peryfrastycznego predykatu — funkcjonują jako synsemantyczne (Lazić-Konjik 2006, 227)²⁴³.

Warto zauważyć, że podrzędny status werbalnego członu multiwerbizmu widoczny jest szczególnie wyraźnie w przypadkach, gdy w roli werbalizatora występuje czasownik, który nie ma swojego samodzielnego znaczenia, a używany może być wyłącznie jako składnik multiwerbizmów. Żmigrodzki taki rodzaj werbalizatorów określał mianem „czasowników czysto operatorowych” (Żmigrodzki 2000, 184; por. też SPZ, 38) i jako przykład podawał formy *być, dokonać, czynić, odbyć, zacząć, kończyć, powodować* (Żmigrodzki 2000, 184). Jędrzejko jednostki te nazywała „czasownikami prymarnie operatorowymi” i dzieliła je na trzy klasy: czasowniki operatorowe, które są „kodowo puste semantycznie i służą pomocniczo ‘uczasownikowieniu’ treści imiennych” (*być, stać się, zostać, mieć*); czasowniki operatorowe, które „kodowo wyrażają treści ogólne” i werbalizują ogólny sem egzystencji, faktywności, uczuć (*zdarzać się, istnieć, robić, czynić, czuć, doświadczać, zachodzić*) oraz ostatecznie czasowniki operatorowe, które „kodowo wskazują fazę czynności, zdarzeń, procesów” (*zacząć, przestać, trwać, nadejść, nastąpić, minąć* itp. — SPZ, 38–39). Analogiczne czasowniki do tych, które wskazywali Żmigrodzki i Jędrzejko, odnajdywały w języku serbskim Mrazović i Vukadinović. Badaczki określały te formy werbalne mianem „czasowników wyłącznie funkcjonalnych” (*isključivo funkcionalni glagoli*) i jako przykład podawały: *vršiti, izvršiti, podvrgnuti* (Mrazović, Vukadinović 2009, 205).

²⁴² „U glagolskoj perifrasi samostalan glagol delimično gubi svoje prvobitno značenje. Nosi-lac značenja postaje imenica, a funkcionalni glagol ima samo gramatičku funkciju obeležavanja lica, roda i broja, vremena i načina vršenja radnje, stoga i naziv *funkcionalni glagol*”.

²⁴³ „Glagolsku komponentu konstituišu nepunoznačni glagoli (sinsemantični glagoli) tj. glagoli opšte, neodređene ili nepotpune semantike (kopulativni i semikopulativni glagoli) ili punoznačni glagoli koji kada postanu deo perifrastičnog predikata funkcionišu kao sinsemantični”.

*

Dotychczasowe badania przeprowadzone w obrębie polskiego materiału językowego wskazywały, że liczba czasowników, które mogą wystąpić w funkcji werbalizatora, liczy przynajmniej 370 form — tyle bowiem form udało się zgromadzić w kartotece *Słownika polskich zwrotów werbo-nominalnych* (SPZ) opracowanego przez Ewę Jędrzejko, Iwonę Loewe i Piotra Żmigrodzkiego. Listę najczęściej używanych jednostek — zdaniem trojga badaczy — otwiera czasownik **mieć** (271 pojawień, np. MIEĆ CHOROBE), po którym następują: **budzić** / **wzbudzić** (153, np. BUDZIĆ WŚCIEKŁOŚĆ), **dawać** / **dać** (152, np. DAĆ RADE), **robić** / **zrobić** (144, np. ZROBIĆ AWANTURĘ), **brać** / **wziąć** (95, np. ZŁOŚĆ BIERZE). Inny polski badacz Janusz Anusiewicz na łamach swojej monografii *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim* (Anusiewicz 1978) podaje 161 różnych werbalizatorów, tworzących łącznie 665 multiwerbizmów. Jego zdaniem najwyższą frekwencją cieszy się forma **dokonać** (103 pojawienia, np. DOKONAĆ ARESZTOWANIA ← *aresztować*), po której występują czasowniki liczące od 39 do 6 pojawień, m.in. **ulec** (np. ULEC OCHŁODZENIU ← *ochłodzić się*), **być** (np. BYĆ W PODRÓŻY ← *podróżować*), **prowadzić** (np. PROWADZIĆ BADANIA ← *badac*), **mieć** (np. MIEĆ W PLANIE ← *planować*), **robić** (np. ROBIĆ CZYSZCZENIE ← *czyścić*). Także inni polscy lingwiści prowadzili badania poświęcone czasownikom pełniącym funkcję werbalizatora. Warto jednak nadmienić, że zwykle koncentrowali się na ograniczonych korpusach, poświęcając zazwyczaj uwagę tylko pojedyńczym typom tekstów. Można tu wymienić Kniaginową, która badając język prasy, ustaliła, że największą frekwencją wśród polskich werbalizatorów cieszą się czasowniki **dać**, **mieć**, **nastąpić**, **stworzyć**, **ulegać**, **wyrazić** (Kniaginowa 1963, za Anusiewicz 1978, 83). Zgodnie z analizami przeprowadzonymi przez Bartmińskiego, w funkcji werbalizatora występować zaś miały w polszczyźnie czasowniki **mieć** (12 pojawień), **spowodować** / **powodować** (10), **stanować**, **wywoływać**, **stworzyć** / **stwarzać** (po 6 pojawień), **potwierdzić**, **przynosić** (po 5), **zmieniać**, **zastępować**, **zaatakować** / **atakować** (po 4; Bartmiński 1973, 94).

W serbskiej literaturze pierwsze obszerniejsze wyniki badań nad czasownikami wykorzystywanymi w funkcji werbalizatora przedstawiły Mrazović i Vukadinović. Badaczki w *Gramatice srpskijeg jezika za strance* (Mrazović, Vukadinović 2009) podały spis 61 czasowników pełniących funkcję werbalizatora oraz spis 892 multiwerbizmów współtworzonych przez te formy²⁴⁴. Listę werbalizatorów otwierał czasownik **imati** (77 pojawień, np. IMATI ODGOVORNOST ← *odgovarati*), po którym następowały: **biti** (76, np. BITI MIŠLJENJA ← *misлити*), **doći** / **dolaziti** (62, np. DOĆI DO SPORAZUMA ← *sporazumeti se*); **dati** / **davati** (60, np. DATI OBEĆANJE ← *obećati*) oraz **dobiti** / **dobivati** (46, np. DOBITI REĆ). Kolejna ba-

²⁴⁴ Badaczki zastrzegają jednak, że lista podanych werbalizatorów oraz lista współtworzonych przez nie multiwerbizmów nie ma charakteru zamkniętej i obejmującej wszystkie możliwe formy.

daczka serbska, Ivana Lazić-Konjik w swojej rozprawie *Struktura, funkcija i leksikografska obrada perifrastičkih predikata* (Lazić-Konjik 2006) przedstawiła wyniki badań nad korpusem językowym zawartym w serbskiej prasie (ok. 300 stron tekstu), odnajdując w nim 902 multiwerbizmy zbudowane w oparciu o 193 werbalizatory. Największą frekwencją odznaczały się czasowniki: *imati* (94 pojawienia, np. IMATI SARADNJU ← *sarađivati*); *dati* / *davati* (46, np. DATI DEFINICIJU ← *definisati*), *dobiti* / *dobivati* (43, np. DOBITI NAGRADU ← *nagraditi*), *doći* / *dolaziti* (32, np. DOĆI U SUKOB ← *sukobiti se*), *vršiti* / *izvršiti* (30, np. VRŠITI ANALIZU ← *analizirati*)²⁴⁵. Milorad Radovanović w swojej pracy (Radovanović 1977) analizującej dość heterogeny materiał językowy, na który złożyły się sekundarne opracowania gramatyczne, prace literaturoznawcze, oryginalne dzieła prozatorskie oraz serbskie dzienniki i tygodniki, odnalazł łącznie 167 multiwerbizmów. Najczęstszymi werbalizatorami były: *vršiti* / *izvršiti* / *izvršavati* (52 pojawienia, np. VRŠITI PRIPREME ← *pripremati*), *biti* (36, np. BITI NA SMETNJI ← *smetati*), *dati* / *davati* (12, np. DATI DOPRINOS ← *doprineti*); *imati* (11, np. IMATI PREDOSEĆANJE ← *predosećati*); *voditi* (10, np. VODITI BORBU ← *boriti se*). Następna lingwistka, Ivona Žibreg, analizując w swoim studium (szerzej Žibreg 1987) materiał językowy wyekscerpowany z kilkunastu pojedynczych numerów dzienników oraz tygodników, odnalazła łącznie 117 multiwerbizmów utworzonych przez 49 werbalizatorów, z których największą frekwencją cieszyły się czasowniki: *vršiti* (16 pojawień, np. VRŠITI REKONSTRUKCIJU ← *rekonstruisati*), *dati* / *davati* (13, np. DATI TUMAČENJE ← *tumačiti*), *voditi* (8, np. VODITI RASPRAVE ← *raspravljati*), *imati* (6, np. IMATI KORISTI ← *okoristiti se*), *izvršiti* (5, np. IZVRŠITI REBALANS ← *rebalansirati*). Zakrojone na mniejszą skalę badania nad werbalizatorami prowadzili także inni serbscy badacze. O wysokiej frekwencji czasowników *vršiti*, *obaviti*, a w dalszej kolejności *imati*, *dati*, *voditi*, *dobiti*, *pružati*, *činiti*, *praviti*, *snositi*, *izdavati*, *pokazivati*, *iznositi*, *donositi* pisał Miloš Luković (Luković 1996, 147–148). Niestety, nie wiadomo, czy enumeracja form werbalnych przez niego podanych poprzedzona była jakimikolwiek autorskimi badaniami, czy też opierała się na lekturze innych prac poświęconych temu zjawisku. Najnowsze badania nad składnikami multiwerbizmów przeprowadziła Milena Jakić (Jakić 2011), analizując korpus językowy zawarty w kilku numerach serbskiego dziennika „Politika” (badaczka szacuje przebadany korpus na 20 tys. leksemów). Sporządzony na podstawie tych badań spis werbalizatorów pokrywa się z listą czasowników, przedstawioną w 1977 r. przez Radovanovicia (szerzej Jakić 2011, 157–161)²⁴⁶.

²⁴⁵ Podobne badania w obrębie czarnogórskiej prasy przeprowadziła w 2010 r. Jelena Šušanj. Czarnogórska badaczka za najbardziej frekwentywne uznała czasowniki: *vršiti*, *raditi*, *činiti*, *praviti*, *obaviti*, *imati*, *dati*, *dobiti*, *nositi*, *doći*, *ići* (Šušanj 2010, 10–28).

²⁴⁶ Piszząc o współformantach spotykanych w języku serbskim oraz polskim, należy wspomnieć o dość szczególnym rodzaju werbalizatora. Odnaleźć go można w archaicznych, tautologicznych multiwerbizmach typu: JEKNUTI JEKOM, MUČATI MUKOM, SAGNUTI SE SAGOM, STATI

*

Materiał językowy wyekscerpowany na potrzeby niniejszej monografii z [PSR] wskazuje, że wśród polskich multiwerbizmów występują najczęściej werbalizatory: **robić / zrobić** (90 pojawień, np. ROBIĆ KRZYWDĘ ← *krzywdzić*; ZROBIĆ PRZYSŁUGĘ ← *przysłużyć się*), **iść / pójść** (65, np. IŚĆ NA TULACZKĘ ← *tulać się*; PÓJŚĆ GALOPEM ← *galopować*), **składać / złożyć** (48, np. SKŁADAĆ REZYGNACJĘ ← *rezygnować*; ZŁOżyć OŚWIADCZENIE ← *oświadczyć*), **dawać / dać** (47, np. DAWAĆ STRATĘ ← *stracić*; DAĆ POŻYCZKĘ ← *pożyczyć*), **rzucać / rzucić** (46, np. RZUCAĆ POMYSŁ ← *pomyśleć*; RZUCIĆ SŁUŻBĘ ← *służyć*), **wpadać / wpaść** (45, np. WPA-DAĆ W PRZESADĘ ← *przesadzać*; WPAŚĆ W DRZEMKĘ ← *drzemać*), **brać / wziąć** (44, np. BRAĆ MIARĘ ← *mierzyć*; WZIĄĆ DO GALOPU ← *galopować*), **prowadzić / doprowadzić** (43, np. PROWADZIĆ LECZENIE ← *leczyć*; DOPROWADZAĆ DO RUINY ← *rujnować*), **ogarniać / ogarnąć** (43, np. OGARNAĆ SPOJRZENIEM ← *spojrzeć*; OGARNIA WZRUSZENIE ← *wzruszyć*), **mieć** (41, np. MIEĆ PROŚBĘ ← *prosić*), **czynić / uczynić** (41, np. CZYNIĆ ZABIEGI ← *zabiegać*; UCZYNIĆ WYBÓR ← *wybrać*), **tracić / stracić** (34, TRACIĆ CHĘĆ ← *chcieć*; STRACIĆ WIARĘ ← *wierzyć*), **wydawać / wydać** (30, np. WYDAĆ ROZKAZ ← *rozkazać*), **wchodzić / wejść** (29, np. WCHODZIĆ W POSIADANIE ← *posiadać*), **być** (28, np. BYĆ W ROZPACZY ← *rozpaczać*), **przyjmować / przyjąć** (27, np. PRZYJĄĆ DEFILADĘ ← *defilować*), **znajdować / znaleźć** (27, np. ZNAJDOWAĆ SCHRONIENIE ← *schronić*; ZNALEŻĆ WYJŚCIE ← *wyjść*), **udzielać / udzielić** (27, np. UDZIELIĆ NAPOMNIENIA ← *napomnieć*), **dochodzić / dojść** (25, np. DOCHODZIĆ DO PRZEKONANIA ← *przekonać się*; DOJŚĆ DO ZGODY ← *zgodzić się*), **budzić / obudzić** (24, np. BUDZIĆ PODEJRZENIA ← *podęjrzewać*; OBUDZIĆ ZAINTERESOWANIE ← *zainteresować się*), **oddawać / oddać** (24, np. ODDAĆ SIĘ ROZMYŚLANIOM ← *rozmyślać*), **wprowadzać / wprowadzić** (24, np. WPROWADZAĆ W ZACHWYT ← *zachwycać*; WPROWADZIĆ W ZAKŁOPOTANIE ← *zakłopotać*).

STADOM, TRČATI TRKOM oraz MODLITWĄ MODLIĆ SIĘ, SŁUŻBĘ SŁUŻYĆ, GNIEWAĆ SIĘ GNIEWLIWOŚCIĄ, które wywodzi się od syntetycznych czasowników *jeknuti*, *mučati*, *sagnuti se*, *stati*, *trčati* i *gniewać się*, *modlić się*, *służyć* (Mršević-Radović 1987, 55–56; Jędrzejko 2002, 172). Jak można zauważyć, w roli werbalizatora występuje w tych przypadkach forma werbalna, która jest tożsama z czasownikiem motywującym cały multiwerbizm. Wymienione tu multiwerbizmy odznaczają się szczególnie bliskim pokrewieństwem strukturalnym z motywującymi je czasownikami syntetycznymi. O ile bowiem w przypadku większości multiwerbizmów obecność czasownika motywującego zauważalna jest tylko częściowo, w rdzeniu imiennego komponentu jednostki multiwerbalnej (OBAVITI ISTRAŽIVANJE ← *istraživati*, WYRAŽIĆ PROŚBĘ ← *prosić*), o tyle w grupie multiwerbizmów typu TRČATI TRKOM oraz MODLITWĄ MODLIĆ SIĘ czasownik motywujący uobecnia się pod postacią rdzenia składnika imiennego, ale też — w swojej kompletnej postaci — jako werbalizator (TRČATI TRKOM ← *trčati*; MODLITWĄ MODLIĆ SIĘ ← *modlić się*). Można przy okazji dodać, że o analogicznych frazeologizmach istniejących w języku rosyjskim pisał V.M. Mokienko (por. ‘tavtologičeskie frazeologizmy’ typu: DROŽMÂ DROŽAT’, GLOTOM GLOTAT’, MUROM MURIT’ w: Mokienko 1989, 187–188).

W obrębie materiału serbskiego największą frekwencją cieszą się natomiast werbalizatory: *dati (se) / davati (se)* (84 pojawienia, np. DATI PREDLOG ← *predlagati*; DAVATI DOZVOLU ← *dozvoliti*), *praviti / napraviti* (46, np. PRAVITI SNIMKU ← *snimati*; NAPRAVITI OTKRIĆE ← *otkriti*), *vršiti / izvršavati / izvršiti* (43, np. VRŠITI ISTRAŽIVANJA ← *istraživati*; IZVRŠITI PROMENU ← *promeniti*), *buditi (se) / probuditi (se)* (37, np. BUDITI SAOSEĆANJE ← *saosećati*; PROBUDITI INTERESOVANJE ← *interesovati*), *osećati / osetiti* (37, np. OSEĆATI UŽIVANJE ← *živati*; OSETITI BOL ← *boleti*), *voditi* (36, np. VODITI PREGOVORE ← *pregovarati*), *primati / primiti* (35, np. PRIMATI POZDRAVE ← *pozdraviti*; PRIMITI IZVEŠTAJ ← *izvestiti*), *imati* (35, np. IMATI ZAMERKE ← *zameriti*), *ići / poći / naići* (34, np. IĆI U ŠETNJU ← *šetati*; POĆI U POSETU ← *posetiti*), *gubiti / izgubiti* (34, np. GUBITI ZNAČAJ ← *značiti*; IZGUBITI PAMĆENJE ← *pamtiti*), *izazivati / izazvati* (31, np. IZAZIVATI ODUŠEVLENJE ← *oduševiti*; IZAZVATI DIVLJENJE ← *diviti se*), *nalaziti / naći* (29, np. NALAZITI REPLIKU ← *replikovati*; NAĆI OLAKŠANJE ← *olakšati*), *biti* (28, np. BITI U OČAJANJU ← *očajati*), *sticati / steći* (27, np. STICATI ZNANJE ← *znati*, STEĆI POŠTOVANJE ← *poštovati*), *obužimati / obužeti* (25, OBUZIMA ČEŽNJA ← *čežnuti*; OBUZELA ŽUDNJA ← *žudeti*), *stupati / stupiti* (25, np. STUPATI U SVAĐU ← *svađati se*; STUPITI U POSED ← *posedovati*), *stavljati / staviti* (25, np. STAVITI NA MUKE ← *mučiti*; STAVLJATI OPASKU ← *opaziti*), *uzimati / uzeti* (24, np. UZIMATI OBEĆANJE ← *obećati*; UZETI U RAZMATRANJE ← *razmatrati*), *donositi / doneti* (23, np. DONOSITI GUBITAK ← *gubiti*; DONETI PRESUDU ← *presuditi*), *padati / pasti* (23, np. PADATI U DUGOVE ← *dugovati*; PASTI U ZAGRLJAJ ← *zagrliti*).

3.8.2. Współformant morfologiczny

Jak już wspomniano, w procesie multiwerbizacji w roli formantu występuje składnik leksykalny — werbalizator — oraz składnik morfologiczny. Funkcję drugiego składnika formantu pełni sufix rzeczownikowy lub rzeczownikowa końcówka fleksyjna (paradygmat), stanowiąca część struktury nominalnego składnika multiwerbizmu.

Jak wskazują badania materiału zgromadzonego w [PSR], w obrębie języka polskiego najczęściej spotykanym współformantem morfologicznym jest paradygmat fleksyjny. Odnaleźć go można w 794 rzeczownikach tworzących łącznie 1309 multiwerbizmów właściwych. Największą frekwencją cieszył się męski paradygmat rzeczownikowy na *-(o)* (426 form, np. WSZCZĄĆ SPÓR ← *spierać się*; PODNIEŚĆ LAMENT ← *lamentować*; ZŁAPAĆ ODDECH ← *oddychać*; WYBUCHNĄĆ PŁACZEM ← *plakać*; WYSTĄPIĆ Z WNIOSKIEM ← *wnioskować*), następnie żeński paradygmat rzeczownikowy na *-(a)* (317, np. ZAPRZESTAĆ WALKI ← *walczyć*; PRZYNIEŚĆ ULGĘ ← *ulżyć*; WSZCZĄĆ OBRADY ← *obradować*; PODDAĆ PRÓBIE ← *próbować*) oraz żeński paradygmat rzeczownikowy na *-(o)* (51, np. CHOWAĆ W PAMIĘCI ← *pamiętać*; PODJĄĆ PODRÓŻ ← *podróżować*). Oprócz paradygmatu

w roli współformantu morfologicznego może też wystąpić określony sufix²⁴⁷. W polskim materiale odnaleziono łącznie 515 multiwerbizmów właściwych, składających się z członu nominalnego zawierającego określony przyrostek. Wśród końcówek słowotwórczych największą frekwencję miały sufiksy gerundialne oraz sufiksy służące do tworzenia nazw czynności, rzadziej nazw wytworów czynności. W tej drugiej grupie dość liczne są przyrostki pochodzenia obcego. Nominalny człon multiwerbizmu najczęściej tworzony jest przy użyciu sufiksu: **-enie** (147 pojawień, np. DOZNAĆ ZASPOKOJENIA ← *zaspokoić*; WPRAWIĆ W ZDUMIENIE ← *zdumieć*; SZERZYĆ SPUSTOSZENIE ← *spustoszyć*; MIEĆ PRAGNIENIE ← *pragnąć*; WYRAZIĆ OBURZENIE ← *oburzyć się*), rzadziej sufiksami: **-anie** (121, np. CIĄGNĄĆ OPOWIADANIE ← *opowiadać*; PODDAĆ PRZESŁUCHANIU ← *przesłuchać*; ZASYPAĆ PYTANIAMI ← *pytać*; TONAĆ W ROZMYŚLANIACH ← *rozmyślać*; UTWIERDZAĆ W MNIEMANIU ← *mniemać*), **-cja / -sja / -zja** (55, np. DAĆ PROMOCJĘ ← *promować*; PODLEGAĆ MOBILIZACJI ← *mobilizować*; WZMAGAĆ PRODUKCJĘ ← *produkować*; TOCZYĆ DYSKUSJĘ ← *dyskutować*; WCHODZIĆ W KOLIZJĘ ← *kolidować*), **-cie** (50, np. DOPUŚCIĆ SIĘ NADUŻYCIA ← *nadużyć*; WZBUDZAĆ WSPÓLCZUCIE ← *współczuć*), **-ba** (28, np. SKŁADAĆ PROŚBĘ ← *prosić*; PEŁNIĆ SŁUŻBĘ ← *służyć*), **-ka** (26, np. PÓJŚĆ W PONIEWIERKĘ ← *poniewierać*; DAĆ POŻYCZKĘ ← *pożyczyć*), **-ek** (20, np. RZUCAĆ DOCINKI ← *docinać*; PONIEŚĆ WYDATKI ← *wydać*), **-unek** (17, np. NADAĆ KIERUNEK ← *kierować*; PRZEPROWADZAĆ WERBUNEK ← *werbować*), **-two** (12, np. PRZEJĄĆ DOWÓDZTWO ← *dowodzić*; ZAMKNAĆ ŚLEDZTWO ← *śledzić*), **-stwo** (12, np. ROBIĆ USTĘPSTWA ← *ustąpić*; GRZEŻNAĆ W KŁAMSTWACH ← *kłamać*), **-ota** (7, np. SPALA TĘSKNOTA ← *tęsknić*; PROWADZIĆ ROBOTY ← *robić*)²⁴⁸.

W obrębie serbskiego materiału językowego sytuacja dotycząca współformantu morfologicznego zarysowuje się podobnie jak w przypadku polszczyzny — tutaj również częściej spotykane jest użycie paradygmatu aniżeli sufiksu. Warto jednak zauważyć, że dysproporcja pomiędzy obiema odmianami formantu morfologicznego jest w przypadku serbskim dostrzegalnie mniejsza. Na łączną sumę 1174 serbskich multiwerbizmów właściwych 637 zawiera nominalny składnik współtworzony za pomocą paradygmatu fleksyjnego. Najczęściej jest to męski paradygmat rzeczownikowy na **-(o)** (359 form, np. PRUŽITI DOKAZ ← *dokazati*; UPILJITI POGLLED ← *pogledati*; PREDUZETI NAPAD ← *napadati*; SPOPADA KAŠALJ ← *kašljati*; NAPRAVITI OTPIS ← *otpisati*), rzadziej żeński paradygmat rzeczownikowy na **-(a) / -(ja)** (231, np. NANETI ŠTETU ← *štetiti*; ODNETI POBEDU ← *pobediti*; DIZATI GALAMU ← *galamiti*; STUPATI U SVAĐU ← *svađati se*; IZRAZITI ŽELJU ←

²⁴⁷ W badaniach poświęconych współformantowi morfologicznemu służyć pomocą może cenna monografia Vetulani *Rzeczowniki predykatywne języka polskiego*, w której autorka zgromadziła łącznie 2862 nominalne komponenty multiwerbizmów (Vetulani 2000, 145–212).

²⁴⁸ Pozostałe polskie sufiksy występują w niewielkich grupach multiwerbizmów liczących poniżej pięciu form (-wa, -nia, -nica, -ina, -ada, -ywa, -ówka, -ło, -el) bądź też towarzyszą pojedynczym formom multiwerbalnym (-ta, -eż, -ent, -ca, -at, -arnia, -anka, -aniec, -ak).

želeti), żeński paradygmat rzeczownikowy na **-(o)** (42, np. SRLJATI U PROPAST ← *propasti*; PASTI U ZABORAV ← *zaboraviti*; NOSITI SE S MIŠLJU ← *misлити*; DONETI DOBIT ← *dobiti*; PRITICATI U POMOĆ ← *pomoći*) oraz nijaki paradygmat rzeczownikowy na **-(o)** (5, np. SPROVODITI U DELO ← *delovati*, STUPITI U DEJSTVO ← *dejsťvovati*). Podobnie jak polskie formy analityczne, także serbskie multiwerbizmy tworzone mogą być z wykorzystaniem sufiksu jako współformantu morfologicznego — metodę tę odnotowano w przypadku 537 analityzmów. Zwykle współformantem morfologicznym jest przyrostek gerundialny lub przyrostek służący do tworzenia nazw czynności i wytworów czynności. W odróżnieniu od języka polskiego, końcówki pochodzenia obcego nie cechują się jednak szczególnie dużą frekwencją. Człon nominalny serbskich multiwerbizmów tworzony jest zwykle za pomocą sufiksu **-anje** (130, np. ISPUNJAVATI OČEKIVANJA ← *očekivati*; VRŠITI ISPITIVANJA ← *ispitivati*; OBUZIMA OSEĆANJE ← *osećati*; DATI NA ZNANJE ← *znati*), rzadziej przyrostków: **-enje** (88, np. IZRAZITI ŽALENJE ← *žaliti se*; GASITI ODUŠEVLJENJE ← *oduševiti*; PRIMATI NAREĐENJE ← *narediti*; DAVATI MIŠLJENJE ← *misлити*; GUBITI STRPLJENJE ← *strpeti*), **-ba** (41, np. ISPUNITI MOLBU ← *moliti*; IZDATI NAREDBU ← *narediti*; STAVITI PRIMEDBU ← *primetiti*; STUPATI U BORBU ← *boriti se*; NAPUSTITI SLUŽBU ← *služiti*), **-aj** (36, np. DOĆI DO IZRAŽAJA ← *izraziti*; IZGUBITI ZNAČAJ ← *značiti*), **-ka** (35, np. STAVLJATI ZAMERKE ← *zameriti*; ZAPOČETI PREPIRKU ← *prepirati se*), **-ak** (30, np. DIĆI USTANAK ← *ustati*; PRIMATI UTISKE ← *utisnuti*), **-ija** (26, np. DATI AMNESTIJU ← *amnestirati*; VODITI DISKUSIJU ← *diskutovati*), **-nja** (21, np. OBRATITI PAŽNJU ← *paziti*; ISKALITI LJUTNJU ← *ljutiti se*), **-st** (18, np. DRŽATI VLAST ← *vladati*; PRISTUPITI ISPOVESTI ← *ispovedati*), **-tak** (14, np. DONOSITI GUBITAK ← *gubiti*; POSTAVITI ZADATAK ← *zadati*), **-cija / -acija** (13, np. UPUŠTATI SE U ŠPEKULACIJU ← *špekulisati*; BAVITI SE AGITACIJOM ← *agitovati*), **-ot** (12, np. STUPATI U ŽIVOT ← *živeti*; IZGUBITI ŽIVOT ← *živeti*), **-av** (8, np. GORETI OD LJUBAVI ← *ljubiti*; PROBUDITI LJUBAV ← *ljubiti*), **-est** (8, np. NAPUŠTA BOLEST ← *bolovati*; PASTI U BOLEST ← *bolovati*), **-ina** (7, np. BAVITI SE TRGOVINOM ← *trgovati*; OBAVITI KUPOVINU ← *kupovati*), **-ište** (6, np. DAVATI PRENOĆIŠTE ← *prenočiti*; NALAZITI UTOČIŠTE ← *utočiti*), **-će** (5, np. NAPRAVITI OTKRIĆE ← *otkriti*; UZIMATI UČEŠĆE ← *učestvovati*), **-nica** (5, np. PODNETI OPTUŽNICU ← *optužiti*; OTVARATI SEDNICU ← *sedeti*)²⁴⁹.

3.9. Właściwości stylistyczno-semantyczno-składniowe multiwerbizmów

Zarówno w języku polskim, jak i serbskim multiwerbizmy funkcjonują paralelnie do motywujących je syntetycznych bliskoznaczników. Koegzystencja tych form

²⁴⁹ Spośród pozostałych serbskich sufiksów przyrostki: *-ac*, *-stvo*, *-tva*, *-bina*, *-ica*, *-jak*, *-lo*, *-nik* odnaleźć można w mniej niż pięciu multiwerbizmach, a sufiksy: *-aža*, *-etak*, *-ež*, *-ilo*, *-iš*, *-lišće*, *-mo* występują w pojedynczych przykładach form multiwerbalnych.

nie zawsze jednak spotykała się w literaturze naukowej z akceptacją, na co już w 1978 r. zwracał uwagę Bogusławski, komentując negatywne nastawienie badaczy wobec analizy słowami:

O orzeczeniach peryfrastycznych słyszy się najczęściej opinie niechętne. Mówi się, że są to niepotrzebnie rozbudowane zamienniki prostych wyrażeń czasownikowych. Karci się ich intensywne używanie jako objaw biernego ulegania modzie kancelaryjno-oficjalno-uroczystej (Bogusławski 1978, 28).

Rzeczywiście, w dostępnej literaturze — zwłaszcza w starszych pracach o charakterze poprawnościowo-językowym — można odnaleźć niemało wypowiedzi, w których badacze negatywnie odnosili się do multiwerbizmów oraz rosnącej frekwencji ich użycia. Na przykład w jednym ze swoich artykułów z 1981 r. Ivan Klajn pisał wprost:

Należy unikać użycia czasownika *vršiti*, *izvršiti*, *izvršavati* z rzeczownikiem wszędzie tam, gdzie to samo pojęcie można wyrazić pojedynczym czasownikiem: zamiast VRŠITI PREGLED lepiej jest *pregledati*, zamiast VRŠITI ZAMENU — *zamenjivati* (Klajn 1981 za: Stojanović 2006, 230)²⁵⁰.

Inna serbska badaczka, Duška Klikovac z podobnym sceptycyzmem wyrażała się o formach typu VRŠITI ANALIZU. Uznawała, że analizmy tego rodzaju należy stosować z dużą ostrożnością i umiarem, w przeciwnym razie przekształca się one w „dłuższe i bardziej skomplikowane zamienniki jednego wyrazu” (‘komplikovanja a nepotrebna zamena za jednu reč’), funkcjonując jako „językowe nadużycie” (‘zloupotreba jezika’) i szkodliwa „językowa moda” (‘jezička moda’ — Klikovac 1998, 18, 20). W identycznym tonie o formach typu DOKONAĆ OTWARCIA wyrażał się również polski badacz Witold Doroszewski, który nadużywanie multiwerbizmów określał pejoratywnym mianem „wpadania w styl celebracyjny” (Doroszewski 1950 za: Anusiewicz 1978, 93). Jednostki typu: DOKONAĆ SPRAWDZENIA, PRZEPROWADZIĆ KONTROLĘ, ULEC ZEPSUCIU oraz MIEĆ MIEJSCE, ZAPROWADZIĆ PORZĄDEK negatywnie wartościowała także Buttler, uznając wymienione multiwerbizmy bądź za „formy zbyt rozbudowane w wypadkach, gdy można byłoby użyć środka językowego ekonomiczniejszego” (Buttler 1968b, 478–479), bądź za rażące germanizmy czy rusycyzmy (Buttler 1968b).

W nowszych opracowaniach, zwłaszcza tych, w których nad postawę wartościującą przedkładano deskrypcję zjawiska analitycznej predykcji, spotkać można było jednak zdecydowanie mniej krytyczne opinie dotyczące multiwerbizmów²⁵¹. W publikacjach tych powszechnie dostrzegano, że analizmy mają specyficzne właściwości stylistyczne, semantyczne i składniowe, których nie są

²⁵⁰ „Treba izbegavati upotrebu glagola *vršiti*, *izvršiti*, *izvršavati* sa imenicom tamo gde se isti pojam može označiti posebnim glagolom, umesto VRŠITI PREGLED bolje je *pregledati*, um. VRŠITI ZAMENU — *zamenjivati* itd.”.

²⁵¹ O postawie wartościującej w pracach naukowych dotyczących multiwerbizmów szerzej zob. Lewicki 1988, 20.

w stanie przekazać syntetyczne, bliskoznaczne wobec nich czasowniki. To — dla większości badaczy — stanowiło zaś warunek wystarczający, aby uznać multiwerbizmy za pełnoprawne, pożądane i stylistycznie akceptowalne składniki leksykonu. Można w tym miejscu zacytować charakterystyczną wypowiedź Ivany Lazić-Konjik:

Semantyczna (nie)ekwiwalencja peryfrastycznego predykatu i odpowiadającego mu predykatu wyrażonego pełnoznanym czasownikiem daje uzasadnienie dla równoległego funkcjonowania obu tych predykcji w języku. Różnice znaczeniowe istniejące pomiędzy peryfrastycznymi predykatami a odpowiednimi syntetycznymi predykatami wynikają z niemożności wyrażenia wyłącznie środkami morfologicznymi wszystkich semantycznych i pragmatycznych wariantów predykcji. To sprawia zaś, że peryfrastyczne konstrukcje predykatywne są często i chętnie używane w różnych sytuacjach. Możliwość podania w ekonomicznej formie uzupełniających informacji (np. o zinstytucjonalizowanym charakterze czynności, o większej liczbie agensów biorących udział w czynności, o fazie zachodzenia akcji), uzyskanie formalności w wyrażaniu, stworzenie rozpoznawalnego stylu decydują również o tym, że peryfrastyczny predykat często jest używany w specjalnych stylach funkcjonalnych, między innymi w publicystyce²⁵² (Lazić-Konjik 2006, 297–298);

opinię Milki Ivić:

Skłonność ludzi do predykatu oddawanego formą analityczną przestaje być tajemnicą: analityczna konstrukcja — z racji tego, że jest tak, a nie inaczej zbudowana — staje się bardzo przydatna przy wyrażaniu różnych niuansów znaczeniowych wyrażenia predykatywnego, pomaga ludziom osiągnąć to, co jest im potrzebne [...]. Jednym słowem, zdekomponowany predykat nie jest sam z siebie ani lepszym, ani gorszym gramatycznym rozwiązaniem od formy niezdekomponowanej, ale stanowi po prostu środek, który w odpowiedni sposób służy zaspokajaniu ludzkiej potrzeby różnorodnego prezentowania treści predykatywnych²⁵³ (Ivić 1988, 5);

uwagi zawarte w *Sintaksie* z 2005 r.:

Przyczyny, dla których sięga się po zdekomponowane predykaty, zostały ustalone w specjalnych badaniach i można je podzielić na cztery grupy: a) wypełnianie możliwości systemowych, które w konkretnym wypadku są zablokowane (tzw. puste miejsce w systemie); b) podkreślenie semantyki predykatu i marginalizacja lub eliminacja niepredykatywnych członów

²⁵² „Semantička (ne)ekvivalentnost PP i odgovarajućeg prostog predikata punoznačnog glagola pružaju opravdanje za njihovo naporedno postojanje u jeziku. Razlike koje postoje u značenju između PP i odgovarajućeg prostog predikata, a koje se javljaju kao posledica nemogućnosti da se isključivo morfološkim sredstvima izraze sve semantičke i pragmatičke varijante, utiču na to da perifrastične predikatske konstrukcije postanu često i rado upotrebljavane u različitim situacijama. Mogućnost da se na ekonomski način saopšte dopunske informacije (npr. o institucionalizovanom karakteru radnje, učešću većeg broja aktera u radnji, glagolskoj fazi i dr.), da se postigne formalnost u izražavanju, kao i da se formira prepoznatljiv jezički izraz, uticali su na to da se PP često koristi u tzv. specijalnim funkcionalnim stilovima među kojima je i publicistički”.

²⁵³ „Naklonost ljudi prema analitizmu u predikatu prestaje biti tajna: zato što je sazdana kako jeste, analitička konstrukcija vrlo pogodno služi nijansiranju predikatskog izraza, pomaže, dakle, ljudima da ostvare nešto što im je potrebno [...]. Jednom rečju, dekomponovani predikat nije po sebi ni bolje, ni gore gramatičko rešenje od nedeekomponovanog, već prosto — sredstvo koje na primeren način služi zadovoljavanju ljudske potrebe za raznolikom prezentacijom predikatske sadržine”.

zdania; c) osiągnięcie większej precyzji w wyrażaniu znaczenia predykatywnego; d) stylizacja wypowiedzi (*Sintaksa* 2005, 215)²⁵⁴

czy też fragment jednej z prac Danuty Buttler:

Racją nieustannego powstawania w języku nowych konstrukcji peryfrastycznych jest ich semantyczna precyzja. Struktury takie stanowią bardzo istotne uzupełnienie systemu form morfologicznych [...]. Konstrukcje peryfrastyczne, zawierające w swym składzie leksykalny wykładnik pewnej uogólnionej treści w postaci czasownika posiłkowego, wyrażają ją znacznie precyzyjniej niż równoważne im proste określenia czynności i stanów, np. *nacierać na wroga* i *kontynuować natarcie*, *obrabiać* i *poddawać obróbcę* (Buttler 1988, 73).

3.9.1. Właściwości stylistyczne

Badacze zajmujący się właściwościami form multiwerbalnych, wielokrotnie zwracali uwagę, że jednostki te często różnią się od swoich syntetycznych bliskoznaczników specyficznymi właściwościami stylistycznymi. Wskazywano, że wiele multiwerbizmów ma cechy właściwe językowi nauki, będąc jednostkami, które przekazują określoną treść w sposób zwięzły, precyzyjny, dosłowny, jednoznaczny (Stojanović 2006, 236; *Sintaksa* 2005, 316). Za istotną właściwość omawianych tu analizmów, także wiążącą te jednostki ze stylem naukowym, uznawano bezosobowość i anonimowość dokonywanej przez nie predykcji. Dowodzono, że użycie — w miejsce syntetycznego czasownika — formy analitycznej pozwala na „usunięcie poza tekst osoby autora” (Anusiewicz 1978, 85), „deagentyzację struktury syntaktycznej” (‘deagentizovanje sintaktičke strukture’ — Stojanović 2006, 236), „niewskazanie agensa” (‘neimenovanje agensa’ — Mrazović, Vukadinović 2009, 214) lub jego daleko idące „uogólnienie” (‘uopštenje’ — Radovanović 1977, 59). Formacje multiwerbalne jednak nie tylko wiążano z językiem nauki, lecz także dopatrywano się w nich właściwości charakterystycznych dla środków językowych wykorzystywanych w obrębie stylu administracyjnego. Już w pierwszych badaniach poświęconych multiwerbizmom wskazywano, że — w odróżnieniu od swoich syntetycznych odpowiedników — odznaczają się dużym społecznym zinstytucjonalizowaniem (Ivić 1988, 1; Radovanović 1977, 60), perswazyjnością (Anusiewicz 1978, 85) czy wyraźnie zauważalnym odcieniem „urzędowości” (Bogusławski 1978, 21–22). Zwracano też uwagę, że użycie multiwerbizmu często ma za zadanie ułatwienie odbiorcy szybkiego przyswojenia komunikowanych treści. Stąd charakterystyczny dla niektórych analizmów wysoki stopień sformalizowania, unifikacji, stereotypowości i szablonowości (Anusiewicz 1978, 85; Lazić-Konjik 2006, 297–298). Choć analizując właściwości stylistyczne multiwer-

²⁵⁴ „Razlozi zbog kojih se pribegava dekomponovanim predikatima, utvrđen u specijalnim istraživanjima [...], mogu se podeliti na četiri grupe: a) popunjavanje mogućnosti koja je načelno predviđena jezičkim sistemom, ali u konkretnom slučaju nije ostvarena (tzv. prazno mesto u sistemu); b) fokusiranje semantike predikata i marginalizovanje ili eliminisanje nepredikatskih članova rečenice, v) ostvarivanje veće preciznosti u izražavanju predikatskog značenja; g) stilizacija iskaza.

bizmów, zauważano, że wiele z nich odznacza się wyraźnie widocznym odcieniem potoczności (Anusiewicz 1978, 96–97), częściej jednak dostrzegano związek multiwerbizmów ze stylem literackim. Podkreślano, że analityzmy mogą pełnić w tekście funkcję środków prymarnie służących obrazowemu, ekspresywnemu przekazywaniu określonych treści, cechując się przy tym swoistą uroczystością i podniosłością, „wzniosłym stylizowaniem” (Anusiewicz 1978, 87; por. też Lazić-Konjik 2006, 265; SPZ, 42; Żmigrodzki 2000, 195, 210). W kilku pracach podejmujących temat multiwerbizmów, zwrócono też uwagę na ich specyficzny, eufemizujący odcień stylistyczny. Niektórzy badacze łączyli tę cechę z kształtem oficjalnych komunikatów dyplomatycznych, wskazując, że analityczna forma multiwerbizmów „semantycznie rozrzedzających wypowiedź” (Anusiewicz 1978, 93–94) pozwalała na ogłędne i kompromisowe wyrażenie pewnych treści. O pełnieniu przez multiwerbizmy funkcji eufemizującej — w innym rozumieniu tego słowa — pisali też Radovanović i Lazić-Konjik, traktujący formy typu IZVRŠITI KRAĐU (←*krasti*) jako stylistyczne zamienniki, które w sposób bardziej ogłędny nazywają określone, społecznie nieakceptowane czynności i działania (Radovanović 2007, 146; Lazić-Konjik 2006, 265)²⁵⁵.

3.9.2. Właściwości semantyczne

Oprócz rozważań nad cechami stylistycznymi, które różnicują multiwerbizmy od ich syntetycznych bliskoznaczników, w literaturze naukowej zdecydowanie częściej poświęcano uwagę semantycznym właściwościom omawianych analityzmów. Już w pierwszych serbskich pracach dotyczących multiwerbizmów podkreślano, że zasadność funkcjonowania części z nich wynika z faktu, że w języku brak systemowych możliwości wyrażenia pewnych predykcji formą syntetyczną. Analityzm umożliwiał więc wypełnienie „luki leksykalnej” w sytuacji, gdy reguły morfologiczno-fonologiczne lub uzus językowy nie pozwalały na adaptację określonej pożyczki pod postacią syntetycznego czasownika. Jako przykład podawano pary typu: VRŠITI TRANSAKCIJU wobec **transakcirati*, IMATI INTENCIJU wobec **intencirati*, POKAZIVATI TENDENCIJU wobec **tendencirati* (Radovanović 1977, 59; por. także Lazić-Konjik 2006, 250–251, 263–264; Mrazović, Vukadinović 2009, 216). Mimo że tę właściwość multiwerbizmów podnosili głównie serbscy badacze, nie ulega wątpliwości, że analogicznie można tłumaczyć wykształcenie się i funkcjonowanie w języku polskim licznych multiwerbizmów pozornych typu: DOKONAĆ AGRESJI (**agresować*), MIEĆ INTENCJĘ (**intencjonować*) czy WPAŚĆ W FURIĘ (**furiować*). W polszczyźnie funkcję wypełniania „luk lek-

²⁵⁵ Można zauważyć, że multiwerbizmy, które od swoich syntetycznych bliskoznaczników różnią się jedynie stylistycznym odcieniem Żmigrodzki nazywał „formami bazowymi” i definiował jako analityzmy, w których „czasownik pełni funkcję jak najbardziej zbliżoną do czysto posłkowej, a cały ładunek semantyczny tkwi w członie nominalnym [multiwerbizmu]” (Żmigrodzki 2000, 188).

sykalnych” bez wątpienia pełniło też wiele „form bazowych”, zwłaszcza tych, które zawierają czasownik *mieć*, typu: MIEĆ AMBICJE, MIEĆ WRAŻENIE (Żmigrodzki 2000, 189, por. przyp. 255 niniejszego opracowania).

Jak wskazują badania, użycie w języku multiwerbizmów zdecydowanie częściej wynikało jednak nie tyle z niemożności przekazania określonej predykcji poprzez formę syntetyczną, ile z faktu, że analityczna forma multiwerbizmu pozwalała na przekazanie wielu drugorzędnych, pobocznych treści semantycznych i odcieni znaczeniowych, których nie można było zawrzeć w obrębie syntetycznego czasownika. Najczęściej badacze — zarówno serbscy, jak i polscy — wskazywali na możliwość precyzyjnego informowania przez multiwerbizmy o charakterystyce czasowej i sposobie przebiegu denotowanej czynności. W formach analitycznych bez problemów można bowiem było zawrzeć sem **inchoatywności**, np. UPUŠTITI SE U KRITIKU; POČETI RAZGOVOR; DATI SE U VIKU; PASTI U SRDŽBU; WEJŠĆ W KONFLIKT; BUDZIĆ ZAINTERESOWANIE; NABIERAĆ KSZTAŁTU; PODJĄĆ DZIAŁANIE²⁵⁶ (Łazić-Konjik 2006, 265; Radovanović 1977, 63; Mrazović, Vukadinović 2009, 219; Topolińska 1982, 37; Anusiewicz 1978, 99; Buttler 1988, 73; Żmigrodzki 2000, 192–195; Lewicki 2003, 77); sem **duratywności**, kontynuacji, trwania np. DRŽATI POD KONTROLOM; NASTAVITI RAZGOVOR; POZOSTAWAĆ W RĘKACH; NOSIĆ ASPIRACJE, PROWADZIĆ BADANIA, BYĆ W RUCHU (Mrazović, Vukadinović 2009, 220; Radovanović 1977, 63; Lewicki 2003, 78; Żmigrodzki 2000, 195–196; Buttler 1988, 73; Anusiewicz 1978, 97); czy sem **terminatywności**, finalizacji, perfektywności, np. GUBITI NA ZNAČAJU; PASTI U ZABORAV; PREKINUTI VEZU; GAŠNIE UCZUCIE; PRZERWAĆ AKCJĘ, PRZESTAWAĆ ORGANIZOWAĆ; DOKONAĆ PRZESIEDLENIA; DOJŚĆ DO STWIERDZENIA (Łazić-Konjik 2006, 265; Mrazović, Vukadinović 2009, 224; Anusiewicz 1978, 88; Buttler 1988, 73; Żmigrodzki 2000, 197; Lewicki 2003, 77). Wskazywano także, że multiwerbizm może informować o — zbliżonym nieco do duratywnego — **procesualnym**, planowym, „rozciągłym w czasie” charakterze czynności, np. VRŠITI DIFERENCIJACIJU, ČINITI NAPORE, PROWADZIĆ ROZPOZNANIE (Radovanović 1977, 71; Mrazović, Vukadinović 2009, 218; Bogusławski 1978, 19–20, 23–24). Rzadziej zauważano, że część multiwerbizmów przekazuje również sem **semelfaktywności**, jednokrotności, chwilowości, „nierozciągłości czasowej”²⁵⁷, np. BITI NA VLASTI, VRŠITI DUŽNOST; ZAKOSZTOWAĆ SZCZĘŚCIA, DOKONAĆ ANALIZY (Łazić-Konjik 2006, 265; Żmigrodzki 2000, 190, 199). W większości prac na temat właściwości semantycznych multiwerbizmów zwracano uwagę na to, że jednostki analityczne mogą służyć do przekazywania informacji o **pasywności**, receptywności danej czynności, np. DRŽATI POD KONTROLOM; PRETRPETI OŠTEĆENJA; DOBITI PODRŠKU; PRIMITI

²⁵⁶ Te i kolejne przykłady frazeologizmów podawane są w niniejszym akapicie za cytowanymi w nawiasie dziełami.

²⁵⁷ W serbskim językoznawstwie czasowniki semelfaktywne określa się mianem „trenutno-svršeni glagoli” i uznaje za formy „oznaczające czynność, która cała dokonuje się w jednym momencie” („označavaju radnju koja se cela izvrši u jednom trenutku” — Stanojčić, Popović 2002, 105).

K ZNANJU; NAĆI RAZUMEVANJE; PODLEGAĆ ZMIANOM; ULEC POLEPSZENIU (Lazić-Konjik 2006, 263–264; Mrazović, Vukadinović 2009, 226; *Sintaksa* 2005, 318; Ivić 1988, 3–4; Topolińska 1982, 37; Anusiewicz 1978, 92–93; Żmigrodzki 2000, 192–193)²⁵⁸. Rzecz jasna, cechą semantyczną multiwerbizmów, którą wskazywano w wielu opracowaniach, była też możliwość informowania przez te jednostki o **kauzatywnym** przebiegu danej czynności, np. IZAZVATI KOLEBANJE; PODVRGNUTI OPERACIJI; POBUDITI POŠTOVANJE; OBUDZIĆ LITOŚĆ; NADAĆ KSZTAŁT; PRZEPROWADZIĆ UCHWAŁĘ (Lazić-Konjik 2006, 264; Mrazović, Vukadinović 2009, 218; Topolińska 1982, 38; Butler 1988, 73; Żmigrodzki 2000, 196–197; Lewicki 2003, 79). W kilku pracach podnoszono, że forma analityczna zawrzeć może w swojej strukturze informację o **intensywności**, stopniu natężenia, tempie denotowanej czynności, np. POJAČATI SUMNJU; GNEV RASTE; TONAĆ WE WSPOMNIENIACH; ROZMOWY SIĘ WLOKĄ / ROZMOWY PLYNĄ (Lazić-Konjik 2006, 248; Topolińska 1982, 37; Żmigrodzki 2000, 195; SPZ, 45). W niedużej liczbie rozpraw zwracano zaś uwagę na to, że multiwerbizmy — w odróżnieniu od swoich syntetycznych bliskoznaczników — mogą przekazywać różnorodnego rodzaju informacje **modalne**, np. NEMA IZLEČENJA, NEMA BERBE; MA SIĘ UKAZAĆ, ISTNIEJE PRZYPUSZCZENIE, MIEĆ MOŻNOŚĆ (Lazić-Konjik 2006, 248; Anusiewicz 1978, 94–95; por. Żmigrodzki 2000, 189). Ostatecznie zauważano, że forma multiwerbizmu pozwala na kombinację poszczególnych odcieni znaczeniowych, przekazując np. sem pasywno-procesualny w DOŽIVETI NAPADE, terminatywno-procesualny w OBAVITI KUPOVINU, kauzatywno-gradualny w POTĘGOWAĆ STRACH, inchoatywno-gradualny w NABRAĆ SZACUNKU, inchoatywno-pasywny w ZNALEŽĆ SIĘ W DEFENSYWIE, duratywno-gradualny w TRAWI TĘSKNOTA, inchoatywno-procesualny w WEJŚĆ W KONFLIKT itd. (Mrazović, Vukadinović 2009, 223, 226; Butler 1988, 73; Żmigrodzki 2000, 193–195).

3.9.3. Właściwości składniowe

W literaturze lingwistycznej zwracano uwagę również na inne własności omawianych tu form, ściśle związane z analityczną, wieloczłonową strukturą każdego multiwerbizmu. Badacze szczególnie często podkreślali specyficzny, ambiwalentny stosunek tych jednostek do potencjalnych leksykalnych uzupełnień ich struktury, które to uzupełnienia mogłyby wpłynąć na zmianę znaczenia pierwotnej, denotowanej predykcji. Zauważano, że część analityzmów, w odróżnieniu od swoich syntetycznych bliskoznaczników, cechowała się otwartością na leksykalne — adiektywne oraz adwerbalne — uzupełnienia swojej struktury. Tym samym użycie multiwerbizmu pozwalało na konstruowanie wypowiedzi zawierających precyzyjnie

²⁵⁸ Niektórzy badacze akcentowali, że specyficzną właściwością multiwerbizmów jest możliwość tworzenia predykcji w stronie biernej, mimo że w samej konstrukcji wypowiedzi nie zostały użyte żadne fleksyjno-gramatyczne wyznaczniki pasywności (szerzej Ivić 1988, 3–4; Mrazović, Vukadinović 2009, 215–216).

wyrażoną predykcję, ze wszystkimi jej niuansami znaczeniowymi. Wskazywano więc, że o ile możliwe jest rozbudowanie form typu: IZVRŠIO JE POPRAVKE, IZRAZITI ZAHVALNOST, IZNETI PREDLOG do zmodyfikowanej postaci IZVRŠIO JE SITNE POPRAVKE, IZRAZITI DUBOKU ZAHVALNOST czy IZNETI BEZMISLEN PREDLOG, o tyle analogiczny zabieg nie jest — za sprawą gramatycznych ograniczeń — możliwy do przeprowadzenia w przypadku ich syntetycznych bliskoznaczników: *popraviti* → **sitno popraviti*; *predložiti* → **bezmisljeno predložiti*, *zahvaliti* → **duboko zahvaliti* (Ivić 1988, 5; Piper 1999, 38; Stojanović 2006, 226–227; por. SPZ, 46; Mindak 1983, 124; Mrazović, Vukadinović 2009, 216)²⁵⁹. Z drugiej strony dostrzegano, że istnieje wiele form multiwerbalnych, które w odróżnieniu od swoich syntetycznych bliskoznaczników odznaczają się całkowitą blokadą na jakiejkolwiek rozszerzenia o elementy adwerbalne lub adiektywne. Jako przykład podawano czasownik *misлити*, który można przekształcić do postaci syntagmy *naivno misлити*, podczas gdy niemożliwe jest uzupełnienie o analogiczny element leksykalny bliskoznacznego wobec *misлити* multiwerbizmu BITI MIŠLJENJA (np. *ona naivno misli da ćemo ih time pridobiti* wobec **ona JE NAIVNOG MIŠLJENJA da ćemo ih time pridobiti* — Ivić 1988, 4). To, że predykatowi wyrażanemu za pomocą multiwerbizmu nie może towarzyszyć element modyfikujący jego treść, uznawano za specyficzną zaletę analizyzmu, polegającą na wprowadzaniu „zawężonej optyki postrzegania” (‘sužena optika sagledavanja’ — Ivić 1988, 4) rzeczywistości, którą dany multiwerbizm denotuje²⁶⁰. Analogiczne zjawisko występuje również w obrębie polszczyzny. Jako przykład można podać czasownik *przekonać się*, który można rozbudować do postaci *dobitnie się przekonać*. Bliskoznacznego wobec wspomnianego czasownika multiwerbizmu DOJŠĆ DO PRZEKONANIA nie można jednak przetransformować do postaci **DOJŠĆ DO DOBITNEGO PRZEKONANIA*.

Część lingwistów wskazywała też, że analityczna budowa multiwerbizmu pozwala na uniknięcie niepożądanego wieloznaczności cechującej niektóre czasowniki, będące syntetycznymi bliskoznacznikami form analitycznych. Multiwerbizm

²⁵⁹ W jednej ze swoich prac M. Ivić zauważyła, że choć w niektórych przypadkach reguły gramatyki pozwalają na rozbudowę syntetycznego czasownika do postaci analitycznej frazy, konsekwencją tego jest daleko idąca zmiana pierwotnego znaczenia formy werbalnej. O ile więc poszerzenie struktury multiwerbizmu IZDAVATI OBAVEŠTENJA do postaci IZDAVATI ČUDNA OBAVEŠTENJA jedynie zmodyfikuje znaczenie motywującego analizyzmu, o tyle analogiczny proces przeprowadzony na syntetycznej formie *obaveštavati* rozbudowanej do postaci *čudno obaveštavati* doprowadzi do radykalnej zmiany wartości semantycznej czasownika motywującego (*čudno obaveštavati* ≠ ‘izdavati čudna obaveštenja’, ale = ‘čudno se ponašati i izdavati obaveštenja’ — Ivić 1988, 5). W obrębie polszczyzny zjawisko, o którym pisze Ivić, można zaprezentować na przykładzie pary: *rozkazywać* oraz WYDAWAĆ ROZKAZY. Analizyzm WYDAWAĆ DZIWNIE ROZKAZY modyfikuje jedynie znaczenie formy WYDAWAĆ ROZKAZY, podczas gdy fraza *dziwnie rozkazywać* utworzona na bazie *rozkazywać* ma już charakter mutacyjny, oznaczając nie: ‘wydawać dziwnie rozkazy’, ale ‘zachowywać się dziwnie, rozkazując’.

²⁶⁰ Milka Ivić twierdziła ponadto, że wspomniana blokada pomaga nadawcy skupić się na jądrze semantycznym przekazywanego komunikatu, a tym samym przekazywać znaczenie w sposób nieskażony subiektywnym stosunkiem do komunikowanej treści (Ivić 1988, 4).

zyskiwał więc status jednostki, która mogła precyzyjnie i jednoznacznie wyrazić określoną predykację, a tym samym oddać właściwy sens komunikatu. Jako przykład podawano dwuznaczną, polisemantyczną syntagmę „*prinudno razvrstavati*” (‘przymusowo sortować’), konstytuowaną czasownikiem *razvrstavati*. Każde z obu znaczeń tej syntagmy można precyzyjnie eksplikować tylko za pomocą syntagm zawierających multiwerbizm wyprowadzony od *razvrstavati* — mowa o frazach: „PRINUDNO VRŠITI RAZVRSTAVANJE” (‘przymusowo dokonać sortowania’) oraz „VRŠITI PRINUDNO RAZVRSTAVANJE” (‘dokonać przymusowego sortowania’; Ivić 1988, 2–3; por. też Lazić-Konjić 2006, 264; *Sintaksa* 2005, 317). Analogiczny przykład dotyczący języka polskiego przedstawiał w jednej ze swoich prac Żmigrodzki, przytaczając polisemantyczną frazę „*niedokładnie informować*” oraz dwie semantycznie rozbieżne, monosemantyczne syntagmy konstytuowane multiwerbizmem derywowanym od czasownika *informować* — „NIEDOKŁADNIE PRZEKAZAĆ INFORMACJĘ” wobec „PRZEKAZAĆ NIEDOKŁADNĄ INFORMACJĘ” (Żmigrodzki 2000, 117–118).

Jak zauważało kilku lingwistów, analityczna budowa multiwerbizmu często predestynowała tę jednostkę do użycia w sytuacji, gdy jej syntetyczny odpowiednik stanowił czasownik dwuaspektowy lub czasownik o zaburzonej strukturze aspektowej. W takiej sytuacji zastosowanie multiwerbizmu pozwalało nadawcy na eksplikację właściwego, dowolnie wybranego aspektu komunikowanej predykacji. Za przykład może służyć dwuaspektowy czasownik *razgovarati*, na podstawie którego można utworzyć imperfektywny multiwerbizm *OBAVLJATI RAZGOVOR* oraz multiwerbizm perfektywny *OBAVITI RAZGOVOR* (Ivić 1988, 2). Podobna właściwość cechuje także polskie multiwerbizmy — por. dwuaspektowe *abdykować*, *ranić* i wyprowadzone od nich imperfektywne analityzmy *DOKONYWAĆ ABDYKACJI*, *ZADAWAĆ RANY* oraz analityzmy perfektywne *DOKONAĆ ABDYKACJI*, *ZADAĆ RANY*. Co ciekawe, multiwerbizm pozwala na precyzyjne informowanie o predykacji nawet w takim aspekcie gramatycznym, którego syntetyczny czasownik w ogóle nie ma — np. imperfektywne *koristiti*, ale perfektywne *UZETI NA KORIŠĆENJE* (Mrazović, Vukadinović 2009, 211).

W części prac podkreślano, że analityzm pozwala na ekonomiczne i jednoznaczne informowanie o ilości obiektów, do których odnosi się działanie denotowane przez predykację, podczas gdy bliskoznaczny, syntetyczny czasownik nie jest w stanie tej informacji przekazać (plur. *IZVRŠITI POPRAVKE* ≠ sing. *IZVRŠITI POPRAVKU* ← *popraviti*, plur. *IZDATI NAREĐENJA* ≠ sing. *IZDATI NAREĐENJE* ← *naređivati* (Lazić-Konjić 2006, 264; *Sintaksa* 2005, 317; Ivić 1988, 2; por. też Buttler 1978b, 60). Rzecz jasna podobne zjawisko występuje w języku polskim, gdzie multiwerbizmy typu *PROWADZIĆ SPÓR* i *PROWADZIĆ SPORY* precyzyjniej informują o ilości obiektów działania aniżeli motywujący je, syntetyczny czasownik *spierać się*.

Ostatecznie w literaturze poświęconej multiwerbizmom wskazywano, że specyficzną właściwością syntaktyczną tego rodzaju analityzmów może być neutra-

lizacja tranzytywności predykcji. W konsekwencji wypowiedzi typu: „Student VRŠI ANALIZU”, „Profesor Kowalski PROWADZI BADANIA” stanowiły formy składniowo i semantycznie poprawne, podczas gdy analogiczne wypowiedzi zawierające syntetyczny bliskoznacznik typu: „Student *analizira*”, „Profesor Kowalski *bada*” były już składniowo niekompletne i wymagały dopełnienia informującego o obiekcie czynności (Radovanović 1977; 60; Żmigrodzki 2000, 145–146). Dawała przez multiwerbizm możliwość pominięcia informacji o obiekcie działań pozwalającą na zaakcentowanie samego faktu dokonywania się określonej czynności (Anusiewicz 1978, 94; por. też SPZ, 36–37)²⁶¹.

Wskazana wyżej enumeracja właściwości semantycznych, stylistycznych i składniowych nie wyczerpuje problematyki dyferencjacji występujących pomiędzy syntetycznymi czasownikami i ich bliskoznacznymi analityzmami ani też nie prezentuje wszystkich cech właściwych multiwerbizmom. Więcej szczegółowych rozważań na ten temat można odnaleźć np. w monografii Żmigrodzkiego (Żmigrodzki 2000) czy pracy Mrazović i Vukadinović (Mrazović, Vukadinović 2009).

3.10. Rodzaje derywatów multiwerbalnych

Multiwerbizmy są derywatami, formami pochodnymi, które zostały utworzone za pomocą określonych formantów frazeologicznych. Podobnie jak inne derywaty, także tę odmianę analityzmów można klasyfikować, biorąc pod uwagę funkcje semantyczne pełnione przez wchodzące w ich strukturę formanty. Choć w przypadku derywacji odleksemowej i form multiwerbalnych formant ma charakter złożony — leksykalno-morfologiczny — o przynależności konkretnego multiwerbizmu do kategorii derywatów modyfikacyjnych, mutacyjnych czy transpozycyjnych decyduje współformant leksemowy, werbalizator.

3.10.1. Formanty mutacyjne

Analiza materiału językowego wyekscerpowanego z [PSR] pozwala stwierdzić, że wśród multiwerbizmów najliczniejszą grupą derywatów są pochodne formy mutacyjne²⁶².

²⁶¹ Na zbliżoną cechę multiwerbizmów zwracała uwagę Jolanta Mindak. Badaczka na przykładzie zestawień typu: ‘Jan WPADŁ W ZŁOŚĆ’ wobec ‘Jan się *zezłościł*’ dowodziła, że formy multiwerbalne wskazują na sam fakt zajścia nazywanego zdarzenia, podczas gdy ich syntetyczne odpowiedniki informują raczej o jego skutkach. Mindak dodawała, że jednostki multiwerbalne przekazują informację o zaistniałym zdarzeniu w sposób „subiektocentryczny”, podczas gdy konstrukcje syntetyczne „opisują niejako zewnętrzny efekt przysługiwania określonego stanu, możliwy do zauważenia przez obserwatora” (Mindak 1983, 121).

²⁶² Podczas badań nad semantycznymi właściwościami formantów stosowanych w procesie multiwerbizacji szczególnie przydatne były serbskie i polskie klasyfikacje werbalizatorów za-

3.10.1.1. Formanty inchoatywne

Wśród form mutacyjnych główną rolę odgrywają jednostki tworzone za pomocą formantów wnoszących nową charakterystykę czasową akcji denotowanej przez motywujący czasownik. W przypadku polskich mutliwerbizmów sem **inchoatywności** przenoszą werbalizatory: *brać* (BRAĆ PĘD); *budzić* (BUDZI SIĘ PRAGNIENIE); *dojść* / *dochodzić* (DOCHODZIĆ DO GŁOSU; DOJŚĆ DO PRZEKONANIA); *iść* (IŚĆ DO SZTURMU); *łapać* (ŁAPIE KOGO KASZEL); *nabrać* (NABRAĆ ZNACZENIA); *nastać* (NASTAŁO MILCZENIE); *objąć* (OBJĄĆ W POSIADANIE); *obudzić się* (OBUDZIŁA SIĘ MYŚL W KIM); *ogarnąć* (OGARNEŁO KOGO WZRUSZENIE); *opanować* (OPANOWAŁO KOGO PRZERAŻENIE); *otwierać* (OTWIERAĆ DYSKUSJĘ); *owładnąć* (OWŁADNĄŁ KOGO LĘK); *podjąć* (PODJAĆ PERTRAKTACJĘ); *podnieść* (PODNIĘŚĆ LAMENT); *porwać* (PORWAŁ KOGO ŚMIECH); *powziąć* (POWZIĄĆ MYŚL); *przejąć* (PRZEJĄĆ DOWÓDZTWO); *przystąpić* (PRYZSTĄPIĆ DO DZIAŁANIA); *ruszyć* (RUSZYĆ DO ATAKU); *trysnąć* (TRYSNĘŁO ŚWIATŁO); *uderzyć* (UDERZYĆ W KRZYK); *utkwić* (UTKWIĆ SPOJRZENIE); *uzyskać* (UZYSKAĆ POŁĄCZENIE); *wchodzić* (WCHODZIĆ W POSIADANIE); *włączyć się* (WŁĄCZYĆ SIĘ DO PRACY); *wpaść* (WPAŚĆ W DRZEMKĘ); *wybuchnąć* (WYBUCHNĄĆ ŚMIECHEM), *zyskać* (ZYSKAĆ POWODZENIE). W języku serbskim multiwerbalne inchoatywa tworzy się przy użyciu form: *bacati se* (BACATI SE U BOJ); *briznuti* (BRIZNUTI U PLAĆ); *buditi se* (BUDI SE ŻELJA); *davati se* (DAVATI SE U POTERU); *doći* / *dolaziti* (DOĆI DO UBEŻDZENIA; DOLAZITI U SUKOB); *hvatati* (HVATA KOGA KAŚALJ); *ići* (IĆI U NAPAD); *izbiti* (IZBILA JE SVAĐA); *izlaziti* (IZLAZITI S PONUDOM); *krenuti* (KRENUTI U POHOD); *naći* / *snaći* (NAĆI OLAKŠANJE; SNAŠLE SU KOGA BRIGE); *nadati* (NADATI U DREKU); *nastati* (NASTALA JE TUČA); *obuzeti* (OBUZELO [KOGA] ODUŠEVLENJE); *odlaziti* (ODLAZITI U PENSIJU); *osvojiti* (OSVOJITI VLAST); *otvarati* (OTVARATI DISKUSIJU); *pasti* / *padati* (PADATI U ZABORAV; PASTI U ZANOS); *povesti* (POVESTI ISTRAGU); *prasnuti* (PRASNUTI U SMEH); *predati se* / *predavati se* (PREDATI SE OČAJANJU); *predavati se* (RAZMIŠLJANJU); *preduzeti* / *preduzmati* (PREDUZETI NAPAD; PREDUZIMATI ISTRAŽIVANJA); *preuzeti* / *preuzimati* (PREUZETI KOMANDU; PREUZIMATI KOMANDU); *pridružiti se* (PRIDRUŽITI SE PEVANJU); *prihvatati se* (PRIHVATATI RAD); *pristupiti* (PRISTUPI TI ISPOVESTI); *probuditi se* (PROBUDILA SE SUMNJA); *prolaziti* (PROLAZITI U NAPAD); *spopasti* (SPOPAO JE NEKOGA SMEH); *stupati* / *stupiti* (STUPATI U POSED; STUPITI U BORBU); *šiknuti* (ŠIKNULO SVETLO); *udariti* (UDARITI U KUKNJAVU); *uhvatiti* (UHVATIO JE [KOGA] BOL); *uključiti se* (UKLJUČITI SE U POSAO); *upasti* (UPASTI U BRIGE); *upuštati se* (UPUŠTATI SE U PREPIRKU); *ušiljiti* (UŠILJITI POGLED); *ustati* (USTATI U ODBRANU); *uvaliti se* (UVALITI SE U DUGOVE); *uzimati* (UZIMATI NA STARANJE); *zapadati* (ZAPADATI U DUGOVE); *zapodeti* (ZAPODETI RAZGOVOR).

mieszczone w: Lazić-Konjik 2006, 247–249; Mrazović, Vukadinović 2009, 218–226; SPZ 38–46; Żmigrodzki 2000, 188–200.

3.10.1.2. Formanty duratywne

Obok form inchoatywnych, duża grupa multiwerbizmów tworzona jest za pomocą formantu mającego właściwość **duratywną**. W języku polskim wykorzystuje się w tym celu werbalizatory: *brać* (BRAĆ ROZWÓD); *chować* (CHOWAĆ W PAMIĘCI CO); *ciągnąć* (CIĄGNAĆ ZYSK); *czynić* (CZYNIĆ STARANIA); *darzyć* (DARZYĆ ZAUFANIEM KOGO); *kontynuować* (KONTYNUOWAĆ ROZMOWY); *nosić się* (NOSIĆ SIĘ Z ZAMIAREM); *obdarzyć* (OBDARZYĆ UKŁONEM [KOGO]); *obejmować* (OBEJMOWAĆ PAMIĘCIĄ); *odbywać* (ODBYWAĆ SPACER); *oddać się* (ODDAĆ SIĘ ROZPACZY); *pełnić* (PEŁNIĆ DOWÓDZTWO); *poświęcać* (POŚWIECAĆ UWAGĘ); *pozostać* (POZOSTAĆ W PAMIĘCI); *prowadzić* (PROWADZIĆ SPÓR); *przechodzić / przejść* (PRZECHODZIĆ CHOROBE; PRZEJŚĆ KURACJĘ); *przeprowadzać* (PRZEPROWADZAĆ KRYTYKĘ); *płynąć* (ROZMOWA PŁYNIE); *sporządzić* (SPORZĄDZIĆ PLAN); *sprawować* (SPRAWOWAĆ KONTROLĘ); *tkwić* (TKWIĆ W PAMIĘCI); *toczyć się* (TOCZY SIĘ DYSKUSJA); *trawić* (TRAWI CHOROBA KOGO); *trwać* (TRWAĆ W MILCZENIU); *trzymać się* (TRZYMAĆ SIĘ PRZY ŻYCIU); *wieść* (WIEŚĆ SPÓR). W języku serbskim w roli formantu duratywnego funkcjonują zaś werbalizatory: *držati* (DRŽATI U TAJNOSTI); *baviti se* (BAVITI SE GAJENJEM); *biti* (BITI NA STRAŽI); *besniti* (BESNI TEROR); *čuvati* (ČUVATI U SEĆANJU); *dati* (DATI KRITIKU); *daviti se* (DAVITI SE U DUGOVIMA); *dosezati* (DOSEZATI SEĆANJEM); *držati* (DRŽATI VLAST); *gajiti* (GAJITI MRŽNJU); *goreti* (GORETI OD STIDA); *imati* (IMATI NAMERU); *istrajati* (ISTRAJATI U BORBI); *izjesti* (IZJEDA BOLEST); *izvlačiti* (IZVLAČITI DOBIT); *izvoditi* (IZVODITI RADOVE); *nalaziti se* (NALAZITI SE U RATU); *nastavljati* (NASTAVLJATI PRIČU); *obaviti* (OBAVITI PRAKSU); *obavljati* (OBAVLJATI RADOVE); *obuzeti* (OBUZELA SUMNJA); *odati se* (ODATI SE BLUDU); *odvijati se* (ODVIJAJU SE DOGAĐAJI); *ostati* (OSTATI U SEĆANJU); *podvrgavati se* (PODVRGAVATI SE LEČENJU); *posvetiti se / posvećivati se* (POSVETITI SE PISANJU, POSVEĆIVATI PAŽNJU); *praskati* (PRASKATI OD GNEVA); *praviti / napraviti* (PRAVITI ŠETNJE; NAPRAVITI PLAN); *predati se* (PREDATI SE OČAJANJU); *provesti* (PROVESTI ŽIVOT); *sačiniti* (SAČINITI PLAN); *sastavljati* (SASTAVLJATI SPISAK); *srljati* (SRLJATI U PROPAST); *tonuti* (TONUTI U RAZMIŠLJANJA); *voditi* (VODITI ISTRAGU); *vršiti* (VRŠITI KONTROLU).

3.10.1.3. Formanty terminatywne

Derywaty utworzone za pomocą formantu wprowadzającego informację o **terminatywnym** charakterze czynności stanowią grupę wyraźnie mniej liczną od poprzednich. W przypadku języka polskiego w tej funkcji wykorzystuje się werbalizatory: *dojść* (DOJŚĆ DO POROZUMIENIA); *dusić* (DUSIĆ ŁKANIE); *gasnąć* (GAŚNIE WIARA); *odchodzić* (ODCHODZI CHOROBA); *ostygąć* (OSTYGA GNIEW); *przerwać* (PRZERWAĆ MILCZENIE); *rzucić* (RZUCAĆ PRACĘ); *stracić* (STRACIĆ ODDECH); *studzić* (STUDZIĆ ZAPĄŁ); *stygnąć* (STYGNIE UCZUCIE); *uciszać* (UCISZAĆ ROZ-

PACZ); *ugasić* (UGASIĆ PRAGNIENIE); *uśpić* (UŚPIĆ PODEJRZENIA); *wychodzić* / *wyjść* (WYCHODZIĆ Z CHOROBY; WYJŚĆ Z ZYSKIEM); *zamknąć* (ZAMKNAĆ ŚLEDZTWO); *zaprzestać* (ZAPRZESTAĆ PRACY); *znaleźć* (ZNALEŻĆ WYTŁUMACZENIE); *zdusić* (ZDUSIĆ PŁACZ); *znieść* (ZNIEŚĆ ZAKAZ). Terminatywne multiwerbizmy serbskie tworzone są za pomocą formantów leksemowych: *gasiti* (GASI SE UGOVOR); *gubiti* / *izgubiti* (GUBITI KONTROLU; IZGUBITI NADU); *gušiti* (GUŠITI OSEĆANJA); *hladiti* / *ohladiti* (HLADI SE LJUBAV; OHLADILA SE OSEĆANJA); *izići* / *izlaziti* (IZIĆI S DOBITKOM; IZLAZITI IZ UPOTREBE); *izvlačiti* (IZVLAČITI SE IZ DUGOVA); *izvojevati* (IZVOJEVATI POBEDU); *nalaziti* (NALAZITI OBJAŠNJENJE); *napuštati* (NAPUŠTA TUGA); *nestajati* (NESTAJE ODUŠEVLJENJE); *obuzdati* (OBUZDATI PŁAĆ); *odricati se* (ODRICATI SE VLASTI); *okončati* (OKONČATI ISTRAGU); *oporavljati* (OPORAVLJATI SE IZ BOLESTI); *oslabiti* (OSLABITI SUMNJE); *ostvariti* (OSTVARITI NAMERU); *postići* (POSTIĆI SPORAZUM); *prekinuti* (PREKINUTI BORBU); *prolaziti* (PROLAZI ODUŠEVLJENJE); *savlađivati* / *savladati* (SAVLAĐIVATI OČAJANJE; SAVLADATI BOL); *skinuti* (SKINUTI SUMNJE); *splasnuti* (SPLASNULO ODUŠEVLJENJE); *sprovesti* (SPROVESTI REFORMU); *sputavati* (SPUTAVATI OSEĆANJA); *stišavati* (STIŠAVATI OČAJANJE); *ugasiti* (UGASITI ODUŠEVLJENJE); *ugušiti* (UGUŠITI USTANAK); *ukinuti* (UKINUTI ZABRANU); *utišavati* (UTIŠAVATI ŠAPUTANJE); *zaključiti* (ZAKLJUČITI ISTRAGU); *zatvoriti* (ZATVORITI SAVETOVANJE); *završiti* (ZAVRŠITI LEČENJE).

3.10.1.4. Formanty kauzatywne

Oprócz formantów pozwalających na informowanie o charakterystyce czasowej, spotkać można werbalizatory przekazujące informacje o innych cechach czynności denotowanej multiwerbizmem. Jedną z nich może być **kauzatywność**, wyrażana werbalizatorami: *brać* (BRAĆ NA TORTURĘ); *budzić* (BUDZIĆ PODEJRZENIA); *dać* (DAĆ ZAROBEK); *doprowadzić* (DOPROWADZIĆ DO ROZPACZY); *iść* (IŚĆ NA WAB); *krępować* (KRĘPOWAĆ WYMAGANIAMI); *krzewić* (KRZEWIĆ WIEDZĘ); *nadać* (NADAĆ WYGŁĄD); *narazić* (NARAZIĆ NA PRZEŚLADOWANIE); *nieść* (NIEŚĆ POCIECHĘ); *otaczać* (OTACZAĆ STARANIEM); *poddać* (PODDAĆ PRZESŁUCHANIU); *robić* (ROBIĆ POŚMIEWISKO); *sprawiać* (SPRAWIAĆ SATYSFAKCJĘ); *szerzyć* (SZERZYĆ ZNISZCZENIE); *udzielić* (UDZIELIĆ SCHRONIENIA); *wprawiać* (WPRAWIAĆ W RUCH); *wprowadzić* (WPROWADZIĆ W ZAKŁOPOTANIE); *wszcząć* (WSZCZAĆ ROKOWANIA); *wyciągać* (WYCIĄGAĆ NA ZWIERZENIA); *wydać* (WYDAĆ NA MĘCZARNIĘ); *wyrzucić* (WYRZĄDZIĆ SZKODĘ); *wywołać* (WYWOŁAĆ SPRZECIW); *wywrzeć* (WYWRZEĆ ZEMSTĘ); *wzbudzać* (WZBUDZAĆ WSPÓLCZUCIE); *wzniecić* / *wzniecać* (WZNIECIĆ BUNT; WZNIECAĆ PRAGNIENIE); *zadać* (ZADAĆ CIERPIENIE); *zjednać* (ZJEDNAĆ POCHLEBSTWAMI); *znaleźć* (ZNALEŻĆ POPARCIE), *zyskać* (ZYSKAĆ POZWOLENIE). Kauzatywność serbskich multiwerbizmów osiągnięta jest przez wykorzystanie następujących werbalizatorów: *buditi* (BUDITI PODOZREN-

JE); *dati* / *davati* (DATI POD UPRAVLJANJE; DAVATI SATISFAKCIJU); *dići* (DIĆI POBUNU); *dobiti* (DOBITI DOZVOLU); *donositi* (DONOSITI RAZARANJE); *dovesti* (DOVESTI DO OČAJANJA); *ići* (IĆI NA VABILO); *iskaliti* (ISKALITI LJUTNJU); *ispuniti* (ISPUNITI TUGOM); *izazivati* / *izazvati* (IZAZIVATI BUKU; IZAZVATI PODOZRENJE); *izlagati* / *izložiti* (IZLAGATI RUGLU; IZLOŽITI GONJENJU); *naići* (NAIĆI NA PODRŠKU); *naneti* (NANETI GUBITAK); *obezbediti* (OBEZBEDITI ZARADU); *odrediti* (ODREDITI PRAVAC); *oduzimati* (ODUZIMATI NADU); *okazivati* (OKAZIVATI ČAST); *omogućiti* (OMOGUĆITI PRISTUP); *osloboditi* (OSLOBODITI KOGA KAZNE); *podići* (PODIĆI UZBUNU); *podsticati* (PODSTICATI NA ISPOVESTI); *podvrći* (PODVRĆI ISPIIVANJU); *poverti* (POVERTI STARANJU); *prepustiti* (PREPUSTITI IZBORU); *pričiniti* (PRIČINITI ŠTETU); *pridati* (PRIDATI ZNAČAJ); *pridobiti* (PRIDOBITI LASKANJEM); *prirediti* (PRIREDITI RAZOČARANJE); *pružati* (PRUŽATI UTEHU); *puštati* (PUŠTATI U PROMET); *sputavati* (SPUTAVATI OBAVEZAMI); *širiti* (ŠIRITI PANIKU); *staviti* / *stavljati* (STAVITI U RAZMATRANJE; STAVLJATI NA MUKE); *steći* (STEĆI POŠTOVANJE); *udaljivati* (UDALJIVATI IZ SLUŽBE); *ulivati* (ULIVATI POVERENJE); *unositi* (UNOSITI POMETNJU); *uspostaviti* (USPOSTAVITI VEZU); *uvesti* (UVESTI PROMENE); *voditi* (VODITI U PROPAST); *zadati* (ZADATI BRIGE); *zadovoljiti* (ZADOVOLJITI ZAHTEVE).

3.10.1.5. Formanty pasywne

W przypadku istotnej części derywatów multiwerbalnych formant leksemowy może wносить informację o **pasyności** czynności wyrażanej w bazie derywacyjnej. Funkcję pasywizacji pełnią w zbadanym polskim materiale werbalizatory: *być* (BYĆ POD PANOWANIEM); *cierpieć* (CIERPIEĆ MĘKI); *dostać* (DOSTAĆ UPOMNIEŃ); *doznać* (DOZNAĆ OLŚNIENIA); *łapać się* (ŁAPAC SIĘ NA OBIETNICE); *odebrać* / *odbierać* (ODEBRAĆ CZEŚĆ; ODBIERAĆ PRZYSIĘGĘ); *odnieść* (ODNIEŚĆ USZKODZENIE); *otrzymać* (OTRZYMAĆ ROZGRZESZENIE); *podlec* / *podlegać* (PODLEC CHOROBI; PODLEGAĆ MOBILIZACJI); *ponieść* (PONIEŚĆ KARĘ); *pozostawać* (POZOSTAWAĆ POD ROZKAZAMI); *przyjść* (PRZYJĄĆ CHRZEST); *spotkać się* (SPOTKAĆ SIĘ Z POPARCIEM); *ulec* (ULEC WZRUSZENIU); *zaznać* (ZAZNAĆ CIERPIENIA); *znieść* (ZNIEŚĆ BÓL). W języku serbskim informację o pasyności wnoszą werbalizatory: *biti* (BITI POD KOMANDOM); *dobiti* (DOBITI GRDNJU); *doživeti* (DOŽIVETI RAZOČARANJE); *mučiti* (MUČI ČEŽNJA); *nagrizati* (NAGRIZA KOGA BOLEST); *naići* (NAIĆI NA PODRŠKU); *nalaziti se* (NALAZITI SE POD KOMANDOM); *nasedati* (NASEDATI LASKANJU); *navući* (NAVUĆI NAZEB); *pobratiti* (POBRATITI APLAUZ); *podilaziti* (PODILAZE ŽMARCI); *podleći* / *podlegati* (PODLEĆI UZBUĐENJU; PODLEGATI MOBILIZACIJI); *podneti* (PODNETI BOL); *pokoravati* (POKORAVATI SE VOLJI); *potčinjavati* (POTČINJAVATI SE VOLJI); *pretrpeti* (PRETRPETI GUBITAK); *prihvatiti* (PRIHVATITI PREDLOG); *primati* (PRIMATI NAREĐENJE); *prožimati* (PROŽIMA BOL); *raspaljivati* (RASPALJIVATI MAŠTU); *trpeti* (TRPETI MUKE); *uživati* (UŽIVATI POŠTOVANJE); *zadobiti* (ZADOBITI POVREDE).

3.10.2. Formanty modyfikacyjne

Oprócz formantów mutacyjnych w zbadanym materiale można odnaleźć także werbalizatory modyfikujące treść wyrażaną przez podstawę.

3.10.2.1. Formanty oficjalizujące

Wśród formantów pełniących funkcję modyfikacyjną najczęściej spotykane są jednostki wnoszące do derywatu stylistyczny odcień **oficjalności**, zinstytucjonalizowania. W polskim materiale najczęściej dokonuje się tego przez użycie multiwerbizmów: *czynić / uczynić* (CZYNIĆ USTĘPSTWA, UCZYNIĆ PRZYSŁUGĘ); *dokonać* (DOKONAĆ GWALTU); *dopuścić się* (DOPUŚCIĆ SIĘ NADUŻYCIA); *formułować* (FORMUŁOWAĆ SĄDY); *nadać* (NADAĆ ODZNACZENIE); *odbyć* (ODBYĆ DEFILADĘ); *odnieść* (ODNIEŚĆ ZWYCIĘSTWO); *okazać* (OKAZAĆ POMOC); *popęlnić* (POPEŁNIĆ KRADZIEŻ); *postawić* (POSTAWIĆ OCENĘ); *przynieść* (PRZYNIEŚĆ ZASZCZYT); *składać / złożyć* (SKŁADAĆ OFERTĘ; ZŁOŻYĆ OŚWIADCZENIE); *stawiać* (STAWIAĆ TWIERDZENIE); *udzielać / udzielić* (UDZIELAĆ POMOCY; UDZIELIĆ CHRZTU); *wnieść* (WNIEŚĆ PROTEST); *wydać* (WYDAĆ ORZECZENIE); *wykonać* (WYKONAĆ PROJEKT); *wyrazić* (WYRAZIĆ PODZIĘKOWANIA); *wystąpić* (WYSTĄPIĆ Z OSKARŻENIEM); *wysunąć* (WYSUNĄĆ PROPOZYCJĘ). W języku serbskim stylistyczne zabarwienie oficjalnością osiąga się przez użycie werbalizatorów: *činiti / učiniti* (ČINITI USTUPKE, UČINITI USŁUGU); *dati / davati* (DATI IZJAVU, DAVATI MIŠLJENJE); *dići* (DIĆI OPTUŽBU); *dodeliti / dodeljivati* (DODELITI ODLIKOVANJE; DODELJIVATI SUBVENCije); *doneti* (DONETI PRESUDU); *istupiti* (ISTUPITI S PREDLOGOM); *izdati* (IZDATI NAREĐENJE); *izjavljivati* (IZJAVLJIVATI SAUČEŠĆE); *izlaziti* (IZLAZITI S PONUDOM); *izneti / iznositi* (IZNETI PREDLOG, IZNOSITI TVDRNJU); *izvesti* (IZVESTI LET); *izvršiti* (IZVRŠITI KRAĐU); *formulisati* (FORMULISATI MIŠLJENJE); *načiniti* (NAČINITI IZBOR); *naneti* (NANETI ŠTETU); *napraviti* (NAPRAVITI OTKRIĆE); *objaviti* (OBJAVITI DEKRET); *odati* (ODATI PRIZNANJE); *odneti* (ODNETI POBEDU); *održati* (ODRŽATI GOVOR); *počiniti* (POČINITI ZLOČIN); *podneti / podnositi* (PODNETI OPTUŽNICU, PODNOSITI MOLBU); *polagati* (POLAGATI ZAKLETVU); *postaviti* (POSTAVITI ZADATAK); *pružati* (PRUŽATI OTPOR); *praviti* (PRAVITI USTUPKE); *sačiniti* (SAČINITI UGOVOR); *sprovesti* (SPROVESTI REFORMU); *staviti* (STAVITI PRIMEDBU); *uložiti* (ULOŽITI PROTEST); *uneti* (UNETI ISPRAVKE); *usvojiti* (USVOJITI ODLUKU).

3.10.2.2. Formanty intensyfikujące

Drugim rodzajem formantów modyfikacyjnych są jednostki niosące informację dotyczącą stopnia **intensywności**, natężenia czy też tempa zachodzenia czynności denotowanej przez derywowany multiwerbizm. W polskim materiale znaleziono następujące werbalizatory: *dusić* (DUSIĆ W UŚCISKACH); *grzęznąć* (GRZĘZNAĆ W KŁAMSTWACH); *obejmować* (OBEJMUJE KOGO TRWOGA); *obrzucić*

(OBRZUCIĆ PYTANIAMI); *obsypać* (OBSYPAĆ POCAŁUNKAMI); *ogarnia* (OGARNIA KOGO WZRUSZENIE); *palić* (PALIĆ SPOJRZENIEM); *pałać* (PAŁAĆ CHEĆIĄ); *plawić* (PLAWIĆ SIĘ W GRZECHU); *plonąć* (PŁONAĆ ZE WSTYDU); *rozdawać* (ROZDAWAĆ UKŁONY); *rzucać* (RZUCAĆ OSKARŻENIA); *smagać* (SMAGAĆ SPOJRZENIEM); *spalać* (SPALA KOGO TĘSKNOTĄ); *szaleć* (SZALEĆ Z ROBOTA); *tonąć* (TONAĆ W ROZMYŚLANIACH); *utwierdzać* (UTWIERDZAĆ PANOWANIE); *wariować* / *zwariować* (WARIOWAĆ ZE ZMARTWIENIA; ZWARIOWAĆ Z ROZPACZY); *wryć się* (WRYĆ SIĘ W PAMIĘĆ); *wzmagać* (WZMAGAĆ PRODUKCJĘ); *zacieśniać* (ZACIEŚNIAĆ WSPÓŁPRACĘ); *zasypywać* (ZASYPYWAĆ PYTANIAMI). W języku serbskim funkcję intensyfikacji spełniają formanty: *davati* (DAVATI KOMPLIMENTE); *deliti* (DELITI OSMEHE); *goreti* (GORETI OD STIDA), *izgarati* (IZGARATI OD LJUBAVI); *greznuti* (GREZNUTI U LAŽI); *jaćati* (JAĆATI SARADNJU); *ludeti* / *poludeti* (LUDETI OD BOLA; POLUDETI OD OČAJANJA); *mući* (MUĆI ČEŽNJA); *obasipati* / *obasuti* (OBASIPATI KOMPLEMENTIMA; OBASUTI PITANJIMA); *obuzimati* (OBUZIMA UZBUĐENJE); *ošinuti* (OŠINUTI POGLEDOM); *plamteti* (PLAMTETI OD ODUŠEVLJENJA); *pojaćavati* (POJAĆAVA SE ŽUDNJA); *poklanjati* (POKLANJATI PAŽNJU); *povećati* / *povećivati* (POVEĆATI INTERESOVANJE; POVEĆIVATI PROIZVODNJU); *predavati* (PREDAVATI SE RAZMIŠLJANJU); *seći* (SEĆI POGLEDOM); *sipati* (SIPATI KLETVE); *slabiti* (SLABI ODUŠEVLJENJE); *tonuti* (TONUTI U RAZMIŠLJANJA); *učvršćivati* (UČVRŠĆIVATI U ODLUCI); *upiljiti* (UPILJITI POGLED); *upirati* (UPIRATI POGLED); *urezati se* (UREZATI SE U PAMĆENJE); *ušiljiti* (UŠILJITI POGLED); *utapati* (UTAPATI POGLED); *zasipati* (ZASIPATI PITANJIMA).

3.10.3. Formanty tautologiczne

W zbadanym materiale odnaleziono również multiwerbizmy tworzone za pomocą formantów tautologicznych. Multiwerbizmy tego typu tworzone są w obrębie języka polskiego kilkoma werbalizatorami: *dać* (DAĆ POŻYCZKĘ); *iść* (IŚĆ KŁUSEM); *powziąć* (POWZIĄĆ DECYZJĘ); *robić* / *zrobić* (ROBIĆ REMONT; ZROBIĆ POPRAWKĘ); *wydać* (WYDAĆ OKRZYK); *wykonać* (WYKONAĆ RUCH). W języku serbskim wykorzystuje się formy: *dati* (DATI KONCERT); *ići* (IĆI GALOPOM); *ispustiti* (ISPUSTITI KRIK); *izvršiti* (IZVRŠITI POKRET); *obaviti* (OBAVITI PUTOVANJE); *praviti* (PRAVITI SMETNJE). Jak nietrudno zauważyć, funkcję tautologiczną pełnią w dużej części te jednostki, które Źmigrodzki określał mianem „form bazowych” (Źmigrodzki 2000, 189–192), a Buttler czasownikami posiłkowymi, które „wyrażają ‘czyste’ znaczenie aspektowe” lub posiadają „znaczenie czynnościowe” (Buttler 1978b, 59).

W niniejszej monografii do formantów tautologicznych zaliczana jest także większość tych werbalizatorów, które Źmigrodzki nazywa „czasownikami wyrażającymi demonstratywność” (Źmigrodzki 2000, 197). Za ich pomocą tworzone są multiwerbizmy pozwalające na „komunikowanie komuś przez eksperientera jego stanów uczuciowych” (Źmigrodzki 2000, 197). W zbadanym materiale odna-

leżono następujące polskie formanty, którym można przypisać funkcje „demonstratywne”: *być* (BYĆ W ROZPACZY); *czuć* (CZUĆ PRAGNIENIE); *mieć* (MIEĆ PRAGNIENIE); *odczuwać* (ODCZUWAĆ POTRZEBĘ); *okazać* (OKAZAĆ OPANOWANIE); *przejawiać* (PRZEJAWIAĆ LĘK); *wykazać* (WYKAZAĆ ZAINTERESOWANIE); *wyrazić* (WYRAZIĆ OBAWĘ); *zgłosić* (ZGŁOSIĆ POTRZEBĘ); *żywić* (ŻYWIĆ POGARDE). Analogiczne funkcje pełnią formanty serbskie: *biti* (BITI U OČAJANJU); *ispoljiti* / *ispoljavati* (ISPOLJITI MRŽNJU; ISPOLJAVATI PREZIR); *izraziti* (IZRAZITI SAOSEĆANJE); *osetiti* / *osećati* (OSEĆATI SIMPATIJU; OSETITI OLAKŠANJE); *pokazivati* / *pokazati* (POKAZIVATI BRIGU; POKAZATI INTERESOVANJE)²⁶³.

*

Dokonany wyżej przegląd werbalizatorów, które konstytuują semantyczny — mutacyjny, modyfikacyjny, tautologiczny — status pochodnego multiwerbizmu, pozwala na wyciągnięcie pewnego ogólnego wniosku. Zdecydowana większość (ok. 80%) werbalizatorów ma „wyspecjalizowany” charakter, wnosząc z sobą w praktyce tylko jedno znaczenie, np. pasywizacji (*dostawać* / *dostać*; *doznac* / *doznawać*; *doživeti*; *primati* / *primiti*), inchoatywizacji (*otwierać* / *otworzyć*; *trysnąć*; *stupati* / *stupiti*; *upasti*), terminatywności (*znajdować* / *znaleźć*; *stracić*; *gubiti* / *izgubiti*; *splasnuti*), kauzatywności (*wyrządzać* / *wyrządzić*; *sprawiać*; *nanositi* / *naneti*; *uspostaviti*), oficjalności (*wystąpić*, *wysuwać* / *wysunąć*; *činiti* / *učiniti*; *uložiti*), intensywności (*obrzucić*; *palić* / *spalić*; *povećati*; *tonuti* / *utonuti*). Mniejsza część werbalizatorów (ok. 20%) odznacza się natomiast frazeologiczną homonią²⁶⁴. Na przykład niektóre werbalizatory, oprócz sem inchoatywności, nieść mogą także znaczenie intensywności (PRASNUTI U SMEH; WYBUCHNĄĆ ŚMIECHEM), pasywności (ŁAPIE KOGO BÓL; PREUZEĆ STRAĆ KOGA), oficjalności (PODJAĆ ROZMOWĘ; STUPITI U POSED), semelfaktywności (WPAŚĆ NA POMYSŁ; TRYSNĘŁO ŚWIATŁO; DOĆI NA POMISAO, ŠIKNUŁO SVETLO), bezosobowości (NASTAŁO MILCZENIE, NASTADE ĆUTANJE). Pewne formanty o znaczeniu duratywnym przenoszą również informację o intensywności (GORETI OD ŽELJE; ODDAĆ SIĘ ROZPUŚCIE), oficjalności (VRŠITI REGRUTACIJU; SPORZĄDZIĆ KOSZTORYS), „reakcyjności” (WYKONAĆ ROZKAZ, ISPUNJAVATI OBEĆANJE) czy pasywności (PRZECHODZIĆ TORTURY; IZJEDA ČEŽNJA) denotowanej czynności. Duża liczba multiwerbizmów duratywnych ma też sem procesualności, „rozciągłości w czasie”, np. BAVITI SE ŠPIJUNAŽOM, ISTRAJATI U RADU, NASTAVLJA SE DISKUSIJA, VODITI RAT, VRŠITI REGRUTACIJU; CIĄGNAĆ OPOWIADANIE, NOSIĆ SIĘ Z MY-

²⁶³ Można na marginesie dodać, że w obrębie języka słowackiego do werbalizatorów współtworzących formacje tautologiczne należy bardzo podobna grupa form: *mat'*, *dat'*, *vyjadrit'* (MAT' VPLYV ← vplývať, DA SL'UB ← sl'úbiť, VYJADRIŤ' SÚHLAS [S ČIM] ← súhlasit; por. Szymczak 2002, 470).

²⁶⁴ Zwracał na to uwagę Żmigrodzki, zauważając: „Przypisanie werbalizatorowi określonej funkcji parametrycznej nie jest stałe, może zależeć od predykatów, z którymi się łączy” (Żmigrodzki 2000, 199).

ŚLA, PEŁNIĆ DYŻUR, PROWADZIĆ HODOWLĘ, TOCZYĆ SPORY, TRAWI TĘSKNOTA KOGO; UPRAWIAĆ TERROR. Homonimia da się zauważyć także w przypadku werbalizatorów prymarnie terminatywnych. Oprócz oznaczania końcowej fazy wykonywania czynności, przenosić one mogą sem intensywności (UGASITI ŻEŃ, OSTYGA UCZUCIE) czy semelfaktywności (ZNALEŻĆ ODPOWIEDŹ, SPROVESTI REFORMU). Duża część werbalizatorów kauzatywnych charakteryzuje się zaś znaczeniem oficjalności, instytucjonalności (WYRZADZIĆ KRZYWDĘ, NANETI ŠETU). Formanty pasywizujące mogą też komunikować oficjalność (DOZNAĆ BÓLU, PODLEGATI ZASTAREVANJU) czy semelfaktywność (DOZNAĆ OLŚNIENIA, SINULA JE KOGA MISAO). Niektóre werbalizatory modyfikacyjne wnoszące sem oficjalności równocześnie informują o semelfaktywności akcji, np. DOKONAĆ ZMIANY, IZVESTI NAKLON, czy też jej pejoratywnym charakterze, np. DOPUŚCIĆ SIĘ GWAŁTU, IZVRŠITI ZLOČIN. W niektórych werbalizatorach, bez wątpienia o charakterze intensyfikującym, można natomiast odnaleźć sem procesualności, „rozsciągłości w czasie”, np. TONAĆ W ZADUMIE, PREDAVATI SE SANJARENJU, sem wielokrotności, iteratywności, np. OBRZUCIĆ OSKARŻENIAMI, ROZDAWAĆ UŚMIECHY, ZASIPATI KOMPLIMENTIMA, DELITI UDARCE, czasem także semelfaktywności, np. OŠINUTI POGLEDOM. Ostatecznie, nawet w przypadku werbalizatorów, które uznawane są za właściwe procesowi tworzenia derywatów tautologicznych i mają prymarne „znaczenie czynnościowe”, można się dopatrzeć pewnej wielofunkcyjności. W formach typu: ROBIĆ HAŁAS, DATI ISPRAVKU dostrzegalny jest bowiem sem potoczności, natomiast w formach DAĆ ROZKAZ, POWZIĄĆ MYŚL, ISPUŠTITI ZVUK, IZVRŠITI PROBU sem semelfaktywności.

Wielofunkcyjność, o której mowa, nie może oczywiście dziwić ani być uznawana za jakąś *differentia specifica* multiwerbizacji czy też — szerzej — procesu derywacji frazeologicznej. Homonimia formantów jest bowiem zjawiskiem dość często spotykanym w obrębie klasycznego słowotwórstwa (por. np. serb. *-ica*, które tworzy femina *učiteljica*, deminutywa: *nožica*, nazwy wykonawców czynności: *konjokradica*, pol. *-ek*, tworzący nazwy czynności *upadek*, nazwy subiektów *grajek*, deminutywa *domek* itd.).

Zakończenie

Derywacja frazeologiczna jest kompleksem zjawisk, które mają ogromne znaczenie dla powiększania zasobu jednostek tworzących leksykon języka polskiego oraz serbskiego. Procesy derywacyjne zachodzące w obrębie frazeologii oraz na styku frazeologii i leksyki syntetycznej pozwalają bowiem na fundację dużej liczby nowych jednostek leksykalnych — leksemów syntetycznych, jak też frazeologizmów. Wydaje się, że rola derywacji frazeologicznej nie była do tej pory dostrzegana i wystarczająco doceniana w językoznawstwie. Świadczyć o tym może chociażby fakt, że wiele produktów derywacji frazeologicznej wciąż jeszcze traktuje się jako chaotyczny zbiór wariantów podstawowej jednostki, zwykle niezasługujący na uwagę w praktyce leksykograficznej. Znaczące jest i to, że zarówno w polskiej, jak i serbskiej lingwistyce brakuje kompleksowych opracowań poświęconych odmianom i mechanizmom procesów składających się na derywację frazeologiczną.

Spośród wielu omówionych w monografii modeli derywacyjnych cztery cieszą się wyjątkowo dużą produktywnością. Mowa o fundacji zwrotów frazeologicznych przy użyciu formantu komutacyjnego, zwłaszcza synonimicznego (np. ŁADOWAĆ AKUMULATORY ↔ ŁADOWAĆ BATERIE; UDARATI GLAVOM KROZ ZID → LUPATI GLAVOM KROZ ZID) i hiponimicznego (np. NAJEŚĆ SIĘ SZALEJU ↔ NAJEŚĆ SIĘ BLEKOTU; DIRATI U OSINJE GNEZDO ↔ DIRATI U STRŠLJENOVU GNEZDO), wyprowadzaniu od frazeologicznych gerundialnych wyrażen rzeczownikowych (np. SZUKAĆ DZIURY W CAŁYM → SZUKANIE DZIURY W CAŁYM; MLATI TI PRAZNU SLAMU → MLAĆENJE PRAZNE SLAME), tworzeniu od frazeologicznych przymiotników złożonych (np. CZARNY RYNEK → *czarnorynkowy*; HLADNI RAT → *hladnoratovski*) oraz o derywacji multiwerbizmów typu: ‘plakati’ → *BRIZNUTI U PLAC*; ‘posiadać’ → *OBJAĆ W POSIADANIE*. Stylistyczna repartycja form utworzonych w obrębie tych modeli jest stosunkowo duża — największa część derywatów (podobnie jak ich podstawy) właściwa jest językowi potocznemu (NIEWYPARZONA BUZIA → *NIEWYPARZONY JĘZYK*; BUVLJA PIJACA → *buvljak*), mniejsza grupa form pochodnych charakterystyczna jest dla stylu publicystycznego (WOLNY RYNEK → *wolnorynkowy*; GVOZDENA ZAVJESA ↔ *ŽELJEZNA ZAVJESA*), admini-

stracyjnego ('protestować' → *WNIEŚĆ PROTEST*; 'odlučiti' → *USVOJITI ODLUKU*), ostatecznie literackiego (*BLADY JAK ŚMIERĆ* → *BLADY JAK ŚMIERĆ NA CHORĄGWI*; *KULA OD KARATA* → *SRUŠITI SE KAO KULA OD KARATA*). Oprócz wspomnianych wyżej modeli fundacji, w obrębie derywacji frazeologicznej funkcjonuje jeszcze wiele innych wzorców tworzenia nowych derywatów. W wielu przypadkach mowa jednak o modelach cechujących się bardzo niską produktywnością i regularnością, których realizacje tylko incydentalnie można napotkać we współczesnych słownikach (*LAĆ WODE* → *wodolejca*; *PASJE VRIJEME* → *pasji dan*). Choć czasem zauważalny jest proces „reaktywacji”, odradzania się niektórych wzorców fundacji, często produkty danych typów derywacji to formy o specyficznym nacechowaniu stylistycznym — obscenizmy czy też wulgaryzmy (*BIĆ KONIA* → *koniobjca*).

Trzeba jednak podkreślić, że niewielka produktywność niektórych modeli derywacyjnych oraz niska powtarzalność części formantów (zwłaszcza leksemowych) nie może być dowodem na niederywacyjny charakter wspomnianych transformacji. Regularność i produktywność wzorców derywacyjnych jest bowiem właściwością stopniowalną, często uzależnioną od czynników uzualnych — zarówno na płaszczyźnie językowej synchronii, jak i diachronii. Fakt ten zaś odnieść można nie tylko do derywacji frazeologicznej, lecz także derywacji słowotwórczej (szerzej Heinz 1961, 345–348, por. też przyp. 87).

*

Jak można było dostrzec, transpozycja metodologii słowotwórczej do obszaru derywacji frazeologicznej w większości przypadków nie przysparza większych problemów. Z łatwością można wyodrębnić w obrębie derywacji frazeologicznej takie jednostki, jak: podstawa frazeologiczna (*BELI SVET*; *WIEŻA Z KOŚCI SŁONIOWEJ*, 'oćajati'), derywat frazeologiczny (*belosvetski*; *ZAMKNAĆ SIĘ W WIEŻY Z KOŚCI SŁONIOWEJ*; *PREDATI SE OČAJANJU*), formant frazeologiczny (*-o-*, *-ski*; *ZAMKNAĆ SIĘ*; *PREDATI SE-*, *-ANJU*). Bez większych trudności można też wskazać semantyczny status poszczególnych derywatów frazeologicznych — mutacyjny (*DERATI KOŽU* → *derikoža*; *DZIAŁAĆ W DOBREJ WIERZE* → *DZIAŁAĆ W ZLEJ WIERZE*), modyfikacyjny ('pitati' → *ZASIPATI PITANJIMA*, *WDZIEK HIPOPOTAMA* ↔ *WDZIEK SŁONIA*), transpozycyjny (*GOVORITI U VETAR* → *GOVOR U VETAR*; *OBRZUCAĆ BŁOTEM* → *OBRZUCAJĄCY BŁOTEM*), tautologiczny (*ZASLUŽITI SVOJ HLJEB* ↔ *ZASLUŽITI SVOJ KRUH*; 'pożyczyć' → *DAĆ POŻYCZKĘ*). Wśród produktów derywacji frazeologicznej możliwe jest też wyodrębnienie określonych kategorii derywacyjnych (np. inchoatywa: *BRIZNUTI U PLAĆ*; *HVATA KAŠALJ*; *PASTI U SRDŽBU*; *POSTATI MANJI OD MAKOVA ZRNA*; *NAĆULITI UŠI*; *UZDIZATI NOS*; augmentatywa: *BIEC Z WYWIESZONYM JEZOREM*; *CIEPŁE KLUCHY*; *GRUBY JAK BEKA*; *NA KRECHĘ*; *WIOCHA ZABITA DECHAMI*) oraz typów derywacyjnych (np. *brukotluk*, *dupowlaz*, *dzieciorób*, *głodomór*, *lachociąg*, *lizodup*; *ICI GALOPOM*, *ICI KASOM*, *ICI NA JURIŠ*, *ICI NA MAMAC*, *ICI NA MUKE*, *ICI NA VABILO*, *ICI PRED SUD*, *ICI*

U KRAĐU, IĆI U KRAJNOST, IĆI U KUPOVINU, IĆI U LOV, IĆI U NAPAD, IĆI U PLJAČKU, IĆI U POMOC, IĆI U ŠETNJU, IĆI U ŠTETU, IĆI U SMRT). Derywaty frazeologiczne dadzą się też dość łatwo sklasyfikować jako przejawy derywacji postępowej (NICATI KAO PEČURKE → *NICATI KAO PEČURKE POSLIJE KIŠE*; KUPOWAĆ KOTA W WORKU → *KUPOWANIE KOTA W WORKU*), ujemnej (PRZYPIAĆ KWIATEK DO KOŻUCHA → *KWIATEK DO KOŻUCHA*; PRODAVATI KISELE KRATAVCE → *KISELI KRATAVCI*), względnie wymiennej (NOS JAK ZIEMNIAK → *NOS JAK KARTOFEL*; ZADOBITI POVREDE → *ZADOBITI RANE*). Transpozycję metodologii słowotwórczej w obręb derywacji frazeologicznej bardzo często ułatwia fakt, że w grę wchodzi procesy, które — choć zachodzą w obrębie dwóch płaszczyzn derywacyjnych — wykorzystują formalnie i funkcjonalnie te same jednostki językowe. Mowa np. o wykorzystaniu identycznych formantów afiksalnych, partytywno-tematowych czy paradygmatycznych, które używane są zarówno w obrębie derywacji słowotwórczej, jak i frazeologicznej (np. {uz-} w: DIZATI NOS → *UZDIZATI NOS* oraz ‘dizati’ → *uzdizati*; {-ka} w UCIAĆ ROZMOWĘ → *UCIAĆ ROZMÓWKĘ* oraz ‘rozmo-wa’ → *rozmówka*; {-iva-} w ZAVIRITI U ČAŠU → *ZAVIRIVATI U ČAŠU* oraz ‘zaviri-ti’ → *zavirivati*; {ø:k} w WBIJAĆ [KOMU] SZPILKĘ → *WBIJAĆ [KOMU] SZPIŁĘ* oraz ‘szpilka’ → *szpila*; {-a(ti):-ø} PROPOVIJEDATI U PUSTINJI → *PROPOVIJED U PU-STINJI* oraz ‘propovijedati’ → *propovijed*). W przypadku zastosowania formantu leksemowego analogie sprowadzają się tylko do tożsamości funkcjonalnej (KOST I KOŽA → *SAMA KOST I KOŽA* oraz ‘ptica’ → *ptičurina*; KROV NAD GLAVOM → *TRAŽITI KROV NAD GLAVOM* oraz ‘čelik’ → *čeličiti*; OJCIEC CHRZESTNY ↔ SYN CHRZESTNY oraz ‘krwiodawca’ ↔ *krwiodawczyni*).

Podczas transpozycji słowotwórczego aparatu pojęciowego do obszaru derywacji frazeologicznej poważniejszego problemu metodologicznego przysporzyło jedynie przeniesienie pojęcia „formantu”. Na potrzeby opisu zjawisk derywacyjnych zachodzących w obrębie frazeologii oraz na styku frazeologii i leksyki syntetycznej konieczna okazała się reinterpretacja tego terminu oraz wprowadzenie pomocniczego pojęcia „aloformantu”. To metodologiczne rozstrzygnięcie — w dużej mierze będące konsekwencją formalnego analizy jednostek biorących udział w procesach derywacji frazeologicznej — pozwoliło dokonać względnie spójnego opisu na jednej płaszczyźnie badawczej wielu — wydawałoby się — odległych transformacji derywacyjnych, często traktowanych jako procesy całkowicie nieregularne i pozbawione jakiegokolwiek powtarzalności. Co ważne, schematyczność omawianych transformacji czy też istnienie wyraźnie widocznych związków semantycznych pomiędzy „aloformantami” przekonuje o błędności traktowania wspomnianych procesów w kategorii jednostkowych, niederywacyjnych zjawisk o charakterze leksykalnym.

*

Opisane w niniejszej monografii modele procesów derywacyjnych tworzą obraz derywacji frazeologicznej jako dość heterogenicznego zbioru zróżnicowanych for-

malnie transformacji, w których wykorzystuje się różnego typu formanty. Z wielu powodów otrzymanie takiego wyniku badań nie może jednak dziwić. W obrębie derywacji frazeologicznej używa się bowiem w praktyce wszystkich odmian formantów, które znajdują zastosowanie w derywacji słowotwórczej. Jeżeli wziąć ponadto pod uwagę istnienie formantu leksemowego oraz to, że w derywacji frazeologicznej udział biorą zarówno leksemy syntetyczne, jak i analityczne, naturalną konsekwencją musi być wykształcenie się różnych odmian formantów złożonych i modeli derywacyjnych. Bogactwo odmian i wzorców derywacji frazeologicznej wynika też z faktu, że niniejsza monografia dość restrykcyjnie zawęża rozumienie terminu „wariant”. Tym samym większość transformacji traktowanych do tej pory w literaturze jako przejawy frazeologicznej wariacji interpretowana jest w kategoriach zjawisk o charakterze derywacyjnym. Trzeba jednak podkreślić, że wspomniane ograniczenie obszaru wariacji jest wyłącznie skutkiem konsekwentnej adaptacji pojęcia „wariant” — występującego chociażby w zakresie fonetyki i fleksji — do jednostek składowych leksykonu.

*

Derywacja frazeologiczna to zjawisko, którego zakres jest bardzo podobny w polszczyźnie i serbszczyźnie. W obu językach występują analogiczne odmiany transformacji derywacyjnych, cechujące się też w większości przypadków identycznym stopniem produktywności. Dla języka polskiego charakterystyczna jest tylko wyraźnie większa frekwencja wyrażen określających, tworzonych za pomocą formantu addytywnego, typu: GLUPI JAK BUT → *GLUPI JAK BUT Z LEWEJ NOGI*; JAK ZA DOTKNIĘCIEM RÓDŹKI → *JAK ZA DOTKNIĘCIEM CZARODZIEJSKIEJ RÓDŹKI*, podczas gdy w języku serbskim zdecydowanie łatwiej o tworzenie od frazeologicznych złożen przymiotnikowych typu: KASNI BAROK → *kasnobarokni*; KAZNENO PRAVO → *kaznenopravni*. Najbardziej wyraźne różnice występujące w obrębie polskich i serbskich modeli derywacji frazeologicznej wynikają jednak z odmienności systemowych obu języków. Ten fakt jest odpowiedzialny m.in. za niewystępowanie w języku serbskim kategorii odzwrotowych wyrażen określających, będących odpowiednikiem polskich form: *KUPUJĄCY KOTA W WORKU*, *ROBIĄCY [KOGO] W KONIA*, czy też brak w języku polskim komutatywnej derywacji zwrotów i wyrażen, wykorzystującej synonimiczny formant wariantowy, widoczny w parach typu: SVITI PORODIČNO GNIJEZDO ↔ SVITI OBITELJSKO GNIJEZDO; KANCELARIJSKI PACOV ↔ KANCELARIJSKI ŠTAKOR.

*

Jednym z głównych celów niniejszej monografii była próba wyznaczenia jednej płaszczyzny badawczej, umożliwiającej analizę i opis zjawisk derywacyjnych zachodzących we frazeologii oraz na styku frazeologii i leksyki syntetycznej. Usiłowano też dowieść, że kompleks różnorodnego rodzaju modeli i wzorców derywacyjnych występujących na tej płaszczyźnie możliwy jest do opisanie, usys-

tematyzowania i skatalogowania za pomocą metodologii wypracowanej w zakresie słowotwórstwa. W pracy nie można było jednak opisać wszystkich zjawisk związanych z derywacją frazeologiczną. Treści zawarte w niniejszej monografii można więc uznać za wstęp lub swoistego rodzaju asumpt do podjęcia innych, bardziej szczegółowych badań i dociekań. Rodzimą leksykografię bez wątpienia wzogaciłyby słownik syntetycznych leksemów od frazeologicznych (zestawiony chociażby na wzór rosyjskiego SOL) czy też słownik frazeologizmów wypracowanych addytywnymi i subtraktywnymi formantami leksemowymi na bazie innych jednostek frazeologicznych. Wydaje się, że obiecujące perspektywy stoją również przed studiami poświęconymi gniazdom frazeologicznym, zwłaszcza że w literaturze podejmowano już pewne badania w tym zakresie (por. problem „serii frazeologicznej” w ujęciu Lewickiego, „rodziny frazeologicznej” w rozumieniu B. Nowakowskiej). Niewątpliwie zajmującym problemem badawczym byłoby też ustalenie precyzyjnych, stylistycznych uwarunkowań produktywności konkretnych modeli derywacji frazeologicznej. Warta zbadania mogłaby być również rola, jaką odgrywają takie zjawiska semantyczne, jak metafora, metonimia, hiponimia nie tylko w obrębie procesów składających się na derywację frazeologiczną, lecz także w przypadku frazeologizacji składniowej czy też frazeologizacji semantycznej. Wartość wszystkich wspomnianych tematów podniosłoby rzecz jasna zastosowanie ujęcia komparatywnego — czy to polsko-serbskiego czy też polsko-rosyjskiego, polsko-czeskiego itd.

Bibliografia

1. Studia i rozprawy

- ANUSIEWICZ J., 1978, *Konstrukcje analityczne we współczesnym języku polskim*, Wrocław.
- AWDIEJEW A., 2001, *Problemy wyodrębniania i klasyfikacji frazemów*, [w:] *Frazeologia słowiańska*, red. W. Chlebda, M. Bałowski, Opole 2001, s. 195–201.
- BABIĆ S., 1991, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb.
- BARTMIŃSKI J., 1973, *Czy język polski staje się językiem pozycyjnym?*, „Język Polski” 2, LIII, s. 81–95.
- BASAJ M., 1982, *Z problematyki słownika frazeologicznego polsko-czeskiego*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 7–15.
- BĄBA S., 1982, *Główne typy innowacji frazeologicznych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 17–25.
- BĄBA S., 1985, *Struktura normy frazeologicznej*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” III, s. 87–105.
- BĄBA S., 1986, *Frazeologiczne innowacje skracające we współczesnej prozie polskiej*, „Studia Polonistyczne” IX, s. 61–68 [przedruk w: Bąba S., 2009, s. 49–55].
- BĄBA S., 1989, *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*, Poznań.
- BĄBA S., 1995, *Innowacje frazeologiczne — analiza, kryteria oceny*, „Poradnik Językowy” 4, s. 21–29 [przedruk w: Bąba S., 2009, s. 41–48].
- BĄBA S., 2003, *Derywacja frazeologiczna jako jeden ze sposobów pomnażania frazeologii współczesnej polszczyzny*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” X (XXX), s. 7–23 [przedruk w: Bąba S., 2009, s. 181–192].
- BĄBA S., 2006a, *Frazeologiczna derywacja syntaktyczna. 1. Nominalizacja polskich zwrotów idiomatycznych przy użyciu formantów rzeczownikowych*, [w:] *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, red. H. Karaś, Warszawa, s. 41–50 [przedruk w: Bąba S., 2009, s. 193–203].
- BĄBA S., 2006b, *Frazeologiczna derywacja syntaktyczna. 3. Uwagi o adiektywizacji polskich zwrotów idiomatycznych z czasownikiem tranzytywnym*, [w:] *Z zagadnień frazeologii, stylistyki i kultury języka*, red. S. Bąba, P. Fliciński, Poznań, s. 11–21 [przedruk w: Bąba S., 2009, s. 215–224].
- BĄBA S., 2007, *Frazeologiczna derywacja syntaktyczna. 2. Adiektywizacja polskich zwrotów idiomatycznych*, [w:] *Z przeszłości i teraźniejszości języka polskiego. Księga pamiątkowa dedykowana Teresie Friedlównie*, red. J. Kamper-Warejko, J. Kulwicka-Kamińska, K. Nowakowska, Toruń, s. 247–275 [przedruk w: Bąba S., 2009, s. 205–214].
- BĄBA S., 2009, *Frazeologia polska. Studia i szkice*, Poznań.

- BABA S., LIBEREK J., 2002a, *O sposobach pomnażania zasobu frazeologicznego współczesnej polszczyzny*, [w:] *Nowa frazeologia w nowej Europie*, red. M. Aleksiejenko, W. Mokijenko, H. Walter, Szczecin-Greifswald, s. 347–355.
- BABA S., LIBEREK J., 2002b, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- BELIĆ A., 1949, *Savremeni srpskohrvatski književni jezik. II deo: Nauka o građenju reči*, Beograd.
- BIEL B., 2015, *Nazwy gestów i komunikatów niewerbalnych we frazeologii polskiej i serbskiej*, Wrocław [rękopis pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem H. Jaroszewicza].
- BOGUSŁAWSKI A., 1976, *O zasadach rejestracji jednostek języka*, „Poradnik Językowy” 8, s. 356–364.
- BOGUSŁAWSKI A., 1978, *Jednostki języka a produkty językowe. Problem tzw. orzeczeń peryfrastycznych*, [w:] *Z zagadnień współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław, s. 17–30.
- BOŃKOWSKI R., 2002, *Rodzaje i funkcje zestawień we współczesnej chorwackiej leksyce sportowej*, [w:] *Nadzieje i zagrożenia. Sławistyka i komparatystyka u progu nowego tysiąclecia*, red. J. Zarek, Katowice, s. 494–503.
- BUGARSKI R., 2002a, *Otkrivamo nove skrivalice*, [w:] Bugarski R., *Nova lica jezika*, Beograd, s. 229–238.
- BUGARSKI R., 2002b, *Novi primeri žargonizacije*, [w:] Bugarski R., *Nova lica jezika*, Beograd, s. 239–252.
- BUGARSKI R., 2002c, *Neki aspekti žargonizacije u našem današnjem jeziku*, [w:] Bugarski R., *Lica jezika*, Beograd, s. 57–81.
- BUGARSKI R., 2003², *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd.
- BUGARSKI R., 2005, *Žargonske novosti*, [w:] Bugarski R., *Jezik i kultura*, Beograd, s. 221–241.
- BUGARSKI R., 2006, *Žargon*, Beograd.
- BUGARSKI R., 2009a, *Kako se rađaju sufiksi: gramatikalizacija u srpskom žargonu*, [w:] Bugarski R., *Evropa u jeziku*, Beograd, s. 147–154.
- BUGARSKI R., 2009b, *Žargon kao činilac modernizacije srpskog jezika*, [w:] Bugarski R., *Evropa u jeziku*, Beograd, s. 155–165.
- BUGARSKI R., 2009c, *Novi ulov žargonizama i slivenica*, [w:] Bugarski R., *Evropa u jeziku*, Beograd, s. 166–205.
- BUGARSKI R., 2010, *Još malo žargonizama i slivenica*, [w:] Bugarski R., *Jezik i identitet*, Beograd, s. 241–264.
- BUGARSKI R., 2012, *Najnoviji žargonizmi i slivenice*, [w:] Bugarski R., *Portret jednog jezika*, Beograd, s. 227–258.
- BUGARSKI N., RADOVANOVIĆ M., 2007, *Nominalizacije: dva lika*, „Zbornik Matice srpske za slavistiku” LXXI–LXXII, s. 199–208.
- BUTTLE D., 1967, *Semantyka a składnia w związkach wyrazowych. Ekspansja konstrukcji analitycznych*, „Poradnik Językowy” 1, s. 6–18.
- BUTTLE D., 1968a, *Połączenia typu ‘ulec zniszczeniu’ w języku polskim*, „Poradnik Językowy” 7, s. 349–359.
- BUTTLE D., 1968b, *Uwagi o poprawności stylu urzędowego*, „Poradnik Językowy” 10, s. 469–479.
- BUTTLE D., 1978a, *Polskie słownictwo potoczne. IV. Frazeologia*, „Poradnik Językowy” 1, s. 7–19.
- BUTTLE D., 1978b, *Procesy multiwerbizacji we współczesnej polszczyźnie*, „Poradnik Językowy” 2, s. 55–62.
- BUTTLE D., 1981a, *O zjawiskach derywacji we frazeologii*, „Poradnik Językowy” 5, s. 229–237.
- BUTTLE D., 1981b, *Tendencje rozwojowe w zasobie słownym powojennej polszczyzny*, [w:] *Współczesna polszczyzna*, red. H. Kurkowska, Warszawa, s. 187–219.
- BUTTLE D., 1982a, *Pojęcie wariantów frazeologicznych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 27–35.

- BUTTLE D., 1982b, *Znaczenie strukturalne a znaczenie realne stałych związków wyrazowych (paralele frazeologii i słowotwórstwa)*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” I, s. 49–56.
- BUTTLE D., 1985, *Norma, uzus i kodyfikacja w dziedzinie stałych związków wyrazowych*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” II, s. 73–86.
- BUTTLE D., 1988, *Leksykalne czasowniki posiłkowe w konstrukcjach peryfrastycznych typu ‘wywrzeć wpływ’ na przełomie XIX i XX wieku*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” IV, s. 71–82.
- BUTTLE D., 1994, *Przydatność pojęć i terminów słowotwórczych w badaniach frazeologicznych*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” VI, s. 27–32.
- BUTTLE D., KURKOWSKA H., SATKIEWICZ H., 1976, *Kultura języka polskiego*, Warszawa.
- CHLEBDA W., 1993, *Frazematyka*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, t. II, s. 327–334 [wersja elektroniczna].
- CHLEBDA W., 1994, *Pogoda dla badaczy, czyli o inwariancie i wariantach we frazeologii raz jeszcze*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej”, s. 93–108.
- CHLEBDA W., 2003², *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Łask.
- ĆORIĆ B., 1983, *Iz tvorbene sinonimije srpskohrvatskog jezika*, „Naučni sastanak slavista u Vukove dane” XII/1, s. 131–135.
- ĆORIĆ B., 1991, *O nekim tvorbenim modelima sa stanovišta jezičke ekonomije*, „Naučni sastanak slavista u Vukove dane” XX/2, s. 325–333.
- ĆORIĆ B., 1996, *O sufiksnoj univerbaciji u srpskom jeziku*, „Srpski jezik” I/1–2, s. 60–64.
- ĆORIĆ B., 2002, *Derivacioni pojmovni aparat u srpskom jeziku*, „Srpski jezik” VII/1–2, s. 195–203.
- ĆORIĆ B., 2008, *Tvorba imenica u srpskom jeziku (odabrane teme)*, Beograd.
- DASZCZYŃSKA I., 1994, *O pierwotnej derywacji frazeologicznej (na materiale rosyjskich i polskich frazeologizmów substantywnych)*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” VI, s. 51–64.
- DASZCZYŃSKA I., 1998, *Homonimizacja frazeologizmów jako jeden ze sposobów derywacji frazeologicznej*, [w:] *Zagadnienia słowotwórstwa i składni w opisie współczesnych języków słowiańskich*, red. M. Blicharski, H. Fontański, Katowice, s. 128–136.
- DŁUGOSZ-KURCZABOWA K., DUBISZ S., 2006, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- DOKULIL M., 1979, *Teoria derywacji*, przeł. A. Bluszcz, J. Stachowski, Wrocław.
- DRAGIČEVIĆ R., 2007, *Leksikologija srpskog jezika*, Beograd.
- DZIAMSKA-LENART G., 2004a, *Innowacje frazeologiczne w powojennej felietonistyce polskiej*, Poznań.
- DZIAMSKA-LENART G., 2004b, *Zmiany schematów syntaktycznych wybranych związków frazeologicznych*, [w:] *Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego*, red. J. Bartoszewski, W. Mokijenko, H. Walter, Gdańsk, s. 25–29.
- DZIAMSKA-LENART G., 2007, *Mechanizmy defrazeologizacji stałych związków wyrazowych*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. XIV (XXXIV), s. 7–16.
- DZIAMSKA-LENART G., 2011, *Leksykograficzne rozwiązania problemu wielokształtności związków frazeologicznych*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii...*, s. 55–79.
- FINK-ARSOVSKI Ž., 2002, *Poredbena frazeologija. Pogled izvana i iznutra*, Zagreb.
- FLICIŃSKI P., 2010, *Sposoby pomnażania współczesnego zasobu frazeologicznego polszczyzny*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii...*, s. 21–32.
- FURDAL A., 1990², *Językoznawstwo otwarte*, Wrocław.
- GIUŁUMIANC K., 1977, *Odmianki frazeologiczne w polskim języku literackim*, „Prace Filologiczne” XXVII, s. 299–307.
- GOLJAK S., 2005, *Leksema kao komponenta frazeologizma (na primeru srpskih i beloruskih frazeologizama sa zoonimima)*, „Naučni sastanak u Vukove dane” 34/1, s. 173–182.

- GOLJAK S., 2009, *Ustaljena poređenja u srpskom i beloruskom jeziku sa aspekta idiomatičnosti*, „Naučni sastanak u Vukove dane” 38/1, s. 211–220.
- GRABIAS S., 1981, *Typy derywacji i składnikowa analiza funkcji formantów*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 127–148.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1969, *Czasowniki odimienne we współczesnym języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- GRZEGORCZYKOWA R., 1984, *Konstrukcje peryfrastyczne, derywaty i leksemy niepodzielne w semantycznym opisie języka*, [w:] *Słownictwo w opisie języka*, red. K. Polański, Katowice, s. 56–67.
- GRZEGORCZYKOWA R., 2008, *Wstęp do językoznawstwa*, Warszawa.
- HALILOVIĆ S., 2009, *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Sarajewo.
- HEINZ A., 1961, *Fleksja a derywacja*, „Język Polski” XLI, 5, s. 343–354.
- HEINZ A., 1974, *Pojęcie i rola wariantu językowego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXXI, s. 137–157.
- HEINZ A., 1978, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa.
- HONOWSKA M., 1972, *Język prasy – osobliwy twór socjalny*, BPTJ, XXX, s. 61–66.
- Hrvatska gramatika*, 1997, red. E. Barić et al., Zagreb.
- INŽEVATKINA A.F., 1978, *Osobennosti formoobrazovaniâ frazeologičeskich edinic pol'skogo jazyka i pokaz ih v polsko-russkom frazeologičeskom slovarie učebnogo tipa*, „Prace Filologiczne” XXVIII, s. 279–292.
- IVIĆ M., 1988, *Još o dekomponovanju predikata*, „Južnoslovenski filolog” XLIV, s. 1–5.
- JAKIĆ M., 2011, *O tipologiji dekomponovanih konstrukcija u srpskom jeziku*, „Zbornik za filologiju i lingvistiku” LIV/1, s. 151–165.
- JAROŠEVIĆ H., 2012, *Varijantnost frazeoloških jedinica u srpskom i poljskom jeziku*, „Naučni sastanak slavista u Vukove dane” 41/1, s. 507–518.
- JAROSZEWICZ H., 2004, *Nowe tendencje normatywne w standardowym języku chorwackim i serbskim*, Opole.
- JAROSZEWICZ H., 2011, *Zleksykalizowane porównania w języku polskim i serbskim jako baza derywacyjna*, „Slavica Wratislaviensia” CLIV, s. 101–120.
- JAROSZEWICZ H., 2013, *Zwrot frazeologiczny jako baza w polskiej i serbskiej derywacji międzyfrazeologicznej*, „Slavica Wratislaviensia” CLVII, s. 141–157.
- JAROSZEWICZ H., 2014, *Derywacja frazeologiczna w języku polskim i serbskim*, „Slavica Wratislaviensia” CLIX, *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich*, 8, s. 159–169.
- JĘDRZEJKO E., 1993, *Nominalizacje w systemach i tekstach współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- JĘDRZEJKO E., 1998, *Konstrukcje analityczne w historii polszczyzny — zarys problematyki*, [w:] *Słowo i czas*, red. A. Pietryga, S. Gajda, Opole, s. 37–47.
- JĘDRZEJKO E., 2002, *Problemy predykcji peryfrastycznej. Konstrukcje, znaki, pojęcia*, Katowice.
- KABATA M., 2002, *Innowacje frazeologiczne w wierszach księdza Jana Twardowskiego*, [w:] *Nowa frazeologia w nowej Europie*, red. M. Aleksiejenko, W. Mokijenko, H. Walter, Szczecin-Greifswald, s. 262–269.
- KĄCKA-RODAK M., 2011, *Sposoby notowania wariantywności związków frazeologicznych w powojennych słownikach ogólnych języka polskiego (na przykładzie frazeologizmów z komponentami serce i głowa)*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii...*, s. 95–103.
- KLAJN I., 2002, *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Prvi deo — slaganje i prefiksacija*, Beograd.
- KLAJN I., 2003, *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo — sufiksacija i konverzija*, Beograd.
- KLAJN I., 2005, *Gramatika srpskog jezika*, Beograd.
- KLIKOVAC D., 1998, *O javnom jeziku (eksplicitna kategorizacija imeničkih pojmova)*, „Jezik danas” 8, s. 17–21.
- KLIKOVAC D., 2001, *O biurokratizaciji srpskog jezika*, „Naš jezik” XXXIV, 1–2, s. 85–110.

- KLIKOVAC D., 2008, *Jezik i moć. Ogledi iz sociolingvistike i stilistike*, Beograd.
- KNIAGININOWA M., 1963, *Struktury opisowe — znamienna cecha stylu dziennikarskiego*, „Język Polski” XLIII, 3, s. 148–157.
- KOSEK I., 2008, *Fleksja i składnia nieciągłych imiennych jednostek leksykalnych*, Olsztyn.
- KOSEK I., 2010, *Fleksja i składnia związków frazeologicznych — stan badań, problemy opisu i perspektywy*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii...*, s. 57–76.
- KOSEK I., 2011, *Wariantywność zwrotów frazeologicznych a granice jednostki leksykalnej*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii...*, s. 9–22.
- KOSYL C., 1981, *Z historii użycia terminu ‘derywacja’ w lingwistyce*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 13–29.
- KOZARZEWSKA E., 1969, *Typy alternacji w związkach frazeologicznych*, „Prace Filologiczne” XIX, s. 179–184.
- KOZARZEWSKA E., 1970, *Stale związki frazeologiczne na tle współczesnego zasobu leksykalnego języka polskiego*, „Prace Filologiczne” XX, s. 303–309.
- KOZARZEWSKA E., 1978, *Nowsze próby klasyfikacji związków frazeologicznych*, „Prace Filologiczne” XXVIII, s. 293–313.
- KOZARZEWSKA E., 1982, *O pewnych typach werbalnych związków wyrazowych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 97–111.
- KOZARZEWSKA E., 1994, *Czy derywacja semantyczna występuje we frazeologii?*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” VI, s. 41–49.
- KRAJEWSKI L., 1982, *Synonimia porównań doprzymiotnikowych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 113–121.
- KURKOWSKA H., 1954, *Budowa słotwórcza przymiotników polskich*, Wrocław.
- KURKOWSKA H., SKORUPKA S., 1959, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- KURZOWA Z., 1976, *Złożenia imienne we współczesnym języku polskim*, Warszawa- Kraków.
- LACHUR C., 2004, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, Opole.
- LAKOFF G., JOHNSON M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, przeł. T. Krzeszowski, Warszawa.
- LAZIĆ-KONJIK I., 2006, *Struktura, funkcja i leksikograficzna obrada perifrastických predikata*, „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” XLIX/1, s. 219–304.
- LEWICKI A.M., 1976, *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice [przedruk w: Lewicki A.M., 2003, s. 9–152].
- LEWICKI A.M., 1981, *Derywacja frazeologiczna — najwyższy współcześnie stopień abstrakcji w poznaniu zasobu frazeologicznego*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 13–29 [przedruk w: Lewicki A.M., 2003, s. 214–231].
- LEWICKI A.M., 1982a, *Problemy metodologiczne wariantywności związków frazeologicznych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 33–47 [przedruk w: Lewicki A.M., 2003, s. 204–213].
- LEWICKI A.M., 1982b, *O motywacji frazeologizmów*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” I, s. 21–25 [przedruk w: Lewicki A.M., 2003, s. 259–274].
- LEWICKI A.M., 1988, *Frazeologia stylu naukowego*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” V, s. 7–37.
- LEWICKI A.M., 1992, *Zakres frazeologii*, „Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” 4, s. 25–34 [przedruk w: Lewicki A.M., 2003, s. 155–167].
- LEWICKI A.M., 1994, *O możliwości zastosowania pojęcia formantu we frazeologii*, [w:] „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” VI, s. 21–25.
- LEWICKI A.M., 2003, *Studia z teorii frazeologii*, Łask.
- LEWICKI A.M., PAJDZIŃSKA A., 1993, *Frazeologia*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX w.*, t. II, s. 307–326.
- LEWICKI A.M., REJAKOWA B., 1985, *Pojęcie rodziny frazeologicznej*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” II, s. 41–49 [przedruk w: Lewicki A.M., 2003, s. 232–244].
- LIBEREK J., 1998, *Innowacje frazeologiczne w powojennej fraszce polskiej*, Poznań.

- LOEWE I., 2000, *Konstrukcje analityczne w poezji Młodej Polski*, Katowice.
- LUBAŚ W., 2003, *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*, Opole.
- LUKOVIĆ M., 1996, *Specijalni stilovi*, [w:] *Srpski jezik*, red. M. Radovanović, Opole, s. 143–157.
- LYONS J., 1975, *Wstęp do językoznawstwa*, przeł. K. Bogacki, Warszawa.
- ŁUCZYŃSKI E., MAĆKIEWICZ J., 2005, *Językoznawstwo ogólne. Wybrane zagadnienia*, Gdańsk.
- MAJKOWSKA G., 1988, *Klasyfikacja semantyczna zamierzonych modyfikacji związków frazeologicznych*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” V, s. 143–163.
- MAMIĆ M., 1997, *Univerbizacija, njezini uzori i ograničenja*, [w:] *Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova*, II, red. S. Damjanović, s. 71–75.
- MARETIĆ T., 1963³, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb.
- MATEŠIĆ J., 1978, *O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku*, „Filologija” VIII, s. 211–217.
- MATEŠIĆ J., 1988, *O problemu dialektalne frazeologije*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” IV, s. 53–57.
- MENAC A., 1970–1971, *O strukturi frazeologizma*, „Jezik” XVIII, s. 1–4.
- MENAC A., 1978, *Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije*, „Filologija” VIII, s. 219–226.
- MENAC A., 1979, *Iz problematike frazeološke sinonimije u ruskom i hrvatskom književnom jeziku*, „Filologija” IX, s. 185–191 [przedruk w: Menac A., 2007, s. 69–76].
- MENAC A., 2007, *Hrvatska frazeologija*, Zagreb.
- MENAC A., FINK Ž., 2002, *Nove pojave u frazeologiji hrvatskog jezika*, [w:] *Nova frazeologia w nowej Europie*, red. M. Aleksiejenko, W. Mokijenko, H. Walter, Greifswald-Szczecin, s. 303–308.
- MILEWSKI T., 1976⁶, *Językoznawstwo*, Warszawa.
- MINDAK J., 1983, *Peryfrastyczne konstrukcje predykatywne z parafrazą przymiotnikową*, Wrocław.
- MIODEK J., 1976, *Syntetyczne konstrukcje leksykalne w języku polskim*, Wrocław.
- MITURSKA-BOJANOWSKA J., 2002, *Uniwerbizacja jako jedno ze źródeł polisemii leksemów rzeczownikowych (na materiale języka rosyjskiego i polskiego)*, [w:] *Nova frazeologia w nowej Europie*, red. M. Aleksiejenko, W. Mokijenko, H. Walter, Szczecin-Greifswald, s. 584–592.
- MOKIENKO V.M., 1989², *Slavânskaâ frazeologiâ*, Moskwa.
- Morfologia*, 1998, red. R. Grzegorzczkova, R. Laskowski, H. Wróbel, t. I–II, Warszawa.
- MRAZOVIĆ P., VUKADINOVIĆ Z., 2009², *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Beograd.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ D., 1979, *O frazeološkim jedinicama*, „Književnost i jezik” XXVI, s. 457–462.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ D., 1983, *Frazeološka jedinica i njen sinonim*, „Naučni sastanak u Vukove dane” XII/1, s. 123–130.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ D., 1987, *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Beograd.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ D., 1988, *Frazeološke inovacije i jezička norma*, „Književnost i jezik” 3–4, s. 281–287.
- MÜLDNER-NIECKOWSKI P., 2007, *Frazeologia poszerzona. Studium leksykograficzne*, Warszawa.
- NAGÓRKO A., 1998, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- NENEZIĆ S., 2004, *O jednoj malobrojnoj grupi složenica*, „Srpski jezik” IX/1–2, s. 397–403.
- NIKOLIĆ B.M., 1975, *Osnovni tipovi frazeoloških obrta u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku*, „Naš jezik” XXI, 1, s. 7–13.
- NOWAKOWSKA A., 2003, *‘Człowiek jako zwierzę’. Sfrazelogizowane porównania doczasownikowe na podstawie ‘Słownika frazeologicznego języka polskiego’*, [w:] *Opozycja homo–animal w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, „Język a kultura” XI, Wrocław, s. 97–102.

- NOWAKOWSKA A., 2005, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław.
- NOWAKOWSKA A., 2010a, *Porównania frazeologiczne (zarys problematyki)*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii...*, s. 77–86.
- NOWAKOWSKA A., 2010b, *Relacja przeciwieństwa w porównaniach frazeologicznych*, „Rozprawy Komisji Językowej” XXXVII, s. 119–125.
- NOWAKOWSKA A., 2011, *Wariantywność porównań frazeologicznych*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii...*, s. 23–32.
- NOWAKOWSKA B., 2005, *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie*, Kraków.
- Nowy słownik ortograficzny z zasadami pisowni i interpunkcji PWN, 1997, red. E. Polański, Warszawa.
- OMAŽIĆ M., 2002, *O poredbenom frazemu u engleskom i hrvatskom jeziku*, „Jezikoslovlje” 3, 1–2, s. 99–129.
- OTAŠEVIĆ Đ., 1988, *Kalkiranje i univerbacija*, „Zagonetač” 318, s. 11.
- OTAŠEVIĆ Đ., 1996, *Varijantnost višestanih termina (na materijalu železničke terminologije)*, [w:] *Standardizacija terminologije*, red. N. Vinaver, Beograd, s. 51–65.
- OTAŠEVIĆ Đ., 1997, *Univerbacija*, „Naš jezik”, 32/1–2, s. 52–63.
- PAJDZIŃSKA A., 1982a, *Elementy motywujące znaczenie w składzie związków frazeologicznych*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” I, s. 81–87.
- PAJDZIŃSKA A., 1982b, *Szeregi wariantów a mechanizmy łączliwości frazeologicznej*, [w:] *Stalność i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 55–67.
- PAJDZIŃSKA A., 1994, *Derywacja frazeologiczna czy derywacja od frazeologiczna?*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” VI, s. 33–40.
- PAJDZIŃSKA A., 2005², *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Łask.
- PAJDZIŃSKA A., 2006, *Studia frazeologiczne*, Łask.
- Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*, 2010, red. S. Bąba, K. Skibski, M. Szyszko, Poznań.
- Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Wariantywność we frazeologii*, 2011, red. P. Fliściński, Poznań.
- PETROVIĆ V., 1990, *Glagolska fraza kao leksikografski i gramatički problem*, „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” XXXIII, s. 357–362.
- PIERNIKARSKI C., 1970, *O dokonaności czasowników procesywnych (receptywnych)*, „Poradnik Językowy” 6, s. 376–385.
- PIPER P., 1999, *Analički glagolski izrazi i dekomponovani predikati tipa „izraziti zahvalnost”*, „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” XLII, s. 37–43.
- PUZYŃINA J., 1974, *Związki frazeologiczne a derywaty (na materiale języka polskiego)*, „Prace Filologiczne” XXV, s. 441–446.
- RADOVANOVIĆ M., 1977, *Dekomponovanje predikata (na primerima iz srpskohrvatskog jezika)*, „Južnoslovenski filolog” XXXIII, s. 53–80.
- RADOVANOVIĆ M., 1978, *Imenica u funkciji kondenzatora*, „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” XX/1–2 [przedruk pod tytułem: *Kako imenica kondenzuje rečenični sadržaj*, w: Radovanović M., 2007, s. 27–49].
- RADOVANOVIĆ M., 1990, *Spisi iz sintakse i semantike*, Novi Sad.
- RADOVANOVIĆ M., 1997, *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, Sremski Karlovci-Noví Sad.
- RADOVANOVIĆ M., 2002, *Još o pojavi dekomponovanja jezičkih jedinica*, „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” XLV/1–2 [przedruk pod tytułem: *O dekomponovanju uopšte*, w: Radovanović M., 2007, s. 145–154].
- RADOVANOVIĆ M., 2004, *Dekompozicija i univerbizacija*, „Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku” XLVII/1–2, s. 43–49 [przedruk w: Radovanović M., 2007, s. 155–164].
- RADOVANOVIĆ M., 2007, *Stari i novi spisi. Ogledi o jeziku i umu*, Sremski Karlovci-Noví Sad.
- RATKOVIĆ D., 2009, *Reči sa interfiksima u srpskom jeziku*, Beograd [rękopis rozprawy doktorskiej — Filološki fakultet u Beogradu].

- RATKOVIĆ D., 2010a, *Čiste pridevske složenice sa interfiksom -o/e- u savremenom srpskom jeziku*, „Srpski jezik” XV/1–2, s. 481–488.
- RATKOVIĆ D., 2010b, *Reči sa interfiksom -ø- (nultim interfiksom) u srpskom jeziku*, „Zbornik Matice srpske za književnost i lingvistiku” LVIII/3, s. 611–619.
- RATKOVIĆ D., 2014, *Leksemy z interfiksami w języku serbskim (analiza słowotwórczo-semantyczna)*, „Slavica Wratislaviensia” CLIX, *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich*, 8, s. 379–386.
- REJAKOWA B., *Derywacja frazeologiczna a mechanizmy przekładu*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 30, s. 203–211.
- RISTIĆ S., 1995, *Univerbizacija kao sredstvo ekspresivizacije razgovorne leksike (na materijalu ,Rečnika novih reči’ I. Klajna i romana ,Ubistvo s predumišljanjem’ S. Selenića)*, „Južnoslovenski filolog” 51, s. 125–133.
- RISTIĆ S., 2009, *Pregled najnovijih tvorbenih procesa (po vrstama reči)*, „Srpski jezik” XIV/1–2, s. 77–90.
- ROSPOND S., 1970, *Ćwiczenia do gramatyki historycznej języka polskiego*, Opole.
- RYTEL D., 1982a, *Frazeologiczne warianty i synonimy ustalonych porównań w języku czeskim i polskim*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. A.M. Lewicki, Lublin, s. 69–77.
- RYTEL D., 1982b, *Relacje semantyczne między jednostkami frazeologicznymi*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” I, s. 71–79.
- RYTEL D., 1985, *Jednostka frazeologiczna a złożenia w języku czeskim (na tle języka polskiego)*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” II, s. 177–187.
- SALONI Z., ŚWIDZIŃSKI M., 2007, *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- ŠANSKIJ N.M., 1985³, *Frazeologija sovremennogo russkogo žyka*, Moskwa.
- SILIĆ J., PRANJKOVIĆ I., 2005, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb.
- SIMIĆ R., 2004, *Leksikalizacija višechlanih opisnih konstrukcija*, „Naučni sastanak slavista u Vukove dane” XXXIII/1, s. 39–51.
- Sintaksa savremenoga srpskog jezika. Prosta rečenica*, 2005, red. M. Ivić, Beograd.
- ŠIPKA D., 1998, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad.
- SKORUPKA S., 1952a, *Typy połączeń frazeologicznych*, „Poradnik Językowy” 5, s. 12–20 [cz. I].
- SKORUPKA S., 1952b, *Typy połączeń frazeologicznych*, „Poradnik Językowy” 6, s. 14–25 [cz. II].
- SKORUPKA S., 1958, *Frazeologia a składnia*, Biuletyn PTJ, XVII, s. 97–114.
- SKORUPKA S., 1969, *Podstawy klasyfikacji jednostek frazeologicznych*, „Prace Filologiczne” XIX, s. 219–226.
- SKORUPKA S., 1986, *Zagadnienie wariantu frazeologicznego*, „Prace Filologiczne” XXXIII, s. 149–153.
- SKORUPKA S., 1988, *Pojmowanie frazeologii w historii leksykografii polskiej*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” IV, s. 7–14.
- SPAGIŃSKA-PRUSZAK A., 2005, *Intelekt we frazeologii polskiej, rosyjskiej i chorwackiej*, Łask.
- Srpski jezik*, 1996, red. M. Radovanović, Opole.
- STANOJČIĆ Ž., POPOVIĆ Lj., 2002⁸, *Gramatika srpskog jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Beograd.
- STEVANOVIĆ M., 1964a, *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistem i književnojezička norma. Uvod, fonetika, morfologija*, Beograd.
- STEVANOVIĆ M., 1964b, *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistem i književnojezička norma. Sintaksa*, Beograd.
- STOJANOVIĆ A., 2006, *Dekomponovani predikat u naučnom stilu srpskog jezika*, „Srpski jezik”, XI/1–2, s. 223–239.
- ŠUŠANJ J., 2010, *Dekomponovanje leksema i birokratizacija jezika na primjerima iz crnogorskih dnevnih novina*, „Lingua montenegrina” III, 5, s. 3–46.

- SZCZEPAŃSKA E., 1994, *Uniwerbizacja w języku czeskim i polskim*, Kraków.
- SZOBER S., 1933, *Człowiek współczesny w zwierciadle języka*, Warszawa [przedruk w: Szober S., *Wybór pism*, red. B. Wiczorkiewicz, Warszawa 1959, s. 344–353].
- SZYMCZAK M., 2002, *Relacje synonimiczne w obrębie konstrukcji werbo-nominalnych*, [w:] *Nadzieje i zagrożenia. Slawistyka i komparatystyka u progu nowego tysiąclecia*, red. J. Zarek, Katowice, s. 468–481.
- TANASIĆ S., 1995, *Dekomponovanje glagola i struktura proste rečenice*, „Južnoslovenski filolog” LI, s. 157–166.
- TANASIĆ S., 1996, *Dekomponovanje glagola u književnoumjetničkom stilu*, „Stylistyka” V, s. 305–312.
- TOKARSKI R., 1981, *Derywacja semantyczna jako jedno ze źródeł polisemii wyrazowej*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 91–105.
- TOPOLIŃSKA Z., 1982, *Perifrastični predikatski izrazi na međuslovenskim relacijama*, „Južnoslovenski filolog” XXXVIII, s. 35–49.
- TOŠOVIĆ B., 1998, *(Pseudo)imperativnost onimijških kompozita u slovenskim jezicima*, „Slavistika” II, s. 30–41.
- TOŠOVIĆ B., 2010, *Frazeološke razlike između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika (Preliminarij)*, [w:] *Srpski pogledi na odnose između srpskog, hrvatskog i bošnjačkog jezika*, red. B. Tošović, A. Wonisch, Graz-Beograd, s. 701–721.
- TREDER J., 2004, *Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza*, [w:] *Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego*, red. J. Bartoszevska, W. Mokijenko, H. Walter, Gdańsk, s. 139–145.
- VETULANI G., 2000, *Rzeczowniki predykatywne języka polskiego. W kierunku syntaktycznego słownika rzeczowników języka polskiego*, Poznań.
- WIERZBICKA A., 1962, *Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny*, „Pamiętnik Literacki” LIII, 1–2, s. 195–216.
- WIERZCHOWSKI J., 1985, *Uwagi o modyfikacjach stałych związków wyrazowych*, „Z Problemów Frazeologii Polskiej i Słowiańskiej” II, s. 219–222.
- WOJDAK P., 2002, *Leksemy składniowo polisegmentalne, czyli idiomy? (Na przykładzie przymiotników o postaci frazy nominalnej w języku polskim)*, [w:] *Nowa frazeologia w nowej Europie*, red. M. Aleksiejenko, W. Mokijenko, H. Walter, Szczecin-Greifswald, s. 612–618.
- WRÓBEL H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków.
- WYSOCHAŃSKI W., 2006, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, Wrocław.
- ZGÓŁKOWA H., 1982, *Pragmatyczne ujęcie związków frazeologicznych. Empiryczne badania nad frazeologią polską*, „Prace Filologiczne” XXXI, s. 151–159.
- ZGUSTA L., 1991, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo.
- ŽIBREG J., 1987, *Dekomponovani predikat u jeziku sredstava javnog informisanja*, „Prilozi proučavanju jezika” XXIII, s. 63–72.
- ŻMIGRODZKI P., 2000, *Właściwości składniowe analitycznych konstrukcji werbo-nominalnych w języku polskim*, Katowice.

2. Słowniki

- [DRS] = Andrić D., 2005, *Dvosmerni rečnik srpskog žargona i žargonu srodnih reči i izraza*, Beograd.
- [EJO] = *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1993, red. K. Polański, Warszawa.
- [EWJP] = *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, 1994, red. S. Urbańczyk, Warszawa.

- [FRH] = Matešić J., 1982, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb.
- [FRSJ] = Otašević Đ., 2012, *Frazeloški rečnik srpskog jezika*, Novi Sad.
- [HFR] = Menac A., Fink-Arsovski Ž., Venturina R., 2003, *Hrvatski frazeološki rječnik*, Zagreb.
- [HPFR] = Menac A., Pintarić N., 1986, *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik*, Zagreb.
- [HRP] = Fink-Arsovski Ž., 2006, *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*, Zagreb.
- [MSF] = Otašević Đ., 2007, *Mali srpski frazeološki rečnik*, Beograd.
- [PSFJP] = Bąba S., Dziamska G., Liberek J., 1995, *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- [PSP] = Lubaś W., Urbańczyk S., 1994, *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*, Kraków-Katowice.
- [PSR] = *Poljsko-srpski rečnik*, 1999, red. Đ. Živanović, Beograd.
- [RNR] = Otašević Đ., 2008, *Rečnik novih i nezabeleženih reči*, Beograd.
- [RNRK] = Klajn I., 1992, *Rečnik novih reči*, Beograd.
- [ROR] = Šipka D., 2011, *Rečnik opsčenih reči i izraza*, Novi Sad.
- [RSJ] = *Rečnik srpskoga jezika*, 2007, red. M. Nikolić, Novi Sad.
- [RSK] = *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, 1967–1976, [1992²], red. Lj. Jonke, M. Stevanović, S. Marković, S. Musulin, S. Matić, P. Rogić, M. Pešikan, S. Pavešić, M. Hraste, B. Finka, Novi Sad-Zagreb.
- [SCHP] = Frančić V., 1987², *Słownik serbsko-chorwacko-polski*, Warszawa.
- [SER] = Kovačević Ž., 1991, *Srpsko-engleski rečnik idioma, izraza i izreka*, Beograd.
- [SF] = Nowakowska, A., 2007, *Słownik frazeologiczny*, Wrocław.
- [SF2] = *Słownik frazeologiczny*, 2007 r., oprac. A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, Warszawa.
- [SFJ] = Skorupka S., 1985⁴, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa.
- [SFS] = Trofimkina O.I., 2005, *Serbohorwatsko-russkij frazeologičeskij slovar'*, Moskva.
- [SJ] = *Srpskohrvatski jezik*, 1972, red. A. Peco, Ž. Stanojčić, Beograd.
- [SJP] = *Słownik języka polskiego PWN*, 1996, red. L. Drabik, A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, L. Wiśniakowska, Warszawa.
- [SJPB] = *Słownik języka polskiego*, 2007, red. M. Bańko, t. I–VI, Warszawa.
- [SJPD] = *Słownik języka polskiego*, 1996–1997², red. W. Doroszewski, Warszawa [wydanie elektroniczne: <http://doroszewski.pwn.pl>].
- [SJPS] = *Słownik języka polskiego PWN*, 1996, red. M. Szymczak, t. I–III, Warszawa.
- [SO] = Polański E., Kubiak-Sokół A., Sobol E., 2007, *Słownik ortograficzny*, Warszawa.
- [SOL] = Alekseenko M.A., Belousova T.P., Litvinnikova O.I., 2003, *Slovar' ot frazeologičeskoj leksiki sovremennogo russkogo ōzyka*, Moskva.
- [SPL] = Lubaś W., 2001–2006, *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. I 2001, t. II 2003, t. III 2004, t. IV 2006, Kraków.
- [SPP] = Czeszewski M., 2008, *Słownik polszczyzny potocznej*, Warszawa.
- [SPPW] = Grochowski M., 1995, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa.
- [SPZ] = *Słownik polskich zwrotów werbo-nominalnych. Zeszyt próbny*, 1998, red. E. Jędrzejko, I. Loewe, P. Żmigrodzki, Warszawa.
- [STJ] = Gołąb Z., Heinz A., Polański K., 1968, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa.
- [STP] = Bańko M., 2007, *Słownik typowych połączeń wyrazowych*, Warszawa.
- [SWJP] = *Słownik współczesnego języka polskiego*, 1996, red. B. Dunaj, Warszawa.
- [WSF] = Müldner-Nieckowski P., 2003, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- [WSF2] = *Wielki słownik frazeologiczny PWN*, 2010, red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa.

Phraseological derivation in Polish and Serbian

Summary

In the study the author presents the results of his research into phraseological derivation in Polish and Serbian. "Phraseological derivation" is understood as any derivative process in which a set phrase serves as a base or derivative. In such an approach phraseological derivation would denote not so much a "process in which set phrases are derived", but a "derivative process in which a set phrase plays a part". The theoretical premises adopted by the author stem from his interpretation of each phrase as a unit functionally identical with a synthetic word. The phenomenon referred to as phraseological derivation is defined quite broadly in the study. This is determined mainly by two factors — a flexible and broad definition of the set phrase (AHILOVA PETA, RÓŻOWY HUMOR, ĆUTATI KAO GROB, DOKONAĆ PRZEKŁADU, ZABRANJENO PUŠENJE, RYBA SŁODKOWODNA, EKLETANTAN PRIMER, MOJE USZANOWANIE, BRATSTVO I JEDINSTVO) as well as limitation of the phenomenon of phraseological variation only to forms that differ in terms of secondary orthographic, phonetic, inflectional and syntactic features (PÓJŚĆ DO CANOSSY / KANOSSY, LAGATI NA HVAT / HVATOVE, BIEDA / BIDA Z NĘDŻĄ, BEZ KRAJA I KONCA / BEZ KONCA I KRAJA, BOGU DUCHA WINIEN / WINNY). Since a number of linguistic transformations featuring set phrases were classified as derivative, it became necessary for the author to use in his research the methodology and conceptual apparatus of classical word formation. Thus when describing phraseological derivation, the author uses notions like motivation, derivative, derivational base, affix (associated with mutation, modification, transposition, suffixation, back formation, interchangeable derivation etc.), derivation type and category etc.

Drawing on the analysed material the author has concluded that both set phrases and synthetic words could serve as derivational bases. The same units also constitute derivatives. Consequently, various models of derivational strings can be distinguished, including expression → expression (DIRNUTI DO DNA DUŠE → DIRNUTI DO DNA SRCA, UPAŚĆ NA GŁOWĘ → UPAŚĆ NA ŁEB), expression → attributive phrase (PITI KAO SMUK → PIJAN KAO SMUK, MIEĆ WARIACKIE PAPIERY → NA WARIACKICH PAPIERACH), attributive phrase → nominal phrase (VERAN KAO PAS → PASJA VERNOST, KWAŚNY JAK OCET SIEDMIU ZŁODZIEI → OCET SIEDMIU ZŁODZIEI), nominal phrase → synthetic verb (MIR BOŽJI → mirbožati se), synthetic verb → expression (BRIZNUTI U PLAČ ← plakati, ODNIEŚĆ USZKODZENIE ← uszkodzić) etc.

The main focus of the monograph is reflection on transformations occurring solely between set phrases, i.e. interphraseological derivation. This variety of phraseological derivation is characterised by the highest productivity and greatest variety of its types (e.g. TOPOVSKO MESO → TOPOVSKA HRANA, BUDOWAĆ ZAMKI NA LODZIE → ZAMKI NA LODZIE, ISPRATI MOZAK → ISPIRANJE MOZGA, ODEZWAĆ SIĘ NI W PIĘĆ NI W DZIEWIEĆ → ODZYWKĄ NI W PIĘĆ NI W DZIEWIEĆ, ĆUTATI KAO GROB → GROBNO ĆUTANJE, ROBIĆ BOKAMI → ROBIĄCY BOKAMI, KAP U MORU → KAP U MORU POTREBA, MAŁE PIWO → MAŁE PIWKO, BIJELI SVIJET → BJEŽATI U BIJELI SVIJET, ZA ŽADNE SKARBY → ZA ŽADNE SKARBY ŠVIATA). Another variety of phraseological derivation is derivation in which synthetic words are created on the basis of a set phrase. Derivatives include compounds or univerbations (e.g. CEPATI DLAKU → cepidlaka, ŁAMAĆ STRAJK → łamistrajk, PITI [KOME] KRV → krvopija, KLECIĆ WIERSZE → wierszokleta; ŠUPLJA GLAVA → šupljoglav; MIEĆ

GRUBĄ SKÓRĘ → gruboskórny; HLADNI RAT → hladnoratovski, MAŁY LITRAŻ → małowitrazowy oraz BRĄĆ [KOGO] ZA MORDE → zamordyzm, PORNOGRAFSKI FILM → pornić, DAĆ DRAŁA → drałować, BITI ŻICU → žicariti). The third and last model of phraseological derivation is lexemic derivation. Its mechanism consists in creating — on the basis of a synthetic verb — an analytical set phrase or multiverbation (e.g. IZRAZITI ŽALENJE ← žaliti se, PODNIEŚĆ LAMENT ← lamentować, ZAPOČETI PREPIRKU ← prepirati se, ZAMKNAĆ ŚLEDZTWO ← śledzić, STUPATI U BORBU ← boriti se, WZBUDZAĆ WSPÓLCZUCIE ← współczuć).

Research carried out on the basis of Polish and Serbian/Serbo-Croat phraseological dictionaries as well as general research has shown that phraseological derivation is a phenomenon the scope of which is very similar in Polish and Serbian. Both languages feature analogous varieties of derivational transformations, also characterised in most cases by similar productivity, stylistic scope, structure of derivational strings, affixes used etc. Among the various derivational models discussed in the monograph, four are exceptionally highly productive. They are: creation of set phrases featuring synonymic lexemes (e.g. ŁADOWAĆ AKUMULATORY ↔ ŁADOWAĆ BATERIE; UDARATI GLAVOM KROZ ZID → LUPATI GLAVOM KROZ ZID) and hyponymic lexemes (e.g. DIRATI U OSINJE GNEZDO ↔ DIRATI U STRŠLJENOVU GNEZDO; NAJEŠĆ SIĘ SZALEJU ↔ NAJEŠĆ SIĘ BLEKOTU); introduction of gerundive nominal phrases (e.g. MLATITI PRAZNU SLAMU → MLAĆENJE PRAZNE SLAME; SZUKAĆ DZIURY W CAŁYM → SZUKANIE DZIURY W CAŁYM), creation of compound adjectives (e.g. BELI SVET → belosvetski; CZARNY RYNEK → czarnorynkowy) derivation based on multiverbation (e.g. BRIZNUTI U PLAĆ ← plakati, OBJAĆ W POSIADANIE ← posiadać). Irrespective of the model of phraseological derivation, the largest group of derivatives (as well as their bases) can be found in colloquial language (e.g. BUVLJA PIJACA → buvljak; NIEWYPARZONA BUZIA → NIEWYPARZONY JĘZYK); fewer derivative forms are characteristic of the journalistic style (e.g. GVOZDENA ZAVJESA ↔ ŻELJEZNA ZAVJESA; WOLNY RYNEK → wolnorynkowy), administrative style (e.g. USVOJITI ODLUKU ← odłučiti; WNIEŚĆ PROTEST ← protestować), and finally, literary style (e.g. KULA OD KARATA → SRUŠITI SE KAO KULA OD KARATA; BLADY JAK ŚMIERĆ → BLADY JAK ŚMIERĆ NA CHORAĞWI). A more detailed comparison between Polish and Serbian manifestations of phraseological derivation would reveal that the Polish language is characterised by a markedly higher frequency of attributive phrases created by means of suffixation (GLUPI JAK BUT → GLUPI JAK BUT Z LEWEJ NOGI; JAK ZA DOTKNIĘCIEM RÓDŹKI → JAK ZA DOTKNIĘCIEM CZARODZIEJSKIEJ RÓDŹKI), whereas in Serbian it is considerably easier to form adjectival compounds based on set phrases (KASNI BAROK → kasnobarokni; KAZNENO PRAVO → kaznenopravni). However, the sharpest differences between Polish and Serbian models of phraseological derivation stem from the systemic differences between the two languages. This is responsible for e.g. a lack of Serbian expressions, based on set phrases, that correspond to the Polish forms: KUPUJĄCY KOTA W WORKU, ROBIĄCY [KOGO] W KONIA, and for the fact that Polish lacks interchangeable derivation of expressions and set phrases using synonymic variants, like those in the following pairings: SVITI PORODIČNO GNIJEZDO ↔ SVITI OBITELJSKO GNIJEZDO; KANCELARIJSKI PACOV ↔ KANCELARIJSKI ŠTAKOR.

Translated by Anna Kijak

Frazeološka derivacija u poljskom i srpskom jeziku

Sažetak

U ovoj monografiji predstavljeni su rezultati ispitivanja sprovedenih na frazeološkoj derivaciji u poljskom i srpskom jeziku. Pod pojmom „fazeološka derivacija” podrazumijeva se svaki proces u kojem frazeologizam vrši ulogu motivne ili motivisane jedinice. Po ovom tumačenju frazeološka derivacija ne označava „proces izvođenja, deriviranja frazeologizama” već „derivacijski proces u kojem učestvuje frazeologizam”. Takav pristup temi u mnogome proističe iz činjenice da se svaki frazeologizam smatra jedinicom koja je sa funkcionalne tačke gledišta istovjetna sa sintetičkom riječi. Pojam frazeološke derivacije obuhvata prilično širok prostor jezičkih transformacija i procesa. Takvo stanje je posljedica dviju pretpostavki — dosta fleksibilne i široke definicije pojma frazeologizam (AHILOVA PETA, RÓŻOWY HUMOR, ĆUTATI KAO GROB, DOKONAĆ PRZEKLADU, ZABRANJENO PUŠENJE, RYBA SŁODKOWODNA, EKLEKTANTAN PRIMER, MOJE USZANOWANIE, BRATSTVO I JEDINSTVO), te ograničenja opsega frazeološke varijancije samo na frazeologizme koji se međusobno razlikuju po sporednim pravopisnim ili fonetskim, morfološkim, sintaksičkim osobinama (PÓJŚĆ DO CANOSSY / KANOSSY, LAGATI NA HVAT / HVATOVE, BIEDA / BIDA Z NĘDZĄ, BEZ KRAJA I KONCA / BEZ KONCA I KRAJA, BOGU DUCHA WINIEN / WINNY). U vezi s tim da se određeni broj jezičkih transformacija, u kojima učestvuju frazeologizmi, proglašava frazeološkom derivacijom, u ovoj monografiji bila je primljena metodologija koja je upotrebljavana u klasičnoj derivaciji i tvorbi riječi. Iz radova posvećenih tvorbi riječi preuzet je takođe priličan broj terminoloških sintagmi i pojmova (motivna riječ, motivisana riječ, tvorbena osnova, formant, afiks, sufiks strukturni, sufiks modifikativni, semantičko značenje afiksa, kompozicija, pretvaranje itd.) koji su bili korišteni u analizama različitih tipova i vrsta frazeološke derivacije.

Na osnovu istraživanja sprovedenih na sakupljenoj leksičkoj i frazeološkoj građi, utvrđeno je da ulogu motivne jedinice mogu da vrše kako frazeologizmi tako i sintetičke riječi. Što je bitno, iste jedinice mogu takođe vršiti funkciju motivisanih jedinica. Zahvaljujući univerzalnosti obeju jedinica, u okviru frazeološke derivacije može se izdvojiti mnogo različitih tipova derivacijskih veza, npr. glagolski frazeologizam → glagolski frazeologizam (DIRNUTI DO DNA DUŠE → DIRNUTI DO DNA SRCA, UPAŚĆ NA GŁOWĘ → UPAŚĆ NA ŁEB), glagolski frazeologizam → pridjevski frazeologizam (PITI KAO SMUK → PIJAN KAO SMUK, MIEĆ WARIACKIE PAPIERY → NA WARIACKICH PAPIERACH), pridjevski frazeologizam → imenički frazeologizam (VERAN KAO PAS → PASJA VERNOST, KWAŚNY JAK OCET SIEDMIU ŻŁODZIEI → OCET SIEDMIU ŻŁODZIEI), imenički frazeologizam → sintetički glagol (MIR BOŻY → mirbożati se), sintetički glagol → glagolski frazeologizam (BRIZNUTI U PLAĆ ← plakati, ODNIEŚĆ USZKODZENIE ← uszkodzić).

Glavno mjesto u monografiji zauzimaju razmatranja posvećena transformacijama koje se odvijaju između dvije različite frazeološke jedinice. Ovaj model frazeološke derivacije, koji se može nazvati međufrazeološkom derivacijom, karakteriše visok stepen produktivnosti i frekventnosti, te raznolikost podvrsta i tipova (TOPOVSKO MESO → TOPOVSKA HRANA, BUDOWAĆ ZAMKI NA ŁODZIE → ZAMKI NA ŁODZIE, ISPRATI MOZAK → ISPIRANJE MOZGA, ODEZWAĆ SIĘ NI W PIĘĆ NI W DZIEWIĘĆ → ODZYWKĄ NI W PIĘĆ NI W DZIEWIĘĆ, ĆUTATI KAO GROB → GROBNO ĆUTANJE, ROBIĆ BOKAMI → ROBIĄCY BOKAMI, KAP U MORU → KAP U MORU POTREBA, MAŁE PIWO → MAŁE PIWKO, BIJEŁI ŚWIJET → BJEŻATI U BIJEŁI ŚWIJET, ZA ŻADNE SKARBY → ZA ŻAD-

NE SKARBY ŚWIATA). Drugi model frazeološke derivacije je od frazeološka derivacija, odnosno model u kome dolazi do derivacije sintetičkih riječi — složenica ili univerbizacija — na osnovu frazeologizama (CEPATI DLAKU → cepidlaka, ŁAMAC STRAJK → łamistrajk, PITI [KOME] KRV → krvopija, KLECIĆ WIERSZE → wierszokleta; ŚUPLJA GLAVA → śupljoglav; MIEĆ GRUBĄ SKÓRĘ → gruboskórny; HLADNI RAT → hladnoratowski, MAŁY LITRAŻ → małolitrażowy oraz BRAC [KOGO] ZA MORDE → zamordyzm, PORNOGRAFSKI FILM → pornić, DAĆ DRAŁA → drałować, BITI ŻICU → żicariti). Treći, posljednji model frazeološke derivacije je odleksemska derivacija. Mehanizam tog procesa zasniva se na derivaciji glagolskog frazeologizma uz pomoć sintetičke riječi, lekseme (IZRAZITI ŻALENJE ← żaliti se, PODNIEŚĆ LAMENT ← lamentować, ZAPOCHĘT PIPIRUKU ← pipirati se, ZAMKNAĆ ŚLEDZTWO ← śledzić, STUPATI U BORBU ← boriti se, WZBUDZAĆ WSPÓŁCZUCIE ← współczuć).

Ispitivanja provedena na osnovu poljskih i srpskih / srpskohrvatskih rječnika (opštih i frazeoloških) dovela su do opšteg zaključka da je frazeološka derivacija pojava čiji je opseg gotovo isti u poljskom i srpskom jeziku. Naime, u oba jezika javljaju se analogne vrste derivacijskih transformacija, koje u većini slučajeva karakteriše ista produktivnost, izvedeni frazeologizmi i sintetičke riječi pripadaju istim funkcionalnim stilovima, srpski derivacijski nizovi po svome obliku srodni su poljskim nizovima itd. Od svih modela i vrsta frazeološke derivacije izdvajaju se četiri modela koje karakteriše izuzetno velika produktivnost. Radi se o derivaciji glagolskih frazeologizama uz pomoć leksičkog, sinonimičnog odnosno hiponimskog derivacijskog formanta (ŁADOWAĆ AKUMULATORY ↔ ŁADOWAĆ BATERIE; UDARATI GLAVOM KROZ ZID → ŁUPATI GLAVOM KROZ ZID; DIRATI U OSINJE GNEZDO ↔ DIRATI U STRŚLJENOWO GNEZDO; NAJEŚĆ SIĘ SZALEJU ↔ NAJEŚĆ SIĘ BLEKOTU), izvođenju imeničkih frazeologizama, gerundijuma (MLATITI PRAZNU ŚLAMU → MŁAĆENJE PRAZNE ŚLAME; SZUKAĆ DZIURY W CAŁYM → SZUKANIE DZIURY W CAŁYM), slaganju pridjevskih složenica na osnovu imeničkih frazeologizama (BELI ŚVET → belosvet ski; CZARNY RYNEK → czarnorynkowy), te derivaciji multiverbizama, dekomponovanih predikata (BRIZNUTI U PŁAĆ ← plakati, OBJAĆ W POSIADANIE ← posiadać). Nezavisno od modela frazeološke derivacije, najveći dio derivata pripada razgovornom stilu (BUVLJA PIJACA → buvljak; NIEWYPARZONA BUZIA → NIEWYPARZONY JĘZYK), manji dio publicističkom (GVOZDENA ZAVJESA ↔ ŻELJEZNA ZAVJESA; WOLNY RYNEK → wolnorynkowy), administrativnom (USVOJITI ODLUKU ← odlučiti; WNIEŚĆ PROTEST ← protestować), književno-umjetničkom (KULA OD KARATA → SRUŚITI SE KAO KULA OD KARATA; BLADY JAK ŚMIERĆ → BLADY JAK ŚMIERĆ NA CHORĄGWI). Ako se sprovede detaljnija analiza poljske i srpske frazeološke derivacije može se primjetiti i to da je za poljski jezik karakterističan veći broj priloških frazeologizama izvedenih leksičkim formantima (GŁUPI JAK BUT → GŁUPI JAK BUT Z LEWEJ NOGI; JAK ZA DOTKNIĘCIEM RÓŻDŹKI → JAK ZA DOTKNIĘCIEM CZARODZIEJSKIEJ RÓŻDŹKI) dok se u srpskom jeziku primjetno lakše izvode od frazeološke pridjevske složenice ((KASNI BAROK → kasnobarokni; KAZNENO PRAVO → kaznenopravni). Najvidljivije poljsko-srpske razlike, ipak su posljedica sistemskih razlika između oba jezika. Između ostalog iz ovih razlika proizilazi odsutnost parnjaka poljskih pridjevskih frazeologizama tipa KUPUJĄCY KOTA W WOKU, ROBIĄCY [KOGO] W KONIA u srpskom jeziku kao i odsutnost parnjaka srpskih glagolskih i imeničkih frazeologizama izvedenih pomoću leksičkog sinonimičnog formanta, tipa : SVITI PORODIČNO GNIJEZDO ↔ SVITI OBITELJSKO GNIJEZDO; KANCELARIJSKI PACOV ↔ KANCELARIJSKI ŚTAKOR, u poljskom jeziku.

Sprzedaż publikacji
Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego
prowadzi
Dział Sprzedaży
Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego Sp. z o.o.
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752885
e-mail: marketing@wuwr.com.pl
www.wuwr.com.pl

Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego
zaprasza do swoich księgarni:
• Księgarnia internetowa: www.wuwr.com.pl
• Księgarnia Uniwersytecka
50-137 Wrocław, pl. Uniwersytecki 15
tel. 71 3752923